

THE
KASHI SANŚKRIT-SERIES
(HARIDAŚ SANŚKRIT GRANTHAMĀLĀ)

NO 59

(Kāṭhā Kāṇḍa Section No. 1)

THE KUPPUSWAMI SASTRI
RESEARCH INSTITUTE,
MADRAS
APASTAMBAGRHYASUTRA

WITH TWO COMMENTARIES

THE ANĀKULA OF HARADATTA MISRA

And

THE TATPARYADARSANA OF SUDARSANACHARYA

Edited by

"VEDAVISARADA, ŚHĪMĀNĀRĪPĀRĪ"

Pandit. *Ā* Chinnaswami Sastri.
Professor of Mimamsā, Benares Hindu University,
with Introduction, Explanatory Notes and Index

PRINTED, LITHOED & SOLD BY

DR KRISHNADAN HARIDAS GUPTA,
The Chankhamba Sanskrit Series Office, Indian Library Press
Vaidya of Gopabandhu, Benares City

Registered according to Act XXV of 1867
(All Rights Reserved by the Publisher)

Agents

1 Otto Harrassowitz, Leipzig
GERMANY

2 Arthur Probsthain,
Oriental & Foreign Bookseller
London

3 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA

हरिदास संस्कृत ग्रन्थमाला स माख्य-
काशीसंस्कृतसीरिजपुस्तकमालायाः

५९

कर्मकाण्डविभागे(५)पञ्चमं पुरुषम् ।

आपस्तम्बगृह्यसूत्रम् ॥

श्रीहरदत्तमिश्रविरचितयाऽनाकुलया वृत्त्या
श्रीसुदर्शनाचार्यविरचितेन तात्पर्यदर्शनेन च
व्याख्यानानेन समलङ्कृतम् ।

आशुतोषसिन्धुविश्वविद्यालयमोक्षासाधनाध्यापकेन

उद्दिविद्याभट्टन मोक्षासाधनेन

पण्डितप्रवरेण श्रीविद्यस्वामिशिक्षिणा

स्वतः पूर्वेमोक्षामोक्षप्रियमन्त्रालयका समलङ्कृत्य कथामिति परिशिष्टाणि ।

जयकृष्णदाम-हरिदाम-गुप्तः—

चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज आफिस, बियाविलास प्रेस,
गोपालमन्दिर के उपर फाटक, बनारस सिटी ।

स० १९८५

अथ सर्वोद्देशिका । गङ्गातीरनिवासानुसारेण प्रकाशनेन स्वायत्तीवना ।

हमारे यहां हर तरहकी सुपाई व जिन्दगीका कार्य भी होता है।

हर तरह के संस्कृत ग्रन्थ तथा भाषा पुस्तकें व मिलने का पता—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः,

चौखम्बासंस्कृतसीरीज आफिस,

बिद्याबिलस प्रेस गोपालमन्दिर सेन,

बनारस सिटी ।

(३) बहधुर्वी बन्धनमेव सुमितमितात् हनुमच्छत्रवेत्त अत्रामि शक्तिमहोदयैर्न.

(६) कुम्भधोनि तेष्वेवाग्ररेषु जुष्टासः कः सोमिहस्तः ।

इति पुरातनसुखदमवस्थस्य सहाय्येन मुद्रितम् । सूत्राणि म्हास्वनात् तद् मुद्रितान्यपि पाठ्यौक्त्यां प्रयोज्येति मुद्रितम् । तत्र हरदत्तमुद्रितानां चार्थो मूलस्थिते सुखताव दृष्टो दमत्तम् , सन्तु सूत्रच्छेद न दर्शयन्ति न प्रायश्चित्तं विवदत एव । अतो न च सूत्रमन्वयात् तन्त्रेदे वा वैमत्यं दृष्टो , तदपि तत्तत्सूत्रप्रकारं भागे तत्तदाश्रयान्ते च निर्दिष्टम् । स्वास्वयच्छेदत्र मीमांसापक्षे उक्तं तत्र तत्र तन्त्रमन्वयेति । सूत्रस्थस्य भाष्यमेव कर्तृस्त्वामिना रचितं प्रायश्चित्तमुपलब्धं दृष्टानीमिदं , यदेवापुरतया च मुद्रितस्यार्थो स्थित्यन्ते । यद्यपि तदेव कथयता न ह्यपि मुद्रितमिति तत्रापि सुखमवस्थं कथयन्मात्रम् , तथापि तदिदं च महदुर्ध्वं मीमांसक पक्षेऽपि विद्वान्नीतिज्ञत्वात् सूत्राणां चार्थेति श्रुत्वा न तत्र मत्तं आप्नोतम् ।

[illegible][illegible]

एष मूत्रक्षरान्तराण्येवाऽवन्मुद्रयेयान्ति निवन्ता र्भूमितिक्षनात् वाऽवर्त्मणो ज्ञान-
पादेनैवलापारम्भ नैपुण्यमर्हतिशङ्का । वाग्द्वारोन्तरं, यान्तरास्त्रिमहर्षेण र्भूमि-
पादेनैवलापारम्भ नैपुण्यमर्हतिशङ्का । वाग्द्वारोन्तरं, यान्तरास्त्रिमहर्षेण र्भूमि-
पादेनैवलापारम्भ नैपुण्यमर्हतिशङ्का । वाग्द्वारोन्तरं, यान्तरास्त्रिमहर्षेण र्भूमि-

[illegible]

विधान, तत्र तत्र प्रातिदेशिकानुरा, अवस्थासुखविधाना कर्मणः आनन्दोऽन्वयमित्यादिना सर्वान्वयितेति सूत्रस्यैव महर्षिरवधि-वचनकम्प्य मवति । अतस्तत्राहोपानुद्गमिद्-
आप्तानुपपत्त्यामिति नातिशयान्ति ।

अथ एषाद्वयप्रसङ्गे आस्य प्रयोजितविधानात्मना विमलस्तुवकारेण । अत्र सर्वेभ्यो प्राचीनेषु इत्यभिहितेषु मूलमुल्लेखेण सप्तश्लो विभाग एव दृश्यते । पञ्चविभागस्य वा स्थिति न शक्ये । अतोऽत्र पञ्चविभागोऽप्राचीनो भाग्यकारणोद्गमेवास्तु इति गम्यते ।

कोऽस्य कालः ?

महर्षिरयमात्मनस्य कदाच देशमल्लभ्यतेति तस्यापि कलादीदृश्या विवक्षापि, तदपि (Glosses Buhler) सूत्रग्रहाण्येव आसक्तमवर्ज्यपुनर्मूढिकाया बहुमिदेषु निरस्य कालवर्गविभाजनं च यत्नम् । न तस्यै तथा प्रत्यापत्तरमात्रमुपलभ्य, तथापि किञ्चित्पुण्यं यमिता पुनस्तु अवलम्बयामि—

सुप्रसारेण तत्पक्षेन व्याकरणानुगता व्यवहारे प्राक्च वचनविधिं देश इत्यन्तमनुगता देशेन तत्राह अनुगन्ते सर्वेषु इव एषाद्वयेऽपि । ते यथा—राज(१-१२)द्वयवशात्, अंजनाया (१-१३)अचल (४-१४)अपेक्षता (१-२१) वरज(१-२) पुनः (१-३१) विमल(१-५) मिष्टा(१-११) अह (११-२)अन्वयवश(११-०)मति (११-१४) तैत्तिरेय(११-२)मुमुक्षु (१०-११)मर्ष (१०-१२)मातृवार्थ(११-०) मति (१२-१३)गम्यादे (१४-१) कुला(१३-०) इत्यादि । अन्येऽपि अवस्थ वक्ष्येत् (१-११)तस्यै वश(१२-४)वासवतुषम् (११-२४) इति वाक्ये चतुषा, सप्तमर्थे द्वितीया इत्यादौ विमर्शव्यतिरिक्त्या अपि कृता ।

अपि सूत्रकारान्तरादपि एवमिच्छिच्छास्य क्रियते, यथा—आप्ततायनस्यो-अपस्त्ये शिष्ट(१-१-१२) अवस्थ तदुक्त्याह(१-११-५)इत्यादि, वास्तव्येऽपि-अवहर्षे इक्षिप्त इत्य(१-१-३)अवहर्षे इतिचमगम्(१-११-५)इत्यादि तथापि तत्रान्त आपस्तम्बसूत्रे, न तान्-अहर्षे व्याकरणानुगता उपलभ्यते । यथायतोपि तस्यै पर के चतुष्क-अन्त । एवमप्राप्तिवशप्रयोगे महर्षेरस्य वास्तव्येन भाव्यम्-महर्षिनाम पाणिनिपुत्रकालेन आत्मम्, अस्या भवन्तरक्षामिच्छायां पालिनीयान् नियमजन्-भुवन-गता मायाम् । तत्र तदन्तरक्षामिच्छायां तत्र तत्किमाव-भुवनमे विद्यापञ्चकारादुपमान्, तत्पूर्वकालिक एवाव महर्षिरासीत् इत्यवगम्यते । अतो यदि तैत्तिरेयः पूर्वमहमशाब्दी तत्रमशताब्दा वा भवन्त पाणिने सप्त तर्हि ततोऽपि पूर्वकालिकमस्तुना वक्ष्यमानाव्यवधेन यममशताब्दीमित्येव वा मायम् ।

कोऽस्य देशः ?

नामिक, दूत, अमिन्वन्, अतात, चोन्मपूर्यन्तरेषु इतिगोत्रेषु भास्वाम्यीशना बहुलमुपज्ज्मात्, पूर्वकालिकराजविच्छेदोपायं वास्तव्यमवस्थानुदितेन सुप्रसिद्धमप

गन्धशान्तादिनीऽनपगतं तत्पुत्रकारणेति तदेतन्निर्णय आभ्यम् । किञ्च "उदी
 त्ववृत्तिधेयमानवतैपुदाज्ञानकम्" (आम प १ १० १५) इत्याद्यनेपुत्रविज्ञाना इति उद्
 क्कदातमुदीच्यानी सम्प्रदाय धादे" इति कदा आत्मनो दक्षिणोदत्तमनवोपयति । एते
 न कारणप्रदेवानस्तम्भोदक्षिणोदत्तमनवोपयति सम्प्रदाय इति (१) पुत्ररमदायन । नदीमहमुक्ति
 सद् पदवामि । न हि आत्मन्तम्भोपयति दक्षिणदेशमिच्छतिस्त्वानस्तम्भोपयति तदेतन्निर्णय
 कारण भवितुमर्हति । उत्तरदेश एव पूर्वमनवितै केनापि कारणेन पश्चादक्षिणदेशगतै
 त कुतो न आभ्यम् । नचन करोड-पुत्रगम्येत तत्पुत्रस्तम्भोपयति उत्तरदेशमनवितैस्तम्भोप
 तिभवति । "उत्तरगति" इति दक्षनमात्रेण कथास्तम्भोपयति दक्षिणोपयति तिभवत् , स्व
 मातुलमुता आन्ध दक्षिणोपयति कुपति, इति दक्षिणोपयति निन्दन् । अत्रमवात् कुमारिल
 पादोदयि कथमात्मन उत्तरदेशमनवितै नानवोपयति । कुतो वा "कथापयति तैयिनि परार्थ
 तत्" (पृ मी पृ १-१-१) इति मीमांसासूत्रे स्वयाम्पुत्रम् मयान तैयिनि सूत्रकारस्य
 तैयिनिमिच्छता नानवोपयति । अतो मन्वे वेदमन्त्रमन्त्रस्य दक्षिणोपयति-कथापयति ।
 प्रस्तुतोत्तरदेशोपयति प्रमापनेऽनुपयति-अत्र हि उत्तरदेशोपयति-वीणागाथिभ्या गय
 मन्त्रद्वयेकसाक्षेच्छाष्टे पठति-

"वायः शीरेण नो रात्रिनि सा" शीरेणद्विपु ।

विदुतचक्रा आसीन्तास्तारेण वमुने तुव ॥

सोम एव नो रात्रिः साहस्रार्द्धाक्ष्या प्रया ।

विदुतचक्रा आसीन्तास्तारेण वमुने तुव" इति ।

मन्त्रवीर्यस्यस्य - "हे मन्त्रे" तत्र तैरि आवात्ता सावदेवविनिर्णयते अत
 कुपन्तपुत्र एवस्मात् रात्रिनि वदन्ति । मन्त्रास्तु सोम एवस्मात् रात्रिनि वद-
 न्ति" इति । अत्र उच्यते सर्वेऽपि सूत्रकारा द्वितीयमेव मन्त्र पठन्ति । अत्र तु
 मन्त्रद्वय पठित्वा 'उत्तरका पृथात्ता' मन्त्र, मन्त्रावर्तितम्' (आम प १ १० १५) इति
 मन्त्रद्वयका विनिर्णय वदन्ति पृथा 'उत्तरदेशमिच्छति कथापयति कथापयति पृथा मन्त्र , अन्वे
 रात्रिनि सा द्वितीय' इति कादित्वासी नयते । इतरपु पुत्रकारेण पुत्रिरुत्तरी अथम
 मन्त्रोपयति रात्रिनि अथमन्त्र आसीन्तास्तारेण वमुने तुव इति-वदन्ति द्वितीयपरि
 गवर्तित्वा वमुने, तत्तैरिम्पित कथन देशविशिष्ट, पृथात्ता च तत्तैरिम्पित कथन रात्रिनि
 मन्त्रद्वय एवम् वमुनेस्तैरिम्पितवदन्तिमन्त्रा स्वकारिक रात्रिनि च सूत्रपठन मे
 यति । न तदेतन्मन्त्रोपयति विनिर्णयते, अन्त्रा वदित्वा तदुपयति पुत्ररम
 प्रमापनेऽनुपयति-अत्र हि उत्तरदेशोपयति-वीणागाथिभ्या गय

मन्त्रावाप्तोर्विधे प्रादुरदत्तमन्त्रं आचम्य, सुदर्शनावाप्तोर्विधे इति पुर्वे यावे
 उक्तं । तत्र पृथा कथति द्वितीयम् अन्त्रमन्त्र पदमीमांसादिशास्त्रप्रवयिता कथि-

ब्रह्मम् । यतोऽस्य कर्मेणां कल्पान् ततोऽव कर्मेरितीति निश्चासीत्यवगम्यते ।

[illegible]

श्रीहरत्ताचार्यमुद्रकनाथायनमोऽनमः इति वृत्तयेन वक्ष्यते—“असि क
चन कम्पूर नाम द्विर्वातिवमतिशोभते । तत्र श्रीवैष्णवस्य कृत्य नम परमैकान्त
मुद्रकंते नाम तनय आसीत् । स च वाङ्मय प्रवृत्ति शिष्ये मयिमावाहत् । कथं एव
विश्वं बहुवारं निरुत्तिरोऽपि भगवन्तामुक्तव्यमेकाराजयति स्म । अकृत्वा शिवदर्शन
कदापि न कुर्वे स्म । एकस्मिन् दिने यस्य पिता स्वप्रभुतामिदमनुतिष्ठन् स्व
वाक्यं नमस्कृत्य उवाच ह्यसि स्मृताया कथा “देव पर कदापि शिवदर्शनं कर्षम्,
कथं प्रतिजानासि तदैव मोक्षयेत् त्वम्” इत्यवदत् । वाक्यं विनिश्चयमुपस्थाप्य शिष्यमेव
परं व्यादत्, अतस्तु ‘कथं ह्यभ्यर्चनं दिशति तेषु, इति बहुतमात्र एव स्पष्टायत् ।
अर्चयितव्यमेव शिव भगवत्तत्त्वस्य स्वरूपं वन्दयितुम् । तत्स्वरूपं शक्तिं, शिव
मिदं वाता मीदरे पूर्वं विहितद्वारेऽपि एतद्भवत्तत्त्वमेव स्पष्टमुद्दिष्टमिति शिव
सुहा मानसं प्रतिनिवर्तते स्म । तदनुग्रहस्यैकैकविद्यैव प्रवृत्तानामिति स्म । त
प्रवृत्तेव हरदत्त इति प्रथमावयव” इति । तस्मिन् कथयितव्यं अनाकुलतात्पर्यदर्शन-
कृतौलयेकता मन्त्रे नह्य । एतन्नामात्रं कथिद् मुद्रकनाथायै सो हरदत्ताचार्यतामा-
न । अतस्तेषु प्रवृत्तयो कदापि नैकता मन्त्रविद्यौ । यतो हरदत्तेन वक्ष्यते अत्र
एतद्वति मुद्रकनाथं । शिव कथा पूर्वं मुद्रकनाथ मत्त यथाहरदत्तल कोऽपति ।
अत्र च वेदीत्य दर्शन । अत्र द्वयो परस्पर भिन्नं मिश्रणार्थं केवलं नास्ति मन्त्र ।
श्रीहरदत्ताचार्योऽपि कथयितव्य एव । अत्र विस्तरेण ।

एष विविधकृत्यानां समाप्तमुदयन्यास्य प्रत्यक्षं कृतं भूमिभङ्गो न तात्पूर्वविषयो
विशेषेण प्रथमतः सुतस्त्वितरत्नेन न सामान्यतमुपलब्धकालं पण्डितकृत्यल्लभना श्रीमदा
नन्दशङ्कर भट्टमहर्षेः प्रथमदोषान्तरं श्रीविष्णोत्तमकविराजनेदशायाम् श्रीपञ्चमनवरत्न

† આગામી સપ્તાહના રોજિંદામાં આમણાઈનું સ્થિતિ ૧૫ થશે.

[illegible]

स्मरामि । एतन्मुद्रणकाले सन्निवृत्त एव पुस्तकमनुरोधितवान् श्रीमान् प० नारायण शास्त्रिचिस्तेनोद्देशेन च अन्येन्यथ पूर्वेभिर्दिष्टेभ्य पण्डितवर्येभ्य सादर कृतज्ञ प्रकटयामि । सर्वेऽस्मिन् शोधकालेन बहुपुस्तकानि नष्टिष्यान् श्रीमन्निरामचर्येण करि श्रीमान्नी परम्परा श्रुते ।

एतदर्थेन सर्वेषु पुस्तकास्त्रिंशत्तदस्व नीलम्बापुस्तकालयावच्छेद श्रीमान्-च कृपाशाल्युक्तस्वोत्साहमभिवर्धयन्तिवति विद्वद्वरान्नाथ मुन्नायसमुदायिनोऽनर्थवे-

नारायणसौ

अधिवसतकृष्णदासी १९८४ वे० न०

१०-८-१९३८ ई०

} इति शुचीयनदर्शवद्
} अ चित्रस्वामिशास्त्री.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीमदापस्तम्बप्रणीतगृह्यसूत्राणि ॥

प्रथमः खण्डः ॥

- (१) अथ यजमानाचार्यादि सूत्रान्ते ॥ १ ॥
उदयपनपूर्वक्याह पुन्याहेतु चार्वाणि ॥ २ ॥
यज्ञोपवीतिना ॥ ३ ॥
प्रक्षालनम् ॥ ४ ॥
पुरस्तादुदन्मेषकम् ॥ ५ ॥
तथाप्यवर्षं ॥ ६ ॥ ॥
- (२) अतएवैव निम्नरानि ॥ ७ ॥
प्राचीनापीतिना ॥ ८ ॥
असक्तम् ॥ ९ ॥
दक्षिणतोऽपवर्षं ॥ १० ॥
विमिलार्थेनाति नेमितिचानि ॥ ११ ॥
- (३) अग्निमिन्ना प्राग्वर्षद्वयानि परित्स्तुत्यानि ॥ १२ ॥
प्रत्युत्तरावर्षी ॥ १३ ॥
- (४) दक्षिणामे विन्नेतु ॥ १४ ॥
दक्षिणप्रागवर्षा ॥ १५ ॥
उत्तरेणानि दर्भान्कसृष्टिप इन्द्रं न्यस्य चान्यनि प्रतुनकि देवतस्तुत्यानि ॥ १६ ॥
- (५) एकदेव मनुष्यसप्तस्तुत्यानि ॥ १७ ॥
एकेनैव चित्तस्तुत्यानि ॥ १८ ॥
पवित्रनौसकसकार आचार्यस्य परीक्षणं क्रौञ्चस्यैव चान्यप्रोक्षे इति दर्शपूर्णमा-
सस्तुत्याम् ॥ १९ ॥
अपरोयानि पवित्रान्ताहिनि चाग्निं आनीवीदमाभ्या पवित्राभ्या चित्तस्तुत्यं सम
अर्धैर्होतरोयानि दत्तेषु आर्धैश्चैव दत्ते प्रच्छिनय ॥ २० ॥

१ अथ सूत्रानां विनयः सुतर्जयतस्तुत्यानि इति । यत्र चान्योपवीतिना तत्र तत्र सूत्रानुसारेण
न एव सूत्रविनये ।

२ अतएवैव चान्यनि निम्नरानि इति सूत्रानुसारेण ।

३ अतएवैव चान्यनि इति सूत्रानुसारेण ।

४ अतएवैव चान्यनि इति सूत्रानुसारेण ।

५ अतएवैव चान्यनि इति सूत्रानुसारेण ।

ਸਾਹਿਬ ਸੰਮਿਧਾਨੀ ਦਮੋਦਰ ਨਿਧਾਨ ॥ ੨੧ ॥

आज विद्यार्थीगणों की अभिप्रायों के अनुसार विद्यार्थीगणों द्वारा
विद्यार्थीगणों के अन्तर्गत ही है। वर्तमान में विद्यार्थीगणों द्वारा
विद्यार्थीगणों के अन्तर्गत ही है। वर्तमान में विद्यार्थीगणों द्वारा
विद्यार्थीगणों के अन्तर्गत ही है। वर्तमान में विद्यार्थीगणों द्वारा

अथ द्वितीयः खण्डः ॥

येन सुदोषो वदसौ प्रतिपत्त्य इमे सद्यम्ब पुन प्रतिपत्त्य शोभ्य निषाद्य इममि-
द्विभक्त्युत्पत्तौ प्रहरति ॥ १ ॥

शब्दः प्रतिभाष्ये विवक्षितमन्त्रसामा कर्तव्यमन्त्रसौम्योद-स्यः। अधिलेख ॥ २ ॥

भक्तिं परिधिवात्य'द्वितीयमुपमन्वस्ये'ति दक्षिणतः प्राचीनं 'समुपेतोऽमुमन्वस्ये'ति पश्चात्
 दुर्योधनः 'हरश्चेत्तमुमन्वस्ये'त्युत्तरतः प्राचीनं 'शिवः कथितः प्रभुर्ने'ति समन्तम्॥३॥
 पैकुलेऽ समन्तमेव तावत्सं पृ. ४५

अथमा-भवाभवाभावमयति इति पूर्वोक्तस्य लक्ष्मीम् ॥ ५ ॥

मन्त्रावलीयाः सुहोतव्येन स्यादित्युत्तरात्पूर्वमेव शोभाय स्यादिति दक्षिणार्धवृत्तादि
समं वर्तते ॥ ६ ॥

(१) मनीषदेव प्रयागधुलीद्विजा जवाभ्याताभ्याम्वहन्त प्रयागस्या म्वाहनीविहता सौ विष्टहतीमिस्सुचतुष्टेति—यदस्य यमसोऽपराधेषु महा ग्म्वमिश्राणम् । अमिष्ट तिमधुकीष्टिगम्यर्चयिष्य त्रयत्न करोतु स्वधेति ॥ ४ ॥

(३) पूर्ववृत्तारिचैकनक्षत्रम् - अथ। आश्विर्षीरेले। वृश्चिकस्तमम् ॥ ६ ॥

सौमित्रानां वाचसायनः ॥ १ ॥

(२) तस्य आश्रयस्थितौ तिष्ठति ॥ १० ॥

विद्योति विविमर्शि हि प्राप्तात्तस्यान्यसि निर्दिष्टसि ॥ ११ ॥

(८) सर्वज्ञासौ विवाहश्च तैत्तिरीयं ब्राह्मणं श्रीशारदायाम् च वैदायम् ॥ १० ॥

मयांति पश्यन्ति मयांति ॥ १३ ॥

तथा गच्छन्ति ॥ १५ ॥

आयुज्यायां॥ अविज्ञान ॥ १५ ॥

(५) इत्यस्मिन् अनुसन्धाने ते वात शीतलान्द्रिताः ॥ १६ ॥

इत्यानन्तम्भीरे सुखद्वये द्वितान् सख्यः ।

^१ इत्यवयव 'अपहृति' इत्यत्रैव सूत्रम्, परस्मैपदस्य सूत्रान्तः स च पुनश्चाप्युपगतः ।
नक्षत्रावयवस्य परस्मैपदे इत्येव-सु सूत्रम् ।

१. दशरथजीके परिचयनाम किन्तुअनेक नाममा । सर्वप्रथम ।

इन्द्रोपेन तुष्टाद्यमर्षीद एवमुक्तत्वा विधिविस्तृतम् ।

१ सर्वज्ञः सति प्रसन्नः सः सुखमवाप्नुयः ।

५. सुखायविदः सादृश्यमिति च तत्र च युक्तमेव ।

अथ तृतीयः खण्डः ।

(१) यथाभिप्राये दृश्यते ॥ १ ॥

कल्पसूत्रेण व्युत्पद्यते ॥ २ ॥

(२) "यथा कल्पयितुं बुद्धितर प्रिया स्वादिता तत्र निज्यान्त दृष्टान् भिवैव मयति मेव तु
कुलसम्पत्तयः"ति माह्वानेच्छो विधिः ॥ ३ ॥

(३) इत्येकस्मिन् दृष्टान्तरिति ॥ ४ ॥

निष्पन्नान्तरस्यैव ॥ ५ ॥

विशेषो गो ॥ ६ ॥

दृष्टेः चैव ॥ ७ ॥

तथा इत्यतिविशेष्येत् ॥ ८ ॥

सोऽस्यान्तरविनियमितत्वात् ॥ ९ ॥

एतावदुक्तोऽन्तरविनियमितत्वात् ॥ १० ॥

सुखा (४) इत्यादि निष्पन्नान्तरं वर्ये परिवर्त्येत् ॥ ११ ॥

एता गुणौ दृष्टान्तरा इत्येव निज्या विज्या सुखा कल्पयितुं माह्वानेच्छा एता
वाच्यौ मिथः सन्तु कल्पयितुं न परिवर्त्येत् ॥ १२ ॥

कल्पयितुं न परिवर्त्येत् ॥ १३ ॥

सर्वथा रेकत्वकारोपान्ता वर्ये परिवर्त्येत् ॥ १४ ॥

(५) कल्पयितुं न परिवर्त्येत् इत्येव निज्या विज्या सुखा कल्पयितुं माह्वानेच्छा इति ॥ १५ ॥

नाना बीजानि समस्तानि येषां पाद्वन्तेषामेव कल्पयितुं माह्वानेच्छा इति ॥ १६ ॥

(६) पूर्वोक्तानुसारेण यथास्तिबुद्धिः ॥ १७ ॥

उक्तं परिकल्पते ॥ १८ ॥

बन्धुशालिलक्षणसम्पत्तयोरप्युक्तव्यं ॥ १९ ॥

बन्धुशालिलक्षणसम्पत्तयोरप्युक्तव्यं इति वदस्यत् ॥ २० ॥

कस्यो मनश्चतुर्थोऽन्तरविनियमितत्वादिनेतरदृष्टिनेतेत्येके ॥ २१ ॥

इत्यादिगुण्ये दृष्टान्ते तृतीया सप्त ॥

सप्तानुसारेण पञ्चमः पटलः ॥

१ इत्येवमिव न कल्पयितुं माह्वानेच्छा इत्येवमिव न कल्पयितुं माह्वानेच्छा इति ॥ १ ॥

२ इत्येवमिव न कल्पयितुं माह्वानेच्छा इत्येवमिव न कल्पयितुं माह्वानेच्छा इति ॥ २ ॥

३ इत्येवमिव न कल्पयितुं माह्वानेच्छा इत्येवमिव न कल्पयितुं माह्वानेच्छा इति ॥ ३ ॥

४ इत्येवमिव न कल्पयितुं माह्वानेच्छा इत्येवमिव न कल्पयितुं माह्वानेच्छा इति ॥ ४ ॥

५ इत्येवमिव न कल्पयितुं माह्वानेच्छा इत्येवमिव न कल्पयितुं माह्वानेच्छा इति ॥ ५ ॥

अथ द्वितीयः पटलः ॥

चतुर्थश्च खण्डः ॥

सुहृदस्तन्नेताम् नन्दवत्सो वरात् प्रहियुवात् ॥ १ ॥

तन्नादितो ह्याभ्यामभिमन्त्रयेत् ॥ २ ॥

एवम् रघुा दृतीयं नीत् ॥ ३ ॥

चतुर्थां समीक्षेत् ॥ ४ ॥

अनुष्ठेनोपमभ्यसवा चाहुवा दर्मोऽननुष्ठेनोत्तरेण वदुषा तस्या सुगौरवोऽयं समुत्पन्न
प्रतीचीव निरस्येत् ॥ ५ ॥

प्रति निमित्त उत्तरा भवेत् ॥ ६ ॥

दुग्मान्ममवेताम् नन्दवत् उत्तरवाङ्मूढं प्रहियुवात् ॥ ७ ॥

उत्तरेण वदुषा तस्यादिश्रमि दर्मोऽयं निवनं तस्मिन्नुत्तरवा दक्षिणं सुमनिसुदं प्रति-
ज्ञाय चिद्रे सुकामुत्तरवानुत्तरावीतरामि पत्रमिस्मन्नादितोत्तरायाङ्ग्रेण वदुषा-
ङ्ग्रेणवीतरवा दोषेणैव सफलमि ॥ ८ ॥

अयेनानुत्तरवा दक्षिणे हस्ते पृथ्वीपदमिन्वावीवापरेणामिदुग्मं वदमास्तीर्णं
तस्मिन्नुत्तरवत् उत्तरे वर ॥ ९ ॥

सौम्यसमाधानाज्जम्भामान्तेऽयेनामादितो ह्याभ्यामभिमन्त्रयेत् ॥ १० ॥

अन्तर्ये दक्षिणेव नीचा हस्तेन दक्षिणमुत्तराङ्ग्रेण पृथ्वीवात् ॥ ११ ॥

(१) यदि कामयेत अरेव जनयेवमित्यनुत्तरिणं पृथ्वीवात् ॥ १२ ॥

(२) यदि कामयेत पुन एव जनयेवमित्यनुत्तरमेव सोऽन्तराङ्ग्रेण नीचमि पृथ्वीवात् ॥ १३ ॥

‘पृथ्वीमि त’हस्तेनानिवाद्यमि ॥ १४ ॥

अयेनानुत्तरामि दक्षिणेन वदा अवेनानुत्तरा वा दिक्षमभि प्रकथनं निरुत्तरमिति १५॥

रुक्तेति रुक्ते वदे अपति ॥ १६ ॥

इत्यमस्तम्बेति एवमने चतुर्थः खण्डः ॥

अथ पञ्चमः खण्डः ॥

(१) प्रथमोपमा प्रदक्षिणममि कुत्वा कवास्यान्मुत्तरवान्वास्वावास्तुता आहुताङ्ग्रेति
‘होमाव नमिपिदे स्वाङ्ग्रेति’ प्रतिमन्त्रम् ॥ १ ॥

अयेनानुत्तरामि दक्षिणेन पदाङ्ग्रेणानामास्वावकवातिरिति ॥ २ ॥

१ इत्यपि च सुत्रेण सूत्रम्—पुनरुक्ते ।

२ ग—दुग्मं इत्यपि च ‘अनुत्तरमेव’ इत्यपि च सूत्रम् । ततोऽनन्तरम् ।

३ इत्यपि च—‘अन्तराङ्ग्रे’ इत्येव सूत्रम् । ‘अन्तराङ्ग्रे’ इत्येव सूत्रम् । ‘अन्तराङ्ग्रे’ इत्येव सूत्रम् । ‘अन्तराङ्ग्रे’ इत्येव सूत्रम् । ‘अन्तराङ्ग्रे’ इत्येव सूत्रम् ।

अ-अनुसूचित जाति/अनुसूचित जाति प्रत्यक्ष निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण आयोग, न. नं. १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००, १०१, १०२, १०३, १०४, १०५, १०६, १०७, १०८, १०९, ११०, १११, ११२, ११३, ११४, ११५, ११६, ११७, ११८, ११९, १२०, १२१, १२२, १२३, १२४, १२५, १२६, १२७, १२८, १२९, १३०, १३१, १३२, १३३, १३४, १३५, १३६, १३७, १३८, १३९, १४०, १४१, १४२, १४३, १४४, १४५, १४६, १४७, १४८, १४९, १५०, १५१, १५२, १५३, १५४, १५५, १५६, १५७, १५८, १५९, १६०, १६१, १६२, १६३, १६४, १६५, १६६, १६७, १६८, १६९, १७०, १७१, १७२, १७३, १७४, १७५, १७६, १७७, १७८, १७९, १८०, १८१, १८२, १८३, १८४, १८५, १८६, १८७, १८८, १८९, १९०, १९१, १९२, १९३, १९४, १९५, १९६, १९७, १९८, १९९, २००, २०१, २०२, २०३, २०४, २०५, २०६, २०७, २०८, २०९, २१०, २११, २१२, २१३, २१४, २१५, २१६, २१७, २१८, २१९, २२०, २२१, २२२, २२३, २२४, २२५, २२६, २२७, २२८, २२९, २३०, २३१, २३२, २३३, २३४, २३५, २३६, २३७, २३८, २३९, २४०, २४१, २४२, २४३, २४४, २४५, २४६, २४७, २४८, २४९, २५०, २५१, २५२, २५३, २५४, २५५, २५६, २५७, २५८, २५९, २६०, २६१, २६२, २६३, २६४, २६५, २६६, २६७, २६८, २६९, २७०, २७१, २७२, २७३, २७४, २७५, २७६, २७७, २७८, २७९, २८०, २८१, २८२, २८३, २८४, २८५, २८६, २८७, २८८, २८९, २९०, २९१, २९२, २९३, २९४, २९५, २९६, २९७, २९८, २९९, ३००, ३०१, ३०२, ३०३, ३०४, ३०५, ३०६, ३०७, ३०८, ३०९, ३१०, ३११, ३१२, ३१३, ३१४, ३१५, ३१६, ३१७, ३१८, ३१९, ३२०, ३२१, ३२२, ३२३, ३२४, ३२५, ३२६, ३२७, ३२८, ३२९, ३३०, ३३१, ३३२, ३३३, ३३४, ३३५, ३३६, ३३७, ३३८, ३३९, ३४०, ३४१, ३४२, ३४३, ३४४, ३४५, ३४६, ३४७, ३४८, ३४९, ३५०, ३५१, ३५२, ३५३, ३५४, ३५५, ३५६, ३५७, ३५८, ३५९, ३६०, ३६१, ३६२, ३६३, ३६४, ३६५, ३६६, ३६७, ३६८, ३६९, ३७०, ३७१, ३७२, ३७३, ३७४, ३७५, ३७६, ३७७, ३७८, ३७९, ३८०, ३८१, ३८२, ३८३, ३८४, ३८५, ३८६, ३८७, ३८८, ३८९, ३९०, ३९१, ३९२, ३९३, ३९४, ३९५, ३९६, ३९७, ३९८, ३९९, ४००, ४०१, ४०२, ४०३, ४०४, ४०५, ४०६, ४०७, ४०८, ४०९, ४१०, ४११, ४१२, ४१३, ४१४, ४१५, ४१६, ४१७, ४१८, ४१९, ४२०, ४२१, ४२२, ४२३, ४२४, ४२५, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०, ४३१, ४३२, ४३३, ४३४, ४३५, ४३६, ४३७, ४३८, ४३९, ४४०, ४४१, ४४२, ४४३, ४४४, ४४५, ४४६, ४४७, ४४८, ४४९, ४५०, ४५१, ४५२, ४५३, ४५४, ४५५, ४५६, ४५७, ४५८, ४५९, ४६०, ४६१, ४६२, ४६३, ४६४, ४६५, ४६६, ४६७, ४६८, ४६९, ४७०, ४७१, ४७२, ४७३, ४७४, ४७५, ४७६, ४७७, ४७८, ४७९, ४८०, ४८१, ४८२, ४८३, ४८४, ४८५, ४८६, ४८७, ४८८, ४८९, ४९०, ४९१, ४९२, ४९३, ४९४, ४९५, ४९६, ४९७, ४९८, ४९९, ५००, ५०१, ५०२, ५०३, ५०४, ५०५, ५०६, ५०७, ५०८, ५०९, ५१०, ५११, ५१२, ५१३, ५१४, ५१५, ५१६, ५१७, ५१८, ५१९, ५२०, ५२१, ५२२, ५२३, ५२४, ५२५, ५२६, ५२७, ५२८, ५२९, ५३०, ५३१, ५३२, ५३३, ५३४,

तत्त्वमसीदृशीं सम्भवावस्थानि किं न भवति

अनुसूचित जाति आ आनुसूचित जाति

उत्तराभिस्तात्तु.मे प्रदीक्षयामि कृत्वा अस्यानवास्थापयति ॥५॥ पुरस्तात् ॥ ६ ॥

© 2000 Blackwell Science Ltd *Journal of Internal Medicine* 247: 105–112

(१) पुनः परिश्रमम् ॥ ६ ॥

WATERBURY, Vt., Dec. 10.—(U.S.N.)—

5. **संशोधन** : 1. 1000

99 ॥ श्रीगणेशाय ॥ ११ ॥

अन्वयः ॥ १२ ॥

परिचिन्तान्तरं क-वीर्य-वा सोमप्र विमुच्यते । ततः प्र वा माह्वयेत् प्र वा हारयेत् ॥

सामयिकी-संज्ञासूचिका-संज्ञासूचिका ॥ १०० ॥

(१) विनियम १५

419

अनुसूची संख्या ॥ १७ ॥

अथिवागमः ३५ ॥

(१) उपमानमयान्तस्य भार्याया वस्तुन । १० ।

अनुगतेऽपि कौतुह्या युद्धाद्योगवसेत् ॥ ३० ॥

अतः समस्तस्य ॥ २१ ॥

(१) काङ्ग्रेसमार्ग-वा प्रगति वसिष्ठजीये ॥ २२ ॥

आयोवर्द्धस्यपनिश्चिमज्ज्वले ॥ २३ ॥

(५) सुखे वर्त्मनोऽर्धबहुनादवगतव्या भवति इति श्रवणं लोहितमुत्तरवाम् ॥ २४ ॥

॥ अथ भिराजिष्यति ॥ ३५ ॥

सर्वप्रकारकायकायनिकस्ये चोत्तरा मने ॥ २५ ॥

सत्यापनार्थं पण्डितैः पश्यन्तः सन्तः ।

आयं वासः स्वयम् ॥

संस्कृत-संज्ञा-संग्रहः ॥ १ ॥

॥ च. साम्या - स्वास्ती नष्टु परित्त ॥ २ ॥

॥०॥ परिश्रममहाप्रधानम् ॥०॥ सर्वं ॥०॥

संस्कृत-संज्ञा-सूची

अथवा

गणपतिदेव का वरदान है। 'दुर्गा' का अर्थ अथवा देवता

मनसः पश्येत् कालमस्मिन् । यन्मनसः, यद्विषयः, यदात्मनः, इति यथात्मनः सत्यभावे ।

नान्यथा न्यस्य ॥ ५ ॥

- (१) समानाधिक्यविक्रमे काले रथे वा विष्टिर्लोप्यतमावावाद्यान्मन्त्रान्तेऽन्वारम्भेणा
मुत्तरा आहुताहुःवा यथादि प्रतिपद्यते रथितेवमात्रा करोति ॥ ४ ॥

अग्निपद्मेणा वा सप्तम्यान्वा कृत्वा वा यदीवा यन्मन्त्रा न व्यतिक्रम्य गते यथा
विष्टुं शीतम् ॥ ५ ॥

सहानुत्तराया सहास्यवति ॥ ६ ॥

- (२) सहानुत्तराभ्यां त्रिमुच्यते दक्षिणयमे ॥ ७ ॥

यदिहिन यमाऽऽननुह आचमिन्विमुत्तराभ्यां मन्त्रेऽन्वारवोत्तराऽऽस्तान्वा गृह्णन् प्रत्यह
मुत्तरा पापयति दक्षिणतः पदा ॥ ८ ॥

न च देहतावादिऽग्निमुच्यते ॥ ९ ॥

- (३) उत्तराभ्यां देवेऽन्वारमन्त्रेऽन्वारमावावाद्यान्मन्त्रान्तेऽन्वारं यथासुत्तरा आहुर्वाहुः वा
यथादि प्रतिपद्यते रथितेवमात्रा करोत्यन्वा यमभ्यामिहिन उत्तरां वर ॥ १० ॥

अथास्याः पुत्नी नवपुत्रायाः पुत्रसह उत्तराभ्यामेव तस्मै यमानुत्तरेण यदुवा
अवावोत्तरे रथिना यन् (१०) यन्मन्त्रा आ नवपदेभ्यः ॥ ११ ॥

उत्तिष्ठेत्तु यथापेय आनीत्युदीकं वा दिक्पुत्राभ्याम्भोतमन्त्रा यथाविष्टुं त्वमह
मन्त्रा च दक्षयति ॥ १२ ॥

इत्यासुतम्बगृहसूत्रे पञ्चमोऽध्यायः ॥

इति द्वितीयः पटलः ॥

अथ तृतीयः पटलः ॥

सूत्रम्भः स्वपदः ॥

अप्यनामजोपेन स्वात्ततादिनं याजयति ॥ १ ॥

यन्मन्त्रवदिति ॥ २ ॥

- (१) अग्निपद्मेणापि आनीत्युदीकं वा देहताम् प्रतिपद्यते रथितेवमात्रायावावाद्यान्मन्त्रान्तेऽन्वारम्भेणा
यमान्तेऽन्वारमन्त्रायां स्वात्ततादिनं याजयति ॥ ३ ॥

१ अ—अप्यनामजोपेन । इत्यन्वयः । सूत्रवदिति । 'अप्यनामजोपेन' अत्रान्वयः । 'अप्यनामजोपेन' इत्यन्वयः ।

२ सूत्रवदिति इत्यन्वयः । त्रिमुच्यते न यन्मन्त्रम् ।

३ अन्वयः—देहतावादि ।

४ इत्यन्वयः । सूत्रवदिति । यन्मन्त्रम् । 'अप्यनामजोपेन' अत्रान्वयः । 'अप्यनामजोपेन' इत्यन्वयः ।

५ अ—अप्यनामजोपेन ।

६ इत्यन्वयः । सूत्रवदिति । 'अप्यनामजोपेन' अत्रान्वयः । 'अप्यनामजोपेन' इत्यन्वयः ।

सकृदुपस्तरणाभिषारणे द्विरनदानम् ॥ ४ ॥

१) अग्निर्देवता स्वाहाकारप्रदान ॥ ५ ॥

अग्निं वा सकृदुपस्तरणं सकृदुवाह ॥ ५ ॥

अग्निस्त्रिवष्टकं द्वितीयं ॥ ७ ॥

सकृदुपस्तरणाभिसारे द्विरभिषारयन् ॥ ८ ॥

मन्वाह पृथेस्दावदानम् ॥ ९ ॥

मन्वे होमः ॥ १० ॥

उत्तराषाढुपस्तरणं ॥ ११ ॥

उत्तराषाढपूर्वांशे होमः ॥ १२ ॥

तेनैवै प्रस्तरयन् कृत्वा चोह(२)ऋत्वासा प्रहरति ॥ १३ ॥

१) सिद्धमुत्तरं पारिषेचनम् ॥ १४ ॥

तेन सविष्मता ज्ञात्वा योऽवधेत् ॥ १५ ॥

योऽस्त्वान्वितस्तन्मा ज्ञायमं ददति ॥ १६ ॥

एवमह ऊर्ध्वं दक्षिणावर्तमुपेतितन्मा ववत्तु ऊर्ध्वं ॥ १७ ॥

४) पूजयाप्रस्तु दक्षिणेऽवधे ॥ १८ ॥

साधं प्रातरह ऊर्ध्वं हस्तेनैते आहुती तत्पृथेऽवधेत्वा गृह्यह ॥ १९ ॥

स्वातीपात्रवर्षणम् ॥ २० ॥

५) सौरी पर्वाहुतिं प्रारिषेधे ॥ २१ ॥

उदयनं पारिषेचनं यथा पुरस्तात् ॥ २२ ॥

पानधेनातीन्द्रानि कर्माणि व्यास्वात्पान्याचारानि पूजयेत् ॥ २३ ॥

६) दधेनदेहा देवता ॥ २४ ॥

नमिं स्विष्टकृन् चान्तर्य ॥ २५ ॥

अविकृतातिशयम् ॥ २६ ॥

वैश्वदेवे विज्ञे देहा ॥ २७ ॥

पौर्व्यास्या पौर्व्यामां वस्या विधये ॥ २८ ॥

इत्यापस्तम्बादे रूपाग्रये महर्षे गण्ड ॥

१) 'उदयनं' 'चान्तर्य' इति सूत्रं नष्टम् ।

२) अन्वा ।

३) अन्वावधे इत्येवमन्ते ।

४) 'दक्षिणेऽवधे' इति पृथक्पुनः उदयनमन् इति Dr. Westergaard महाशयैरेवेति 'न' तु

अनापुनस्तुतकालीनु दक्षिणमेवेति लिखितम् ।

५) 'उदयनं' 'दक्षिणे' इति नाम्नीति Westergaard सत्यम् । अत्रैव पुनरुक्तम् ।

६) 'वैश्वदेवे' सूत्रं इत्येवमन्ते ।

अथाश्विनः स्वपदः ॥

- (१) उपलब्धेन समानेन च कृत्स्नं प्रकृतये ॥ १ ॥
सदृशसामिद्विधाय ॥ २ ॥
विधाद्वयपेतेन क्षास्वस्यवराजसदृशश्च होम परिचयते ॥ ३ ॥
वधेयदेशेऽप्यन्यत्र कलवश्च ॥ ४ ॥
(२) सद्यः सद्यः प्रत्यक्षोऽप्रामुत्तराभ्यां समिधावाक्यात् ॥ ५ ॥
आत्ममात्रं धर्मोपादिति वा ॥ ६ ॥
अन्यद्विधानावाक्यवद्वर्धमानकृते ॥ ७ ॥
त्रिराज्यमुपयोग्यदक्ष्यां प्रकृत्यं आत्मस्यवराजश्च ॥ ८ ॥
तयोक्त्यावाक्येभ्यश्च दन्ते कथयित्वा वाक्या सूत्रेण वा परिचयतिष्ठति ॥ ९ ॥
(३) स चतुर्थाऽपरराज उत्तराभ्यामुक्त्या प्रकृत्यं विधाक्यप्रत्ययमात्रावाक्यवराजस्य
प्रकारावाक्यमुत्तरा आहृत्युक्ता अवादि प्रतिपद्यते परिचयकान् कृत्वाऽपरराजि
प्राधान्यपेक्षं अन्तर्निवेशस्यावश्यकत्वात्प्रतिविरोधात्तदुक्त्याभिरुचीत्तरा-श्च यथा
सिद्धं विधायमात्रोक्त्यावाक्येभ्यश्च दक्षदेशं सद्योऽप्यन्यत्राभिरुचीत्तरा-
श्च यथावद्वर्धमानेनेति ॥ १० ॥
(४) अन्यो वक्ष्यमिदमन्वयेन ॥ ११ ॥
नहं सत्यवृत्ताः स्वाधर्मेनाऽप्रत्ययप्रतिष्ठितानि रमन्ति यस्तामिह (५) वा सत्यवृत्ता
मम निवेद्यानि ॥ १२ ॥
एतत् प्रत्ययमात्रं आहृत्युत्तरमात्रस्य उत्तराभिरुचितमन्वयेन ॥ १३ ॥
इत्यवकाशमपि एतावदेव अत्रान्वयः ॥

अथ नमः स्वयम् ॥

- [illegible]

कृत्वा तस्य कृत्वातेनान्तराभ्यामभिमन्त्र्येतराभिहितयामि परिश्रम्य परिहितमुत्तर-
काडमुत्तमश्रवणे ॥ १० ॥

(१) यौता मेरुगन्धे विट्ता वि प्रक्षिप्यन्तुताभ्या परिशीवाभिननुतावनुताव ॥ ११ ॥

उत्तरतर्हि दक्षय कर्त्तव्यं तन्मेनमुत्तरपाडनकाप्योदकाजिह्वस्य मन्त्रस्यार्थो-
क्त्या वि शीघ्रोत्तरेक्षिप्य हस्ते गृह्णेतोत्तरदेवताभ्या वग्रावोत्तरेण वज्रयोदनो-
'मुता' इति दक्षिणे उर्ध्वं कानि ॥ १२ ॥

होतामताभ्यामेवमुत्तरे दक्षय कण्ट ॥

अथैकादशः खण्डः ॥

'मयनयमाया' इति कृत्वा उर्ध्वं ॥ १ ॥

(२) प्रह परम उर्ध्ववचनं कृत्वा ॥ २ ॥

क्षेप परो कपति ॥ ३ ॥

मन्त्रमार्ग्य पैर वाचरति ॥ ४ ॥

(३) उक्त्या वमागन्तम् ॥ ५ ॥

अथनुताव आहुताहार्यकथा यथादि प्रक्षिप्यते ॥ ६ ॥

परिषेवनात् यथाउत्तरेणामिदुत्तरं कृत्वा निधाय तस्मिन्नुत्तरेण वज्रयोदकेतोषादिपुष्टी-
कृत्वा उ-परमगन्तं कृत्वा उर्ध्वतलेन पाणिना दक्षिण पादमन्त्रारम्भाद् 'परिशी-
वा' अमुता' इति ॥ ८ ॥

(४) तस्मा अचक्ष 'मन्त्राविश्रुति' ॥ ९ ॥

कृतोर्ध्ववचनं तन्मन्त्रम् ॥ १० ॥

(५) यथाहोताभ्या पादार्थद्वयन्तु वा उवाचविषेयतया कृत्वा ॥ ११ ॥

कृत्वा उत्तरं कर्त्तव्यं तन्मन्त्रम् अमुता' इति ॥ १२ ॥

उवाचुत्तरेण ॥ १३ ॥

दक्षमुत्तराड्डले ॥ १४ ॥

(६) यत्नाया दक्षी मन्त्राभ्या वामयो मन्त्राभ्या उर्ध्वतले वाचमन्त्रं कादर औदुम्बरो

१ और्ध्वतले २ तन्मन्त्रं ३ उवाचविषेयतया ४ उवाचविषेयतया ५ उवाचविषेयतया ६ उवाचविषेयतया ७ उवाचविषेयतया ८ उवाचविषेयतया ९ उवाचविषेयतया १० उवाचविषेयतया ११ उवाचविषेयतया १२ उवाचविषेयतया १३ उवाचविषेयतया १४ उवाचविषेयतया

१५ उवाचविषेयतया १६ उवाचविषेयतया १७ उवाचविषेयतया १८ उवाचविषेयतया १९ उवाचविषेयतया २० उवाचविषेयतया

२१ उवाचविषेयतया २२ उवाचविषेयतया २३ उवाचविषेयतया २४ उवाचविषेयतया २५ उवाचविषेयतया २६ उवाचविषेयतया

२७ उवाचविषेयतया २८ उवाचविषेयतया २९ उवाचविषेयतया ३० उवाचविषेयतया ३१ उवाचविषेयतया ३२ उवाचविषेयतया

३३ उवाचविषेयतया ३४ उवाचविषेयतया ३५ उवाचविषेयतया ३६ उवाचविषेयतया ३७ उवाचविषेयतया ३८ उवाचविषेयतया

३९ उवाचविषेयतया ४० उवाचविषेयतया ४१ उवाचविषेयतया ४२ उवाचविषेयतया ४३ उवाचविषेयतया ४४ उवाचविषेयतया

४५ उवाचविषेयतया ४६ उवाचविषेयतया ४७ उवाचविषेयतया ४८ उवाचविषेयतया ४९ उवाचविषेयतया ५० उवाचविषेयतया

५१ उवाचविषेयतया ५२ उवाचविषेयतया ५३ उवाचविषेयतया ५४ उवाचविषेयतया ५५ उवाचविषेयतया ५६ उवाचविषेयतया

उत्तराष्ट्रविमानस्य दक्षिण पक्षे पूर्ण वज्रपात्रं प्रवर्ण्यै मय्यै शुद्धम् ॥ ५ ॥

प्रधानमन्त्रिणाऽनुपमपुत्राद्योन्मेषः ५ तृणाऽऽत्मानं प्रत्याशितुं शक्नुः ॥ ६ ॥

कृत्वा चैव श्रित्वा सुन्मतेना 'हृत्वा चैव' इति ग्राह ॥ ७ ॥

सुताया इमिभज्ज्याहनासिद्धेश आनसिमान उत्तर यमुनाय ॥ ६ ॥

वेदः पाराह्मिनी-रमानामस्याऽहमन्वये ॥ १ ॥

द्विदि मर्ति-मर्ति स्मृत्युक्त गम्येन वषादना विषयान् कृत्यान्त परित्यज्य 'महापुरुषं'
हति पाद ॥ १० ॥

निर्देशक : एम. ए. । पृष्ठ १॥

पञ्चमः, पानाम्पहत्य ॥ १२ ॥

उत्तर-वामभिक्षास्य सङ्ग-वामस्य आधामते पुरस्तादुपनिष्ठाकांतस्य वि आस्य
 दक्षिणस्य प्रवर्तते ॥ १४ ॥

अभिज्ञान साया स्वप्नानिना पुनर्दिशाय ॥ १४ ॥

(१) किरिपि ना आइ ॥ ३० ॥

(२) उत्तमवायुभिर्मन्त्र्य तन्वं कर्त्तुं धात्री-सौमित्रव्यानिज्जीविता वा-प्रेतेनाग्नेयेन वा दद्या
त्तान्नदीत्यादि । सुहोति ॥ १. ॥

मयला बहुपुनः अपि वेमुपपन्नसुन्ने ॥ १७ ॥

अथ आत्मसुखसंगतमिन्द्र-३३ "अथ श्रवणे" सूत्रे ॥ १८ ॥

ଆଧାର:ବିଶିଷ୍ଟ ହସ୍ତଲେଖ ଯାହା ଗୋଟିଏ ସମ୍ପର୍କିତ ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ନିଆଯାଇଛି । ୨୧ ।

अनुसूचित जाति विधायक ॥ ३० ॥

इन्द्रावतमन्त्रात् स्यादस्य प्रयोगश्च स्यात् ।

कृष्णकला १२४ सभा

अथ षष्ठः पटलः ॥

चतुर्दश स्तवः ॥

॥ अमरं त्रयम् अमं अमं अमं ॥ १ ॥

(१) धातुपदान्नामवित्त्वाऽऽशिक्षे वाचविन्नाऽमेवमाध्यायाज्यमाध्यायनेदुज्जायन्त्या-
मुष्मा आहताऽन्ना जवादि प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

प्रायेचमात्र कृत्यद्वयेणैव आनीकपुण्येन त्रय्या हात्तुवा विनिर्दन्तुप्रतिज्ञाया
 तुल्यतेरेत्यर्थं अस्मत्पुण्येति व्याख्येयमित्युक्तमात्रं च न ३ ॥

‘शायल’ मिडि वीथामा बने सङ्ग्रहित ॥ ४ ॥

* इस पत्रालि पञ्चाङ्गमालि-किसर वि हस्तमालि कलि कलि पञ्चाङ्गमालि ।

५. कक्षा-३ (विषय-गणित) के छात्रों को प्रश्न-पत्र में दिए गए प्रश्नों में से कोई भी दो प्रश्न हल करने के लिए कहा गया है।

॥ एहं श्रुत्वा त्रेहं त्रेहं-कं ह्यहं-त्रेहं । तत्र 'विद्यायाः कहे' इति तत्त्वज्ञम् । ततोऽप्यहम् ।

एतावन्नामा सर्वान् केदाञ्च वाचयते ॥ १५ ॥

उदयोत्पत्तिरिति खण्डोवा ॥ १६ ॥

इत्यष्टमस्मिन् एवमने खण्डः खण्डः ॥

समाप्त्यष्टमः पटलः ॥

अथ सप्तमः पटलः ॥

सप्तदशः खण्डः ॥

(१) दक्षिणध्वजप्रक्षममकरनक्षत्रमुद्राय कलायैव समीपेन कक्षेनतमिष दिक्षु-
सत्येवमुते ॥ १ ॥

एवं वि ॥ २ ॥

(२) पञ्चमस्तारवाङ्मिषुश्च उदक्षिण मृत्तावर्तान् स्थानित्वाऽप्यन्तरं बहिर्मुख्योत्-
रान्वा दक्षिणा ह्यस्तपृष्ठाववदधाति ॥ ३ ॥

एवमित्याम् ॥ ४ ॥

अथऋषिभिः अथवाध्वजं चैवमाशंसमानमुत्तरेण कक्षवाङ्मिमन्ववते ॥ ५ ॥

सन्निहतमुत्तरेवपातिहम् ॥ ६ ॥

पञ्चमः समीपेन केन्द्रमाशंसमानमुत्तरेण कक्षवाङ्मिमन्ववते ॥ ७ ॥

एवमित्याम् ॥ ८ ॥

तस्मिन्निष्वर्तमानान्दन्तस्तस्मिन् तेपुत्रश्च तद्विषयान् मृत्पथं तत्रैवध्वजं प्रति
ह्वयति ॥ ९ ॥

तस्मिन्मुत्तरेण कक्षवाङ्मिमन्ववते ॥ १० ॥

एवमित्याम् ॥ ११ ॥

सोमस्तारवाङ्मिमन्ववते ॥ १२ ॥

एवमित्याम् ॥ १३ ॥

इत्यष्टमस्मिन् एवमने खण्डः खण्डः ॥

अथाष्टमः पटलः ॥

अथदक्षिणं कुमारं ततोपुच्छो जायेत अथवाध्वजं कक्षं विहितं वा ह्यस्तपृष्ठाववदधाति

१ 'न' ख, पुस्तकानुसारेण इत्यनेन न कक्षेन इत्यनेन ।

२ इत्यनेन न दक्षिणे पक्षे इत्यनेन — सप्तमस्तारवाङ्मिमन्ववते ॥ ६ ॥ उदक्षिण

एवमि

त्यम् ॥ ८ ॥ इति 'न' ख, पुस्तकयोः ।

समा प्राप सभाया मध्येऽधीश्वरमुद्रतापोनवाप्यन्तुऽन्तरेऽप्यन निगत्य दत्ता
सत्तममिधेयाप्रतिनोत्तरं क्षेत्रार्थमभ्यन्दिने नायम् ॥ १ ॥

अनदे भवति ॥ २ ॥

सज्जिन कुमार वर्णयुक्त कटराभ्यान्निमग्नोत्तरयोदधुमेन शिरस्तोऽननोत्पत्त
र्धमभ्यन्दिने नायम् ॥ ३ ॥

अनदे भवति ॥ ४ ॥

(१) आवासा धर्ममाभ्यामस्तमिते स्वास्त्याक ॥ ५ ॥

नार्कवधवाप्यभावात्ते स्वास्त्याकाद्दृक्काप्रतिनोत्तरं प्रतिमन्त्र विदुःकाले मुद्रेति ॥ ५ ॥

उत्तराभिलोकनित्वाभ्यामभ्यामस्तमिते ॥ ५ ॥

आवासाधुनीदत्ता ॥ ६ ॥

अवादि प्रतिनोत्तरं ॥ ७ ॥

(२) धर्मवधवाप्य कृत्वा धन्यवत्तमभावात्तस्य आर्वास्त्याया वा दिशमुपविश्या
स्वास्त्याया कल्पितेन गतः प्रत्यप्यस्त्याया दिश्विधेयं तेन विदित्वाऽद्विदुःकालेन
उत्तराभ्यामभ्यामस्तमिते ॥ १० ॥

नृत्वा मन्त्रुका वास्त्य आवासाधुनीदत्ता ॥ ११ ॥

उत्तराभ्यामभ्यामस्तमिते नार्कवधवाप्यभावात्तस्य आर्वास्त्याया कल्पितेन
प्रदक्षिणमन्त्रादेऽप्युत्तराभ्यामभ्यामस्तमिते ॥ ११ ॥

स्वास्त्यायाधुनीदत्ता कृत्वा कल्पितेन गतः ॥

अर्थकोनविज्ञाः स्वण्डः ॥

पाना कुमारान् प्रहयति ॥ १ ॥

(३) उन्मत्त उन्मत्त उन्मत्त उन्मत्त उन्मत्त उन्मत्त उन्मत्त उन्मत्त ॥ २ ॥

मार्गदर्शनी धर्ममाभ्यामस्तमिते स्वास्त्याक ॥ ३ ॥

महयमिति वतिमन्त्रस्य मन्त्राय ॥ ४ ॥

अनदेनमु गच्छति ॥ ५ ॥

(४) अनदिगामोऽभ्यवन् ॥ ६ ॥

अनदिगामोऽभ्यवन् अनदिगामोऽभ्यवन् अनदिगामोऽभ्यवन् अनदिगामोऽभ्यवन्
मुनः कृत्वा धर्ममाभ्यामस्तमिते स्वास्त्याक ॥ ७ ॥

१. उन्मत्त उन्मत्त उन्मत्त उन्मत्त उन्मत्त उन्मत्त उन्मत्त उन्मत्त ।

२. उन्मत्त उन्मत्त उन्मत्त उन्मत्त उन्मत्त उन्मत्त उन्मत्त उन्मत्त ।

३. उन्मत्त उन्मत्त उन्मत्त उन्मत्त उन्मत्त उन्मत्त उन्मत्त उन्मत्त ।

४. 'अ' उन्मत्त उन्मत्त उन्मत्त उन्मत्त उन्मत्त उन्मत्त उन्मत्त उन्मत्त ।

(५) अयमोक्तौ च त २ ५

अभिज्ञान शकुन्तलिं वास्तव्याययति नयनां दूय प्रान्नुवाद् ॥ १० ॥

॥ गन्धर्वदेवसमुत्तिनाद्वीथति कृत्वाप्येवमे ॥ ११ ॥

यथा मनीष्यमनौ शेषस्य पति मय्येव ॥ १३ ॥

इति नवमोऽध्यायः ॥ १३ ॥

नमस्तु सततम् वा पश्येत्तु नामादित्त इत्यर्थः १८ ॥

सिद्धि बर्मेस पाठों देखें । १५ ।

इत्यप्युक्तानि ॥ १५ ॥

स्वातंत्र्याकडून आरम्भ होऊन १५

सिंहस्य प्रादुर्भूति मे सुवाधयो भवन्ति ॥ १८ ॥

अथवा विद्या कुम्भारविस्मयन, पृ. ११, ॥

हृदयपुष्पम्भाये नमः ।

अथाष्टमः पटलः ॥

एकविंशः खण्डः ॥

आर्य समाज के संस्थापक महाराज श्री सदाशिव जी का जन्मदिन

एषीरु मन्त्रवतो येनिरीकमन्त्रासकमन्त्रानपुमसिधवराननयविशो मो जयेत् ॥२॥

(५) लक्ष्मणस्यैव तदा निर्दिष्टेति ॥ ३ ॥

आर्यभटीयम् ॥ १ ॥

एतत् विवर्तितम् ॥ ५

पञ्चमः पाठः ॥ ३ ॥

कथञ्चना इतिवृत्तम् ॥ ७ ॥

उत्सव समारोह ॥ ८ ॥

मुचननोऽनुमत्य अवाहेनोक्तं ब्रह्म दक्षिणाम्बु दर्भात् सस्ताम् तेषूत्तरेशो दक्षो-
त्तरदेशिवायवर्धन् विभज्यद्वा पूर्वोत्तरेशो दक्षोत्तरदेशाभ्योत्तरयोक्तायेन वि-
भज्यते परिचितं शुभम् पात्राभ्युत्तरं वज्ररश्मिभ्योत्तरं पात्रं प्रोक्ष्य
वाणि ह्यनुमन्नुवाच तस्मैऽसमानाभ्योत्तरेशं वज्रं शेषं वायव्यं अर्चयाम् ॥
वा वायव्यं पूर्वोत्तरं उत्तरिदक्षिणं तस्याभ्युत्तरं अर्चयाम् उत्तरेशं तस्याभ्यु-
त्तरेशम् ॥ १० ॥

१. वनसुरावधुति आत्म-उद्वेगो वनसुरवत्ता परिवर्णितः कः कः नै पुनःकेन आत्मनोः

१. सुखमयमेतदस्ति वृत्तमपि नृपयुक्तं च तत्र न च सुखमयमुच्यते ।

(१) कन्यासामर्थीनश्चरन् ॥ ११ ॥

(२) अथवा चतुर्विंशत्यवधत्ति ॥ १० ॥

अनुसूचित जाति/अनुसूचित जाति ॥ १३ ॥

[illegible]

अथ द्वाविंशः सर्गः ॥

[illegible]

(५) सिद्धशैवसमप्रदाय कृष्ण साङ्ख्ये-या उपध्यायि ॥ २ ॥

इतिमूर्ते सर्वेय नामुक्तमिति 'नितुन्वात्ता जहासुपाकरोमी'ति ॥ ३ ॥

[illegible]

सर्वोपयोगी न्यायः

विद्युत्संयोजकता ॥ ७ ॥

आभ्यासः ॥ ३ ॥

सिद्धयुक्तमिति समाप्तमिति चोक्तम् ॥ ८ ॥

आत्मपुरुषादेर्नैवे निष्कर्मिणस्तु विद्वान्नि ॥ ५ ॥

अथैतद्वचनं कृत्वा एवावस्थित्वा जहौति यथाशक्तम् ॥ १० ॥

अथ एष मर्षार्थं मातुः शिरोरुधिरं योमनीऽन्वहन्नाम् ॥ ११ ॥

एतन्ना मासिधनैर्न कन्धी स्वात्मना ॥ १२ ॥

मन्त्रिभिरुत्तमान् वदन्ति॥ ११ ॥

एषः सङ्ग्राहः बी.एडित्वा प्रायस्सर्व-वाधोत्तरक एवमेव अभिवृद्धिं सङ्ग्राहः वा ॥१॥

संक्षेपेण यजमानाऽभिषेकोत्तरया प्राचीनतृतीया वा दिक्प्रभेदयान् यथायं वाच्यः ॥१५॥

आत्मपुनरुद्धारः ॥ १६ ॥

परिचयसूचिका ॥ १० ॥

ता-सं रेषणे पूर्ववत् पुष्पिनीमभिवृधेत् ॥ १८ ॥

सुखादमेधाम् सुखेन पाणिना नम दध्मयाऽऽदौ ॥ १५ ॥

इन्द्रप्रहस्तम्भसि सुखदामि इन्द्रसु भवतु ।

अथ त्रयोविंशः सर्गः ॥

(iv) दक्षिणेंत पत्नीवरणमुद्रिमुक्तत्वा तुलां पत्नीत्वाय नमः ॥ ३ ॥

अथवा-आत्मनिष्ठः सिकेभो भवति ॥ २ ॥

१. उपरलुणतले तदनुधिले न सुननेकसुकताच शरीरातील ‘घ’ गुणाके ।

५. अस्मद्विषयः स एवैवमुक्तं अस्मद्विषयः इति न च सा मुक्त्यन्वया ।

१. 'विष्णुशैव' शैलीक मन्त्र 'शक्ति'वाक्यात् सर्वे क षा पुष्पादुन्मयेष द्वाद्भुवनेष

४. एकादशी: शुभकरमेकमुनीना परिश्रमिह कदाचनव इति का. ४ पुन्यकव ।

अनभयेषु चरेत् स्रुत्यदारिद्र्यानीनपूर्णादि कारयित्वात्तरस्य सुसादास्तम्बस्य
उपचरेत् ॥ ३ ॥

(१) मिच्छार्थं बहुमुखेण प्रक्षालयीत ॥ ४ ॥

मिच्छार्थं नदस्य एहे कस्य स्वागतं उत्तरमा लुपुष्याम् ॥ ५ ॥

२ कामवेत्ता नाम मण्डितेति आशयिकत्वे स मुखमावीय सुसमुत्तरा-वादि प्रसम्भ
तर्हिषिषेत् ॥ ६ ॥

येन पत्न्या दामकर्मकरा अन्त्येष्टेन तद्विधिविधान्युपसमाधावीत स आहुतीर्नुदुष्यात् ॥

नद्येन दूष्यात् अन्त्यमिन्विषतेह्येवो वाडन्विषिषिषेदकर्मैव वा विन्दुरमिन्विषेत-
दुत्तरदध्यात्तत्र प्रक्षालयत् ॥ ८ ॥

(२) आचारस्रुत्याविशिष्टेषु महुष उपवेश्ये कृत्वा पयोत्तराददर्शनेदमा-दाना

वारीर्येष्वेद्व्येषु चाहुतेत्यातिशयमादास्याया निशाया वक्ष्या न श्रुत्यास्तद्व्येष्वसमा-
क्षायास्याभ्यागन्त उत्तरा आहुताहुंवा वक्ष्यादि प्रतिपक्ष्य ॥ ९ ॥

परिषेकवान्त कृत्वाऽभिमुखेभ्य उत्तरका दक्षिणतोऽङ्गवान् परिषेदधानि दधाति ॥ १० ॥

इ-वाचान्तम्बीय वृष्यपक्षे त्रयोविध एवम् ॥

—

समाप्तस्तथाऽष्टमश्च पटलः ॥

—

समाप्तमिदमापस्तम्बगृह्यसूत्रम् ॥

—

१. इत एव सुसमुत्तरं सुसमुत्तरं चरेत् इत्यनेन इति व वा सुसमुत्तरं । निशायास्तद्व्येष्वसमा-
क्षायास्याभ्यागन्त उत्तरा आहुताहुंवा वक्ष्यादि प्रतिपक्ष्य ॥ तस्मिन् विषये वक्ष्यात्तत्र ॥

२. इदमेव वा सूत्रेकमुक्तं परिषेक इत्यनेन क सुसमुत्तरं ।

आपस्तम्बगृह्यसूत्रस्थानां विषयाणां सूची ॥

प्रथमः खण्डः ।

विषयसङ्ख्या	पृ.	पृ.
१ सामान्यपरिभाषाः—		
१ प्रतिज्ञासूत्रम् ।	१	१
२ उदयन्यदिनाभिविधिः ।	२	४
३ यज्ञोपवीतप्रादक्षिण्यादिविधिः ।	३, ४-६	६
४ निष्कान्तानामपरपश्चादिविधिः ।	७-१०	७
५ अग्निमुत्सन्निकृपणम्—		
१ परितारणविधिः ।	१२	११
२ पात्रप्रयोगः ।	१६-१८	१४
३ पवित्रमस्कारः ।	१९	१६
४ प्रणीताग्रजवननम् ।	२०	१७
५ मङ्गलचरणम् ।	२१	१८
६ आचमनमस्कारः ।	२२	१९*

द्वितीयः खण्डः ।

७ दक्षिणमस्कारः ।	१	२२
८ अग्नेः पूर्वं पवित्रेकनम् ।	३-४	२७
९ इत्याधान, आचारहोमम् ।	५	२७
१० आचमनहोमम् ।	६	२८
११ प्र-अक्षोभान्तर् अवादीना विधानम् ।	७	२९
१२ अग्रेतर पवित्रेकनम् ।	८	३१
१३ पात्रमङ्गलशब्दानः ।	९-११	३४
१ वैवाहिकविषयाः—		
१ विवाहकालः ।	१२-१३	३६
२ विवाहे मङ्गलाग्नानम् ।	१४	३७
३ आचारादग्नि वैवाहिकविधिव्यवहणम् ।	१५	३८

तृतीयः खण्डः ।

४ मघासु गवाः कन्यदिना मह्यम् ।	१	४०
५ पशुजिह्वा कुशार्धे सेनाम्पूङ्गम् ।		

THE KANONICAL
RE
K

विषयसंख्या	पृ.	शृ.
६ वा दृष्टितर अर्जु विद्या स्वाधिति कायवतो वः स्वार्थान्तरं दद्यात् दे		४०
७ विवाहे कथाऽन्त्यम् ।	६-७	४१
८ गवा अर्जुनो वः ।	८-९	४२
९ गोशऽन्त्यम् ।	१०	४३
१० वरमे वरिष्ठोऽऽ कथा ।	११-१४	४४
११ अद्विष्टाऽऽ ।	१५-१८	४५
१२ अद्विष्टाऽऽ ।	१९	४६
१३ वरुणा ।	२०	४७

अनुषंगे खण्डः ।

४ विवाहप्रकरणम्—

१ वरप्रेषणम् ।	१-२	५०
२ उन्वाया सखीक्षणम् ।	३-५	५१
३ उन्वाया सुदीपनोऽऽ मन्त्रार्चनम् ।	५	५२
४ उन्वाया स्वानाऽऽ वरप्रेषणम् ।	६	५३
५ उन्वाया स्वाप्रेषणम् , अद्विष्टाऽऽ वरप्रेषणम् ।	८	५४
६ अन्त्येष्टमन्त्राणां कर्म ।	१०	५५
७ पाणिप्रक्षालनम् ।	११	५६
८ तत्र कामनाया विनोदः ।	१२-१४	५७
९ सप्तपदीगमनम् ।	१५-१६	५८

पञ्चमः खण्डः ।

१० वैवाहिका प्रदानहोमाः ।	१	५९
११ कथा अस्मिन् उपनिषदात्मन् ।	२	६०
१२ अन्त्येष्टम् ।	३-५	६१
१३ अन्त्येष्टादि ।	६-१२	६२
१४ गोपनीयमौचित्यम् ।	१३	६३
१५ अन्त्येष्टमौचित्यम् ।	१४-१५	६४
१६ अनुगता मन्त्रम् ।	१७	६५
१७ अन्त्येष्टमौचित्यम् ।	१८	६६
१८ तत्र दम्पत्योऽन्त्येष्टमौचित्यम् ।	१९	६७
१९ अन्त्येष्टमौचित्यम् ।	२१-२३	६८
२० अन्त्येष्टमौचित्यम् ।	२४	६९
२१ अन्त्येष्टमौचित्यम् ।	२५	७०

पद्यः खण्डः ।

विषयसूची	पृ.	पृ.
१२ मार्गसन्धे नाका नदीतटस्थे वष ।	१	७३
१३ इमद्यानादिभ्यस्तिकमे होम ।	८	७४
१४ क्षीयादिभ्यस्तिकमे कर्त्तव्ये वष ।	५	७७
१५ गृहस्थेय ।	८	७६
१६ प्रवेशहोम ।	१०	७४
१७ जीवपुत्राय पुण्याय कन्दामन् ।	११	७८
१८ दम्पत्योर्वधम् ।	११	७८
१९ वयस्ये पुत्रास्त्यक्तप्रदर्शनम् ।	१२	७८

सप्तमः खण्डः ।

१० अग्निवराधालोकात् । (तस्य पर्या)	१, २	८०
११ स्वातीराक्षहोम , तस्मात्तद्वधकस्या ।	३-४	८१
१२ तस्य देवताविधानम् ।	५	८३
१३ तत्र सङ्कटुपपातक्यं ।	६	८४
१४ तत्र उपसाराद्यादिविधानम् ।	८-१२	८५
१५ स्वातीराक्षहोमात् ऋतुपमौलकम् ।	१५	८६
१६ स्वातीराक्षदक्षिणावन्तम् ।	१६	८७
१७ पर्यवस्यतीत्याह ।	१७	९०
१८ औषासनहोम ।	१९	९३
१९ तत्र देवताविधानम् ।	२०	९४
२० पार्वत्यभिप्रेतम् ।	२३	९८
२१ तत्र होमदेशविधानम् ।	२४ २५	
२२ वैश्वदेव ।	२७	१०२

अष्टमः खण्डः ।

२३ उपाकरणम् ।	१-२	१०९
२४ वैश्वदेवे विविद्ध कृत्य विविद्धानि च इत्यादि ।	३	११४
२५ होमार्थपुत्रात्तस्मात् स्वयं अज्यतने प्रायश्चित्तम् ।	५-६	११६
२६ विवाहदिनाभित्तराणम् ।	७	११७
२७ विवाहे दम्पत्योर्वधवर्षादिभिः ।	८	११८
२८ स्वयतोऽप्योर्वधे दम्पतिवधम् ।	९	११८
२९ विवाहोत्तरहोम , समवेष्टानम् ।	१०	११९
३० राजसूयाया विवा प्रथमर्तुविशेषः ।	१२	१२१

विषयसङ्ख्या	सु	४
५ ऋतुसमावेशनम् ।	१३	१२२

नवमः खण्डः ।

१ ऋतुसमावेशनम् ।	१	१२३
१ धनादिज्ञानार्थं अन्वितस्य मास्ये परिलक्षादौ कृत्रिमितौ ज्ञाने कदाचिदौ ज्ञेयः ।	२	१२४
२ ज्ञेयं चिद्व्यपृष्टादिदर्थे ज्ञेयः ।	३	१२५
३ व्यपृष्टो परस्परं प्रविशतश्च ज्ञेयः ।	४	१२६
४ पतिविराजः ज्ञेयः (कदाचिद्व्यपृष्टा अन्वितस्य ज्ञेयं प्रविशतश्च, तां स्पष्टमनोराज्यं ताभ्यां कृतुसमावेशनं च)	५-६ } ७	१२७ १२८
५ ज्ञानतीक्षाजन्यं ज्ञेयम् ।	८	१२९
६ ज्ञानरीत्यादिज्ञानं भाव्यतौ तद्विज्ञानेन ज्ञेयम् ।	९	१३०
७ कृतुसमावेशनम् ।	१०	१३१

अथ दशमः खण्डः ।

६ उपनयनप्रकरणम्—

१ उपनयनस्य कालः ।	१-४	१३२
२ उपनयने द्विजपुत्रम् ।	५-७	१३३
३ ज्ञानाभावेनानुष्ठानप्रवृत्तिर्न विधानम् ।	८	१३४
४ स्नातस्य कुमारस्याश्वमेधस्य विधानम् ।	९	१३५
५ कुमारस्य वास्य विधानम् ।	१०	१३६
६ मोक्षार्थं विधानम् ।	११	१३७
७ कुमारस्य वैयस्यस्य परिश्रमम्, उपनयनम् ।	१२	१३८

एकादशः खण्डः ।

८ आचार्यकुमारयोः प्रत्ययविधानम् ।	१	१३९
९ अन्वयविधानं मास्यं कुमारस्य विधानम् ।	२	१४०
१० उपनयनप्रकरणेनानुष्ठानं विधानम् ।	३-४	१४१
११ उपनयनं कृत्रिमं विधानम् ।	५	१४२
१२ वाद्ययुक्तेष्वर्थं कुमारस्य विधानम् ।	६	१४३
१३ वाद्ययुक्तेष्वर्थं ।	७-११	१४४
१४ उपनयनम् ।	१२	१४५
१५ कर्मादिज्ञानस्य विधानं उपनयनविधानम् ।	१६-१८	१४६
१६ स्मृत्यादिनादि, आदिज्ञानविधानं च ।	१९	१४७

विषयसंख्या	पृ.	पृ.
१७ उपसर्गमे अन्वयिनिधि ।	१८	१८९
१८ अङ्गनर्विषयनिधि ।	२०	१८९
१९ समिदाधानम् ।	२१	१९०
२० पाठाश्रमम् ।	२५	१९१

७ उपसर्गमोहसर्जनप्रकरणम्—

१ उपसर्गमोहसर्जनप्रकरणम् ।	१-२	१९४
२ अङ्गनर्विषयनिधि ।	३	२०
३ आदिश्रवणागामनुवाक्या अङ्गनर्विषयनिधि ।	४-५	१९५
४ उपसर्गमोह ।	६	१९६
५ उपसर्गमोहसर्जनप्रकरणम् ।	७-८	२०
६ उपसर्गमोहसर्जनप्रकरणम् ।	९-१०	१९७
७ उपसर्गमोहसर्जनप्रकरणम् ।	११	१९८
८ उपसर्गमोहसर्जनप्रकरणम् ।	१२-१३	१९९
९ उपसर्गमोहसर्जनप्रकरणम् ।	२०	२०
१० उपसर्गमोहसर्जनप्रकरणम् ।	२१	१९९
११ उपसर्गमोहसर्जनप्रकरणम् ।	२२	१९०
१२ उपसर्गमोहसर्जनप्रकरणम् ।	२३	२०

आदिश्रवणागामनुवाक्या अङ्गनर्विषयनिधि ।

८ समावर्तनम्—

१ उपसर्गमोहसर्जनप्रकरणम् ।	१	१९९
२ उपसर्गमोहसर्जनप्रकरणम् ।	२	१९०
३ उपसर्गमोहसर्जनप्रकरणम् ।	३	१९१
४ उपसर्गमोहसर्जनप्रकरणम् ।	४	१९२
५ उपसर्गमोहसर्जनप्रकरणम् ।	५	२०
६ उपसर्गमोहसर्जनप्रकरणम् ।	६	२०
७ उपसर्गमोहसर्जनप्रकरणम् ।	७	२०
८ उपसर्गमोहसर्जनप्रकरणम् ।	८	२०
९ उपसर्गमोहसर्जनप्रकरणम् ।	९	२०
१० उपसर्गमोहसर्जनप्रकरणम् ।	१०	२०
११ उपसर्गमोहसर्जनप्रकरणम् ।	११	२०

विश्वस्तम्भः।

१० वाग्वस , दिगुत्स्थान , नक्षत्राणां नन्दमसंश्लेषस्तम्भम् ।

११ मित्रेण सम्भारयन् , यथेष्टमग्नौ च ।

सु पु

१३-१३ १७०

१४ १७१

अथोद्देशः शब्दः ।

९ मधुपर्कः—

१ पुत्रमेव कुर्ये उत्प्रेषणम् ।

२ राजस्यपत्न्योद्यमेऽन्यमग्नौ ।

३ पशुनिषेदनम् ।

४ प्रक्षालयित्वे पादप्रक्षारणम् ।

५ प्रक्षालयित्वुत्तरार्द्धे भस्मस्निग्धमर्चय ।

६ अर्चयित्वेऽनम् ।

७ तदेकशेषात्स पूज्यात्तत्तत्प्रयत्नम् ।

८ मधुपर्कदानम् ।

९ मधुपर्कदानानि ।

१० मधुपर्कप्रसादनम् ।

११ मधुपर्कप्रतिमहतिरा राज्ञः स्थानिर्वा येन तेन तस्य पुत्रो
द्वितीय इत्यम् ।

१२ योनिषेदनम् ।

१३ योनिर्वा अथक्षिप्वा तस्या पशुहस्तयनेन होमः ।

१४ योनिस्तर्पणे कनक्यं प्रक्षार ।

१५ अर्चयित्वेऽनम् ।

१६ मधुपर्कहो ।

२ १७३

३ १७३

४ १७४

५ १७५

६ १७५

७ "

८ १७६

९ "

१०-१३ १७७

११ १७७

१४ १७८

१५ "

१६ "

१७ १८०

१८ १८१

१९-२० "

अथोद्देशः शब्दः ।

१० सीमन्तोच्चयनम्—

१ सीमन्तोच्चयनकालः ।

२ तत्र प्रधानहोमा, यथादयथा ।

३ त्रेत्या कालस्या सीमन्तोच्चयनम् ।

४ सीमानादिभ्यो सीमानात्तार्थं पञ्चाङ्गम् ।

५ तामे विश्वस्तम्भेतित्या यथा वाग्वसिर्दक्षः ।

६ यथापुत्रोच्चयनम्, ततो वाग्वस्य ।

७ यथापुत्रोच्चयनम्, कालाभ्याम्भ्यम्, यद्विषयमर्थम् ।

११ पुस्तुचयनम्—

१ तस्य कालः ।

१८४

१ "

२ "

३ १८५

४ १८६

५ "

६ १८७

७ "

१ १८८

विषयसूची	पृ.	पृ.
१ मधुमेधपित्तार् कलविशिष्टासाधुगमनम्, कामगमनप्रधानाहुतयो ज्वारपथ ।	१०	१८६
२ तानुगुणशुद्धिना कुमारी केविलोत्तम अविताना यद्विषया दक्षिणनासाया निषेचनम् ।	११	१८९
४ तन्मूलनपथम् ।	१२	१९०
५ क्षिप्रगुणन कर्म ।	१३-१४	१९०
६ कालगुणन कर्म ।	१५	१९२

पञ्चदशः अधः ।

१२ ज्ञातकर्म—

१ कालस्य कुमारस्य वामपक्षेणभिन्न-क्षणम्, मूर्धन्यवर्णनम्, दक्षिणकर्णपथ ।	१	१९३
२ नक्षत्रगमनिर्देश ।	२	१९५
३ कुमारस्य मधुगुणप्रधानम्, दक्षिणप्रधानम् च ।	४	१९६
४ दक्षिणप्रधानपथम् ।	५	१९७
५ कर्णकर्णोत्तम ।	६	१९८

१३ नामकरणम्—

१ तस्य नाम ।	८	१९९
२ नामिन पुत्रीप्रकारकथा ।	९	२००
४ 'सु'वाच्यपठितस्य नामन प्राप्तिरूपम् ।	१०	२०१
५ कुमार्या नामकरणम् ।	११	२०२
१० प्रकाशदेव विद्या पुत्रस्य मूर्धन्यवर्णनादि ।	१२	२०३
११ एव कुमार्या अवि ।	१३	२०४

षोडशः अधः ।

१४ सप्तप्राशनम्—

१ तत्र कुमारस्य दम्भादिप्राशनम् ।	१	२०४
२ दम्भादिस्थाने उत्तिरावकाशविधानम् ।	२	२०५

१५ चौष्टम्—

१ तस्य नाम ।	३	२०६
२ उपनयनपथान्निष्ठम् ।	४	२०७
३ कुमारस्य केवालय विनयनम्, विनयविधानम् च ।	५	२०८
४ उपनयनपथ विनयनादि ।	६	२०९
५ काले उपनयनेन धुरिण विनयवर्णन कर्माकरणम् ।	१०	२१०
६ मीद्वयन उपनयनम् ।	११-१२	२१०

विषयमकम् ।

२ तत्र वचने विरामः ।

सु

पृ

१५.	}	२०५.
१६		२१०

सप्तदशः सर्गः ।

१३ गृहनिर्माणम्—

१ तत्र पान्तिवोद्भूतमेवमुक्ते ।

१-१ २११

२ स्मृत्युत्पत्तिमनसम्, स्मृत्युत्पत्तिमनसं च ।

३-४ २१२

१४ गृहप्रवेशविधिः—

१ गृहस्थेक्षणदिक्कालेऽभिषेचिप्रमाणम् ।

७ २१४

२ अंतर्गतलेपन उद्भवानावसनधरम् ।

८ २१६

३ उद्भववर्गने उद्भवमपिप्रमाणम् ।

९ "

४ उद्भवमनसं अनेन पुरम् ।

१० २१४

५ तस्य मेवनेऽनुसन्धनम् ।

११ २१५

६ उद्भवानुसन्धनम् ।

१२ "

७ गृहस्थं परिषेचनम् ।

१३ २१६

अष्टादशः सर्गः ।

१ नालवत्पुष्पमस्य कुमारस्य तन्निर्गतं कर्म ।

१-४ २१९ २०१

१८ स्वर्गवर्तिः—

१ तदुत्पत्तिं स्वर्गवर्तिम् ।

५ २२१

२ तत्र विदुष्येयम् ।

६ २२२

३ आरम्भमपिद्वीपम् ।

७ २२३

४ आरम्भमपिद्वीपम् ।

८ २२३

५ गृहस्थीराम्या विधिं स्वर्गवर्तिं कल्पयित्वा तत्र सम्पुनितम् ।

१० २२४

६ तत्रावधारिणीं निवर्तनम् ।

११ २२५

७ उद्भवानुसन्धनं गृहस्थमनसं तत्रावधारिणीं तत्रावधारिणीम् ।

१२ "

एकोविंशः सर्गः ।

८ कुमारानां वस्त्रिषाट्पञ्चाशद्वर्गम् ।

१ २२७

९ मार्गशीर्षमासस्य अतिदिनं वस्त्रिषाट्पञ्चाशद्वर्गम् ।

२ "

१० मार्गशीर्षमासस्य अतिदिनं वस्त्रिषाट्पञ्चाशद्वर्गम् ।

३ २२८

११ स्वर्गवर्तिः ।

४ २२९

१९ आश्वयुजस्थालीपाकः—

१ नवमासदिनानुसन्धनं नवमासमनसं तत्रावधारिणीं तत्रावधारिणीम् ।

५ २३१

विषयसदृश	पृ.	पृ.
२० हेमन्तप्रपञ्चरोहणम्—	८	२३३
१ अथर्वस्य नवमस्तोत्रे स्तोत्रम् ।	९	२३३
२ स्तोत्रप्रकारः ।	१०	२३४
३ उपाय कृत्रिममिच्छितम् ।	११-१२	२३५
२१ ईशानशक्तिः—		
१ स्वामीपदध्वजम्, प्रभाहृदि कृता स्थापितकरणम् ।	१३	२३५
२ यत्र यथा कुरीद्वचनम् ।	१४	२३५

विंशः सर्गः ।

१ शक्तिपदा कृतासीमान्वावाहकम् ।	१	२३६
४ उत्तरस्था देवता मध्ये च उत्तरस्थः ।	२, ३	२३
५ आकाशितोऽस्योऽर्थादिदानम्, प्रधानहोमा, स्विष्टकृतम् ।	४	२३५
६ देवतास्य सङ्गीतानां पर्याया राजम् ।	५	२४५
७ वृक्षोऽपि पर्यपुस्त्यौदनस्याऽऽपन्नम् ।	७	२४३
८ अथ कृतम् ।	८-९	२४४
९ अग्नेरभितो गवां स्थापनम् ।	१०	२४
१० गवामभितम् ।	११	२४
११ गवां कार्ये क्षेत्रपतिनाम् ।	१२	२३५
१२ तस्मै पर्यदानम् ।	१३	२४
१३ तस्य क्षितिपतिमिति ।	१४	२४६
१४ तस्योपस्थानम् ।	१५	२४
१५ स्वामीपदरोहम् वाद्ययानां भोजनम् ।	१६	२४
१६ क्षेत्रपतिपरी कुरुमिस्ताद् भोजनम् ।	१७	२४

एकविंशः सर्गः ।

२२ मातृसिन्धुमकरणम्—

१ मामि आह्वयः ।	१	२४८
२ कोऽननाया जगता ।	२	२४९
३ अन्नहोमा ।	३	२५१
४ आन्धहोमा ।	४	२५३
५ अन्नमिच्छितम् ।	५-६	२५५
६ भोक्तृमिरक्षोपसर्पणम् ।	६	२५
७ मुक्तकृत्यनुपवनम्, विष्टदानम्, शेषमन्त्रम् च ।	७	२५६

विषयसूची

स.

पृ.

२३ अष्टकाध्यायम्--

१ तस्य कालः ।

१०

२६४

२ अष्टकाध्यायः ।

१०

२६५

आविशः अष्टकः ।

३ आविशः अष्टकः ।

१

२६४

४ आविशः अष्टकः ।

२

२६४

५ आविशः अष्टकः ।

३

२६४

६ आविशः अष्टकः ।

४

२६४

७ आविशः अष्टकः ।

५

२६५

८ आविशः अष्टकः ।

६

२६५

९ आविशः अष्टकः ।

७

२६५

१० आविशः अष्टकः ।

८

२६५

११ आविशः अष्टकः ।

९

२६५

१२ आविशः अष्टकः ।

१०

२६५

१ आविशः अष्टकः ।

११

२६५

२ आविशः अष्टकः ।

१२

२६५

३ आविशः अष्टकः ।

१३

२६५

४ आविशः अष्टकः ।

१४

२६५

५ आविशः अष्टकः ।

१५

२६५

६ आविशः अष्टकः ।

१६

२६५

अष्टाविशः अष्टकः ।

७ आविशः अष्टकः ।

१

२६५

८ आविशः अष्टकः ।

२

२६५

९ आविशः अष्टकः ।

३

२६५

१० आविशः अष्टकः ।

४

२६५

११ आविशः अष्टकः ।

५

२६५

१२ आविशः अष्टकः ।

६

२६५

१३ आविशः अष्टकः ।

७

२६५

१४ आविशः अष्टकः ।

८

२६५

१५ आविशः अष्टकः ।

९

२६५

१०

२६५

संस्कृतभाषापरम्परानुसृतसंज्ञासमाप्ता ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमदापस्तम्बमहर्षिप्रणीतम्

→* गृह्यसूत्रम् *←

श्रीहरदत्तविरचितया अनाकुल्या

श्रीमुदर्शनाचार्यकृततात्पर्यदर्शनेन च सहितम् ॥

ॐ

*अथ कर्माण्याचाराद्यानि गृह्यन्ते ॥ १ ॥

॥ श्री ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

⊗ गृह्यवृत्तिरनाकुला ⊗

ॐ

नमो ब्रह्मण्य बह्वृक्षमापस्तम्बेन निर्मितम् ।

किंपते हरदत्तेन तस्य वृत्तिरनाकुला ॥

द्विवकाराणि कर्माणि-धुतिलक्षणाणि आचारलक्षणानि च । तत्र धुतिलक्षणाणि व्याख्यातानि । मन्वेदानीं चानि कर्माणि विवाहप्रभृतीनि आचाराः प्रयोगात् गृह्यन्ते इत्यन्तः, न ग्रन्थलक्षणे, तानि व्याख्यास्याम । किं प्रयोजनं सूत्रस्य ? स्मार्तानां कर्मणां अपेक्षार । तेन उद्भवतादिति यमः, "सर्वत्र स्वयं प्रचलितोऽग्रा" (आष पृ ८-५) चिन्त्येवमादीनि च माहोऽथैव कर्मसु भवन्ति, न श्रौतेषु । अत्रायशब्देन श्रौतोपदेशानन्तरं स्मार्तानां पदेशं करिष्यामीति वदन् तदपेक्षामस्य दर्शयति । तत्र यः परिभाषाः "स त्रयोदश कर्माणि" (आष परि १-२) "मन्थान्ते, कर्मादीन् सन्निपातयेत्" (आष परि २-१) "रीड, राजस्य" (आष परि २-२) "तदिदं सर्वत्राप्यस्ति"मित्येवमाद्यास्तां गृह्याणि भवन्ति (इदं कार्यम्) ॥

*अथ गृह्याणां विभागः धुतिलक्षणादुक्तोक्तं ॥ तत्र कर्माण्येकस्य सत् तत्राप्युक्तं यथा १३ सूत्रदिनम् ।

॥ ॐ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

वा । वनैरिज्यते निवै कर्मनिष्करोति तैर्निजैः ।

तेभ्योऽ(१)पचयेदो यथा त नमाम्यद्भ्य हरिम्(२) ॥ १ ॥

आपस्तम्बमुनिं कन्दे मन्दधीहितकाम्यया ।

योऽनुष्ठुपपदार्थानां कर्मकल्पनकल्पनत् ॥ २ ॥

य-कृत वेदवद्भाष्यमाद्रिबन्धे विवक्षितः ।

स कपदी चिर जीपादेदवेदार्थतत्त्ववित् ॥ ३ ॥

सुदर्शनादेः (३)कुरंतं गृह्णन्तात्पर्यनिर्णयम् (४) ।

केवल वैदिकप्रज्ञाप्रेरितो मन्धीरपि ॥ ४ ॥

अथशब्द आनन्तर्यार्थः । तदर्थं पूर्ववृत्तमुच्यते । इह हि यथा एकविंशतिभेदाः । तत्र च सप्त वाक्यसंस्थाः - औपासनहोमो, वैश्वदेव, पार्वण, मधुका, मासिभाज, सर्वप्राज्ञ, रीशानवतिरिति । सप्त च द्विवैश्वसंस्थाः - अग्निहोत्र, इन्द्रपूर्वमासा, चाग्रयण, चातुर्मास्यानि, निरुद्ध-पशुबन्ध, रक्षाग्रामणि, पिण्डविनृपव्यादयो र्ध्वीहोमा इति । (५) तत्र च नमामसंस्था - अग्निष्टोमो, अथग्निष्टोम, उक्थ, ष्योऽङ्गी, वाजपेयो, अगिरा त्रोऽज्ञोर्षोम इति । एते च त्रिधा निषतप्रदोषादिकादीनञ्जीवन्निमित्तका इत्यर्थः । कुत एते त्रिधा ? 'जायमानो वै ब्राह्मणास्त्रिभिर्ऋगवा जा एते ऋक्षचर्येणर्विभ्यो यज्ञेन देवभ्यः प्रजया पितृभ्यः, (तै स १-३-१०) इत्यत्र 'यज्ञेन' इत्येकवचनं 'यज्ञं स्पर्शपाश्यामः' (आप श्रौ १-१) इतिवत् जायमिषाद्य मन्वमानस्य भगवतो त्रिभिस्तस्य त्रियामिक होनहलस्य सप्ततुलम् (अ स ११-४७) इति वचनेन दद्यामवद्वानु-ष्ठुपत्वाच्चगमात् ।

तथा 'साय प्रातरन ऊर्ध्वम' (आप श्रु ७-१९) 'वावउर्जीवम-मिहोत्र जुहोति,' 'वसन्ते ज्योतिष्टोमेन वजेत' (आप श्रौ १०-२-९) इत्येवमादिभिः, 'अहरह प्रवृत्त्यते' (तै ब्रा २-१-३), 'अर्धमासेऽर्धमासे प्रवृत्त्यते' (तै ब्रा ३-२-८), 'पुनर्भक्ष्योऽस्य सोमपीथो

१ अ-—तुल्यमे लोप-उर्ध्व, इति पाठः

२ अ-—कृतं इति, आपुत इत्य, भव्य इत्य

इति च काचित्.

३ अ-—सुदर्शनात्

४ अ, अ-—दर्शनम्

५ अ, अ-—

भवति' (तै. ब्रा. ३-२-३.) इत्येवमादिभिः, (१) कर्मण्यारम्भभावेन च प्रयोगाभ्यासावयवमात्रम् ।

तथैव सोमस्वेष्ट्यादेस्माकरणे केन्द्रादपशुविश्वेष्ट्यादि प्रापञ्चित विधानेन प्रत्ययाद्योत्पत्त्यवयवमात्रम् । तथैव 'स यताञ्जतुर्होतृनात्मस्पर्श-
पानफभ्यम्' (तै. ब्रा. ३-३-७) इति अग्निहोत्रादिसामान्तानामात्म-
निष्कषणार्थत्वावयवमात्रम् । न तु सीमादिषु (२) केवल काम्याः, उत्तरे-
भूनां सर्वेषामनुपपन्नाः । यत एवेति नित्या अत एव 'अनादृताश्रिता
स्तेषाम्' (मनु ११-६५) इत्यनादृताश्रिताया उपपत्तकगणे वाङ् ।
अत एव नित्याधिकारविधिप्रयुक्तमाधानम् । काम्यासिद्धिरस्तु नित्यानु-
ष्ठानेनैव गुणकसाधिकारविधया प्रासङ्गिकी भवतु ।

सीमांसकमस्या तु यद्यपि काम्याधिकारविधिप्रयुक्तमाधान, का-
म्यानुष्ठानेन च नित्यसिद्धि (३) प्रसङ्गात्, तथापि कश्चिद्व्यवहारार्थं
प्रतिपद्या साधिकारत्वेन (४) प्रयुक्तव्यक्त्याम्पत्यया भवतोऽप्युक्तौ
नित्याधिकारविधिप्रयुक्तिरनुपपन्ना । यथा (५) विवरणमते स्वविधिप्र-
युक्तमभ्यवहनमिति । तस्मात् सम्प्रभ्यमोक्तपशुशिमि (६) स्मर्त्तव्यं त्रैव
जिकेतेऽवश्यं कर्तव्या । ते च नानासाधनका नानाश्रयान्तरस्थाङ्गका
सीमांसान्वापसहस्रनिर्धार्यवचनव्यक्तिका सम्प्रयुक्तभिरिदानीन्तने (७) दु-
र्हाना अहाने चानुष्ठानुमशकाः कथञ्चन प्रत्यक्षयुक्तिं ह्याविश्वेष्ट-
स्वतया सूत्रकारेण 'यज्ज भ्यामवास्यामः' (आप पवि १-१) इति
परिभाषावमेकविंशतियहान् सामान्यतः (८) सङ्क्षेपतया व्याख्याय
तावन्माधेयानुष्ठानानुपयोगेनात् 'अधानो वर्शपूर्णमासा' (आप श्रौ
१-१) इत्यारभ्य भीमा इतिर्वैकास्त्रोमसस्या (९) क्षामवास्यादयो नमि-
स्तिका प्रसङ्गात् काम्याश्च (१०) विशेषतो व्याख्याताः ॥

१ ख—कर्तव्यप्रवृत्तिः । २ ग—कर्तव्येन कथमत्र कर्तव्यं पूजयान कर्तव्यं
कथा यथा पूजेत्युच्यते, इति व्याख्यं पूजयान्वाक्यं एव द्रष्टव्यमनुक्तिकावैकस्याच्च कथमनु-
पपन्नम् । (११-१-५) ३ ख ग—सीमादिषु यत न

४ ग, क, ख, छ—विहितमनुष्ठानम् । ख ग क ख—व्यवहारयुक्तानुष्ठानम् । ख ग ।

५ ख, ग, छ, ज—प्रयुक्तव्यक्त्याम्पत्यया प्रयुक्तव्यक्त्याम्पत्यया प्रयुक्तव्यक्त्याम्पत्यया । ख
ग छ ज । ६ ग, छ—विश्वेष्टौ ७ ख, गतिथ ८ ख, गतिथ ९ ख, गतिथ

८ ख ग—सङ्क्षेपतया इति च,

९ ख—वैकास्त्रोमसपुत्रात् सावयव वाक्येन पूजेत्युच्यते इति च । (११-१-१)

इति पुनरपि विविधे वचनानां विवेकानि कारयन्ति । १० ख—अपुनः,

अथ अनन्तरम् । आचारात्—आह इत्युपसर्गस्य अधिकृतो व्याप्तिर-
मिषेतोऽर्थः । आच. चरण कर्मसु प्रवर्तनम्, 'विण्दितृवशेन चरन्ति'
(आप्र श्री १-७-२) इत्यादी दर्शनात् । तेन यत्सर्वेषु देशेषु सर्वेषु
कालेषु च सर्वैश्वर्यादृष्टैश्वर्यैकिकप्रयोजनाभावेऽप्यविवक्षितप्रमवि-
(१)मानेनाद्विद्यमान, अतएव मूलान्तरासम्भवात् स्वमूलभूतवदानुमाने
लिङ्गवून कर्मसु प्रवर्तनं स आचारः । तस्मादाचारात् अनुमितैर्वेदे. या-
नि औपासनहोमादीनि पाक्यज्ञानान्यानि शान्तिप्रदगादीनि च य-
ज्ञेष्वधिकारिष्यमाणदेहसंस्कारार्थानि कर्षेति एवमेवायमेव कर्तव्यत्वेन
तानि व्याख्यास्याम इति शेषः । एत एव आचाराज्जम्बवेदावगम्यानि
गार्होणि कर्माणि अत एव तेभ्यः प्रथममनुष्ठेयैर्भोगेऽपि पूर्वं औतानां
व्याख्यानं कृतम्, प्रायश्च्युतिविहितेषु जिज्ञासायाः प्रथममाश्रित्यात्,
अनुमितैश्चार्पणजिज्ञासायाः(२)अरममाश्रित्यात्, जिज्ञासाशाम्ययं-दाकस
व्याख्यानमर्थेति ।

अथ च आचारादित्याचारेषोषलस्य गार्होणि कर्माणि वदन्नेव ज्ञा-
यति—इह साक्षादनिषङ्गानामपि येषां 'अमद्वीर्णां तु पञ्चावयवम्'
(आप्र श्री २-१८-२) इत्यादीनां पदार्थोक्तमाचारः कृत्स्नदेशादित्या-
सरस्यात् तेष्वपि वेदमूला एवेति । कृत्स्नदेशादित्यासिद्धाधिकरीनरत्तता
विमिश्रिते दर्शनेन गृहान्तरैर्वर्गेशास्त्रे न्यायसंलग्न सम्प्रदायविज्ञा-
क्यात्प्रवर्तनैर्वा निषेधस्याः । इदं आधिकारसूत्रम् । वान्यङ्गान्युत्तरत्र
'पुरस्तादुद्गोचकम्' (आप्र श्री १-५) इत्यादीनि वक्ष्यन्त तेषां
गार्होण्यर्थता, औतानां सार्वत्रिकत्वमपि स्वतोऽर्थनिर्गम्यता च ज्ञाप-
यितुम् । एतच्च(३)समानोपदेशातिदेशयोरभावात् ॥

कोचित्—कर्माणीत्येतद्गृह्ये वक्ष्यमाणान्यस्मिन्चरणार्थान्येव, न तु
धर्मशब्दाधिकृतधर्मशास्त्रोक्तवत्सर्वार्थानि । तथा औतानान्तर गार्होण्य-
कारः औत्तोक्तसार्वत्रिकधर्माणामिह प्राप्त्यर्थ इति ॥

उद्गयनपूर्वपक्षाहःपुण्याहेषु कार्याणि ॥ २ ॥

अनाजुल्य

उद्गयनादिविधानं दक्षिणायनाविधानिवैधर्म्यम् । समुच्चयओद्गय-
नदीनां न विकल्पः । उपासः देवतसूत्राणि व्याप्तिशक्तौ प्रसिद्धानि यम
नक्षत्राणि च तद्विहितानि ।

तत्त्वदर्शनम्

उद्गमयनादयः प्रमिष्टाः । पुण्याद्वास्त्वहो नवधा विभक्तस्तन्पु
जो भागाः—व्रातस्तद्वत्(१)मध्यह्नापरह्नासायशब्दवाच्या पुष्पतध्वा-
परपर्याया यञ्च । 'समानस्याह पञ्च पुष्पाणि नक्षत्राणि' (तै ब्रा
१-५-३) 'मिषस्य सङ्गव । तत्पुष्प तैजसस्यह' (तै ब्रा १-५-३)
इत्यादिश्रुतेः । पुष्पास्तत्त्वर्हालाः, 'चत्वार्यर्ह्यर्हालाणि' (तै ब्रा १-५-३)
इति श्रुतेः ।

केचित्-कृत्तिकादिविशाखास्तानि देवनक्षत्राणि पुण्याहः, 'याम्येव
देवनक्षत्राणि । तेषु कुर्वीत यत्कारी स्वाह । पुण्याह एव कुरुते' (तै.
ब्रा १-५-२) इति श्रुतेः ।

उद्गमयेत्यादिरप्य समाप्तो ह्यहः । तेषु कार्यणि । गार्हपत्येति शेष-
प । एषा समुच्चयः न विकल्पः । यत्तच्च सामान्यविधानं तत्र तत्र वि-
शेषविधानेनापेक्षते नियम्यतः च । एवमुद्गमयनादीनां विधाने सत्यपि
कश्चिद्विषयः प्रतिपाद्यते । 'सर्वं कृतयो विद्याहस्य' (आप सू २-१२)
इति वचनात् पश्चादक्षिणाद्यनेऽपि विद्याहस्यानन्ता समावर्तनं त-
त्कालसमीपकाल एव । इतरथा उद्गमयनसमाप्तस्य अरवि विद्याहं स-
ति बहुकालस्यवधाने, 'अनाधमी न तिष्ठेत् दिनमेकमपि द्वित' । । व-
क्षत अ १) इति निषेधात्तत्कमप्रसङ्गात् ।

किञ्च आध्वन्यापनश्ले 'उद्गमयन आपूर्वमाध्वपक्षे कल्याणे नक्षत्रे
चौलकमौपनयनगोदानमिवहा' (आध्व सू १-५) इत्यत्र चौलपि
कारायादेव गोदानस्य उद्गमयनयातो पुनस्तत्र तद्विधिः तद्विधिरात्म-
ने समावर्तने उद्गमयननियमनिवृत्त्यर्थे इति गम्यत । तथा वाजायनीये
समावर्तनस्य चौलविकारत्वादेव आपूर्वमाध्वपक्षयातो पुनस्तत्र तद्विधिः
(२)उद्गमयननियमाद्ये इति गम्यते । तथा गृहनिर्माणप्रवेशां उवा
तिश्राद्धे दक्षिणाध्वनस्यापि विधानात् अविर्गोत्रशिष्टाचाराच्च उद्गम-
यनविषयः । तथा जपरपक्षेऽप्यपञ्चम्या ज्योतिष्मत्तत्त्वादेव शिष्टा कमा-
णि आचरन्ति । तथैव ज्यातिश्राद्धादक्षप्रवेशां(३)गृहनिर्माणप्रवेशात्
रात्रायण्याचरन्ति । तथैव यज्ञा पुण्याहः ज्योतिषाश्चक्षुषोऽहता । तदा
मर्ह्यर्हालापि तदुक्तमुखपुक्तं(४)अभिगानेन कर्माप्याचरन्ति । ज्यो-

निर्देशाश्रमपि (१)निर्देशाश्रमादपुनःप्रत्यक्षकारणत्वात्, शिष्टपरिगृहीतत्वा-
च्च कन्यपुत्रादिवदावस्थीयमेव । निर्णये तु शिष्टाः प्रमाणं सर्वत्र ॥

यज्ञोपवीतिना ॥ ३ ॥

अथकुल

कार्याणि वस्तुपूर्वते ॥

तत्पर्यदर्शनम्

कार्योपवीति सम्बन्ध । ननु यज्ञोपवीत पाकपक्षेषु 'प्रागवप्रमाणे'
(आष प ३-५) इत्यादिना सिद्धम् । विवाहादिहोमेषु अपादिषु च
'होमे अन्यकर्मणि' (आष प १-१-१५) इत्यादिना । अतोऽत्रैतद्विधि-
र्वैधे । सत्यम्, यत्राग्राणि(२)होमस्तत्रत्यवरोहवादिषु तत्रापि विधि
इत्यर्थ एव ॥

प्रदक्षिणम् ॥ ४ ॥

अथकुल

प्रदक्षिण च नानि कर्तव्यानि दक्षिण पार्श्वे प्रतिगत प्रदक्षिणम् ।
उदाहरण परिस्तरणादि । वस्तु-तद्विरसुभयमविशेष, पूर्वमेव शीतेषु
विहितत्वात् 'ईषावो' ति (आष प २-१५) तथोच्यते, इह मानुषेषु
जातकर्मोद्भिध्वयेत्ययो, प्रवृत्तिरिष्यन्(३)तर्ह्यमवधारयम् ।

तत्पर्यदर्शनम्

कार्योपवीत्येव सम्बन्ध । इह तु प्रादक्षिण्य पाकपक्षेषु तत्तो-
दिषु च विवाहादिषु परिभाषासिद्धमपि(४)तस्यातिरिक्तगार्ह्यं विधीयते ।
'तथावर्गते' (आष पृ १-६) इति नेत्यमेव ॥

परस्तादुद्गोपक्रमः ॥ ५ ॥

अथकुल

अभियमे नियमार्थमिदं वचनम् । दक्षिणतः पश्चाद्गोपक्रमो माभूति
नि । परिस्तरमाद्येवोदाहरणम् ॥

तत्पर्यदर्शनम्

कार्ये इति शेषः । अथ तु सर्वेष्वपि यज्ञादह्नरूपगार्ह्येप्रमातरवा-
द्धिधीयते ॥

१ २ —वेदाङ्गत्वेन पुनःप्रत्यक्षम्

२ वेदाङ्ग-तत्परिज्ञानं यत्रार्थमिदं कार्ये च यन्नि वृत्तकार इव ।

३ ४ —तद्विरसुभयं ५ ६ ७ —अतिरिक्त

तथापवर्गः ॥ ६ ॥

अनाकुलम्

तेषामपवर्गोऽपि तथा प्रत्येकम् । पुरस्तादुदयेत्यर्थः । अपवर्गं परिसमाप्तिः । न चात्र उपकमापवर्गयोः समानमिदं नियमनं कियते—पुरस्तादुपकाम्ने तत्रैव समाप्य उद्धारम् च तत्रैवेति । किं तर्हि यथा-समम् प्रवृत्तिः, तद्वथा परितरणस्य पुरस्तादुपकामान्तस्य तत्रैवापवर्गो सम्भवत्युदगपवर्गः । तथापवर्गविधेरानर्थक्यं, श्रुतिभ्येव परिमणितत्वात् “प्रागपवर्गोऽप्युदगपवर्गोऽपि ये”ति (आप य २-१५) । उच्यते । यद्यपवर्गविधिः पुनरिह नारभ्यते, अपरेणार्हं ह्ये कुटी कृते” (आप य १५-१६) त्वत्र दक्षिणापवर्गता प्राप्नोति, अथोपकमस्योद्गगतत्वनियमात् । अत्राभिप्रेतिषेधे अपवर्गबलीयस्त्व यथा स्वादिन्यपमारम्भः । अथवा प्रदक्षिणपरिभाषया सामान्यपरिभाषा बाधेते किञ्चिद्देवानि कर्माणीति तत्र विद्योपितम् । अतो मानुषेषु कर्मादिष्वपि प्रापवर्गोऽपवर्गनियमः ॥

तत्पर्यवर्तनम्

पुरस्तादुदगं क्रियापरिसमाप्तिः कार्यवर्गः । ननु-‘पुरस्तादुदगोपवर्गः’ इति विधेरेव समन्तपरिषेकाशार्थसिद्ध्यपारम्भश्च ‘तथाऽपवर्गः’ इति । न, अत्रानुपमायेऽस्मिन् सूत्रे प्राचील्लोत्पयना देवदीर्घीलेखा (१) कुटीकरणेऽप्यपवर्गः प्रत्यह् दक्षिणा च स्वातः । अतस्तद्विधानायेदमारभ्यत्वमेव ।

केचित्—प्राचीनां लेखानामुदगुपकम्, उदीचीना च प्रागपवर्गः, अग्निपरितरणवदुभयविध्यसम्भवात् (२) इति ॥

॥ अत्रपक्षे पित्र्याणि ॥ ७ ॥ प्राचीनार्चीतिना ॥ ८ ॥

प्रसज्यम् ॥ ९ ॥ दक्षिणतोऽपवर्गः ॥ १० ॥

अनाकुलम्

पितृदेवत्वकर्माभ्यपरपक्षे कार्याणि । “माभिध्राष्ट्रस्यावरपक्षे” (आप य २१ १) ‘वा मात्रा पौर्वाभास्या उपगिह्राष्ट्रादेति’ (आप य २१-१०) तथावरपक्ष उच्यते । इदं तु नियमनं यानं गवाध्राष्ट्रादीनि दशविधेषु पात्रविशेषेषु काम्यान्पुषदिष्टानि अरमाभिश्च परिपूहीतानि पार्श्वे कान्तादीनीत्यत्र तेष्ववरपक्षबाधार्थं च । तेन पूर्वपक्षे सूनस्याप

रास एकोद्विंशं कर्तव्यं न त्वेकादशोऽहनि । अनुष्ठानञ्चैतत्तु त्रयोदशोऽहनि ।
मासिधातुस्थानावप्यविधेः प्रयोजनं तत्रैव वक्ष्यामः ।

अथ चापरवधविधिः कृत्स्नस्योदगयनादेरववाहो न पूर्वस्मादुदगवा
यथायोग्यम् । उदाहरणं परिस्तरादि । तदिदं प्राचीनातीत्यादिप्रयमवि
शेषम् । अतिशयेन परिभाषितत्वात्, उच्यते—‘यज्ञोपवीतता’ प्रदक्षिणं
‘तथापचयं’ इत्येता परिभाषा अविशेषेणान्न प्रकरणे वर्जिता सानाम्भ-
परिभाषाया वाचितत्वात् पित्र्येषां प्राप्नुवन्ति तद्वाधार्थमिदम् ।

अथ च तेषां विन्यासां म्यातन्त्रेण स्वकाले प्रवृत्तिः तेषामेवायं प्राचीनापीतविधिः सम्भवत्ताद्वयेन प्रयुज्यमानानाम् । तेन तैष्वेव मातृवेषु च कर्मसु "वितर, विनामहा" इत्यत्र यद्योपवीतमेव भवति ।

अथ चारु-“तस्मादभ्यासान् वैश्यदेवा” (तै. स. ३-४-५) इति दर्शनात् “पितर पितामहा” इत्यस्यापि पित्र्यत्वादेव माचीनाचीतस्या-
प्रसङ्गः इति । तथा “अपरपक्षे पित्र्यार्थी”त्यस्मिन्नाधिकारे (१)अभिहित
माचीनाचीतमपिशोरेण पित्र्ये कर्मणि स्याद्दे प्रवर्तते । तेन पित्र्ये मातृ-
भागान्ते कर्मणि जयादौ च माचीनाचीतमेव प्रवर्तते ।

STANLEY

कार्याणीत्येव । अथ न विधिस्तन्मन्त्रपित्रयोर्देशेन । (२) अह्नार्वा
तु सहस्रप्रयोगानां मुख्यकालत्वेन कालविध्यवैश्याद्भावात् । अथ न न
पूर्वपक्षमात्राववादः । किं तर्हि ? सर्वपक्षात्कार्यं विध्यन्तरम् । आ ।
कुत यत्तदुच्यते ? । 'न न नञ् आह कुर्वीत' (आप. ध. २-१७-२३)
इति ज्ञापनात् । (३) यदि ज्ञाय पूर्वपक्षमात्राववादस्त्वान्, तत उद्गमना-
दीनां त्रयाणामपवादभावाद्वापनप्रसङ्गे प्रतिषेधो न स्यात्, (४) अस्ति
न प्रतिषेधः, इत्यतो ज्ञायते विध्यन्तरमेवेति । प्रयोजनं त्वविशेषेण द-
क्षिणाद्यनेत्यपरपक्षेऽपि काम्यब्राह्मणे कर्तव्यानीति । मासिश्चाह तु
'मासि मासि कार्यम्' (आप. धर्म २-२६-४) इति (५) योऽप्यत्र दक्षि
णाद्यनेऽपि सिद्धमेव ।

1 2 509

[illegible]

कम्प 'आहिताग्नेभ्यस्तान् प्रतीकानुमयोदितवान्' (आप धौ १४-१५-५) इत्युपसंहारात्, गार्हो विज्ञेये आहत्य प्रायश्चित्तविधानेनापेक्षितः प्रायश्चित्तविज्ञेयेऽपि युक्त एवेति । तच्च कथं दिक्वाप्तिकामम् ॥

जातकर्मादीनां तु (१) स्वकास्त्रातिक्रमे सर्वप्रायश्चित्तपूर्वकं तदनुष्ठानम् । कर्माङ्गानां तु लोके सर्वप्रायश्चित्तं प्राप्तायामेव । अनुष्ठानं चारा-
दुपकारकाणामाकर्मसमाप्तेः । द्रव्यसंस्काराणां तु द्रव्योपयोगात् पूर्वमेव सम्मकताम् । पाकपक्षेष्वाग्निहोत्रिकः (२) विधौ चोपनयने चाहुव्यापत्तौ 'भुवस्स्वाहा' इति तत्तः (३) स्वर्माहुः प्रो होमः । 'अवाहातम्' इति तिसृ-
निध्न होमो जपो वा । भुवत्वाहातविष्यर्धशोर्वैकल्पो वा, 'प्राहुषावे हो विधि' (आप घृ २-११) इति 'भुतितत्संस्कारः' (आप धर्म २-१-८) इति धौतप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थत्वात् । ननु- 'भुव' इति इक्षि-
काग्नी 'अवाहात' इति आहत्यार्थः । सत्यम्, इह तयोरेकधोरभावात् नैमित्तिकानामप्यङ्गत्वेनेतराङ्गवत् प्रधानाग्नी होमस्य युक्तत्वाच्च ॥

(४) केचित् सर्वेषु गार्होर्कर्मेषु तत्रैव च क्षेत्रे 'अनुत्तमम्बतो ग्राहम्' इति न्यायेन पृष्ठान्तरोक्तानि प्रायश्चित्तान्याहुः, तच्चिदप्यम् ॥

अत्र प्रासङ्गिकेन । प्रकृतमुच्यते । यत् 'अवरपक्षस्यापरपक्षप्रोधा-
त्' (आप धर्म २-१३-५) इति, तदपरपक्षविधानार्थमनुवादः, यथा वा-
कीकृते 'सर्वेषांनुवण्टकारो द्विद्वयत्तुं ग्राहस्वसावित्रपाक्षीवतमजम्' (आप धौ १२-२४-२) इत्यनुवण्टकारार्थानि प्राप्तऽपि 'अपि शोषांश्चनुवण्ट-
कुर्वाण' इत्युपसंहारानुवण्टकारविधानार्थं 'आनुवण्टकरोति । अपि शो-
षांश्चनुवण्टकुर्वाण' (आप धौ १३-१४-२, १०) इति । 'सर्वेष्वेवावरप-
क्षस्याहस्तु' (आप धर्म २-१३-७) इति तद्विधिविधानार्थम् । अवरपक्षस्याह-
स्त्वेव नातिशयान्न पूर्वपक्षस्याहस्तु विकल्पेनाप्योभयतमिति । इतर-
था आशोचादितिकान्तेऽपरपक्षे-

देवात् पितॄणां भाजे तु आशीन् आयते यवि ।

आशीन्तेऽथ व्यतीति वै तेभ्यश्चाहं प्रदीयते ॥

इति स्मृत्यन्तरात् कदाचित् पूर्वपक्षस्याहस्त्वपि विकल्पेनेदं स्यात् ।
नित्यभाद तु 'यव सप्तसरम्' (आप घ. २-१८-१२) इति अस्यन्त (५)
सप्तमे द्वितीयान्तात् पूर्वपक्षेऽपि ॥ ७ ॥

विशेषाणि कार्यानीति क्षेत्रे । इदं तु वासोविन्यासमेवविधानं स्व-
तन्त्रास्त्वान्नसर्वविशेषार्थम्, 'प्राचीनाकीर्तिवा विशयाणि' इत्यनेन वा-

कथंन अधिकोपायमात्रात्, उद्देश्ये विवक्षयामेव लभ्ये अधिकप्रकृत(१)स्या-
तन्मन्त्रविशेषार्थं वाक्यमेवापत्तेः, अत्रेभ्योपि प्राचीनादीनि विधेये 'अपर-
पक्षे विवक्षयामि' इतिवदन्तेवेक्षितत्वाभावाच्च । तेन यानि स्वतन्त्राणि य-
था प्रधानाहुनयः, यानि चास्वतन्त्राण्येव यथा द्वितीयनिर्माजनादीनि, ता-
नि सर्वोपपन्नं प्राचीनादीनिना कार्थोपि । इत्यमेव 'यज्ञोपवीतिना' इत्य-
पि । तेन विवक्षाकृतान्यपि देवान्याद्यादीनि यज्ञोपवीतिवैव । इतराहु-
नां तु पादप्रयोगादीनां तत्तत्प्रधानवदेव ॥

कोचिन्—अह्वानां प्रधानत्वमेता (२)न्यास्येति विवक्षाकृतानि देवान्-
पि प्राचीनादीनिना, देवाकृतानि विवक्षान्यपि यज्ञोपवीतिनिति, तावन्-
मन्त्रम् ॥ ८ ॥ तत्रापि शेषः ॥ ९ ॥

विषयेषु कार्य इति शेषः । अत्र 'प्राचीनादीनि' (आप परि २ १६)
इत्यादिपरिभाषया यथां प्रयोगावपि सिद्धत्वात् अत्राकृतानिस्वर्गोद्-
देशाद्वाच्यो विधिः ॥ १० ॥

निमित्तावेक्षणं नैमित्तिकानि ॥ ११ ॥

अनाकुल

प्राचीनादीनिना प्रसभ्य दक्षिणतोऽपवर्ग इति पूर्वसूत्रेण सम्बन्धः । नि-
मित्तानि यानि नैमित्तिकानि कर्माणि तानि निमित्तमेष्वेव तदन्तर-
मेव कर्तव्यानि, न तत्र उद्गमप्राप्त्येक्षा । "अवारस्पृशाविरोहण" (आप
सु २३-९) इत्युदाहरणानि । तत्राभावास्वार्थं निरापयमिति वचनात्
तावानुत्कर्षः । एवमेष्वेव नैमित्तिकमिति केचिन् । तेत्यन्वे ॥ ८ ॥

तावदेवम्

नैमित्तिकान्याप्रवृत्तातिर्यग्भीमतादीनि निमित्तावेक्षणानि । निमि-
त्तानि अर्थाकार्थान्येवानुष्ठानेऽप्येवमेव केव्यवनादीनित्यर्थः । अत्रा-
पि सम्भवतः पूर्वपक्षान्वेतिपक्षात् ॥ ११ ॥

एव प्रयोगानुबन्ध काळादिकमुक्त्वा रूपाणि सर्वगाह्यप्रधानहोमा-
नां साधारणतन्त्रनामान् प्राक्त्योर्द्विष्याकृतसमुदायं प्रयोग्यमेवमाह—'अ-
ग्निमिथा' इत्यादि 'अन्त्र सक्तान्' (आप सु २-८) इत्यन्तेन ।

* अग्निमिथा प्रागग्रैर्भैरवि

परिस्तृणाति ॥ १२ ॥ प्रामुदमग्रै वा ॥ १३ ॥

तद्विः सवस्थे पूर्वेऽवश्यं कर्तव्यत्वात् सपिण्डीकरणं करोति, तदा
श्रेष्ठियामागारादहतेऽग्रे, कामस्यनेन 'अथ वा श्रेष्ठियागारादेव तमोपा-
सम्' (श्री वृ १-२) इत्यौपासनसंस्तवात्, आचाराच्च । अनुपनीतोऽपि
पुत्रभ्राताधिकार्येव,

अहंन्यनुपनीतोऽपि विनाभ्यग्निं विनाभ्यन् ३ (मनु २-१७२)

इति वचनात्, 'न ब्रह्मर्तव्यस्यहोमयेदमत्र स्वधार्मिकत्वात्' (मी.
ध २-५) इति मीतमद्वयनस्यस्वयंवास्तव्यं सकलार्थदर्शकपदार्थना-
यत्वाच्च ।

आता वा आतुपुत्रो न सपिण्डीविशेष एव वा ।

सपिण्डीकरणं कृत्वा कुलं द्रष्टुं दयं ततः ३

इति वचनात् यदा आतुपुत्रादिः करोति तदा कथोक्तसद्व्यपलमा-
गित्वधारणायात् श्रेष्ठियागारादहताग्रायेव ॥

अग्रे तु-ज्ञायादिगणपितृन्व्याप्तिरपि पुत्रभ्रातृपूतत्वादिकलकत् ५-
तिगामि फलमित्यौपासने, तद्विषयम् ॥

तथा आतकर्मचौलोपाकरणसमापनयोगेऽप्येतन्माचर्तव्यमपि । तथो-
पनयनमपि । आचार्यकरणसिद्ध्यर्थं (१)मुपनयनमिति मतेऽपि नाचार्यस्वी-
यानने । तस्य नित्यधार्यत्वात् 'अथहमेतमाग्निं धारयन्ति' (आप वृ ११-
२०) इति सूत्रविरोधात् । त्रिधाहोम्यस्मिन्, विर्मण्ये वा, असम्भवा-
दिवाहग्रन्थौपासनस्य । सम्भवऽपि अथमीपासनस्य, न तस्मिन् हि
ताप्यद्विविधाह, 'यं कामयेत राष्ट्रमस्मै प्रजा स्वर्गदिति तस्या मीपासने'
इति प्रतिगार्यमीपासनमेवावगमात्, चौधावर्गोपे अग्निद्वयसंसर्गविधा-
नात्, आचाराच्च । कर्मासंस्वौपासनस्य संसृते देशे, अनुपसमाहित-
स्यान्वस्य काष्ठे, 'यत्तु चाम्निम्' (आप ध २-१-१३) इति धर्म-
शास्त्रोक्तविधिना अग्निप्रतिष्ठापनं कर्तव्यम् ॥

केचित्-इहं नाहवर्जं कर्माहमेवेति प्रतिर्कर्म कार्यम्, उक्तायां चाग्ने-
धारणमिति ॥

अथ सूत्रं व्याख्यायते । नमिषिद्वा इत्युक्तेत्यर्थः । यद्यप्यर्थप्राप्तमग्रे-
रित्यत्र तथाप्येतद्वचनात् इदमपि पुनरुच्यते । अत्र विधिवर्धे सिकादी-
ग्राह्ये कथाग्रहणमिन्धनस्य परित्तरणपूर्वकाळतानिष्यमाद्यम् । तेन
इन्धनाभ्यन्तरं परित्तरणमेव कार्यं, न तु तयोर्भेदेऽवश्यकार्यमपि सूत्र-
निरस्तत्वादि कर्माद्येसमारोपकल्पनं च ॥

कन्येकस्मिन् सूत्रे इत्यनपरिस्तरमयोर्विधाने वाक्यमेव स्मर्यात्, सत्यम्, न तु सूत्रे वाक्यमेव दोषः, सूत्रानां सूत्रमिति निवेद्यनात् । इत्यमेव उपाख्यानं प्रयोजनं च सर्वत्र स्मृत्युद्देशेभ्यः । अग्नौर्द्वैरग्निं परित्युवाति । सर्वसु विश्वं प्रागग्निः कुतेराग्निं परित्युवाति ॥ १२ ॥

अथ वा प्रागग्निं उदगमैश्च द्भैरग्निं परित्युवाति । दक्षिणत उत्तरा-
श्च प्रागग्नेः पश्चात् पुरस्ताच्चोदगम्यै, 'उदगमा' पश्चात्पुरस्ताच्च'
(आप. श्रौ. १-१४-१५) इति धीते दर्शनात् । एतान् कुशां दक्षि-
णानुत्तरां करोति, उत्तरांवाधरान्, (१) औदायनमरहः अग्न्या-
मुत्तवात् । दक्षिणत पश्च उत्तरिहस्तज्ञवत्यवस्तादुत्तर' इति । अथ 'अग्नि-
मिद्व' इति प्रकृतेऽथ्यग्नौ, 'अग्निम्' इति पुनर्वचनं निवेद्याद्ये-अग्नि-
मेव परित्युवाति नाम्ब२(२) इत्यपीति । तेन उत्तरेण पूर्वैर्वा वा निहि-
तमुदकं बहिरेव भवति ॥

होचतु—(१) अतन्वकोच्यदि कर्मस्वाग्निः परित्युवाति वेधेति निवेद्यार्थ-
मिति ॥ १३ ॥

● दक्षिणाग्नेः रिज्येषु ॥ १४ ॥ दक्षिणाप्रागग्नेर्वा ॥ १५ ॥

अथ कुशा

तत्र दक्षिणाग्नेः पश्चात् पुरस्ताच्च ॥ १० ॥

तत्पर्यवर्तनम्

रिज्येषु मासिभ्यश्चादिषु कर्मसु सर्वसु विश्वं दक्षिणाग्नेः परित्युवाति ॥ १४ ॥

पश्चात् दक्षिणाग्नेः प्रागग्नेश्च द्भैः । पश्चात्पुरस्ताच्च दक्षिणाग्नेः, उ-
त्तरतो दक्षिणतश्च प्रागग्नेः । उत्तरानुत्तरान् दक्षिणांवाधरान् कुर्यात् ।
तथा प्रागुपकृत्य प्रसक्तं परित्युवाति ॥ १५ ॥

उत्तरेणाग्निं दग्धैरसंस्तार्यै हन्धं न्यदि पात्राणि

प्रयुनक्ति देवसंयुक्तानि ॥ १६ ॥

अथ कुशा

परिस्तरणावन्तरं मग्नेरुत्तरतः पात्रप्रयोगार्थं दग्धान् प्रागग्रान् संस्तु-
याति । प्रथित स्तरणम् । श्रुनक्ति स्यादवति । न्यदि न्यग्धुक्तानि ।

१ 'दक्षिणाग्नौपुनःपुनःपुनः यदि वाप्या' इति बोधायनः ॥

१४ उ-अग्न्या ॥ १५ उ-अग्न्येभ्यः ॥ इत्युत्तरावन्ते उ-उत्तरावन्ते ।

सर्वाणि च इत्यादि पयोजनवन्ति पात्रप्रदयेन गृह्यन्ते । तेनोपम्य
नादी मेखलादीनामपि साधनं भवति । तत्र यानि देवसंयुक्तानि तानि
हन्तुं प्रयुज्यते । हे हे इत्यर्थाः । पार्वणादीनि देवकर्माणि । अग्निप्रदण्डमन्त्र-
र्थकमधिकृतत्वात् अङ्गमिष्येति । आपकानि चैतत् आपयति-अग्निपरि-
स्तरणे विहातो(१)ऽयं पात्रप्रयोगे नानुवर्तते इति । कदा पुनरसौ ? दर्मा-
द्विशेषस्तन्नाभावे प्रकृत्यर्थः । तेन पित्र्येष्वपि प्रायश्चित्तानामेव सस्तरण
अग्नेच्छोत्तरत तन्नाभावे च पात्रप्रयोगभावात् । आपककारात्वाद्भिप्रतिप-
त्तावेव । तदप्युभय इतिपक्षस्य स्यात् साधिकाराच्च ॥ ११ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

अग्नेश्चत्तरतोऽग्रेण दर्मान् ससृज्वाति । एते च प्रागभाः, (१) दौष्ठा-
वनसृष्ट्यात् । प्राचिनं च स्तरणं, समुपसर्गात् । तदकं स्तरणान्वयम् ।
विश्वेष्वप्यग्नेश्चत्तरत एव प्रागग्नेः, (२) 'उत्तरत उपसर्गो विहारः, (आप, प
२-१०) इति सिद्धेऽपीदं पुरुषोत्तरेणेति वचनात्, प्रकृतेऽप्यग्नेः 'अग्निम्'
इत्यधिकृत्यस्य अधिकार्यवरत्वस्य युक्तत्वात्, परिस्तरणव्यतिशेषस्या-
नुक्त्यर्थः । उपसर्गस्य दक्षिणत एव । ऐतदुपमि देवकर्मसंयुक्तानि ।
एतानि दर्मादीनि । हन्तुं हे ह । न्यमं अर्धोत्तरेण । अनुमि साधयति ।
ननु-उत्तरत 'मनुष्यसंयुक्तानि' 'पितृसंयुक्तानि' इति विशेषणैश्च
सिद्धत्वात् 'देवसंयुक्तानि' इति ध्वन्यम् । न, देवानि हि कर्माणि द्वि-
धानि-पुरुषार्थकत्वाच्च मनुष्यसंस्कारकानि च । तत्रोभयत्रापि देवपात्राणां
दर्मादीनां हन्तृतासिद्ध्यर्पेणात् ॥ १२ ॥

तत्र मनुष्यसंस्कारकर्माद्यु केपुचित् पात्रेष्वपवादमाह—

सकृदेव मनुष्यसंयुक्तानि ॥ १३ ॥

अनाकुल

यानि मनुष्यसंयुक्तानि पात्राणि तानि सकृदेव प्रयुज्यते, न हन्तुम् ।
मनुष्यकर्माणि विवाहादीनि । एषकारः क्रियाभ्यावृत्तिप्रतिषेधार्थः ।
पात्रबाहुल्यात् इत्यादि बाहुभ्यां सत्त्वनाशकाद्यनुपपत्तेन सकृदेव साध-
नमिति । केचित् मन्त्रलावीनामेव मनुष्यसंयुक्तानां सकृत् प्रयोगमिच्छन्ति,
न हामार्थानाम् । परं तु मनुष्यसंयुक्तानि मनुष्यकर्मसंयुक्तानीत्य-
थोक्तम् ॥ १२ ॥

तत्त्वसंख्येयम्

मनुष्यसूचानि मनुष्यसूचाना ससूचानि अस्मत्संख्येयसूचानि
संख्येयं तिस्रसंख्येयं त्रिरिहारेण प्रमुक्तं, पाञ्चसूचकसूचान्येव ।

केचित्-मनुष्यसंस्कारकर्मसु दर्शनीयस्य संख्येयत्वं ॥ १७ ॥

एकैकशः पितृसंयुक्तानि ॥ १८ ॥

अथानुक्तम्

यानि पितृकर्मसंयुक्तानि तत्त्वसंख्येयं प्रमुक्तं । एकमेकमित्यर्थः ॥ १८ ॥

तत्त्वसंख्येयम्

पितृकर्मसंयुक्तानि दर्शनीयानि स्थापनादयानि च एकमेकं प्रमुक्तानि ॥

पवित्रयोस्संस्कार आधामतः परीमाणं प्रोक्षणीसंस्कारः

पात्रप्रोक्ष इति दर्शपूर्णमासवत्तूष्णीम् ॥ १९ ॥

अथानुक्तम्

पवित्रयोस्संस्कारा तुल्ये काष्ठे त्वेवमादिः । तथोपायमलो व-
त् परीमाणं दीर्घमात्रेण प्रोक्षणीमात्रा (आपञ्चो १-११-५) तिस्रसूचकः ।
प्रोक्षणीसंस्कारः "पवित्रजन्तुर्हितायामाग्निहोत्रवत्तया" (आपञ्चो १-११-५) तिस्रसूचकः । तस्मात्प्रोक्षणीमात्रा इहामात्रात् पाञ्चसूचकः प्रा-
प्यते । उक्तानि पाञ्चसूचकानि इत्यादि पात्रप्रोक्षमात्रं । तदेतत् पवि-
त्रयसंयुक्तं दर्शयति । दर्शपूर्णमासयोस्संस्कारयोस्संख्येयम् । तूष्णी-
मिति न प्रतीयेत । यथा प्रोक्षणे पाञ्चसूचकः किंवा तिस्रसूचकः अथवा
तदन्तर्मात्रेण सिद्धम् । इदं तु वचनं निश्चयार्थम्-पवित्रयोस्संस्कारा-
परिमाणं यथा क्वात् सख्येयं दर्शयति तन्मते प्रोक्षणीमात्रं नो भूदिति ।
कथं पुनस्तत्र प्रसक्तः ई पदेन आपञ्चो-संस्कारयोस्संख्येयं
तूष्णीं संस्कार इति । आपञ्चप्रोक्षणीमात्रापरिमाणस्य च पवित्रयोस्सं-
स्कारयोस्संख्येयं संख्यापरिमाणं दर्शपूर्णमासयोस्संस्कारयोस्सं-
ख्येयं तन्मात्रापरिमाणेन नूनाऽपि न पवित्रयोस्संस्कारयोस्संख्येयं भवति । तन्मात्रा-
परिमाणेन नूनाऽपि भवति ॥ १९ ॥

तत्त्वसंख्येयम्

पवित्रयोस्संस्कारयोस्संख्येयं दर्शपूर्णमासयोस्संख्येयं तूष्णीं संख्येयं कार्यः । तन्मा-
त्रापरिमाणेन नूनाऽपि भवति । तन्मात्रापरिमाणेन नूनाऽपि भवति । तन्मात्रापरिमाणेन नूनाऽपि भवति ।

रति, न लब्धेन । ततोऽपि उपस्पृशेत् । 'रीद्वराक्षम्' (आप ५ २-२) इति वचनात् । ततस्तयोर्मूलादाभ्यामप्राद्विर्भाजेनम् । तयोश्चाप्यामत-
परीमाण दर्शपूर्णमासपदेव । यद्यपि 'पवित्रयोस्तस्मात्कारो दर्शपूर्णमास-
वत्' इति वचनादेव तद्वदाप्यामत परीमाण प्राप्तम्, तथापि यदाप्यामत
परीमाण प्रादेशमात्राविति तदेव तद्वत्, न त्वेदं पुनर्वचनापि साम्यामि-
त्येवमर्थे 'आप्यामतः परीमाणम्' इति पुनर्वचनम् ॥

केचित्-पवित्रयोरेवाप्यामतः परीमाण दर्शपूर्णमासवत्, न त्विध-
म्य द्मोप्रयोश्चाप्ये प्रत्यम्यमात्रप्राप्तेति विवचार्थं पुनर्वचनम् । एव युक्तैव
सूत्रकारेण दर्शपूर्णमासवत्तृष्णीमिधमस्य द्मोप्रयोश्च सस्कारः प्रसिद्ध
यद्भवतुज्ञानः । तथैव चाचार । तेन सादिर पाठादो वा शुद्धस्त्वज्ञ
ह्यसौ विस्मय वि प्रोक्षितस्य । चार्चये च पूर्वशुस्तज्ञस्य । द्मोप्रे
च 'तृण काष्ठ वा' (आप औ १-११-७) इत्यादिविधिना सस्काराग्रे
प्रावृत्तिनाम् । अत्र च वक्ष्य्यमर्थे 'आप्यामतः' इति वा 'परिमाणः'
इति साम्यामरेण सिद्ध, तथापि नियमान्तरार्थमेवमुक्तम् । आप्यामत
एव यत्परिमाण तदेव पवित्रयो दर्शपूर्णमासवत्, न तत्प्राप्त परिमा-
णम् । तत्रेधमस्य सूत्रपापरिमाण दाशपूर्णमासिकमेव 'एकविंशतिवार
विधम्' (आप १-५-६) इति, आप्यामस्यैव पवित्रयोर्नियमितत्वात् ।
यद्यप्यनुयाजनावादेकविंशत्या न कार्यम्, तथाप्येतद्वृत्तात्-स्थान उपा
दय कल्प्या — ह्य(१)युक्त भूविष्ट च पूर्वम्याख्यानेनाभ्यधासिद्धाऽपि
सूत्रे कल्पयन्ति ॥

प्रोक्षणीसंस्कारोऽपि दर्शपूर्णमासवत्तृष्णीम् । उदगमाभ्यां पवित्रा-
भ्यां अन्तर्हिताया वैकङ्क्यां सुख्यप आनीय ताभ्यां त्रितृष्य प्रोक्षेत् ।
पात्रप्रोक्षणमपि तद्वत्तृष्णीम् । उत्तानावि पात्राणि कृत्वेधं च विस्मस्य
तामिस्तपवित्रेण पाणिना वि प्रोक्षेत् ॥ १९ ॥

अपरेणार्घिं पवित्रान्तर्हिते पात्रेऽपि आनीयोदगमाभ्यां

पवित्राभ्यां त्रितृष्य समं प्राणैर्हृत्प्राचरेणार्घिं

दर्भेषु सारयित्वा दर्भैः प्रच्छाद्य ॥ २० ॥

* अथवा पातुनि च तस्मिन् विहिते च विवाह । अथवा विवाह । अथैर्हृत्प्रेता विवा-
हिकारोक्तान् कार्या इत्यर्थः । एव न १२ कृतम् । अथवासमिधमस्य विन्त्येति बोध्यम् ।
१ इति युक्तः ।

अनन्तरम्

पात्रयोश्चानन्तरमपरेणाग्निं प्रणीतायां पवित्र निधाय तस्मिन्नुदक्ये पवित्रे अन्तर्धायाप आनीय पवित्राभ्यां उदकप्राभ्यां त्रिरत्युनाति प्राग-
वधर्मम् । अग्निग्रहण पात्राधिकारात् । (१) अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां
पात्रिभ्यामिति कनयान्तरे दहो विज्ञेयः । उन्मूय ता मपस्वम प्रापैर्हरेति ।
मुलेन तुल्यमित्यर्थः । हृत्प्रेतरेणाग्निं दर्भेषु सस्तीर्णेषु सादयति । अग्नि-
ग्रहण पात्रैर्न्यवधान मा भूदिति । सादयित्वा दर्भैः प्रच्छादयति । सर्वज्ञै
तत् पवित्रहस्तः करोति ॥ १५ ॥

तत्परेर्हणम्

अग्रेऽङ्गुरेण पश्चात् पवित्रान्तर्हिने कस्मिंश्चित् पात्रेऽप आनीयोदक-
प्राभ्यां पवित्राभ्यां त्रिरत्युनाति । अत्र प्रकृतयोरपि पवित्रयोः पुनर्ग्रह-
णात् पात्रयोः प्रागग्रयमाचारसिद्ध 'अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां
पात्रिभ्याम्' (आश्व सु १-३-३) इत्यादि(२)द्वयलाघवात् न आवेतिम् ।
ततस्ता मपस्वम प्रापैर्हरेत्यत्र प्रागदधानाभ्यां मुलनासिकाभ्यां सममु-
न्मूय उन्मूय उन्मूय उन्मूय पुनस्तीर्णेषु दर्भेषु सादयति, 'दर्भेषु' इति (३)वच-
नात् । अग्रे पूर्वस्तीर्णेषु । ततो दर्भैः प्रच्छादयेत् । अत्र 'अपरेणाग्निम्'
इत्यग्निग्रहण पात्राणामपरेण मा भूदिति । 'अपरेणाग्निम्' इति तु पात्र-
व्यवधाननिवृत्त्यर्थम् ॥ २० ॥

ब्राह्मणं दक्षिणतो दर्भेषु निधाय ॥ २१ ॥

अनन्तरम्

प्रकृतत्वादग्रेः दक्षिणतः । तत्रापरेणाग्निं दक्षिणातिक्रम्य दूर्ध्वा रूप-
निरस्योपवेशनमिच्छन्ति । अग्रेणाग्निं परीक्षाम्ये । 'होत्रप्रसूतो स्य कुर्वन्
ब्रह्मासनमुपविश्य चिह्नं प्रमुत्तरासङ्ग कमण्डलुं वा तत्र कृत्वा चाग्न्यत्
कुर्वी' (सां०सु० १-१-२६) इति कनयान्तरेण । कृतकृतमाज्यहोत्रेषु पार-
स्तरजम् । तद्यज्यमागौ वा ब्रह्मा चेदा(त्या)म्यह्मायतः ॥ २६ ॥

तत्परेर्हणम्

अग्निमिच्छेति प्रकृतत्वात् अग्रेर्दक्षिणतो दर्भेषु कचिद्ब्राह्मणमुपवेश-
येत् । न तु दर्शपूर्णमासवद्ब्रह्माण, सम्मानविधानवचनानां चेदनालिङ्गा

१. अङ्गुष्ठोऽपरेति कनयान्तरेणाग्निं पवित्राभ्यां त्रिरत्युनाति । अत्र अङ्गुराभ्यामपि पवित्रेण कं-
स्तीर्ण पवित्रमिति पाठ्युपाये (आश्व सु १-३-३) इत्यादिप्रमाणम् ।

नि निनाय तदीयस्य ब्रह्मणः मान्यभावात्, 'ब्राह्मणं दक्षिणतो दर्शेण निनाय' इति कृत्स्नविधानाच्च । तेनायं ब्रह्मधर्मा, चरगतृणानिरसनाद्यो न कर्तव्यः । पितृभूतर्षिवरक्षेऽपि यः पितुर्ब्रह्मा स एवान् निनाय-त (१) इति निबन्धो नास्ति ॥

अन्ये तु-श्रीते ब्रह्मा दक्षिणेनाग्निं दर्शेण निविष्टो दृष्टः । तस्यैव बहु-चानां जन्मदोषानां च गृह्ये (२) ब्रह्मण्येव चोदितः । अतोऽत्रापि 'ब्राह्मणं दक्षि-णत' इति लक्षणया ब्रह्मैव चोद्यते । तेन सम्भवतो ब्रह्मधर्मा इहापीति । तत्र, स्वगृह्यस्थस्य ब्राह्मणशब्दस्य ध्रुवार्थत्यागेन परगृह्याल्लक्षणाध्य-यस्यायुक्तत्वात् । न च दक्षिणतो निपादितस्य ब्राह्मणमात्रस्य ब्रह्मत्वं सूचकारस्येष्टम् । यदि हि तथा स्यात्, 'यं ब्राह्मणं विद्यां विद्वांसं वशो न चर्ह्यत्' (आप. श्रौ. १४-१३-७) इत्यवान्तैरेवास्ति 'ब्रह्मणे चर इदंति' इति स्यात्, न पुनस्त्रिगुणैः 'यो दक्षिणत आस्ते तस्यै वरं इदंति' (आ-प. श्रौ. १४-१३-९) इति । सम्भवतां धर्माणां प्राप्ती मन्त्राणामपि प्राप्ति-र्बुध्वा । 'ब्राह्मणं दक्षिणतो निनाय' इत्यवानुक्तानां मन्त्रादीनां परिसं-ख्येय चेति वदतां चोक्तरीत्या स्वायंपरम्ये सम्भवति (३) दोषत्रयानु-परिसख्याध्ययन निर्हेतुकम् ॥ २१ ॥

आज्यं विलाप्यापरेणाग्निं पवित्रान्तर्हितायामाज्यस्था-
व्यामाज्य निरूप्योदीचोऽङ्गारात्रिरुह्य तेष्वधिश्रित्य ज्वल-
तावद्युत्प द्वे दर्भाग्रे प्रत्यस्य त्रिः पर्यग्निं कृत्वा देगुहास्या-
ङ्गरान् प्रत्यूह्योद्गग्राभ्यां पवित्राभ्यां पुनराहारं त्रिरूप्य
पवित्रे अनुग्रहस्य ॥ २२ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने प्रथमः खण्डः ॥

१ न-निनाय इ २ त्वर्षिर्ब्रह्मा मान्यभावात् (आ. पू. १-१-११) इति सायणः ।

'ब्रह्मा वा दक्षिणतो निविष्टो दृष्टः' (आप. पू. १-१-१) इत्यापस्तम्बः ।

३ उ दोषत्रयेण परिसख्याध्ययनोप्येव न स्वायंपरम्ये, सार्धसंख्या, पाप्माद्येति ।

१०५२

बनाकुलम्

अथाज्यसस्कारः । तत्र विष्ठापनमाज्यस्य यन्मिन्कर्मिगच्छिदग्री सचति उत्तरवाज्यग्रहणात् । निना आनयनम् । पुनराज्यग्रहणमवाधोऽपि कर्माणि सस्कार आज्यस्य यथा स्यात् । आज्य सचनं निरूप्य जुहोतीति । मिद्वन् वृषककरणम् । उदग्बन्धनं पित्र्येष्वपि यथा स्यात् । एतनोद्वासनं व्याख्यातम् । अथवातनं जलतां तुणेनावधीपनम् । तत्र द्वे दमोष पावित्र्यसंस्कृत्या ज्ये प्रत्यस्वति प्रक्षिपति । द्वे ग्रहणमकमेत्यस्याग्निहोत्रदृष्टस्य विकल्पस्य प्राप्त्यर्थम् । तेनाग्निहोत्रिकेऽपि तस्य द्वे एव दमोष भवतः । ततस्तदाज्यं चिं प्रक्षिप्तं पयोऽन्नं कराति आज्यस्य सक्तोऽग्निं विराज्जयति । तुणे नोत्सुक्येन वा । तत्र पित्र्येष्वपि प्रक्षिप्तं पयोऽन्नं करणमिच्छति । उद्वापनं निहरणम् । अनुत्तमग्निना ससक्तनम् । पुनराहरं पुनराहृत्याहृत्य । औष्येतां नि उत्पन्नानि प्रत्येष्वर्वाणि । अनुग्रहणमग्री, प्रकरणात् (१) "विस्त्र-स्वाङ्गस्सस्पृश्ये" इति कल्पान्तरात् ॥ १७ ॥

इति श्रीहोमन्ताचिरविनाशो वृत्तसूत्रम् ।

बनाकुलार्था प्रथमः खण्डः ॥

ताम्रवर्णनम्

यद्यपि 'सर्पिराज्यं प्रतीयात्' (आप. प. १-२५) इति परिभाषासिद्धं विष्ठापनं, तथापि विहीनमप्याज्यं होमार्थोऽग्री कर्मार्थं पुनर्विष्ठापयेत् । ततोऽग्रे पश्चात् स्थापिनायां यन्निबन्धितस्यामाज्यस्थाल्यां तदाज्य-मानयेत् । 'आज्यं विष्ठाप्य' इति प्रकृत्येव पुनराज्यग्रहणमाज्यस्यैव निर्वोपादयः, न पुनः 'वृद्धं पवाज्जलिना जुहोति' (आप. श्रु. २२-१०) इत्यभेदे (२) पशुपमकस्य होमद्रव्यत्वेऽपि (३) यदीपतदीयस्यायादहो भवेत्तु-रित्येवमर्थम् ॥

केचित्तु—अतन्वक्त्रेऽपि कर्मण्याज्यं निर्वोपादिभिस्सस्कार्यमित्येव मर्थमेति ॥

अग्निमित्यग्रेरेव पश्चात् न ब्रह्मणस्येति । केचित्तु—अन्यस्मिन्नग्री विष्ठापनं, होमार्थाग्रेरेव पश्चात्सिर्वाप इत्येवमर्थमिति ॥

१. विष्ठापनं यन्मिन् अग्निहोत्रस्य यन्मिन्कर्मिगच्छिदग्री इति (श्रु. व. १-२-११) वीक्षणम् ॥

२. उ. व. -पशुपमकमाज्यस्येति य. उ. -पशुपमकमाज्यस्येति वचनात्

३. अ. यदि उदीप्यतायां तदा होमार्थे न होम्ये

अथाङ्गारानुरोधो निरस्य निर्वर्त्य, तेष्वङ्गारेषु आन्यमधिकृत्य, उच्यते। तुल्येनायत्तस्य अयोगसमिन्वा रीत्या। चोत्पत्त्या, हे इमांश्च अ-
निरतायामे गृह्यायन्तर्थाय स्थित्वाऽङ्गस्त्वस्यैव ते गुणवदाज्ये प्रक्षिपेत्
'हे' इत्यधिकशब्दात्, आचाराच्च । अथोक्तमुक्तमादायान्य प्रक्षिप्य त्रिः
पर्वोऽत्र कृत्वा समस्तलोपक्षिमाकर्त्य तदुदमवतारयेत् । अथ निकटगोष्ठा-
समर्थाकदमवर्गस्य 'तथाऽप्ययम्' (आप. सू. १-६) इति सिद्धस्य पुन
विधानमेतयोर्नित्यमुदयोवाचयते, न तु दैवे विकल्पेनापि प्रागप्ययम्, ना-
पि पित्र्ये इक्षिणतोऽप्ययम् इति निगमार्थम् । तथैव पित्र्येष्वेतयोर्मध्यस्थं
पर्याप्तिकारणमपि (१) अन्वयान्वायाद्विचयप्रक्षिप्यमेव । इत्यमेव शिष्टाचारः ।
ततोऽङ्गारम् पूर्वं निरुद्धान् प्रक्षुप्तं पुनरावतनस्थादिभ्यां नयोत्थ । अथा-
न्यस्तस्कारकायां अङ्गाराण्यै प्रक्षुप्तनिधानात् 'मवदुते कर्मणि' (आप.
परि. ४-२३) इति न लौकिकत्वम् । अथयौतनपर्याप्तिकरणाश्रयास्तु यदा
आवतनस्थादुपादानं तदा तयोर्लघोरपक्षुप्तकर्मत्वेन लौकिकत्वान् स्था-
प्य । यदा तु निरुद्धान् तदा तस्मिन्मध्यक्षेपः । अथ पूर्ववदुदगग्राभ्यां
पवित्राभ्यां पुनराहार निरुद्धं पुनराहृत्याहृत्य निरुप्तम् । अथ पुरस्तादारभ्य
पश्चात्प्रीत्या पुरस्तात् परिसमाप्तिः । केचित्—आहो बलान्निपरीतमाहुः ।

ततस्ते पवित्रं अतुष्टान् आचारानुकूलं ग्रहन्त्य, यदि प्रमिद्विस्थात् तदा
विस्तार्याङ्गस्त्वस्यैव प्रागमे अग्नौ महर्दित्यर्थः ॥ ७२२ ॥

इति श्रीसुरर्चनाचार्यकृते गृह्यतात्पर्यदर्शने प्रथमः सर्गः ॥

१. पक्षेतेरेव विविधानास्तेष्वप्येवमेव विहितम् अत्र ।

* अनेन, तथै इत्ययमत्र गृह्यायां अस्या अत्र (१२) पुरर्चनयते च शक्तिमते (११)
इति बोध्यम् ।

अथ द्वितीयः खण्डः ॥

येन जुहोति तदग्नौ प्रतितप्य दमैः संमृज्य पुनः
प्रतितप्य प्रोक्ष्य निधाय दर्भानग्निस्सैस्पृश्यामौ प्रहरति ॥ १ ॥

अथानुव्य

समाज्जैनं सुम्वत् । प्रतितप्यं न्यग्भूतस्य तपनम् । अग्निप्रहरणमनर्थकम्,
अन्वयः प्रतितपनस्यासम्भवात् । तत्किंयत्ने दर्शपूर्णमासयोःसम्माज्जने
ये दर्भास्तेषामिह प्राप्स्यधेमाद्वन्तीये गार्हपत्ये वा बोधितं यत्प्रतितपनं
तदस्मिन्नग्नौ नयतीति । अग्निमात्रं निघटे । अन्वत् समानं "सुवममै-
(आप यो २-४४) चित्वादि । अग्नौ प्रहरतीति पुनराग्निप्रहरणं सुवसमाज्जने
इष्ट वैकल्पिकमग्नौ प्रहरणं वा बोधिति । अतोऽपि विज्ञायते सुवसमाज्जनधर्मा
इष्टं प्रवर्तन्त इति । वाक्यद्वयेषु च दर्भो होमः, कल्पान्तरे इष्टत्वादर्शना-
च्च । यद्यं समावर्तने दर्भ्यामावायाज्येनाभ्वानवशित्यन्यपरे वाक्ये दर्भो
मात्रं दर्शयति । यच्चायं सङ्गुपहत्येति उपघातं स्वास्तीपाकादृष्टंयति
तदपि नादर्भ्यामुपपद्यते । तथाज्यहोमेध्वेका दर्भो । स्वास्तीपाकेषु द्वे हो-
मार्थे वावदानर्थं च । उमयोरपि सम्माज्जनम् । अयदानस्य होमाधेत्यात्
यथाग्निहोत्रे स्रुवस्य । तत्र दर्भोमग्नौ प्रतितप्येति वक्तव्यम् । येन जुहोतीति
किमुच्यते ? "मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्चने" त्यत्रापि यथा स्वात्,
अग्निहोत्रे आग्निहोत्रिके च तन्त्रे यथा स्वादिति । यद्ययमज्जलेरपि प्रस-
ङ्गः । विवाहसर्पयज्ञादिषु हापकान् सिद्धम् । यद्ययमौषकाद्यैः पार्वण्यदिनि
पन्नं करोति तन् हापयति-अज्जलिहोमा अयमर्चमादृक्ता वायुसुकधर्माण
इति । तेन साधनादि ययमज्जलेर्न भवति ॥ १ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

येन पात्रेन दर्भो स्रुवेणाजलिना वा जुहोति तदग्नौ प्रतितप्येत्यादि
व्यक्तार्थम् । दर्भ्याश्च होमपात्रत्वं 'दर्भ्यामावायाज्येनाभ्वानायन्' (आप
यु. १२-२) इत्यन्यपरे वाक्ये सिद्धवद्दर्शनात्, आचाराच्च । बोधायनेन
तु (१) 'निर्ऋतिगृहीता वै दर्भो' इति दर्भोभिन्दा स्रुवविधानार्थो, न

तु द्रव्यां निवेद्यानी । अतो द्रवींस्तुवयोर्विकल्पः । तत्र केवलान्वहोमेषु
एकैव द्रवीं स्तुवी वा, उपस्तरण्याद्यमावात् चर्वादिहोमेषु तु द्वे द्रव्यां
स्तुवी वा उपस्तरण्याद्यर्थे होमार्थे च । उपस्तरण्याद्यर्थस्यापि सस्कारः,
(१) उपस्तरण्यादि प्रदानान्तस्य होमपदार्थत्वात्, अतो स्तुवस्यापि सस्कार-
दर्शनात्, आचाराच्च । द्रव्यादीनां वयाणां तन्वनद्धोमेष्वेव सस्कारः,
(२) अतन्वनद्धेषु तन्वान्तर्गेन धर्मास्तुपपत्तेः । तेन 'अनुगतेऽपि वांस्तरया
तुदुपात्' (आप गृ ५-१८) 'सर्वेषाम् कलीकरणमिधान्' (आप गृ
१५-६) इत्यादिषु न द्रव्यादीनां सस्कारः । अत्राग्नी प्रतितप्याग्नी प्रहर-
तीत्यर्थसिद्धाद्विशिष्टहोमेष्वनागार्यं कृत्स्नविधिरिति ज्ञापयितुम् । तेन
'स्तुवमये' (तै जा ३-३-१) इत्यादिहोमस्तुवसमाजनेन वनाणामिद्वानुप-
पात्तमसद् एव ।

कोचत्—अग्नी प्रतितप्याग्नी प्रहरतीति प्रयोगान्तरशून्याद्विशिष्ट-
होमादिहोमस्तुवसम्मान्तर्धर्मा इहापि भवन्तीति ।

प्रतितपन त्वरिमतेवाग्नी । इह च सम्मान्तर्धर्माणामप्रायेण प्रहर-
णम्, न पुनर्विकल्पकम् । तथा 'येन तुतोभी' एव सामान्यवचनम्
'मध्यमेनान्तमेन वा पलाशवर्षेण' (आप गृ २२-४) इत्याद्यनन्वके
ऽपि कर्मणि आग्निहोमिके च विधौ होमार्थपात्रस्यापि सस्कारो वया
स्वादित्येवमर्थम् । मञ्जुलस्यपूषहोमे अवदानप्राप्तवर्षेण 'पार्वनवनम्'
(आप गृ २२-१) इति यज्ञेनाजलिहोमा अपूर्वा चावदुक्तवर्षाणि इति
ज्ञापनाच्च सस्कार इति ॥ १ ॥

शम्याः परिधये विवाहोपनयनसमावर्तनसीमन्तचौ-
ल्लगोदानप्रायश्चित्तेषु ॥ २ ॥

अनाकुल

अथ परिधीन् परिदधाति । दर्शपूर्णमासवासर्गं तूर्ण्यो तत आघारस-
मिधौ । कुत एतत् ? प्रालिङ्गनद्वयानुष्ठानाच्छम्याः पारिधये इति (३)ती-
थर्षं परिधिकार्ये इत्यर्थः । शम्यं सांख्यसिद्धा युवमानयोः सिद्धिषु की-
लकणा, काष्ठविशेषाः । तस्मां सहेभ्येन सञ्चनम् । शर्यथिल अद्भुता
त्पातप्रापञ्चितम् । विवाहे च हृदयस्य सयोगे सर्वत्र शम्या । विवाहादिभ्यो-
ऽन्यत्र सर्वत्र पार्ष्ण्यादिषु परिधये एव । चौल्लग्रद्वयमनर्थकं सीमन्तादि-

१ अनाकुलशब्दोक्तस्य एकादशोऽर्थोऽस्ति । अत्र 'अनाकुल' इति शब्दोऽर्थः ।

२ ख घ ङ आपकेषु न ।

३ पूर्व-सर्वे शम्याः कार्ये इत्यर्थः ।

देशान् सिद्धम् । ऋषकाश्चन्तु, एतत् ऋषयः—विवाहादिष्विह सक्ती
तिष्ठेयैव शम्भ्या, न तैरितिदिष्टेषु इति । तेन सीमन्तादिनिदिष्टे पुनर्वये
परिषद एव । पार्वणादिषु च पक्षहोमेषु तथा “एवमेव ३५” इति वैश-
दिकेन स्थालीपाकादिति दर्शनान् प्रसङ्गः ॥ २ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

विवाहादिषु कर्मसु उत्तिष्ठे परिधीनां कार्ये परिधीनां स्थान इति
यावत्, तस्य सूचकीलका मयस्ति । ताश्च पलाशादीनामन्वतमेन वल्-
ला परिधिर्मर्षादिशायामा, नाम्थानापद्यत्वात् । शुद्धं चेतत्, यस्मादेव-
विधिविषये पार्थक्यकारपादैरुक्तम्—

‘सम्भवन्ती(१) वलेवाली सादिरी किन्तु बाध्यते । इति ॥

अथ विवाहशब्देन स्थालीपाकयज्ञेन साङ्गो विवाहो गृह्यते । तद्व-
र्जनकारण पार्वणेत्यथ वक्ष्याम । सीमन्ते शम्भ्याविधानादेव (२) तद्वि-
कां चोले (३) चालविहारे च मोक्षाने शम्भाप्रस्ताकपि तपोम्रहण सीम-
न्ताधिकारेऽपि पुनर्वये तासां निवृत्त्यर्थम् । प्रायश्चित्तं च ‘अमासभूया
विरोहणे’ (आप सू २३-९) इत्यादिना विहितम् । अथ च ‘पलाश-
काश्चर्षे’ (आप आ १-५-८) इत्यादिसूत्राकगुणयुक्त्यास्त्रीन् परिधीन्
सम्पृशन् । ‘परिधीन् परिध्यानि’ (ने ब्रा ३-३-७) इत्यादि विधानान्
दुर्धी परिध्यादिति सूत्रकारस्याभिप्रायः, ‘शम्भ्या परिध्वये’ इति
सिद्धकपरिधीनस्त्रीद्वय तत्स्थाने शम्भ्याविधानात्, आचाराच्च ॥ २ ॥

अग्निं परिधिष्वन्यदितेऽनुमन्यस्वेति दक्षिणतः प्राची-
तमनुमतेऽनुमन्यस्वेति पश्चादुदीचीन सरस्वतेऽनुमन्यस्वे-
त्युत्तरतः प्राचीनं देव सवितः प्रसूवेति समन्तम् ॥ ३ ॥

अनाकुल्य

पत्न्येस्त्वमुवकेन पर्युक्ष्यम् । अग्निग्रहणं पत्न्यधिकाराद्बहिः परिधिर्मा
र्हति । प्राचीनमुदीचीनमित्युच्यते प्रागुद्गता(म्बा)यनः परिषेजतश्च
यथा स्यादिति । तद्यप्ययमस्तु परिमत्पत्निश्च एव । ‘देव सवितः प्रसू-
वे’ति पलाशान् मन्त्रं, कन्याभ्यन्तरेषु भूयस्सु तथा दर्शनात् । बोधायनीये
च विस्पष्टमेतत् ‘अन्वमस्था प्रासाचीरिति मन्वान्तान् सप्तमवती’ (बो.

१ एत वलेवाली इत्यर्थः विवाहादिव्या अनेवली ।

२ ए न तद्वेकमेव ३ ए न त तैरितिदिष्टेषु

यु १-४-७) नि । (१) उन्मोघानामेव त्वय मन्त्रादि । यन्मन्त्रं साम इत्यर्थः । तत्र पुरस्तादुपक्रम्य प्रक्षिप्य सर्वत्र प्रतिमन्त्रमुद्बोधयाम् ॥ ३ ॥

तान्पर्यदर्शनाभ्यां

अग्निमेवाङ्कतेन परिधिञ्जति न परिध्यायकृन्ति । तद्विधिमाह-अग्नि-
पेऽनुमन्त्रेणादि । प्रथमं प्राणायामम् । उन्मोघानामुद्गायतम् ।
समन्तं सर्वत्र । अत्र 'देव सावित्रं प्रसूत' इत्येतानामेव मन्त्रः, तत्र २)
आदिप्रदेशः । तथा चोत्तरे परिधेयं 'प्रासादी' रिति प्रसूतपदस्यार्थः ।
वैश्वदेवकाण्डे एकान्विधायोपमेवाभ्यामात्मनां 'अग्निपेऽनुमन्त्रे' इत्या-
दीनामद्यानां यजुषां पूर्वोत्तरपरिधेयनस्तेष्वप्यमुं व्यापारेषु १) धुनिभ्या-
नाभ्यां विनियोगात्, वाजपेयप्रकरणस्थाया कच स्वतोऽत्रापि विनियो-
गाधीनत्वात्, आदिप्रदेशे समुदायलभनापत्तेः, यजु प्राये मन्त्र एके
मन्त्रोऽपनीतत्वात्, ऊहयते आर्षिपाठवाच्यमङ्गान्, 'तस्मादत्र मोहेत्'
इति यजुषधुनिविधिरिति हि स्वयं प्रहस्यसङ्गात्, अस्मदीयानामाचार्यान् ।
विस्मयं वेनन् बोधायनानां, 'अन्वयस्या प्रासादीरिति मन्त्रात्मा न
कमयति' (यो यु १-४-३-७) इति । एवं चोत्तरपरिधेयने 'अन्वयस्या-
प्रासादी' इति पूर्वमन्त्रेभ्यो विशेषमात्रस्य पाठः, न पुनरुहः । यथाहो
'एतेनैव वैष्णवेन छन्दसाऽहरिपुत्रा मुपदधे' इति । सन्नामशब्दाच्च गीष्वा-
ज्जल एवेते मन्त्रा वैश्वदेवकाण्डमुपाकृत्य प्रागुत्सर्जनादप्येतस्या,
प्रहस्यपारायणयोग्यः ॥ ३ ॥

पैतृकेषु समन्तमेव तूष्णीम् ॥ ४ ॥

अनाकुल

अजिघामाज एवकारे अमन्त्रपरिधेयने मन्त्रप्रतिधेयार्थमेतत् स्वान् ।
एवकारान्तु क्षतिघत प्राचीनमित्यादेः अयस्य निवृत्तिः ॥ ४ ॥

तान्पर्यदर्शनाभ्यां

पैतृकेषु कर्मसु स्वमन्त्रमेव परिधिञ्जति, न क्षिप्यतः प्राचीनम् इत्या-
दि । तत्र तूष्णीम् ॥ ४ ॥

१ एवमिति अत्र यत्र यजुषः वाच्यं तत्रात्र त्रयो वृत्तं न पुनरुपाय-
विधेयः सत्यु इति स्वतन्त्रं मतम् ।

२ आदिपठे । अदिपठितं यत्र (अत्र य १-४) इत्येव अत्रापि वाच्यमिति तत्र
न जे अदिपठे इति निश्चितम् । यत्रापि तत्र पर्याप्तं इति मतम् ।

३ प्रागुत्सर्जनादप्येतस्या । यत्रापि तत्र पाठस्यैव यजुष्येवमित्यर्थः ।

इध्ममाधाधाधत्वाधारयति दर्शपूर्णमासवत्तूर्ण्यम् ॥ ५ ॥

अन्ववद्वय

इध्म इति समुदायस्योपदेशात् पञ्चदशवाक्येध्म सङ्केदवाधधा-
ति । 'अभिधायै'ति (१) कल्पान्तर दर्शपूर्णमासवद्विस्तृत्तर परिधिसन्धि-
मन्ववद्वय दर्शेष पराधिसन्धिमन्ववद्वयवत्त्वादिना विधानं तूर्णी
मिति मन्वोच्चारणप्रतिपद । तेन 'प्रजापति मनसा ध्याय' सित्येतद-
पि न भवति । मनसा मन्वोच्चारणं तत्र विधीयत इति कृत्वा काम्याना
माधारकत्वात्तन्मिहाप्रवृत्ति प्रकृतिविषयत्वात्तेषाम् । केचित् सुवेण पू-
र्वमाधारमिरुहन्ति । अन्ये पुन उक्तवपि दर्शैव वेदोपभृत्तोरन्वावात् उप-
यमनमपि न भवति । आसीन एव चेतरमप्याधार जुहोति । न चाग्निमा-
यिति । सत्र प्रमाणमुपरिष्टाद्विधायः ॥ ५ ॥

कार्यदर्शनम्

इध्ममन्वाधाधधाति । स च सादिर' पालाशो वा पञ्चदशसङ्ख्या-
कोऽर्थसङ्ख्यास्योपवायाम्, इध्मनामधेवात्, (२)धीते दर्शनात् । जुगप-
त्वाधानम्, 'इध्मम्' इत्येकवचनेन समुदायस्य विवक्षितत्वात् । तच्च
तूर्णीम्, मन्ववत्याविधानात् ॥

अग्रे—'तूर्णीम्' इत्यारभ्येदमेक सूत्र कृत्वा, हिरण्यकेशिनां यो
मन्त्र 'अथ त इध्म' इति, सः 'अनुक्तमन्वतो प्राज्ञम्' इति न्यायेन नोप-
सङ्गतेत्य इति ध्यायसूत्रे । तेषां गतृकेषु समन्तपरिचयेन समन्वयकत्वात् ।

कथित्—पृष्ठान्तरात्, इध्मोऽभिधायार्धेय' इति ॥

आवारी आधारनामकी होमी द्वौ । आधारयति द्विधंधाग्या जुहति, द-
र्शपूर्णमासवत् । 'उत्तर परिधिसन्धिमन्ववद्वय' . दक्षिणाप्राञ्च कर्तु-
सन्तत उपोतिष्मत्याधारमाधारयत् सर्वोन्मीष्मकाष्ठानि सस्पर्शयात
(आप श्री २-१२-७) 'दक्षिण परिधिसन्धिमन्ववद्वय' (आप श्री.
२-१३-११) 'प्राञ्चमुदञ्चम्' (आप श्री २-१४-१) इत्यादि 'कर्तु-
प्राञ्चो होतव्यो तिर्यञ्चो वा व्यतिषक्तावप्यतिषक्ता वा' (आप श्री
२-१५-८) इति वैकल्पिकास्तत्र आधारपक्षा एव दर्शपूर्णमासाभ्यां तु-
ल्य कर्तव्या , न पुनर्द्वितीयाधारस्य 'पूर्वार्धे मध्ये पश्चार्धे वा जुहुयात्'
(आप श्री २-१४-८) इत्यनाधारपक्षोऽपि । इमौ च प्रायव्यासीनो

१ अथेकवचनं सुवेणान्नं तूर्णीमभिधायैत्येकवचनमिति (जे पू २-१-२) इति कैमिने ।

२ सादिर तत्पक्षे वैकल्पिकपक्षेऽपि कोऽपि (आप श्री २-२-२) इति वैतद्वयम् ।

रिमङ्गुधाने चातिदेशवैफल्यत्, परिसङ्ख्यायाश्च मन्त्रपरिसङ्ख्यानेऽपि सामर्थ्यात् नृत्प्रीतिदत्तं वेद्यव्यापनं. 'धर्मोर्ध्वमास्व' इति एव व्यर्थमिति स्थेनचोक्तत्वात्, 'आचारवाधारवर्गी' इति च वद्वोरतिदेशपरिसङ्ख्यार्थं हे. मन्त्रिवाक्यशब्दाभावात्, तद्वाक्यं च परिसङ्ख्यात्वान्न सन्नेषामाधारधर्माणां शिष्टाचारविरुद्धानुष्ठानापातात्, आज्यभागान्नामधीन्यमतिदेशो अभ्युपेये तत्राध्वैष्टिकान्यमाचारधर्माणां सन्नेषामनुष्ठानप्रसङ्गाच्च । तस्मात् पूर्वं एव व्याख्याने. १) सुष्ठु ।

यतोऽध्वार्यवाधारी, यतश्च 'समिदभावश्च, अग्निहोत्रवर्जम् (आप. ३-८, ९) इति परिभाषा, अत एव आधारसमिधो निवृत्तिः ।

अन्धे कुर्वन्ति । तस्मिन् पक्षे (२) परिधिनिधानानन्तरम्; शीते तथा दृष्टत्वात् । अनुयाजसमिद्धं अनुयाजाभावादेव निवृत्ता । तेनैध्वस्यहन परिधिमिस्सहाष्टादशधा, निशतिधा वा, न पुनरेकविंशतिधा ॥५॥

अथाऽपभागौ जुहोत्यन्नये स्वाहेत्युत्तरार्धपूर्वार्धे सोमाय स्वाहेति दक्षिणार्धपूर्वार्धे समं पूर्वेषु ॥ ६ ॥

भनक्तु

अग्रेऽस्तरमाण उत्तरार्धे पूर्वभावं पूर्वार्धे, तद्योग्येनराल उत्तरार्धार्धे । सममिति देशतः । समं तौ होतव्यौ न विभक्तवित्वर्थे । उपदेशादाधारानन्तर्ये सिद्धे अर्धेति वचनं मन्त्रोपनार्थम् । किं सिद्धं भवति ? आधारयोग्यत्वभागयोश्च स्वाधर्म्यं सिद्धं भवति । तेन उवाचिध्वस्यहोमम् । आधारयोः प्रसिद्धा धर्मः । तस्याज्यभागयोरपि प्रवृत्तिः ।

तथा भास्वभागयोः प्रसिद्धो धर्म आसीनहोमोऽभ्युपगृह्यसाधारणश्च । तस्याधारयोरपि प्रवृत्तिः । तेन यदुक्तमुत्तरमिध्वस्याधारे स्थानाधिप्राप्तये न भवन इति ननुपपन्नं भवति । आभ्युपगृह्यविनहोमयोस्सङ्गाः । प्रयोगमग्रेऽप्यसमाधानाद्याज्यभागान्नं इत्येवमादयः ॥५॥

तात्पर्यद्वयम्

अथ आधारानन्तरं अर्धकृत्यमभ्युपगृह्यत्वाऽऽज्यभागनामकावपूर्वी होमौ जुहोति । तत्र प्रथममग्नये स्वाहेति मन्त्रेणाग्रेऽप्युपगृह्यत्वे, प्रागुदीच्यमित्यर्थः । द्वितीयं सोमाय स्वाहेति दर्शनार्थत्वात्, दक्षिणपूर्वस्यामन्यथे । समं पूर्वं आधारसम्भेदमवाधि कृत्वाऽक्षयया रज्ज्वा यावदन्तरं पूर्वो हुतः तावत्पन्तरं एवोत्तरं जुहोति, न पुनस्सञ्चिह्नं विप्रहृतं वा ॥ ६ ॥

अथोपदेशं प्रधानाहुनीर्हुत्वा जगाम्वातानात्राष्टमृतः
प्राजापत्या व्याहुनीर्बिहुताः सौविष्टकृतीमित्युपजुहोत—प-
दस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टस्वि-
ष्टकृद्द्वान्त्सर्वैस्वष्टं सुहुत करोतु स्वाहेति ॥ ७ ॥

अनाकुल

स्वोपदेशमिति । यस्मिन् यस्मिन् कर्मणि वा प्रधानाहुतय इत्युप
विद्यमन्ते, यथा “अम्बारव्यावातुत्तरा माहुनी” (आप घृ १-२) इति ता
स्ता इत्यर्थः । यथा “चित्तञ्च चित्तञ्च” (ने स. ३-४-४) इत्येवमादयः ।
अनाकुल “अग्निभूतानां” (ने स. ३-४-५) इत्यादयः । अहुत “अह्नावाहुत
घामे” (ने स. ३-४-७) इत्यादयः । अजगामे न तद्वतानां विषयः अनाप-
न्यहुतयः प्रसिद्धाः । बिहुतवचनं समस्तनिवृत्त्यर्थम् । एतेषामनुपदेश
सिद्धत्वाद् । सौविष्टकृती अग्निष्टस्विष्टा पाठ्याः ।

नन्वेवापि सूत्रे पठिता—“यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहा-
करम् । अग्निष्टास्विष्टकृद्द्वान्त्सर्वैस्वष्टं सुहुत करोतु स्वाहेति” इति मयं
प्राप्यस्मिन्नेषु, (आप अ. ३-१२१) यत्र तर्हि एतत् प्राप्यमिति पाठ्यव्यतिथि-
रयं अन्वेषामपि केषाञ्चित् साधारण इति । इत्यनेन च कालीगिरेशानाम-
नेन प्रवृत्तिः विवाहादेषु “कर्मसु” ये होमाधोद्विताः तेष्वेतस्य प्राप्त्यर्थं
तेषां कालीगिरेशार्थमिदम् । अयादीनां पुरस्तादाज्यमागवोऽप्यपि यान्
प्रधानाहुतय इति मर्थः । एतदर्थेनानेन तत्रोक्तव्याख्यायुक्तान्दृष्टवान् ।
“अग्निरुपमाधानाज्यमागान्त उत्तराहुनीर्हुत्वा” इति “मन्त्रालोपाक-
जुहोति” इत्यतिदेशात् तत्र प्राप्तिः । पार्थये तु यथा, तथा आग्नेयस्वाती
पाकविधौ यथायम् ।

अथ येषां ‘उपमागान्त’ इति वा ‘अयादि प्रतिपद्यत’ इति वा वच-
नं भवति यथा पक्ष्यपत्नीकरणहोमे तत्र प्राप्त्यर्थमिदमुच्यते । विवा-
हादेषु तत्र विवाहप्रत्ययक, आज्यमागान्ते अयादि प्रतिपद्यत इति तत्र
यान् (२ पक्ष्यहोमादयोऽप्युक्तं यावदुक्तप्रमाणम् । इदं तर्हि प्रयोजनं क-
‘पा-

* इत्यनेन कालीगिरि इत्यनेन सूत्रम् । अन्वेषणम् सूत्र-समम् । तत्रैव पुनर-
पश्यति स्वहोतृत्वं यथायम् ।

२. न तर्हि यदस्य कृत्वा यथा तत्र यथाच “अहुत” (आप घृ २१ ५) इति वा तत्रोक्तो हो-
मादप्यर्थः ।

अविदित्वा अद्विदुः दन्तो दैवत योगमेव च ।

योगोऽभ्यासयोगप्रवेष्टावि पाणिनाम् जायते तु सः ॥

इति स्मृतेषु सिद्धम् । अतो यथापेयादिकानामां नैवविद्यः पुनर्विधिः तत्र तानि पाक्षिकाणीति सम्पत्ते । एवमेता अपादिका अष्टपञ्चाशदाहुती प्रधानहोमानन्तरमुपजुहोति । यथापि सर्पचन्दादौ पार्वण्यतिदिष्टः स्विष्टकृत तथापि प्रधानाहुत्यनन्तरमेवेता । ततः स्विष्टकृत्, कन्वाद्य स्यादात्, उपोपसर्गाच्च ॥

केचित्—स्विष्टकृतोऽनन्तर जयादय 'अग्नि स्विष्टकर्तृद्वितीयः (आप सृ ७-७.) इति स्विष्टकृत प्रधानतुल्यत्वज्ञापनादिति ।

ननु-यद्येव सर्वप्रधानहोमानन्तर साधारण्येन जयादय उपदिष्टाः किमर्थं तत्र तत्र 'जयादि प्रतिपद्यते' इति वचनम् ? उच्यते—यदेतद्वचनं नास्ति पार्वणादौ न तत्र जयादय इत्येवमर्थम् । एवं तर्ह्येव साधारण-विद्याव्यवधानार्थकम् । न, केवल जयादिविभ्यर्थत्वात् । अन्यथा विवाहो वा(१)वेतेष्वन्वारम्भोऽपि स्यात् । किञ्च नारिमन्त्रसति तत्र तत्र 'जया-भ्यानामिन्पादिसम्प्रसञ्जाम इत्यन्तो गुरुर्मन्त्रः पुनः पुनः वदितव्य-स्स्यात् । तस्मा(२)दन्वारम्भादिनिवृत्त्यर्थं ग्रन्थलाघवाय वेदं साधार-णविधानम् ।

केचित्—यथाऽनन्तरान्त पुरस्तात्तन्त्र तत्र सर्वत्र जयापुत्तरतन्त्रम् । एतयोर्मध्ये 'यथोपदेश प्रधानाहुती.' इत्यधिकेष्वेव प्रधानहोमानां विधा-नात् । आग्नेयेऽपि च स्वाहोवाके जयादिविद्यत इव, 'सिद्धमुत्तरम्' (आप सृ ७-१४) इति षड्वचनसूत्रेण जयापुत्तरतन्त्रोपदेशात्, मासि-आदे च 'पार्वणेन' (आप सृ १२-१) इत्यतिदेशात् । आऽपहोमेषु ज-यायनन्तर औत्तपत्सूत्र्यां परिवर्णनश्रीं प्रहृत्य तान् पूर्वोक्तस्वाहोमिजुहो-ति, परिधितत्सस्कारानां औत्तवदभ्यनुष्ठानस्येकत्वात्, कृतकार्याणां प्रतिपत्त्येकत्वात् आन्तरात्म्ये । शम्भ्याम्येत्, अस्मिन् काले अपेक्षा, 'अथ शम्भ्या अपोह्य' (बी. सृ. १-४-३७) इति बोधायनवचनात्, आ-चार्यवच ॥ ७ ॥

* पूर्ववत् परिषेचनमन्त्रम^०स्थाः प्रासारिणिति

मन्तसंज्ञाभिः ॥ ८ ॥

तन्मन्त्रम्

एवंविरिति । पैतृकसु समन्तमेव तूष्णीम् । अन्यत्र मन्त्रवन्ति चाग्निदि
परिषेचनानि ॥ ८ ॥

सकृद्वन तन्मन्त्रम्, ऊह इत्यर्थः । 'अनुमन्त्रस्वे' त्वस्या 'मन्त्रस्था' इति
संज्ञायाः । 'प्रसुते' त्वस्य 'प्रासादी' इति । प्राक् परिषेचनानां तूष्णीं
परिषीत्तां ग्रहरणम् । दुरस्तादुपहोमानामेकविंशत्या समिधोऽभ्याधा-
नम् । बहिरनुग्रहाणामात्पहोमेषु कश्चित्, जेवयोनिशब्दः पक्षपहोमवि-
षयत्वात् । परिषेचनान्ते प्रणीताविमोक्तः । ब्रह्मा न कर्मान्ते यथेत इति
निष्क्रामति । मन्त्रसंज्ञाय इति मन्त्रग्रहणं मन्त्राणामग्रभूर्हविधिर्पथा
स्यात्, अन्यथाग्नेरपि संज्ञामस्तस्मान्मन्त्रेत । संज्ञामशब्दस्यान्यत्रापि
दर्शनात् । तथा—सकृद्वनमनुमार्ष्टि जेत ॥ ९ ॥

तत्पर्यस्तेनम्

अग्निपरिषेचनं पूजम् । अयं तु विशेषः, अग्निरेऽनुमन्त्रस्वेत्यादिषु वि-
षु अनुमन्त्रस्वेत्यप्यस्य स्थाने 'मन्त्र-स्था' इति, देवसवितरितपत्र 'प्रसुते'
इत्यस्य स्थाने 'प्रासादी' इति । अत्र श्रौतवत् प्रणीताः तन्मन्त्रानि तूष्णीं
म्, कृत्वाकार्याणामासां प्रतिपत्तयंस्तत्वात्, 'प्रणीताभ्यो(१) विशोऽभ्यु-
पनीय' (आ पृ १-४-३८) इति वाधावकवचनान्, भाचार्याणां । ब्राह्मणस्य
वधाशक्तिं दानमाभादिना सङ्कतो गच्छत् ॥

अत्रेव स्थितिः—अग्निमिधेःत्यादि मन्त्रसंज्ञाय इत्यन्तः प्राक्ष्योर्वी-
क्याङ्गसमुदायः सर्वेषां प्रधानहोमानां साधारणः, 'यथोपदेशं प्रधाना
हूर्त-होमा' इति प्राक्ष्योर्वीक्यपदार्थोपेक्षया (२) होमानां विशेषणं प्राधा-
न्याभिधानात् । एवञ्चाहोमेषु नामकरणादिषु मन्त्रस्याप्रसङ्ग एव ।

तन्मेव 'अग्नेरपसमाधानाद्याज्यमतयान्ते' इति किमर्थस्तत्र तत्र पुन
उपदेशः ? उच्यते—यत्र केवलाज्यहविष्पूजनवगादिषु अस्थोपदेशः तत्रैवं
तन्मन्त्रम् । यत्र पुन 'अपिषोत्तरया जुहुयात्' (आ पृ ५-१८) 'काम
मन्त्रुभ्यां वा जुहुयात्' (आ पृ १-२६-२३) इत्यादिषु नापदेशः नैव
तत्र तन्मन्त्रमिति निश्चयार्थः । कुत एतत् ? केवलाज्यहविष्पूजनं यत्रोत्तमात्
वपन्तरेणारब्धं तन्त्रस्योपदेशात् । उपाकरणसमापनादीनां तु तत्र तन्त्रोप-
देशः । आत्वेऽपि 'होमार्ण्डं जुहुयात् (३) पूतम्' इत्यादिरपि तन्त्रार्थित्वावगमात्
समयः साधारणविधानेनैव तन्त्रम् । तन्त्रार्थित्वावगमस्तु (४) गृह्यान्तरसु

१ विशो जुर्वीक ।

२ उ—होमार्ण्डविधेः ।

३ उ—उपूत ।

४ उ—पूतस्थितः, अथवा इत्यर्थः ।

तन्त्रवतमेवोपदेशात् । आपस्तम्बदर्शनानुवतोपदेशात्, नविगीतशि-
ष्टाचारान्नम् ।

यथेवमाउचोपपद्यतेऽपि विवाहे किमर्थस्तन्त्रोपदेशः ? उच्यते-
लाजहोमानां स्मृत्यनुविधानेन तन्त्रानुपेक्षणात् उपनयनादिव्याज्यहो-
मार्थ एव तन्त्रोपदेशः । नञ्चा 'तस्मिन्नुपविशत उत्तरो वरः' (आप. सू.
४-१) इत्यस्यान्तरमेवाग्रेरुपसमाधानादि, न तु 'यथान्धानमुपविश्व'
(आप. सू. ५-२) इत्यस्यानन्तरमिति कमार्थश्च । तथा केवलीपञ्च-
विंशे स्थालीपाकेऽपि कमार्थ एव । यद्यपि श्रीने दर्शनात् पाचयोद्ध-
नानन्तरमवधत्तादि युक्तम्, तथाप्येतद्वचनकलात् तन्त्रान् पुरस्ताद-
वेति । पेशानेऽपि स्थालीपाके स्थण्डिलकद्वयान्ने तन्त्रम्, न तु पार्क-
णद्वयद्वय एव प्रतिष्ठितमभिधारणान्तरमिति कमार्थ एव ।

केचित्—कस्यान्तरविहितेषु अपाचनविदेशेषु आप्त्यहोमेषु त-
न्त्रार्थेषु 'कुहमाण्डेर्तुद्वयान्नुत्तम' इत्यादिभ्यस्य तन्त्रस्य ग्राह्यार्थ-
उपदेशमिति सामान्यविधानम् । अत्रत्येषु तु विवाहादिषु येष्वेव
पुनर्विधानं तत्रैव, नान्यत्र (१)पण्यहोमादिष्विति नियमार्थं तत्र तत्र
तन्त्रविधानम् । पित्र्येषु तु 'एकैकशः पितृसमुक्तानि' (आप. सू. १-
१८) इत्यादिविशेषविधानात् तन्त्रसिद्धिरिति ॥ ८ ॥

एव सर्वगार्होहोमानां साधारण स्मार्त विधिमुक्ता, इवासी पाकप-
त्रेषु वैकविपक्ष श्रीन विदिमाद्--

लौकिकानां पाकयज्ञशब्दः ॥ ९ ॥

अनाकुल

लोके भवा लौकिक लोकास्मृतिवत्तया इत्यर्थः । लोकशब्देन
शिष्टा इत्यर्थः । पाकयज्ञ इति विवाहादीनां संज्ञा विधीयते । पाकश-
ब्दोऽप्यवचनं, यथान्त्रिय यजेत पाको वेद्य (आप. सू. १०-१५) इति ।
पाकगुणको यज्ञ पाकयज्ञ इति निर्वचने आप्त्यहोमेषु संज्ञान स्थान् ।
सम्प्रदायप्रयोजनं "यज्ञ व्याकथास्याम" (आप. प. १-१) इत्यत्र यजेथाम
न्तर्माद्यः । "निर्हति पाकयज्ञेन यज्ञेन" तत्र च धर्मप्राप्तिः ॥ १० ॥

तत्तत्तत्तत्तम्

लोकयन्ति वेदैर्बर्धयानिति लोका वैविध्यवृद्धाः शिष्टाः द्विजन्मानः ।
तैर्लौकैराश्रयन्ते यानि कर्माणि तानि लौकिकानि, तेषां मध्ये सत्तानां
भौपास्तवहोमादीनां पाकयज्ञशब्द संज्ञात्वेन प्रसिद्धः, न तु धोतानां वि-

पादादीनां च, तत्र लोकानामप्रयोगात् । यदि लोकप्रयोगादेवेयां पाकपक्षनामना प्रसिद्धैव, तर्हि 'पाकपक्षेषु ब्राह्मणावेक्षो विधिः' इत्येता वनाऽऽहम्, किमर्थं 'लौकिकानां पाकपक्षस्याहम्', इति । उच्यते—पाकेन पक्षेन चरणा । अत्राहो पक्षः पाकपक्षः इत्येव व्युत्पन्नसङ्गानुवादात् नान्तराधिक्यवतश्चरणाग्निहोत्रकविधौ हविः, न पुनर्विध्यन्तरवदा ज्वादिकमपीति नियमज्ञापनार्थम् । औपायनेन तु अत्राहो हविरुपदिष्टम् । न त्वाग्निहोत्रिक हविरिह भवति, अग्निहोत्रधर्मप्रापकप्रमाणमात्रात् । 'द्विर्जुहोति' (आप सू २-११) इत्येवमादयः पुनः पञ्च पदार्थाः वचनबलाद्भवन्ति । देवतास्तु तत्त्वमन्यमतिपाद्या एव ॥ ९ ॥

•तत्र ब्राह्मणावेक्षो विधिः ॥ १० ॥

द्विर्जुहोति द्विर्निमार्ष्टि द्विः प्राश्नात्पुनस्तृत्या-

चामति निर्लेहीति ॥ ११ ॥

अनाहुता

एव तेषु पाकपक्षेष्वपरो विधिर्ब्राह्मणावेक्ष इत्याचक्षते । ब्राह्मणमात्रे वि प्रमाणावेनावेक्षत इति तद्व्यवेक्ष ब्राह्मणदष्ट इत्यर्थः । विधिः प्रयोगः, य आहुता आचारवान् दर्शपूर्णमासप्रकृतिः । (१)अथ त्वग्निहोत्रप्रकृति ब्राह्मणावेक्षः । उभयोर्विकल्पस्तत्रैवुच्यते—पशु पाकपक्षेषु आधारवत्-रतन्त्रस्य प्रकृतिः तत्रैवास्य विकल्पेन प्राप्तिरिति दर्शनार्थम् । तेन पश्वहोत्रादिषु अस्य विधेः (१)रप्रकृतिः ।

तत्र 'द्विर्जुहोती'त्यनेन अग्निहोत्रादुत्थोक्तमयोर्धर्मः पाकपक्षेषु प्रधानाहुतिं विनष्टकृत आधिकृत्य विहितो वेदितव्यः । 'द्विर्निमार्ष्टि' चाग्निहोत्र-पक्षेपनिमार्जनम् । 'द्विः प्राश्नात्'त्यहुतिप्राशनम् । 'अनाहुता'ति च अत्र तृतीय प्राशने बर्हिषोपयम्बोर्बृहन्नृत्थोत्पत्त्याचामतीति तत्त्वोदितम् । निर्लेहीति अत्र च 'द्विः स्तुत निर्लेहा, इति च तत्त्वोदितम् । यावता च विधानेन होत्रादिसाक्षिश्चिनाकश्चमन्वकश्चिहोत्रादेव मन्वेतस्यम् । तद्यथा—क्षुधेयो-ज्वल, पाशाशीलमिदाहुतिवारणार्थं, चतुर्द्विहोत्र पञ्चद्विहोत्र इति । तत्र प्रयोग—अग्निमित्रा परिसमूहा, परिसर्तार्य, पर्युक्ष, जल्पद्वोमेष्वाज्यं ससृक्ष, पकहोत्रेषु स्थालीपाकं स्तुवस्तुवं संस्तुज्य याकप्रधानाहुतिं चतुर्द्विहोत्रा-निपञ्चद्विहोत्रानि वा समवयति । यत्रोभय हविस्तत्र तत्त्वोभयस्य, यथा मासिभ्रात्रे । ततः पश्चादग्नेर्बर्हिष्युपसाद्य पाशाशीं समिधमावाह स-

यानेव मन्त्रान् समनुद्गत्य सकृदेव प्रधानाहुतीहुत्वा प्रातरग्निहोत्रयज्ञे
पमवमृत्त्य बर्हिषि निमार्हिं वयह्निं कर्म । अथ रात्रौ स्वायमग्निहोत्रयत् ।
ततस्त्रौविष्टकृती द्वितीयामाहुति उत्तराहुतिवज्रहोति-अङ्गये स्विष्ट-
कृते स्वादेति स्वासीपाकेषु । 'यदस्य कर्मण' इत्याज्यहोमेषु । ईशान-
यज्ञे तु कर्म तत्र बोद्धितेन मन्त्रेण । ततः पूर्ववज्रपमवमृत्त्य प्रार्थनायाती
वक्षिणतो भूमौ निमार्हिं । ततः शुच्यं सादयित्वा अहुतिप्राशनादिभि-
र्लेपनान्तमग्निहोत्रयत् । ततो दमैः सुकपसाकनं, सतः परिसमूदनप
शुंक्षणे । एतदाग्निहोत्रिक नाम तस्य सर्वपाकयज्ञेषु साधारकता तन्नेव
सह विकल्प्यते ॥ ११ ॥

तत्पर्यवसानम्

तत्र तेषु पाकयज्ञेषु मध्ये पार्व्यादिषु पञ्चसु ब्राह्मणावेक्ष्यो विधिर्न
यति । यो विधिः प्रत्यक्षमेव ब्राह्मणमवेक्षते, नाग्निमिष्ट्येन्यादिष्वहोका-
चारातुमेवम्, सोऽप्येषु विकल्पेन भवतीत्यर्थः । नानयोर्विध्योर्मेषां
संसर्गः । नापि स्मार्तस्यानेन बाधः । प्रत्यक्षब्राह्मणस्यापि स्मृत्यनुयाये
(१) कल्पयुगाधिकरणन्यायेन स्मृतितुल्यप्रमाणत्वात् । अत एव 'सर्वे
पाप्मानं तरति, तरति ब्रह्महत्यां सोऽश्वमेधेन यज्ञते' (तै स ५-३-
१२) इति श्रुत्या 'यज्ञत वाश्वमेधेन' (मनु. ११-७५) इति (२) न
तु स्मृत्यनुयायेन अश्वमेधह्यादशचारिकयोर्वैकल्यः । योऽश्वमेधो न
व्यक्रोऽयमर्थः । तयोवाहरन्ति—

आचारः प्रकृतिं प्राह द्यौर्होमस्य वाहरिः ।

अग्निहोत्र तथाऽन्वेयः काशकृत्स्नस्य पूर्वताम्बुति (यौ वृ १-४-४४)
तानमिष खसाद्वेदनादेशात्' (यौ वृ १-५-१) इति । होममन्वाद्य-
स्तु विध्यन्तरीया अर्थादाचाराभ्येहापि भवन्ति । यद्यस्यापि स्मृतितु-
ल्यमेव प्रामाण्यं, किमर्थं 'ब्राह्मणावेक्षः' इति ? उक्तोत्तरमेवेतत् । अग्नि-
होत्रिकविधी त्रेये 'यदि यजुष' (ऐ वा २५-३४) इति औत् प्राप्यधिसम् ।
न तु स्मार्तनाशे 'यद्यविज्ञाता सर्वभ्यापह्या' (पि वा २५-३४) इति ॥ १॥

सर्वे प्रधानहोमाः प्रधानहोम-वसामान्यादेको होम इत्यभिप्रेत्य
स्विष्टकृदपेक्षया भुति-मिर्हुतीतीत्याह, न पुनर्द्विरेव जुहोतीति । 'स-
मदश प्राजावशान्' (तै वा १-३-४) इतिवदिह (३) सम्प्रतिपन्नदेव

१ वृ मी १-१-५ वैश्वामित्रास्तन्वेष्टव्यं कल्पयुगाया यत्र यगाय विचार्येत तत् क-य-
यवित्तम् । कल्पयुगे पमवमृत्त्यादिनां कालवसतानि यजुःपुनःकल्पने न तु तत्र वेदस्य सप्त
एव मान्यम् । किन्तु मन्त्रास्तद्विद्वद्वा पुनरुपि कल्पयन्ति । तदेव यथार्थम् ।

२ त त मनु११-७५-देव न

३ अग्निहोत्रयज्ञकाले दक्षिणोत्तरदिशि ।

तैकत्वाभावात् ।

केचिन्—वाच्यम्. प्रधानहोमास्तावन्ति चतुर्नैदीतानि स्युचि सहा-
चदाय होममन्थान् समाननुष्ठुत्व सकृदेव जुहुति । द्विर्निर्माणीत्यादि
व्यक्तार्थम् ॥

प्रयोगस्तु—न परितरुणदर्वीसस्कारोपस्तरणादीनि, अथानुपदे-
शात् । चरुपाकसवर्थाद्विद्यत एव । तेन चरुणा प्रधानाहुतिस्विष्टकृत्वा-
चानभक्ष्येभ्य एवास्तेन दर्वी पूरयित्वाऽपरंणाग्निं दर्वेषु सादयित्वा-
ऽऽदाय तत्तन्मन्त्रे सर्वाः प्रधानाहुतीः क्रमेण हुत्वा दर्व्यास्तेनो लेप-
मादाय दर्वैर्निमृज्य शेषास्विष्टकृते हुत्वा माचीनाचीती पुनर्लेपमादाय
दक्षिणतो दूर्वा निमृज्याय उपस्पृश्य यज्ञोपवीती दूर्वा लेपः (१) मङ्गल्या
ऽऽदाय प्रायश्चुल्लार्थमाचम्य पुनरप्येव कृत्वा उदङ्कृत्वाभ्युपार्ज्याय दूर्वा
हविश्लेष सर्वभक्षयित्वा तां निर्लेखाचम्य तां दर्वैरग्निः प्रक्षालयेदिति ।

अनु—वैश्वदेवीपासनहोमयो कस्माच्छाय विधिः ? उच्यते । तत्र
'उच्यते. परिप्रेक्ष्यम्' (आप सू ७-२२) इति एककार्ययो ह्यपौरुषे
विधौ परितरुणानाम् भग एव बर्हिर्लेपप्रतिपत्त्योरभावश्च ॥

केचिन्—पाकयज्ञ इत्यत्र पाकशब्दम्यादयवाचकत्वात् विवाहाद-
योऽपि मोमाद्यपेक्षया पाकवज्रा इति तेष्वप्यर्थं विधिरिति । तत्र, तेषां
अनुष्ठेयसंस्कारार्थत्वेन अत्राध्याम्यान् प्रधानवाचियज्ञशब्दाचमयानु-
पपत्तेः ॥११॥

एकाग्रिविधिकाण्डे विवाहमन्त्रार्थां पूर्वयाज्ञानात् विवाहमेव पूर्व
ध्यात्वास्तन् तत्पोदनयमादित्यमाचवादेन कालमाह—

(२) सर्वश्रुतवो विवाहस्य शैशिरौ मासौ परि-
हाप्योत्तमं च नैदायम् ॥ १२ ॥

अथकुत्र

अथ विवाहविधिं प्रमुपनयनात् । शिशिर परिहाप्येति वक्तव्ये शै-
शिरौ नामाकिगुरूपते 'उत्तमश्च नैदाय'मित्यत्र मासप्रतिपत्त्यर्थम् । अ-
न्यथा दिवसोऽपि प्रतीयेत । सर्वतुर्विधान उदनयनापवादः पूर्वपधा-
यस्तु परिभाषाप्राप्ता विवाहेऽवस्थिता एव यथोपगमने वसन्तादिवि-
धान इति केचित् ।

अग्रे तु पूर्वपक्षान्तरपक्षवाद् मन्वन्ते । तेषामपरपक्षे राशौ च न नि-
विध्यते विवादः ॥ १२ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

सर्वे पक्षान् प्रत्येक मासव्यवस्थां विवाहस्य काला । द्वादशापि
मासा आपरपक्षादिका कालरूपेण काला इत्यर्थः । कृत्यस्य इत्यनेन ल-
क्ष्यया मासा एव विधित्वित्वात्, नतएव इति कुनोऽप्यगम्यते ? उच्यते—
शिशिरी मासाविति मासपर्युदासात् । मन्वया विधिपर्युदासयोरकवि-
षयत्वात् उभुत्वाच्च शिशिरं परिहास्येति ज्ञेयात् । प्रयोजनं तु विवाहस्य
पूर्वपक्षादिनिवृत्त्याय । यत्र पुनरुपनयनादावेषविषयोऽप्युपपन्नत्वात्तदोरेव
विधित्वा, तत्र आपरपक्षद्वारा पुरोडाशस्य यागसाधनत्ववत् सामान्य-
विध्यवत्पूर्वपक्षादिज्ञानेनार्थं कृतं कर्मसाधनत्वसिद्धः पूर्वपक्षादि-
निवृत्त एव । शिशिररूपतां यौ द्वौ मासौ मासकालमुनी, विवाहस्य
श्रीधरस्य वक्ष्यतेमोक्ष आवादः, तन्नितांस्तान् मासान् परिहृत्य वक्ष्ये-
त्या । अथाक्षरमिति तन्मध्यस्थान् यस्तीरतोऽन्वो नैदायः, वक्ष्ये-
कमासतो द्वितीय आवादः तावपि पर्युदस्ती ॥ १२ ॥

सर्वाणि पुण्योक्तानि नक्षत्राणि ॥ १३ ॥

अनाकुलम्

सर्वतुविधानस्य सर्वावधारणान् पुण्याहनिधानार्थमिदम् । तथा च
राश्यपरपक्षयोः विवाहविधेयः । एवमप्युक्तग्रहणमनर्थकं तत् किमते
मुहूर्तपरिग्रहाद्यम्-वर्तनं पुण्यानि नक्षत्राणि यानि पुण्योक्तानि मुहूर्ता-
नि तानि सर्वाणि विवाहस्य यथा स्युरिति । तत्र नक्षत्राणि ज्योति-
श्शास्त्रादवगम्यन्त्यानि । प्रातस्सङ्कृतं मध्यन्दिनोऽपराह्नस्तथापनित्येते
मुहूर्ताः ॥ १३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

यानि श्रौतानि पुण्योक्तानि शुक्लपक्षप्रद्वययोक्तानि नक्षत्राणि । न
क्षत्रग्रहणस्य प्रदर्शनार्थं वास्तव्यादीभ्यः । तत्र पुण्योक्तानि सर्वाण्य-
शौचसहस्रधाणि ॥ १३ ॥

तथा मङ्गलानि ॥ १४ ॥

अनाकुलम्

“मातृगान् मोक्षयित्वाशिशो वाचयित्वे” त्येवमादीनि स्वशास्त्रप्रति-
पत्तिः । मङ्गलानि स्नातोऽहोरात्रा गन्धानुलिप्तः, खण्डो मुक्तवानित्येव-

मादीनि नापितकमादुरार्णवादीनि लोकप्रसिद्धानि । तान्येतानि सर्वाणि
प्रत्येतव्यानि ॥ १४ ॥

तत्तत्त्वदर्शनम्

(१) गङ्गदुन्दुभिषीषानृषयश्चादिप्रसम्भवादनानि कुलस्त्रीवीतानि
केशश्मशान्वादिप्रकल्पनादुत्पद्यमानाश्चिद्विचित्रयासोधारणमन्त्रानुलेपनसु-
गन्धस्नानधारणापदातिगमनचतुर्वर्ण्यजादीनि शिक्षाचारप्रसिद्धानि मङ्गल-
ानि विद्याहे उपसहर्तव्यानि ॥ १४ ॥

आवृतव्यास्त्रीभ्यः प्रतीयेरन् ॥ १५ ॥

यथाकुल

● मन्त्ररहिताः क्रियाः आह कथमुच्यन्ते । यस्मिन् जनपदे ग्रामे
कुले वा या आवृतः प्रसिद्धः तास्तथैव व्यवस्थिताः यथा प्रतीयेरन् न
सर्वथैवमर्थम् ॥ १५ ॥

तत्तत्त्वदर्शनम्

आह क्रिया वैवाहिक्यः अविशेषात् समन्वया जमन्वकाश्च ।
तास्त्वर्था व्यास्त्रीभ्यः सर्ववर्गोन्वयस्वकाशादवगम्य प्रतीयेरन् कुर्वीरन्
विषोडारः । तत्र समन्वकाः ऋष्याङ्गुरारोपणप्रतिसरन्वकाया आवा-
रसिद्धाः । जमन्वकाः (१) नाकपालिवह्नवर्त्तमानां पुत्रादयः । ताश्च यथा-
जनपदे यथावर्गे यथाकुले यथास्त्रिषुस व्यवस्थिता एव । न तु सर्व-
थैवैव समुचिता ॥ १५ ॥

● इन्वकाभिः प्रसृज्यन्ते ते वराः प्रतिनन्दिताः ॥ १६ ॥

इत्यापस्तम्बीये श्रृंगश्रृंगे द्वितीयाः खण्डः ॥

अनाकुल्य

नक्षत्रप्रशंसार्था वाचा विषयप्रकरणे वरप्रसङ्गार्थमुदाहृता । यदि वराः कम्पाया वरवितारकम्पा वरणार्थे इत्येकानिः प्रसूयन्ते ॥ १६ ॥

ते वरास्तैर्बुद्धिबुद्धिः । प्रतिबन्दिता सिद्धार्था भवन्ति । तस्माद्भर-
प्रसङ्गे प्रशस्तमिन्नका नाम नक्षत्रम् । चन्द्रकाशब्दे मृगशिरसीति स्व-
यमेव व्याख्यास्यति । तस्मान् कायले-स्मृत्यन्तरप्रसिद्धा लौकिकप्रेष्यं
वाचा, न सूत्रकारस्य कृतिरिति ॥ १७० ॥

इति श्रीमद्भरतवर्षातायां मृगशिर-
अनाकुल्यायां द्वितीयः खण्डः ॥

तात्पर्यदर्शनम्

इत्येकानि मृगशिरसि 'नक्षत्रे च लुपि' (वा २-३-४५) इति सप्त-
म्यर्थे लुनीया । ये च वरवितारो मृगशिरसि प्रसूयन्ते कम्पावरणार्थे
प्रेष्यन्ते, ते बुद्धिबुद्धिः प्रतिबन्दिता प्रकरणे पृथिव्या, सिद्धार्था
भवन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

इति श्रीसुरार्चनाचार्यकृते मृगशिरस्येव दर्शने द्वितीयः खण्डः ॥

अथ तृतीयः खण्डः ।

मघाभिर्गात्रो गृह्यन्ते ॥ १ ॥

अथ कुलम्

यदि मघाभिः गात्रं कथादिना गृह्यन्ते ताश्च गात्रः प्रतिनन्दिता भवन्ति । तस्मात् गोपरिग्रहे मघाः प्रशस्तः ॥ १ ॥

तत्सर्वदर्शनम् ।

‘आर्षे दुहितृमते विधुनो गात्रो देवो’ (आश्व य २-११-१८) इति वचनादार्षे विवाहे वर्तनीयमाना गात्रो दुहितृमद्विषयास्तु गृह्यन्ते । एतदुक्तं भवति-आर्षे विवाहः मघास्येव कुर्यात्, न (१)ब्राह्मादिवत् नक्षत्रान्तरेऽप्येति ॥ १ ॥

फल्गुनीभ्यां व्यूह्यते ॥ २ ॥

अथ कुलम्

यदि फल्गुनीभ्यां व्यूह्यते सेना युद्धकाले सा च प्रतिनन्दिता भवति । तस्मात् सेनायुद्धे प्रशस्ते फल्गुन्यो । अविशेषात् पूर्वं वक्षते च । सर्वत्र ‘नक्षत्रे च लुपो’ (फा सू २-३-४५) त्वधिकरणे गृहीता ॥ २ ॥

तत्सर्वसमम् ।

अत्र च वधूः फल्गुन्योरेव न्यूनं शीघ्रते स्वग्रहान्, न तु ‘तां ततः’ (आश्व सू ५-११) इति वचनात् ब्राह्मादिवत्तराज्ञीमेव ।

केचित्—‘इत्येकामि’रित्यादि ‘फल्गुनीभ्यां व्यूह्यते’ इत्यन्तमुत्तरं त्रैलोक्यकाशब्दस्य व्याख्यानात् शब्दान्तरीया वाधेति कल्पयन्तः, मघास्तु मघा कथादिना स्वीकारः, सेनायाश्च युद्धे न्यूहः, अविशेषात् पूर्वयोस्तयोर्वा फल्गुन्योरिति प्रकृतानुषयोभित्तया व्याचक्षते ॥ २ ॥

यां कामयेत दुहितरं प्रिया स्यादिति तां निष्टया-
यां दद्यात् प्रियैव भवति (२)नेव तु पुनरागच्छतीति ब्राह्मणावेक्षो विधिः ॥ ३ ॥

अनाकुल

यं दुहितर पिता त्रिधा कल्पेत अर्जुनिय त्रिधा स्वदिति तां निष्ठायां म-
क्षये दद्यात् । एव दत्ता सा मयत्येव तस्य त्रिधा । अयं चापरोऽस्य
नक्षत्रस्य पुणः सा पितृगृहात् पुनरर्थिनी नामक्यति । (१) पतिगृह एव
तस्यास्मर्त्तव्यं कानास्सम्पद्यन्ते ।

अन्ये तु निन्दामिमां मन्यन्ते । ब्राह्मणवेष्टो विधिदिति वचनात्
अन्येऽपि स्तुत्यवेष्टा नक्षत्रविधयो मयन्ति । अन्यथा पुन्यमे तिभ्यश्च
विवाहे इदमेव नक्षत्रं स्यात् ॥ ३ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

इयं मर्तुः त्रिधा स्वदिति यं दुहितर पिता कल्पयेत् तां निष्ठायां स्वाती
वराय दद्यात् । सा तस्य त्रिधा भवति । नेव तु नैव च रोगद्वारिण्यादेना
वीक्ष्यमाना अर्थिनी पुनः पितृगृहमागच्छति, स्वगृह एव तस्यास्मर्त्तव्यं
अर्थास्सम्पद्यन्त इति ब्राह्मणवेष्टो विधिः । अत्रापि पूर्ववत् स्मार्त्तपुण्यो-
क्तमस्मर्त्तव्यमिव ॥ ३ ॥

•इन्वकाशस्यो मृगशिरसि ॥ ४ ॥ निष्टयाशब्द-
स्वाती ॥ ५ ॥

अनाकुल

कल्पसि मयुक्तात्वादेतयोरर्थकथनम् ॥ ४ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

एते सूत्रे स्पष्टार्थे ॥ ४-५ ॥

विवाहे गौः ॥ ६ ॥

अनाकुल

विवाहस्थाने गौरालम्ब्या दुहितृमता ॥ ५ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

विवाहस्थाने गौरसन्निधाया ॥ ६ ॥

गृहेषु गौः ॥ ७ ॥

अनाकुल

गृहेषु च गौरालम्ब्या तेनैव दुहितृमता । तयोर्विधिनोर्य ॥ ६ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

तथा गृहेषु शालायां अन्या गौरसन्निधाया ॥ ७ ॥

किमर्थमित्यत आह—

तथा वरमतिथिवदर्हयेत् ॥ ८ ॥

सनाकुल

या विवाहे गौ- तथा वरमतिथिवन् पूजयेत् । अतिथिवदिति वचनात्
तु मधुपर्केण च । “गोमधुपर्काहो वेदाध्याय” (आप य २-८-५) इति व-
चनं तु ॥ ७ ॥

तार्त्त्वर्थम्

तथा विवाहस्थाने सञ्चि-आपिनया गवा, न त्वनन्तरीकया, वरमति-
थिवर् अतिथि यथा तथा षष्ठेत् पूजयेत् । तथा हविस्तपस्विहारेणोत्स-
र्गहारेण वा (१) पूजयित्वा शुक्ल मधुपर्केण वरमवेदाध्यापितमपि पूजये-
दित्यर्थः ॥ ८ ॥

योऽस्यापचिनस्तमितरया ॥ ९ ॥

अनाकुल

योऽस्य वरस्यापचित पूज्य मेन सहायन आचार्यस्तमितरया शृङ्गेषु
वा गौरास्रभ्यते तथा । किमिवेत्पक्षेष्टार्था भविष्यदर्थे दित्येष । विवाहे
कराद तत्सहायेभ्यश्चान्यस्मिन्नष्टौ पृथगस्रसस्कारा भवन्ति । कराहोमस्य
तथैव । अर्वाचनाय सप्तसहायभ्यश्च शृङ्गेषु पृथगस्रसस्कार । गोश्च वपा-
अथप द्वौमर्त्याचालन षष्ठेचतुष्टावप्रकार ॥ ८ ॥

तार्त्त्वर्थम्

योऽस्य वरस्य विवाहायैकादिना सम्बन्धी, लौके जायते (२) विद्या
मित्रतादिसम्पत्ता । यद्वा वरस्यापचितः पूज्यः । तमितरया शृङ्गेषु सञ्चि-
आपिनया (३) अतिथिवदर्हयेदिति सम्बन्धः । यतश्च मधुपर्कहवमपि वि-
वाहाङ्ग, प्रकरणात् । दातुमुपायस्ये तु ‘आचार्योऽपचिते मधुराय वा
श्वे वरायापचिनाय च’ (४) इति श्रुत्यात् । अथुन ‘अतिथि’ पितरो विवा-
हस्य’ (आ श्रु ३-१०) इति विवाहसम्बन्धमेवाह ।

तनु-वर आपचित आतिथिवदर्हयेदिति वक्तव्ये ‘विवाहे गौ-’ इत्या-
दि किमर्थम् ? उच्यते-उगयोः पूजयोर्मिच्छदेशत्वेन भिन्नतन्त्रवशापना-
थेम्, इतरथा सम्बन्धना तन्त्रता स्यात् । ‘सर्वेभ्यो वैका’ (५) मधिमव-
स्यात् इति कष्टग्रन्थे सर्वेभ्यः कृत्विग्भ्यो विङ्गत्वेन गवैकत्वदर्शनादिदा-
पि तदापाचनयोर्दिकृद्देशेन प्रसक्त गवैकत्व सामूहिकेति प्रतिषेधार्थं च ॥ ९ ॥

एतावद्गोराह्मन्स्थानमितिः पितरो विवाहश्च ॥ १० ॥

अनाकुल्य

एतेभ्येव त्रिषु स्थानेषु गोराह्मन्-नान्यत्र पाकयज्ञेषु । अनिशिश-
ब्देनातिभ्यक्तम् व्यपदिभ्यते "यथास्मा सपचिन्ति कुर्वन्ती" (आप
सू. २२-३) स्पेयमादि । पितृशब्देनाएका कर्म "श्वोभूते दर्मेण वा" (आ-
प सू. २२-३) नित्यादि । विवाहशब्देनान्तरोक्तस्य ग्रहणम् । कल्पा-
न्तरेष्वीशानयज्ञादावपि गोराह्मन् आसान्, तदप्रतिपद्यायो नियमः ।
एव हुवना कल्पान्तरे दद्यान्त्ये विशेषा अभ्यनुकाला भवन्ति ॥ ९ ॥

लक्षणदर्शनम्

अतिथि वेदाभ्याख्यायान्, पितर अएकाकर्म, विवाहेति, यदेतत्तत्त्वं
एतावन् गवाजन्माहुकर्मनिमित्तम् । एतदुक्त भवति-यथाऽतिथि पि-
तरश्च (१)गवाजन्माहुकर्मनिमित्तभूताः एव विवाहोऽप्यस्मादेव इवना
द्विसेवनान्तरनिरपेक्ष इति । यद्येनत्पुत्रमेव न व्यायपायेन तदा भौरि-
ति मां प्राह' (आप सू. १३-१५) 'श्वोभूते दर्मेण वामुणकगेति' (आप
सू. २२-३) 'विवाहे वा' (आप सू. ३-६) इत्येनरेव सिद्धत्वात् व्यर्थ
मेव स्यात्, तेन भवेदाभ्याविभ्यामपि वराचक्षितभ्यां धर्मोक्तगौरहितो
मधुपक्षी देव । वेदाभ्याविभ्यां तु नान्यद्विन इति ॥

कोचनू-एतत्त्वमेवास्माक गोराह्मन्स्थानम्, न पुनरभ्येषामिव
विकल्पेनापीजानवलिदत्तुल्यवापरनामा । एव वदन्नस्माकमपि कल्पा-
न्तरोक्तादपि विशेषान विकल्पेनानुजानातीति ॥ १० ॥

अथ विवाहे वर्जनीयाः कन्या आह—

सुतां रुदन्तीं निष्कान्तां वरणे परिवर्जयेत् ॥ ११ ॥

अनाकुल्य

वरेषु वरणार्थे प्रालेषु स्वपिति, या रोदिनि निष्कामति वा
गृहान्, तस्या वरणे न कर्तव्यम् । अशुभलिङ्गान्धेनामीति । वरिष्ठभ्दोऽ-
त्यन्तप्रतिषेधार्थः मनश्चक्षुषोर्विकल्पे सत्यपीति ॥ १० ॥

लक्षणदर्शनम् ।

या वरेषु वरणार्थे प्रालेषु स्वपिति, या रोदिनि, या वा गृहाभिष्कामति,
ता वना वरणे परित्यजेत्, अथवा वर्जयेत्, ऋद्धी स्योतिषादिभिर्ज्ञाताया
मपि, यतस्त्वापादीनामवानुदितिद्वन्द्व(२) प्रवलय च विधीयतम् ॥ ११ ॥

दत्तां गुप्तां द्योतामृषभां शरभां विनतां विकटां मु-
ष्ठां मण्डूपिकां साङ्गारिकां रातां पालीं मित्रां स्वनुजां व-
र्षकारीं च वर्जयेत् ॥ १२ ॥

अनाकुलः

एतां वाचान्यस्मै दत्ता । एतां प्रयज्जेन रक्षमाणा । द्योतांशिला वा
सा भवति अशुभलक्षणा वा । येना विषमदृष्टिः । तपमा क्षुभमशीला ।
शरभा अनिदर्शनीया । जारास्तां कामयेन् स्या वा ताम् । विनता विनतया-
ना, कुम्भा वा । मित्रा मित्रतीर्षजङ्घा । गुप्ता अपनीतकेशा । मण्डू-
पिका मण्डूकस्य च अशुभेत्यर्थः । वाग्नेयस्ये । सापत्तिश्च कुलाग्नौ
जाता (१) कुलाग्निरस्यापत्यस्य गता वा, वरुणा वा गर्भस्थानां माता
अस्मिन्सञ्चरयती । तया रत्निकीला(२) । पाली कालादीना (३) पालयित्री ।
मित्रा मित्रवती वहुमित्रेत्यर्थः । स्वयं वा मित्रमूला । स्वनुजा वस्या अनु-
जा शोभना स्वयदर्शनीया स्या स्वनुजा(४), वरजन्मनादूर्ध्वमस्तीयसि का
ले जाता तन्मित्रेषु सवत्सरे जानेत्यम्ये । वर्जणी वर्षेणाधिका वर्षकारी
स्येदमशीला इत्यम्ये । वर्जयेदित्युच्यते याम्ने परिवर्त्तयेदित्यस्यानुवर्त्तने
माभूदिति । तेन येषु वर्जनमित्तं ब्राह्मणेषु विषाहेषु तेष्वप्यासां प्रति-
वेद्यः । (५) किञ्च तदनुवृत्तावत्यन्तप्रतिषेधप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

दत्तायाः पञ्चदश कन्या वर्जयेत् । एतां अन्यस्मै वाचा प्रतिभुता,
उदकपूर्णा वा प्रतिपादिता । एतां अदर्शनार्थं कञ्चुकादिमिरानुताः प्रयज्ज-
सरक्षमाणा वा द्योदर्शयतिशङ्कया । येना पित्राप्ती, यमकेशी वा,
विषमदृष्टिर्वा । तपमा प्रधाना, क्षुभस्येव शरीरं गतिः । शिला वा वस्या-
स्ता, ककुत्तास्ति वस्यास्ता । शरभा शीर्षदर्शिता, (६) सवर्षीलालोको वा,
अरुणा वा, (७) मिथ्यमा वा । केचित्-दर्शनीया, यतस्सा जारकास्या ।

विनता कुम्भा । विनता विकटजङ्घा, विस्तीर्णजङ्घा वा । गुप्ता अपनी-
तकेशा, मज्जातकेशा वा । मण्डूपिका अल्पकाया, अरुणवती वा(८) मण्डू-

१ द-पुनरपि तस्मिन्नेव काले कालेनैव कृतमित्यम्ये, कुलाग्नौपरिचक्षितमतीत्यन्तं भवति ।

२ द-पुनरपि 'वीरवर्षीत्यर्थः' इत्यभिप्रेतः ।

३ द-उपजाता इति कथ्यते । द-पुनरपि-रहितस्य कालेति कथ्यते इत्यभिप्रेतः ।

४ तदुक्तं १३३-वर्षाणामुप कालोन्मो ५ अ ग — (निष्कान्त इति भवति)

६ अ ग — वादपत्यमपिष्यति वा

कलाया । अथरे-वामनाह्वा, दम्भाह्वा वा ।

सङ्घटितं गर्भस्थानां वस्त्रां सत्यां माता । अनुरस्त्रिष्वक्षयनकारिका,
कुलान्तरस्य दुहितृत्वं वना वा । एत रमणशीला कन्दुकादिकीडाभि
वेत्यर्थः, कनुस्वाता वा । केचित्-रतिशीला विषयोपभोगशालित्वर्थः ।

गर्भं वसत्रक्षेत्रादिपालिका । भिन्ना बहुभिन्ना, सन्धी वा । सङ्घा शोभ-
नादनुज्ञा वस्त्रादस्या, न तु शोभनोऽनुज्ञो वस्त्राः, शोभनायामनुज्ञार्थं
कदम्बिन् प्रमादस्स्यादिति । केचित्-वरजन्यसवाक्षर एव वस्त्राह्वातेति ।

वर्षस्य वराहूर्ध्वेवाधिका । वाऽन्यथ (१)व्यवति सा वा । परिवर्जये-
त्यनुपक्षे सत्यपि वर्जयेदिति पुनर्वचनं साह्यादिषु सर्वेषु विवाहेत्यासां
प्रतिषेधार्थम्, सत्यन्तरे कदापि परीक्षितायां दत्तेतरासाम-
निषेधार्थं वा ॥ १२ ॥

नक्षत्रनामा नदीनामा वृक्षनामाश्च गर्हिताः ॥ १३ ॥

सर्वाश्च रेफलकारोपान्ता वरणे परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥

अनाकुल

नक्षत्र नाम यासां ता तथा नक्षत्रनामा, नदीनामा । अनन्तश्च रोहिणी
गङ्गा करज्जेत्यादयः । ताश्च विवाहे पठित्वा । तथा सर्वाश्च रेफलकारो-
पान्ता एवभूत नाम इत्यर्थः । कदा काला (२)सुपक्षेत्वाद्य । ताः वरणे वीर-
ज्येत् वरणमप्यासां न कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥

तात्पर्यदर्शयम् ।

नक्षत्रस्य नामैव नाम यासां ता नक्षत्रनामा । एकस्य नामादस्य
छोप, उद्गुह्यादिवत् । एवमुत्तरधोरपि विषयः । रोहिणी निषेत्पेयमा
दयो नक्षत्रनामाः । गङ्गेत्यादयो नदीनामा । शिशुपेत्याद्या वृक्षनामा । गर्हि-
ता वर्जनीयाः ॥ १३ ॥

रेफो वा लकारो वा यासां (३)नाक्षत्र उपान्त उपधेयर्थः, यथा वी-
री शास्त्रीत्यादि । शेष व्यक्तम् । अथ लकारेण गर्हिता इत्यनुकर्षणात्
मासां वर्जनीयत्वे सिद्धे 'सर्वा वरणे परिवर्जयेत्' इति व्यर्थम् । न,
(४)सुपहार्यत्वात् ।

अथ वा वा यता रेफलकारोपान्ता गौरी शास्त्रीत्याद्याः, याश्च प्र-
कारान्तरेणापि स्मृत्यन्तरयोस्ता रेफलकारोपान्ताः, यथा समोऽथ समान
प्रथरा पुष्पलीति तास्सर्वा वरणे परिवर्जयेदिति साधनार्थम् । इदं सिद्धं
वक्तव्यम्-असत्यपि गत्यन्तरे व्यक्तेऽप्युद्दिष्टिङ्गे समोऽवादीना (५)सर्वथा

निषेध एव । गीर्वादीनां तु न तथा सुप्तादीनामिवेति ॥

केचित्-लक्षणसम्प्रदायमुपपद्यन्ते'ति सम्भवति । तत्र लक्षणानामज्ञातत्वात् सम्परीक्षणीयाय (१) उपदिश्यते । नचात्र नित्यो विधिः, 'अतिविषय' इति वचनान् । अतिस्वामर्थम् यदि सम्भवति । यदि वधुहानयोऽनुसन्धेयत् तदा कर्मस्य नाम्नोत्पत्त्यर्थम् । तत् कथं कर्मध्यम् ? उच्यते-द्रव्याणि पञ्च वक्ष्यमाणानि मृत्पिण्डेषु प्रतिच्छिन्नानि कृत्वा उपनिधाय कण्ठामर्मापे निधाय तां मूलाह — एषा पिण्डाना एकमुपस्पृशेति । कानि पुनस्तानि द्रव्याणि ? नानाबीजानि संस्पृष्टानि वेद्याः पंसून् क्षेत्रच्छोष्टे' शकृच्छूमसानलौष्टमिति ॥ १६ ॥

अन्वयः

'लक्षणसम्प्रदायमुपपद्यन्ते'ति सम्भवति । तत्र लक्षणानामज्ञातत्वात् सम्परीक्षणीयाय (१) उपदिश्यते । नचात्र नित्यो विधिः, 'अतिविषय' इति वचनान् । अतिस्वामर्थम् यदि सम्भवति । यदि वधुहानयोऽनुसन्धेयत् तदा कर्मस्य नाम्नोत्पत्त्यर्थम् । तत् कथं कर्मध्यम् ? उच्यते-द्रव्याणि पञ्च वक्ष्यमाणानि मृत्पिण्डेषु प्रतिच्छिन्नानि कृत्वा उपनिधाय कण्ठामर्मापे निधाय तां मूलाह — एषा पिण्डाना एकमुपस्पृशेति । कानि पुनस्तानि द्रव्याणि ? नानाबीजानि संस्पृष्टानि वेद्याः पंसून् तान्, सस्यसम्प्रदाय क्षेत्रादाह न लोष्ट, शकृन् चोमय, इमशनावाहृतं लौष्टमिमेतानि । बीजानां द्रव्यवत्त्वमन्वयार्थम् द्रव्याणीत्युच्यते-शा-स्त्रान्तरे दृष्टानामन्येषामपि द्रव्याणामिह विकल्पन मास्यर्चं तद्यथा-(२)अविदासिनो दृष्टात् सर्वसम्प्रदायेनान्कितवी इरिणाद्वन्द्वेति (भास्व सू १-५-३) ॥ १६ ॥

तत्पर्यन्तम् ।

शक्तिस्वामर्थम् । निषेधकाय । अस्वामृद्धिपरीक्षार्था वर(३)त-त्पक्षिणां सामर्थ्यमभावकाशे सम्भवति, यदि कन्या च तदीयाद्येर्मा प-रीक्षामभ्युपगम्येदुर्लभ्यर्थः । यत एवात्र शक्तिविषय उच्यते, अत चरैषा मृद्धिपरीक्षा उपनिधायार्थमिदं कल्पिकी, न तु निषेधविषयादाहम् । कन्या नि वक्ष्यमाणानि मृत्पिण्डेषु च प्रतिच्छिन्नान्येकस्मिन् भाजने निधाय (४) कन्या समीपे च कृत्वा, तां दृष्टादेर्षा पिण्डानामेकमुपस्पृशेति ॥ १५ ॥

कानि तानीत्यत आह—

नानाबीजानि प्रीहियवादिर्बीजानि । सप्तानि एकस्मिन् पिण्डे क्षिप्तानि ।

• मृत्पिण्डवर्गकलात् आह । १ द-उच्यते । २ अविदासित अतीत्यत् ।

इरिणाद्वन्द्वेति ।

३ न-उच्यते ।

४ क-उच्यते च मृत्पिण्डे कृत्वा ।

येषां स्त्रीभिश्च या अहतात् यस्मिन् । येषां सस्यसम्पन्नादहता लोष्टम् ।
अवशिष्टं प्रसिद्धे ॥ १३ ॥

* पूर्वेषामुपस्पर्शने यथालिङ्गमृदि ॥ १७ ॥ उत्तमं परिचक्षते ॥ १८ ॥

अनाकुल

तत्र स्त्रीजस्पर्शने प्रजाभिस्समृद्धिः । चेदिपुंलिने वक्षे, क्षेत्रलाष्टे
पञ्चधान्यैः, गोमये पशुभिः, द्वादशान्नलोष्टे मरणमिति यथालिङ्गाद्वै ।
जानन्नस्य इत्यत्र परिच्छेदो गृह्यन्ते यत्र सम्पत्तिवर्ध ॥ १३ ॥

तत्परिचक्षणम् ।

पूर्वेषां चतुर्णामुपस्पर्शने (१) यथास्मिन् । जानात्स्त्रीजानामुपस्पर्शने
प्रजानां समृद्धिः । येषां पशूनां यज्ञानां, क्षेत्रलाष्टस्य सस्यानां, शकृत
श्च पशूनामिति । मृदिनिक्षिपादिपातकर्मभ्यनानिश्चय इत्यर्थः ॥ १३ ॥

उत्तमं मरणान्नलोष्टं परिचक्षते गृह्यन्ते शिष्टाः, जायाद्यन्तोरभ्यन्तरस्य
चा(१) मरणालिङ्गादिति ॥ १८ ॥

वज्राद्यानाह—

बन्धुशीललक्षणसम्पन्नमरोगेणामुपयच्छेत् ॥ १९ ॥

अनाकुल

वज्रा वर्तनयिषा- कन्या । अथ माया उपपन्ते । बन्धुशब्देन कुलसु
कपते । बन्धुकमाश्चन्यापनेन “कुलममे परीक्षेत ये मातुः पितृभ्यश्चि
यसोक्त पुरस्ता” (आश्व. सु. १-५-१०) इति । जन्ममरण आर्यशीलाः ।
लक्षणसम्पन्न स्त्रीलक्षणैरुपेता रोगरहिता क्षयापस्माररहिता ॥ १५ ॥

कार्यवृत्तम् ।

अथ सम्पन्नमिति प्रत्येक सम्बन्धते । बन्धुसम्पन्नां प्रजास्तामिजनाम् ।
शास्त्रसम्पन्नादितिकयादिगुणान्विताम् । लक्षणमप्यत्र यद्व्युत्कर्षादिस्त्रील-
क्षणयुक्तम् । अनेन क्षयापस्मारकुट्टाद्यधिक्ये स्वरोगरहितत्वात् । उपय-
च्छेत् उच्यते ॥ १९ ॥

अथ वंशुनामाह—

बन्धुशीललक्षणसम्पन्नश्रुनवानरोग इति वरसम्पत् ॥ २० ॥

अनाकुल

श्रुतत्वात् श्रुताध्ययनसम्पन्नः । वरसम्पत् वरगुणाः । वरगुणाद्य क-
न्यका देवैर्यथैः ॥ १६ ॥

तत्परिचक्षणम् ।

बन्धुशीललक्षणसम्पन्न इति पूर्ववद्व्याख्यानम् । श्रुतान् श्रुताध्ययनसम्पन्नः,

अविदुषश्चोदितकर्मानधिकारात्, धर्माद्यर्थेष्वप्यप्य विवादस्य । अनेन
इति पूर्ववत्, तस्याप्यसमर्थत्वेनानधिकारात् । (१) एवभूता वरसम्पत् ।
एवदुष्ताय वराय कम्पा देयेत्यर्थः ॥ २० ॥

अधर्शिनिक्षये एकीय मतमाह--

यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृद्धिर्नेतरदाद्विपेतेरपेके ॥ २१ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने तृतीयः खण्डः ॥

समाप्तश्च प्रथमः पटलः ॥

अनादृत्या

तस्या कम्पायां वरस्य मनस्यधुष्य निबन्धः तृप्तिरूपपक्षे तस्या-
पक्षिर्भूता, नेतरत् न दत्तादिगुणदोषाद्यनुदर्शनमादरणीयमित्येके शि-
ष्टा भवते । अत्र पक्षे सर्वगुणसम्पन्नापामपि यस्यां मनश्चक्षुषी न
निबन्धेते सा वर्जनीया । शास्त्रनिषिद्धास्तत्रापि पक्षे वर्ज्या एव, यथा-
सर्वर्णा सगोत्रेति ॥ १७ ॥

इति तृतीयः खण्डः ॥

इति श्रीमद्भारवक्षप्रणीतायां गृह्यसूत्राचनःकुलायां

प्रथमः पटलस्तस्मात् ॥

तत्सर्वदर्शनम् ।

तस्या कम्पायां वरस्य मनस्यधुषोर्निबन्ध निवर्तनं, यस्याप्यास-
क्त्यतिशयेन मनश्चक्षुषी निबन्धे एव तिष्ठत इत्यर्थः । तस्या ज्ञापार्थां सत्यां
धर्मादीनां समृद्धिः, नेतरत् गुण(२)दोषानुदर्शननिवेतोत्येके भवते ।
एतदुक्तं भवति--अत्र मनश्चक्षुषोर्निबन्ध एवादरणे कारणम्, न तु ज्यो-
तिषादिना ज्ञाता गुणाः । तथा तदभावे एव परिवर्जने कारणम्, न
स्यापादयो दोषा इति । वनयोरपि मनसोर्वसादीनां निषेधमाद्विपेतेषु,
'सर्वर्णापूर्वशास्त्रविदितायाम्' (आप ध २-१३-१) (२) 'असमावा-
यगोत्रज्ञाम्' (४) 'वज्रमातृ सप्तमादूर्ध्वम्' इत्यादिवचनज्ञातात् ॥ २१ ॥

इत्थं सुदर्शनं येष गृह्यतत्त्वपर्य(५)दर्शनम् ॥

प्रथमे पटलेऽकारि यथाभाष्य यथामति ॥

इति श्रीमुद्दर्शनाचार्यकृते गृह्यतत्त्वपर्यदर्शने तृतीयः खण्डः ॥

समाप्तश्च प्रथमः पटलः

१ क म-इत्येव २ क क-दोषानुदर्शनम्

३ क पाठ एव १ ५ २ ५ ख म क म-सुखाचर्यदर्शनम् क निर्णयम्

५ कण्डिभक्तम् इत्यपक्षे द्वायमत्र (१७) तत्पक्षे सुदर्शनपक्षे (११) एकविंशति ॥

अथ द्वितीयः पटलः ।

—३६—

चतुर्थश्च पण्डः ।

सुहृदस्तमवेतान् मन्त्रवतो वरान् प्रहिणुयात् ॥ १ ॥

अनाकुल

अथ कन्यावरणविधिः । इत्यहमि प्रसूयन्त इत्युक्तम् । तस्मिन्-
न्यस्मिन् वा युगयनक्षत्रे ब्राह्मणान् भोजयित्वा शिष्यो सार्धयित्वा, सुहृद् व-
न्मृन्मयेतान् सहृतान् सखान् भुजाध्वयनसम्पन्नान् राज्ञः कन्यावरणितृन्
अंतुक्तं प्रस्थापयेत्-सुयममुष्मान् कुलात् महा कन्या नृणां भवमिति ।
वरार्थेन विधे कार्ये सुहृदामेष सम्मानना तथापि सुहृद् इत्युच्यते मन्त्र-
वतामस्तन्मये सुहृदमाश्रयिप्रदार्थम् । मन्त्रवत इति ब्राह्मणानामेष
सहृदम् । तेन क्षत्रियैर्यथोरपि ब्राह्मणा एव वरः ॥ १ ॥

गान्धर्वदर्शनम्

पूर्वत्र 'इत्यहमि प्रसूयन्ते' (आप सू २-१६) इति विवाहोप-
संगिभो वरप्रेषणस्य कालो(१)भिहितः । इदानीं तस्य विधिमाह—

सुहृद् आश्रमनो मित्राणि । तमवेतान् आश्रमार्थं प्रत्येककार्याद् । मन्त्रवत
मन्त्रब्राह्मणयनः, 'शुचीन् मन्त्रयन्' (आप ध २-१५-११) इति कर्म-
न्त्रप्रदणस्य प्रदर्शनार्थत्वात् । वरान् वरयितृन् । वरः अहिणुयात् प्रेषयेत् ।
एते युग्मा ब्राह्मणाश्चेति केचित् ॥ १ ॥

तानादितो द्वाभ्यामभिमन्त्रयेत् ॥ २ ॥

अनाकुल

(२)यच्छतस्तान् वरानमन्तरमाप्नोतस्य मन्त्रसमाप्तावस्यादितो
द्वाभ्यां कृभ्या प्रसूयन्तेत्येताभ्यां अभिमन्त्रयेत् । (३)अभिलक्ष्य मन्त्रो-
च्चारणमभिमन्त्रणम् । ततस्ते कन्याकुलं गत्वा-यवगोत्रादामुष्मै सहृद्व-
कर्मभ्यो युग्मदीर्घा कन्यां हवीमह-इति श्रुयुः । ततस्ते मतिह्रुयु-शोभन
तथा दास्याम-इति । तत्र ब्राह्मे विवाहे दैवे चार्धलोपात् वरपलोपः क-
र्यान्तरदर्शनाच्च-नात्र वरान् प्रहिणुयादिति । तथा गान्धर्वेराक्षसयोश्च ॥२॥

गान्धर्वदर्शनम्

तन् प्रस्थितान् । मन्त्रसमाप्तावस्यादितो 'प्रसूयन्ता' इति द्वाभ्यां

कृत्वाद्यां नमिष्ययेत् । अभिमन्त्रणं नमिष्यत्येव सप्तस्योच्चवारणम् । (१)

अनुमन्त्रणमप्येवम् । अनुमन्त्रयितव्यद्रव्ययत्नविसेमेति तु भेदः ॥

अथ सूत्रस्यापूर्णात्वात् तत्र उच्यते—

कृतप्राणवानो 'वरान् प्रेषयिष्ये' इति सङ्कल्प्य, 'प्रसुम्नो'ति आ-
भ्यां वराननिमन्त्र्य, 'यूयममुष्मात् कुलात् मातु कन्यां तृतीयम्' इति प्रेष-
येत् । ततस्ते दुहितृमतो एव गत्वा, कन्यां दत्तसमोऽथवादिदोऽपरहितां
बन्ध्यादिगुणसम्पन्ना न दत्ता रोऽनर्थक्यं दुहितृमन्त विवादिक 'गीतम-
मोऽथाय विष्णुशर्मणे वराय अथर्वायां कन्यां प्रजासहस्रकर्मभ्यो तृतीयादे'
इति कृत्वा । ततस्स पिशादिर्दास्यामी'ति प्रतिश्रुत्याम् । ततस्ते प्रत्येक-
पिशादाथो वरा'मिति वराय वेदपेयुः । एतच्च वरप्रेषणाद्याभिराचमारेष,
नाम्नेषु, मर्षलोपात् ।

अथ यस्मिन्नहति विवाहः तत पूर्वमेव यज्जने तृतीये वाहनि यथा-
शिष्टाचारमङ्गुगरोऽथ कुर्यात् । तथा इतो विवाह इत्यथ विवाह इति
च । 'तथा मङ्गलानि' 'सानूतध्यास्मीभ्यः प्रतीयेरत्' (आप. सू. २-१४,
१५) इत्युक्तानि कर्माणि वरो ययुश्च यथाकार्त्तं यथायोग्यं कुरुतः ।
कोचित्—पूर्वेष्टुर्नान्दीभ्याह कन्यामनयादिति ।

ततः पिशादिर्वपुःकुल प्राप्ताव वराय कन्यामुदकपूर्वं दद्यात्—इमां
दत्तसमोऽर्जा (२) तद्वर्तीवार्थी गीतममोऽथाय विष्णुशर्मणे तुभ्यं प्रजासह-
स्रकर्मभ्यः प्रतिपादयामीति । नाम्नेर्वरास्यसोऽस्तु न प्रतिपादनम्, दा-
तृव्यापारा (३) नपेक्षयात् । ततस्तां वरः प्रतिश्रुता विवाहस्थाने 'यच्च
कृत्वाग्निम्' (आप. य. २-१-१३) इत्यादिर्विचकार्यं प्रतिश्रुत्य, त-
त्रैव वर्यां शाल्यां कन्याऽऽस्ते तां गत्वा मधुरकं प्रतिशृद्धानि यथा-
हं यथाविधि । एषेऽत्र वरापयितोऽपि ॥ २ ॥

अनन्तर वरः किं कुर्यादित्यत्र—

स्वयं दृष्ट्वा तृतीयां जपेत् ॥ ३ ॥

तत्राहुः

ततो विवाहे निश्चिते पूर्वैष्टुर्नान्दीभ्याह कृत्वा वरेष्टुर्नान्दीभ्याह
मोजपित्वाशिषो वाचयित्वा वरो ययुःकुल गच्छति । तस्मै कूर्चदायादि
मोजनान्त मधुरकं दत्त्वा कन्या प्रतिपादयति—तुभ्यमिमां प्रजासहस्रक-

१ ययुःकुलपराय ययुःकर्त्तव्यं जपयेत् । जपेन कन्या ययुःस्योदरद्वयमन्त्रम् ॥ इत्यु-
क्तमप्यत्रायम् ।

२ य य क य—अर्जा य—तद्वर्तीवार्थी य—तद्वर्तीवार्थी

३ त विशेषणम् ।

संभवे प्रतिपादयामीति । ततस्तर्हि वरः स्वयं दद्यात् तृतीयाभुवः जपेत् अ
ज्ञातुर्भीमिदमेताम् । स्वयमित्यनुच्यमान वर इष्टुमर्थः । स्वात् प्रकृतान्ता
त् । स्वयं प्रदद्यात् कन्यां दंष्ट्रावर्धो भवति । तत्र माहो विवाह उदकपूर्वं
प्रतिपादनम् । गान्धर्वेराक्षसयोस्तु नैव प्रतिपादनम् ॥ ३ ॥

वत्सर्गसंज्ञम्

वरः स्वयं कन्यां दद्यात् 'अज्ञातुर्भीम' इति तृतीया ज्ञानं ज्ञेयम् । दंष्ट्रा
व(१)चक्षुषो उपसंहरति । जपस्य सर्वेष्वनुस्मरणेन, न तु करणमन्त्रा
दिवदेवचक्षुष्या । 'एकधुनि दूरात्स्वस्तुमी' (पा सु १-२-३३) 'यद्यकर्मस्य
जपम्युक्तसामनु' (पा सु १-२-३४) इति वचनात् । अत्र च स्वयमिति
विशेषणं वरदितृणा प्रकृतानामर्थं जपो मा भूदिति । केचित्—अथ
वचनेन दद्यात् जपेत्, न तु वरदानंति । स्वयं दंष्ट्रेणादि च सर्वत्र
वाहानामविहितम् ॥ ३ ॥

चतुर्थ्यां समीक्षेत ॥ ४ ॥

अनाकुल

अथपक्ष इक्षेण समीक्षन् । अथोरचक्षुरित्येव चतुर्थी ॥ ४ ॥

वत्सर्गसंज्ञम् ।

'अथोरचक्षुः' इत्यवयावो समीक्षेत । च-वा दृष्टौ स्वदृष्टिं निपातयति,
अथोरचक्षुरपतिप्रवेक्षति मन्त्रलिङ्गात् । केचित्—समीक्षेत अथपक्षो
निरिक्षेतेति ।

अत्र वरो वधूश्च दम्पत्यासीनी दम्भान् धारयमाणा कृतप्रणायामौ स-
ङ्गस्येते-आयाभ्या कर्माणि कर्तव्यानि, प्रजाधोत्यादयितव्या-इति ॥५॥

अङ्गुष्ठेनोपमध्यमया चाङ्गुलया दम्भसंगृह्योत्तरेण

यजुषा तस्यां सुवोरन्तरं संमृज्य प्रतीचीनं निरस्येत् ॥ ५ ॥

अनाकुल

मध्यमास्त्रयीपे वर्तत इत्युपमध्यमा तयाहुन्या अनामिकयो(२)त्यर्थः ।
सुवोरन्तरं मध्यमलोके यजुषा इदमहमित्यनेन । समाज्जनमन्त्रोऽथ च
निरसनमन्त्रः । अनेनेन प्रत्यस्नातम् । उपर्युपरि शिरो निरस्येत् । तत्र
उदकोपस्पर्शनं अङ्गुष्ठसादृश्यादुपमध्यमयोति विशेषणादेव शिखे मङ्गु
र्याति विशेष्यनिर्देशो निरस्यार्थम् । यजुषेति विशेषण उत्तरेणेति नि
र्वाचिताशङ्का मा भूदिति ॥ ५ ॥

तत्पर्यवर्तते

उपम नच उपकनिष्ठिका, न तु प्रदेशिनी, तस्या विश्रसिचेति व्यप-
श्यात् । उततेन वदुषा 'वृद्धमह या त्वयि' इत्यनेन । शेष व्यक्तम् । दमे नि-
रस्वाप उपशृणोत् ॥ ६ ॥

प्राप्ते निमित्त उत्तरां जपेत् ॥ ६ ॥

अनाकुल

वध्या स्ववन्पूर्णां च रोदनं निमित्तं जीवाऽ'रुदन्ती'ति लिङ्गात् । उ-
त्तरासुच 'जीवा'रुदन्ती' त्येताम्, सर्वत्र समावेशानान्ते विवाहकर्मव्य-
प्तिप्रमितेऽप्य जपो भवति । निमित्तावृत्तौ मन्त्र आवर्तते ॥ ६ ॥

तत्पर्यवर्तते

'जीवां रुदन्ती'ति मन्त्रलिङ्गादुक्त्ये निमित्ते प्राप्ते मात्रादिभिः कस्य-
कया वा अन्वोन्वयिषेणान्वित्या रोदने कृते इमासुच जपेत् ॥ ६ ॥

युग्मान् समवेतान् मन्त्रवत उत्तरयाज्ञयः प्रहिणुयात् ॥ ७ ॥

अनाकुल

वधून्प्रापनार्थानामवासाहरणं उत्तरयां 'प्रयुक्तकुर'मि (१)त्येतया ।
मन्त्रवतः श्रुतवतः प्रहिणुयात् प्रस्थापयेत् । 'तथा मङ्गलानी' त्येव सिद्धे
गुग्मवचनं पञ्चभिर्मन्त्रैः स्थापनं वदयति, तत्र प्रतिमन्त्रं स्थापनावृत्तिः ।
तत्र च स्थापनस्यानुष्ठायात् तदर्थानामुदकुम्भानामन्ययुग्मात् स्थ्यात् ।
एवमाहर्तृणां ब्राह्मणानामपि । अतो गुग्मानियुक्त्यने । तेन प्रतिमन्त्रं
कुम्भमेवः प्रतिकुम्भं ब्राह्मणेवञ्च सिद्धो भवति । तत्र यदि चत्वारः
कुम्भाः, चतुर्थेन कुम्भेन चतुर्थपञ्चमाभ्यां मन्त्राभ्यामभिवेकः । यदा
स्थौ तदा प्रतिमन्त्रं पञ्चभिस्तूर्णमिति । समवेतवचनमुदकाहरणे
सह प्रवृत्त्यर्थम् । मन्त्रवत इति ब्राह्मणानां ग्रहणम्, "आर्च्यं ब्राह्मणा" इति
मन्त्रे दर्शनात् ॥ ७ ॥

तत्पर्यवर्तते

युग्मान् समसङ्गवाक्याद् । समवेतमन्त्रवत इति पूर्ववत् । उत्तरया 'प्रयु-
क्तकुर'म' त्येतया प्रेक्ष्यादुद्यैः प्रयुक्तयाऽङ्गव प्रहिणुयात् वधून्प्रापनार्थं
अप आहर्तुं प्रेषयेत् । एते च ब्राह्मणा एव, 'आर्च्यं ब्राह्मणा' इति मन्त्र
लिङ्गात् । ते च ब्राह्मणा वास्वस्त्यं पुरुषाः (२) स्नानादिषु पूर्वं न मृना-
ताभ्यस्तृणावकाशयनीत्याय आनयन्ति, 'अवीरणी' इति मन्त्रलि-
ङ्गात् ॥ ७ ॥

उत्तरेण वज्रुषा तस्यादिसरासि दर्मेष्वं निधाय तस्मि-
न्नुत्तरया दक्षिणं युगच्छिद्रं प्रतिष्ठाप्य छिद्रे सुवर्णमुत्तर-
यान्तर्धायोत्तराभिः पद्मभिस्मापयित्वा उत्तरयाऽद्भुतेन वाससा-
ऽऽच्छाद्योत्तरया योक्त्रेण सन्नहति ॥ ८ ॥

अनाकुलः

ततस्तैरन्स्वच्छासासु तथा कन्धादिशरसि दर्मेष्वं दर्मैः परिकल्पितं
मण्डलं उत्तरेण वज्रुषा 'अर्धमणो अग्नि' मित्यनेन मित्य तस्मिच्छिद्रे उत्तरया
'वेऽनस्त' इत्येतया दक्षिण युगच्छिद्रं दक्षिणस्या युगधुरे वाह्यच्छिद्रं प्रति
स्थाप्य तस्मिन् छिद्रे सुवर्णमुत्तरया 'अ ते हिरण्य' इत्येतयान्तर्याम्यं तामिर-
द्विस्तापुनराभिः पद्मभिः 'हिरण्यवर्णा' इत्येतभिः प्रतिमग्न आचवति । कथं
युगच्छिद्रकस्यान्तर्याम्येन आचनं सधवति ? तस्यान्तर्याम्यं कुरुते यथोद्-
कमयत्ववति । ततस्तामुत्तरयर्चा 'परि त्वा गिर्यणो गिर' इत्येतयाऽद्भुतेन
वाससाऽऽच्छाद्यति । अन्तमेव मन्त्रमुक्त्या परिधापयति आच्छाद्यान
मन्त्र उत्तरयर्चा आश्रमामेत्येतया योक्त्रेण सन्नहति । ऊर्ध्वमासीना-
(आप ओ. २-५-२) मित्यादिदार्ढ्यायैर्ममासिक्तो विशेष (१) इत्युच्यते ॥८॥

तत्पर्वद्वयम् ।

दर्मेष्वं, दर्मैः, परिकल्पितमित्यर्थः (२) निमलान्तर्यामिः परिमण्डलाकारमि-
त्यर्थः । तदुत्तरेण वज्रुषा 'अर्धमणो अग्नि' इत्यनेन पञ्चच्छिद्रे निधाय तस्मात्त-
या (३) पर उत्तरया वेऽनस्त' इत्येतया दक्षिण युगच्छिद्रं, युगम्य दक्षिण
छिद्रं दक्षिणस्या धुरे वाह्यच्छिद्रं प्रतिष्ठाप्य, छिद्रे सुवर्णमुत्तरया 'अ ते हिर-
ण्यम्' इत्येतयान्तर्याम्यं, तनराभिः 'हिरण्यवर्णा' इत्येतया पावका (४) प्रचका
मुहिता' इत्यादिभिः पद्मभिः कृमिभ्यः रक्षापयति । एतच्च पञ्चानामन्त्रे स-
हदेव, (५) 'यचनार्देक कर्म बहुमन्त्रम्' (आप प १-४७) इत्युक्त्यात् ।
एव सर्वेष्वं पञ्चविधेष्वन्त्रमाश्रमादिषु ॥

केचित्तु—पञ्चमिगतिं यचनोत् प्रतिमन्त्रमिति । तत्र, (६) तिसृभ्योऽ-

१ अ इति-पदे ।

२ अ—किमलान्तर्यामिः परिमण्डलाकार इत्यर्थः । ३, अ य व ज—पर इति वक्ति ।

४ अ य—पञ्चमपुद्गला इति वक्ति ।

५ इत्यन्तर्याम्यं कर्माणि (आप प २-४७) इत्युक्त्यात्, तस्यान्तर्याम्यं—नम्रितं त्रैलोक्यं प्रति
बहुवचनमिति मीमांसका वस्तुनिष्ठमिदं वक्ति ।

६ अ तिसृभ्य इत्यन्त्रेषु इत्येक इत्यन्त्रं वक्ति ।

वशिष्टयोर्विद्वन्निवृत्त्यर्थेनानस्य । इतरथा क्रियाभ्यास्तृतिवाचक(१)प्रत्ययाभुने. गुणार्थे प्रधानस्वानुभवास्तृतिफलत्वापत्तिः, प्रयुक्तिर्वीरव चा

उत्तरया 'परि न्वा मिर्षयो गिर.' इत्येतया । अहतेन अनिवसितेन पाससा परिधाप्य, द्विगचमस्य, उत्तरया 'आशासना सौमनसम्' इत्येतया षोडशेण सप्रशस्तिः । कस्त्वविधान चेद्म् । केचित्-येष्टिकसप्त हन्वि-वप्रशेनार्थमिति ॥ ८ ॥

अथैनामुत्तरया दक्षिणे हस्ते गृहीत्वाऽग्निमभ्यानी-
यापरेणाग्निमुरगग्र कटमास्त्यि तरिमन्नुपविशत उचरो
वरः ॥ ९ ॥

अथानुस्य

अथ सप्तदशानन्तर 'वज्र कचाग्निं मित्वादिकल्पेनाग्निं प्रसाधयति मधिरा भोजिवायाराज्ञाहृत्य तनो वधूमग्निमभ्यानयति । उत्तरयश्च 'वृषा र्वेत' इत्येतयाः आनयनमन्त्रोऽयम् । हस्तमहणं तु तृप्तीमेव । इदं मन्त्रवचनं दक्षिणाग्निवृत्त्यर्थम् ॥ ९ ॥

आनयदक्षेणम्

अथशब्द उक्तार्थः-अर्थकृत्यमन्त्रनिषेधार्थे इति । एतां कर्तुं (२)दक्षिणे हस्ते गृहीत्वा, उत्तरया 'वृषा र्वेतो नयन्तु' इत्येतया अग्निमभ्यानामभ्यामिमुत्तमानयति, नयन्तिनि मन्त्रलिङ्गात् । स्वर्वाहतेऽपि नयने विनियोगात् अत्तेनाग्निम आनरदूरचः पञ्चादुत्तम (३)कटमास्त्यि, तस्मिन् कटे दुरगवदुत्तिष्ठन यथोक्ते पर दक्षिणा वधू ॥ ९ ॥

अग्निरूपसमाधानाद्याप्यभामान्तेऽथैनामादितो द्वाभ्या-
मभिमन्त्रयेत् ॥ १० ॥

अथानुस्य

अथैवमुक्तविश्वाम्नेरुपसमाधानादि कर्म प्रतिपद्यते । अग्निमिच्छायागधेरिस्त्रादि आश्रयभामान्ने कर्मणि कुते अधानन्तरमुक्तेत्याय एतां मासीनां वधू तृतीयस्यानुर्वाकस्यादितो द्वाभ्यामुभ्या 'सोम. प्रथम' इत्येताभ्यामभिमन्त्रयेत् । अग्निरूपसमाधानादि वचनं तन्ववाप्यर्थम्

आज्यमागान्तप्रत्यभिमान्यादेरुत्तरस्य कर्मणः कालोपदेशार्थम् ।
अथशब्देऽन्यथान्तगम्यदर्शनार्थः । आज्यमागान्तमासीन इत्या अथो
त्पाद्यभिमान्यादि प्रतिपद्यत इति । तथा च बोधायन-अथारणा
उपोऽन्वाय इत्यदेश (यौ सू. १-४-१.) मिति । आद्यप्रायश्चित्त-विष्णु
प्राङ्मुखः प्रत्यङ्मुखः आसीनावा (आश्व १ ७ ३) इति । यनामित्युच्यते
अग्नेरभिमान्यार्थं मा शङ्कति । उत्तरगम्यामिति सकृन्ने आदिनो द्वाभ्यां
इत्युच्यते मन्त्रसमाह्वये अनुवाक्यवस्थाप्रदर्शनार्थम् । तेन 'तत्र समा
वेशने जपं' इत्यादावनुवाक्योपस्य प्रथमम् ॥ १० ॥

कारणसंज्ञम् ।

यद्य तन्मोपदेशाः कर्माद्ये इत्युक्तं च । यत्किं तु कारवहोमास्तन्त्र
स्या आज्यनुष्ठा, तदा स कर्मतन्त्रविधानार्थः । अर्थात् पूर्ववत् ।
केचित्—कल्पान्तरसिद्धोपेत्यानान्तर्यप्रदर्शनाद्यमिति ।

एव वधू वरा शक्ति अनुवाकस्य 'सोम प्रथमः' इत्यस्य 'सोम
प्रथमा' इति श्रुत्या अनुवाकसिम्पद्येत ॥ १० ॥

अथास्यै दक्षिणेन नीचा हस्तौ दक्षिणमु-

त्तान् हस्तं गृह्णीयात् ॥ ११ ॥

अनाकुला

अथ तथैवावस्थितः नस्ते अस्या तथैवासीनाया दक्षिणमुत्तान हस्तं
गृह्णीयात् । दक्षिणेन नाया न्याह्वतेन हस्तेन । इत् पार्श्वमह्य नाम
कर्म । दक्षिणेनेति न चतुर्थम् । एकपाणिसाध्येषु कर्मेषु दक्षिणस्यैव प्र-
सिद्धत्वात् । अथाप्रसिद्ध, अन्यथाविधम्, प्राज्ञात् । यथास्यैव पुरस्ताद्
पक्ष्मणे च । एव तर्हि नात्र दक्षिणहस्तो विधीयते । किं तर्हि ? न्यक्तवि-
धानाद्येनूयते-योऽयं दक्षिणो हस्तः सर्वकर्मसु प्रसिद्धः । तेन नीचा
पार्श्वमह्यमिदं कर्तव्यमिति । अस्मादेव चानुवादात् सर्वत्र दक्षिणया
गिरिति सिद्धम् ॥ ११ ॥

कारणसंज्ञम्

अनेन निष्पाद्यिष्या 'सोऽनीवाद्गृह्ण' इत्येतावन्मात्रस्य व्यवहितस्या-
पि सम्बन्धः । एतस्या स इति न श्रूयान् । अग्रे अस्या वधा, पक्ष्मण्ये
वातुर्यो । उत्तर दक्षिण हस्त परस्परैव नीच न्याह्वतेन दक्षिणहस्तेन । अन्यत्र
अभिहितव्यै । इत्येवमथारु । उत्तरद्वयमेव गृह्णीयात् ॥ ११ ॥

सद्यः काम्यं विधिद्वयमाह—

१ यदि कामयेत स्त्रीरेव जनयेयमित्यङ्गुलीरेव
गृहीयात् ॥ १२ ॥

अनङ्गुल्य

अङ्गुलीरेव नाङ्गुष्ठम्, यद्यपि पाणिनलम् । पूर्वोक्तस्यैवाय काम्यसंयुक्तो
विशेषाचारः । तेनेहापि दक्षिणेन भीचा हस्तमेत्यवमादयो विशेषा
भवन्ति ॥ १२ ॥

तत्पर्यवर्त्यम्

अङ्गुलीरेव नाङ्गुष्ठम् । शेषं नित्यवत् ॥ १२ ॥

२ यदि कामयेत पुंस एव जनयेयमित्यङ्गुष्ठमेव सोऽ-
भीवाङ्गुष्ठमभीव लोमानि गृह्णाति ॥ १३ ॥

अनङ्गुल्य

गृहीयादित्यनुवर्तते ॥ १३ ॥ १४ ॥

तत्पर्यवर्त्यम् ।

अभीव लोमानि, यथा वरस्यः ऋष्टुलोमानि सर्वाण्येषोपरि भवन्ति तथा
गृह्णाति । शेषं नित्यवदेव । अतो यङ्गुष्ठमङ्गुष्ठानम् ॥ १३ ॥

पूर्वोक्तस्य नित्यस्य काम्ययोश्च सम्बन्धाह—

गृभ्णामि त इत्येताभिश्चतसृभिः ॥ १४ ॥

अनङ्गुल्य

यः पाणिग्रहणे काम्यं नेच्छति स पाणिमग्रीवाङ्गुष्ठमभीव लोमानि
गृह्णीयादित्येष । अभिशब्द उपरिभावे । इव शब्दः ईपदर्थः । यथा लोमानि
हस्तजातानि ईपदमिसृष्टानि भवन्ति । अङ्गुष्ठञ्च तथा गृहीयादित्यर्थः ।
“लोमान्ने हस्त साङ्गुष्ठमुभयकाम” (आश्व.पू १-७-५) इत्याद्वल्लक्षणः ।
तत्पर्यवर्त्यम् ।

(१) गृह्णातीति सम्बन्धा । सर्वांसामन्त एव ॥ १४ ॥

अधेनामुत्तरेणामि दक्षिणेन पदा प्राचीमुदीची वा
दिशमभि प्रक्रमय ‘त्येकमिष’ इति ॥ १५ ॥

१. इत्येताभिः न तत्पर्यवर्त्यम् अथ पुनरुक्तम् ।

२. य. — पुनरुक्त इत्येताभिः न ‘अङ्गुष्ठमेव’ इत्यन्तमेव सूत्रम् । ततोऽप्यहम् ।

३. उ. — पुनरुक्तम् ।

अथैनान्मुत्तरेणार्णि दक्षिणेन पदा प्राचीमुदीची वा
दिशमभिप्रक्रमयत्येकमिष इति ॥ १५ ॥

अनकुसुम

अथेदानीमेतां वधुमुत्थाप्योत्तरेणार्णि यो देशस्तस्मात् प्रक्रम्य प्राचीं
वा दिशमभि उदीची वा दक्षिणेन पदा सप्त पदानि प्रक्रमयति एकमिष
इत्येतैर्मन्त्रैः । आगताभ्युदयानि वा पदानि निधापयतीत्यर्थः । अत्र स्व-
यमेव वादं गृहीत्वा मन्त्रांशोक्त्या निधापयति । समाराकमभवत् । दक्षिणेन
पदेति मन्त्राणां दक्षिणसम्बन्धार्थं पूर्वप्रवृत्त्यर्थं च, तस्मान्पूर्णाभितरस्य
पश्चादनुप्रवृत्तिः ।

इह सोमाय अनिविदे स्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्रमित्यत्र एतैः प्रति-
मन्त्रमिति न वक्तव्यम् । यथाचैतत्तथा तथैव वक्ष्यामः । तस्मात्तयो
रिहापकर्षेण सप्तमन्त्रः । एकमिष इत्येतैः प्रतिमन्त्रमिति । इतरथा प्रति-
पत् मन्त्रसम्बन्धो न सिध्यति । पदानाञ्च सप्तसंख्यानियमो 'पयोत्तराभि-
स्तित्वाभिः प्रदक्षिण'मित्याद्य तिसृष्वामन्त्रे परिक्रमणारम्भं सप्तदिहापि
स्यात् । 'विष्णुसवा म्येति'ति सर्वत्रा(१)नुपगन् अयति प्रथमोत्तमयोः प-
ठितत्वात् ॥ १६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथाग्रेरदूरेणोत्तरत आरभ्यैव दक्षिणेन पदा प्राचीन उदीची वा
दिशमभि प्रान्तापतान्मुदयापतानि वा सप्त पदानि प्रक्रमयति, 'एकमिषे'
इत्यादिभिरुत्तराभिः 'विष्णुसवाम्येतु' इत्यनुपगच्छेति प्रतिमन्त्रम् ॥ १५ ॥

सखेति सप्तमे पदे जयति ॥ १६ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने चतुर्थः खण्डः ॥

अनाकुल

उक्त सप्तपदानि प्रसिद्धान् प्रकथयतीति । तत्र सप्तमे पदे विहिते
पादमुपसृष्टैश्च 'सखा सप्तपदे'न्यारभ्य अपति होममन्त्रेभ्यः प्राक् ये
मन्त्राः तानेवार्थम् । तत्र कल्पान्तरे दृश्यते 'सप्तमं पशुमुपसृष्टेति ॥१७॥
प्राग्योमादिस्तुच्यते अपपरिमाण्यार्थम् ॥ १ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायां श्रौतसूत्रवृत्तौ चतुर्थः खण्डः ।

तात्पर्यदर्शनम् ।

स अरस्तमे पदे विहिते 'सखा सप्तपदा' इत्यादि 'सृष्टे' इत्यन्तं
अपति, चातुरस्यवैधेयम् ॥ १६० ॥

इति श्रीसुशर्मानाचार्यकृते श्रौततात्पर्यदर्शने चतुर्थः खण्डः ॥

•प्राग्घोमात् प्रदक्षिणमग्निं कृत्वा यथास्थानमुपवि-
श्यान्वारब्धायामुत्तरा आहुतीर्जुहोति 'सोमाय अनिविदे स्वा-
हे'त्येतैः प्रतिमन्त्रम् ॥ १ ॥

अथानुष्ठुप्

समाप्त्य उपमर्थाग्निं प्रदक्षिणं करोति तथा सह प्रदक्षिणं परिक्र-
मतीत्यर्थः । सर्वत्र दक्षिणे हस्ते गृहीत्वा परिक्रमणम् । ततो यथास्था-
नमुपविशतः । यस्य यत् स्थानमुपदिष्ट 'उत्तरो वर' इति तस्मिन्नि-
वृत्तः । उपविश्य बध्ना अन्वारब्धायाम् उत्तराम्पोऽह्ना प्रधाना-
हुतीर्जुहोति । सोमाय अनिविदे स्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्रम् । इवीहोमात्वादेवो-
पवेशने सिद्धे उपविश्येत्युच्यते नियमार्थ-उत्तरा एव पोऽहोपविश्य
जुहोति, भन्वा (१) स्थित्वैवेति । तेन साक्षात्सिद्धता होतव्याः । तथा च क-
स्यान्तरेषु बहुषु इत्येते—घोषायमानां बहुहृत्मानां हृन्दीमानां दाजसमे-
यिनामायवैमिकानाञ्च । उपहोमेषु तु यथाशास्त्रमासनमेव भवति । एतच्च
वक्ष्यामः । अन्ये त्वार्त्तीयोरेव होममिच्छन्ति ।

'सोमाय अनिविद' इति मन्त्रनिर्देशो होममन्त्राणामादिप्रत्ययमार्थं
तेन प्रागेव तस्मात् उपमन्त्रा । तदुक्तं पुरस्तात् प्राग्घोमादिति । उत्तरा
आहुती रित्येव प्रतिमन्त्र होमसिद्धः यथान्येषु होमेषु । एतैः प्रतिमन्त्र-
मित्येतत् पुरस्तादपहृष्यत इत्युक्तम् । तथादितस्तत्परो मन्त्राः स्वाहा-
काराभ्याः षडिता । ततो ह्यनुश्चर्चं, तासम्ये स्वाहाकारः जुहोतिचो-
दता स्वाहाकारप्रदान इति ॥ २ ॥

तत्पर्वदर्शनम् ।

समेति अस्मिन्वा, अग्नौवा होमस्तथाक् अग्निप्रदक्षिणमेव बध्ना सह
कुर्वीमान्यदर्थकृत्यमावदप्यमपि, 'प्राग्घोमादि'त्वाधिकग्रहणात् । नतो
स्थात्वा 'उत्तरो वर' इत्युक्तस्थापानतिक्रमेण, न त्वनियमेन, उच्येत
बध्नामन्त्राण्ययामुत्तरा उत्तरमन्त्रकरविका आहुतीर्जुहोति । के पु

* इत्येवमने—'घोषोवाह' इत्येकं सूत्रम् । अग्निप्रदक्षिणमेव 'प्रदक्षिण' मित्यन्तरात् । इति-
यमनेत्येते 'अ' पुस्तके इत्येते अग्नौवा सूत्रं ततोऽनन्तरम् ।

नमत् उत्तरे मन्वा ? कथं च जुहोति ? इत्यत आह—‘सोमाय जनिविदे’
इत्याद्यभ्योदया मन्वाः । तेषामादितश्चत्वारि यजूषि, भेतो मुञ्चति’ १-
१५५यो द्वादशर्चाः । यतैः प्रतिमन्त्र प्रतिस्वाहाकार जुहोति, न पुनः ‘य-
ज्ञोस्वाहा वाचि स्वाहा वातेधामस्वाहा’ (तै स १-१-१३) इतिवत्
‘अवशीक्षामदाकथ स्वाहा’ (यजु १-४-४) इत्येतेनैव स्वाहाकारेण
होमः । (१) पूर्ववामहोमार्थता च । जुहोतिशब्दार्थश्च (२) यज्ञिनेन चतु-
र्ध्या मन्त्रलिङ्गादिना वा प्रतिपञ्चाशोदितः देवताशोदितेनैव चतुर्ध्वन्त-
शब्देनोद्दिश्य यजमानेन त्यक्तस्य हविष्यशोदितधारे प्रक्षेप । इह च
मन्त्रलिङ्गात् सोमादयो देवता । ताश्च न जनिविस्वादिभिर्गुणविशि-
ष्टाः । होमविभ्यनुपपत्त्या हि मन्त्रघातेपञ्चानां देवतत्वं कल्प्यम्, सा च
देवतामात्रकल्पनया शाम्यति । न पुनर्विधीनां गुर्वी विशिष्टा (१) कल्पना
प्रयुक्तिगौरवापादिकामयुक्तामपेक्षते । न च प्राहकमन्त्रान्मानवोरनु-
पपत्त्या विशिष्टानां देवतात्वकल्पना । विशेषणानां ‘सूर्या दिवः ककुत्’
इत्यादिवत् स्तुत्या देवताविष्टानामप्येवमपि तपोक्षरितार्थत्वात् । हवि
आत्यम् ‘जुहोतीति वांघमाने सर्पिण्यय प्रतीयान्’ (आप य १-२५)
इति परिभाषावचनात् । विवाहादेरपह्नत्वेऽपि पक्षेऽधिकरिष्यमाणपुरु-
षदेहयोम्यतापादकत्वेन तत्र यज्ञधर्मा युक्ता एव । अन्यथा धाधानपव-
मानेहयादिष्वपक्षेषु ‘यज्ञोपवीती प्रक्षिपन्’ (आप य २-१५)
इत्यादयो न प्राप्नुयुः । होमाधारस्तूपसमादितोऽग्निनिस्थत एव ॥ १ ॥

अथैनमुत्तरेणार्नि दक्षिणेन पदाऽऽश्मानमास्थापय-
त्यतिष्ठेति ॥ २ ॥

अनाकुल

पदप्रक्रमेण पदास्थापनम् अत्रा दृश्यते । स च प्रागेव पविरेसह
प्रतिष्ठापितो भवति ॥ ३ ॥

सायकर्मणम् ।

न्यकार्यम् ॥ २ ॥

अथास्या अञ्जलावुपस्तीर्य द्विर्लाजानोप्याभिधारयति ॥ ३ ॥

तस्यास्मोदयो लाजानावपतीत्येके ॥ ४ ॥

१ क ख—होता होमार्थता

२ तद्विना चतुर्ध्वं वा य-यर्ध्वं वा पुनः । देवताविशिष्टत्वं तु यं यजु ३ (४ वा १-२-१) इति यस्मिन् नद्विष्यदेवताविशेषविमर्शपक्षेऽप्यत्र ।

३ ख—आपनामयुधौदयः ।

अथशब्दः स्थानसम्बन्धार्थः । अपोलिखत एवास्याख्येतिवत्ता
या पथेति । तेनावदानप्रभृत्युत्थानमेव भवति । तत्र दार्शयौर्णमासिको-
ऽवदानकल्पः प्रदर्शितः न कल्पान्तरम् । तदिहापि प्रत्यभिचारमेव पञ्चा-
वत्तञ्च पञ्चावत्तिना भवति । लाजानां न लौकिकः सस्कारः । पानिष-
सह सादनप्रोक्षणे भवत । अश्लेस्तु न सादनादि भवतीत्युक्तम् ॥ ४ ॥

खोदयो लाजानवपनीति नचमातु उपस्तरणाभिचारेण वरस्यैव
भवतः । पक्षान्तरे तु तस्यैव सर्वम् ॥ ५ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

एते अपि सूत्रे व्यक्तार्थे । आचाराह्लाजानां विरावापौ जमदर्शनाम् ।
लाजहोमाभ्यापूर्वा, 'अस्या अह्लाजायुपस्तीर्ष' इत्यादि कृत्स्नविधानात् (१)
पार्वयातिदेशाभावात् (२) पाकवत्तत्पर्यादिमुक्तप्रत्याभिचारसिद्धकृते-
पाञ्चनानामप्राप्तिरेव ॥

केचित्-कृत्स्नविधानादेव साधारणतन्त्रस्य प्राचयभावात् कान्त-
किंशुकहोमेषु तन्त्रमभ्यस्यं येन जुहोतीत्याद्यह्लाजिसस्कारमपि ने
कृच्छन्ति ॥ ३ ॥

जुहोतीयं नारीति ॥ ५ ॥

अनाकुल

वरस्यैव जुहोतिजिया । पात्रस्थानीयो नभज्जलि ॥ ६ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

वर एव 'इय नारी' इत्यनया कथाऽभिधेन नभज्जलिना दैवतीयेन
लाजान् जुहोति । न पार्श्वेन, उपदेशातिशेषयोरभावात् ।

केचित्-प्रदक्षिणमग्निं कृत्वा यथास्थानमुपविश्य इत्येव पित्रिरुत्त-
रतो वरोऽभ्यन्तरतो वधूरित्येवकथयथास्थानविधानार्था न युज्यते ।
कुत ? वतो विवाहे वधूमाधान्येन तस्या अभ्यन्तरीनाथो न्यापयिष्य ।
वधूमाधान्यं च स्त्रीणां अपुनर्विवाहदेव वेदितव्यमिति । एतच्च 'तास्मि-
न्नुपविशान उत्तरो वर' (आप सू ४-२) इत्यत्र सूत्रे न्याय्यतम् ।
अतो यथास्थानानुवादेन परिभाषसिद्धात्पदेशातिशयमार्थे एवाप्य विधिः ।
उत्तरा(३)भ्योऽहोमाहुतीवपविश्य जुहोति, न लाजहोमानपि । ते त्व-
स्मादेव नियमान् बहुतरणुह्लाजान्तरानुरोधाच्च अविधीतास्मदीयाचारानु-
हृद्भ्यपि तिष्ठतैव होतव्या इति ।

१ क-अन पार्वयातिदेशाभावात् ।

२ क-अनलाजानानात्पक्षेन नौह्लाजिसस्काराविषयश्च ।

३ क-पार्श्वेनानुवादेन ।

तत्र , यत् औपासनी-वाहनद्वारा देहसंस्कारोन्पादनद्वारा च जाया-
पर्युमयसाध्यपक्षोपकारके विवाहे तयोस्सममव स्वाभिमुखलक्षण आ-
धानम् । (१)अपि च बोधितसर्वकर्मसु प्रतिप्रयोगे वस्तुवशा धर्म- कर्तव्य-
स्मोऽनवा यथा सहेति कल्प्यास्सहजवचनानां प्रयुक्त अत्राधान्यमेव स्वी-
याम् । अपुनर्विवाहसंवासासामाधान्येऽपि 'तस्मात्तिका द्वौ पत्नी विन्दते'
(तै स ६-१-४) इति विशेषवादेवोपपत्तये । तस्मात् न्यायतोऽभ्यन्त-
रीभाषस्त्रानियमे विपर्यये वा प्राप्ते, उपवेशनानुवादेन यथानयानमुत्तरं
यथा चर इत्येतन्निवन्त्यं यथाय विधिः । तेन आज्ञाहोमा अप्यार्त्तानिमेव
होतव्याः । तस्य 'आसीनो दर्वीहोमान् जुहोति' (आप प ३-१०)
इति सर्वदर्वीहोमानामविशेषात्समार्कं बोधितत्वात् , स्वशुचोक्तविषये
बहुतरानामपि वृत्त्यान्तराणां अनुपसर्गायैवास्म ॥ ५ ॥

उत्तराभिस्तिष्ठभिः प्रदक्षिणमग्निं कृत्वाऽऽमानमा-
स्थापयति यथा पुरस्तात् ॥ ६ ॥

अथानुक्तम्

उत्तराभिस्तिष्ठभिः तुभ्यमग्ने सर्ववहन्तित्यादिभिः अग्निं प्रदक्षिण करो-
ति । तां हस्ते गृह्णित्वा निक्षुण्णामन्ते परिक्रमयारम्भः 'यत्नमादेह कर्म
बहुमन्त्रमिति । उत्तराभिरिति (२) बहुवचनेनैव चित्तपरिग्रहसिद्धे तिसृ-
भित्तिरिति क्वचन तिसृभिरेकमेव परिक्रमणं यथा स्वात् प्रतिमन्त्र क्रिया-
भ्याशुचिर्मा भूदिति ॥ ७ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

उत्तराभिः 'तुभ्यमग्ने सर्ववहन्' इत्यादिभिस्तिष्ठभिः । यथा पुरस्तात्
तथा आतिष्ठममिरयनया ॥ ६ ॥

होमश्चोत्तरया ॥ ७ ॥

अथानुक्तम्

यथा पुरस्तादिति वर्तते । उत्तरया 'अर्यमण नु देव'मित्येतया ॥ ८ ॥

१ अ-अपिचोत्तदि उत्तरपक्ष इत्यत्राप्युक्तं यत्नमेव अत्र वात-अपुन कल्प्या धर्मबोधितव्यमोऽ-
नवा सहेति वेदोत्तरमन्त्रैश्च प्रतिप्रयोगेन तत्रा सत्यमवनात् अत्राधान्येन तत्रा । साधोभक्त्यापि
'तस्मात्तिका द्वौ पत्नी विन्दते' इति विशेषेण बोधितव्यमिति ।

२ बहुवचनेति । अग्निमन्त्राभिरन्यथेति चेत् । साधोभक्त्यापि तिसृभिरिति ।

तात्पर्यदर्शनम्

लाजहोमश्रोत्रया 'अथमथ तु वेचम्' इत्येतया ॥ ७ ॥

• पुनः परिक्रमणम् ॥ ८ ॥ आस्थापनम् ॥ ९ ॥

अनाकुलम्

पुनरपि परिक्रमणमग्रे कर्तव्य आस्थापनञ्चाद्यमन । पुनश्चाभ्याः क्रियाभ्यामुत्तिष्ठोत्तमार्थः । तेनोत्तराभिस्त्रिस्तुभिरुत्तरादिर्भवति ॥ ९ ॥

उत्तरपरमम् ।

अग्निप्रदक्षिणम् ॥ ८ ॥ (१) आत्मनः ॥ ९ ॥

होमश्रोत्रया ॥ १० ॥

अनाकुलम्

उत्तरा 'स्वमर्षमे' इत्येतया क्रिया ॥ १० ॥

तात्पर्यदर्शनम्

'स्वमर्षमा भवसि' इत्येतया ॥ १० ॥

पुनः परिक्रमणम् ॥ ११ ॥

अनाकुलम्

पुनश्चाभ्याः पूर्ववत् ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

'होमश्रोत्रया' इत्यादिषु पञ्चसु क्षेत्रेषु 'यथा पुरस्तात्' इत्यनु-
पङ्गः । कार्यं कार्यमिति च यथास्तित्वा वाक्यदेशः ॥ ११ ॥

जयादि प्रतिपद्यते ॥ १२ ॥

अनाकुलम्

पूर्वमग्रेरुपसमाधानादिवचनेन तन्वयातिर्दर्शितम् । इदं तु वचनं
कालोपदेशार्थं परिक्रमणादूर्ध्वं जयाद्यो यथा स्फुरिति । इतरथा ज-
यादीनुपलुहोतीति वचनाल्लामहोमान्तरमुपहोम स्वान् ततस्तृतीयं
परिक्रमणम् ॥ १२ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

इतदुक्तमिमांशम्-यत्र वचनं तत्रैव जयाद्यो, नान्यत्र , अन्तरमम-
भिषु नास्तीति ॥ १२ ॥

परिषेचनान्तं कृत्वोत्तराभ्यां योक्त्रं विमुच्य तां ततः
प्र वा बाह्वेत् प्र वा हारयेत् ॥ १३ ॥

अथानुष्य

परिषेचनान्तं(१)प्रहणं सम्प्रशेषोपलक्ष्यम् । तेन प्रणीताविमोकस्या-
प्यन्ते योक्त्रविमोकः । अथदि प्रतिपद्यत इत्येव सिद्धे परिषेचनप्रहणं
तदन्तरत्वेऽ योक्त्रविमोको यथा स्यात् प्रस्थानकाले मा भूदिति ।
उत्तराभ्यां 'प्र त्वा गुञ्जामी' प्लेताभ्याम्, कचनादेकं कर्म बहुमन्त्रमिति ।
द्विमन्त्रो विमोकः । तत इति वचनं योक्त्रविमोकस्य प्रस्थानकालनि-
वमो मा भूत् यथोपपद्यते श्वो वा सखो वा तदा प्रतिष्ठेतेत्येवमर्थम् ।
अथ रथादिभिर्नयन, अथानु मनुष्यवाह्येन शिविकादिना नयनम् । उ-
पयस्य वाशब्द उभयोरपि पक्षयोस्तुल्यत्वज्ञापनार्थः । अन्वया रथान-
यनस्येह प्रत्यक्षकरोपदेशादनुषदिष्टकल्प मनुष्यपालमाग्निहोत्रिककक्ष-
यत् सूचितं विज्ञायेत । अत उभयस्य वाशब्दः, तेन मनुष्यनयनेऽप्यारो-
हतीमुत्तराभिरुत्तरया इत उत्तरामि रिषेचमादयो मन्त्राः सिद्धा
अवन्ति ॥ १३ ॥

तत्त्वदर्शनम् ।

परिषेचनान्तं कृत्वा, सामर्थ्यान्तवशेन समाप्तेत्यर्थः । तेन शम्वापो
ह्यनप्रणीताविमो(२)कमाह्वयोद्भासनाप्यपि करोति । उत्तराभ्यां 'प्र त्वा गु-
ञ्जामी' इति ह्याभ्यां आभ्याम् । योक्त्रं विमुञ्चति । तत अन्तर वा
बधू हस्तिनयनश्च वा श्वहरेत् । शिविकामान्दोलिका रथ मनुष्य वा(३)
प्र वा हारयेत् । उभयस्य 'नयवहितार्थ' (पा सु १-४-२८) इति वाशब्द-
व्यवधानम् । वाशब्दद्वयं तु तुल्याविमौ विधी, साम्यतरोऽनुकल्प इति
ज्ञापयितुम् ।

अत्र 'विमुच्ये' ति क्त्वाप्रत्यये सत्यपि 'तत' इति वदाह तज्ज्ञापय-
ति, नाथस्य क्त्वाप्रत्ययसुक्तं कचन पूर्वकालतां समावकर्तृकतां वा वि-
वर्थाति । कदाचित्केवलक्रियाविधानमेव सिद्धयस्तुवदति, यथा 'वेत् कृ-
त्वाऽङ्गीद् परिस्तरिषे' (आप श्रौ ११-२-१५) इति । अत्र हि क
वेत्करणस्य परिस्तरणपूर्वकालता, (धनैर्परिस्तरणविधानागम्यवारस-
मुहनाद्यतलोपलक्षणानामपि मध्ये कर्तव्यत्वात् । तथाप्यपि 'परिषेचनान्तं
कृत्वोत्तराभ्यां योक्त्रं विमुच्य' इति प्रणीताविमोक्षनादेर्मध्ये कर्तव्य-

त्वात् । तथा दधिघर्मे 'एतस्मिन् काले आत इविरिति प्रत्युक्तत्वात् । तमा दायाह्वनाय गत्वा' (आप्र श्री १३-३-४) इति । तथापि प्रातःप्रस्थानात् दधिघर्मे सत्कर्ता, होमकर्ताऽप्यस्य तत्सम्मानकर्तृत्वाभावात् । तथेवा-
न्यत्राप्यवश्यमेवे 'दक्षिणापशुज्याह न त्व न वृषहस्ति' इत्यादि यज्ञमानस्य इत्युक्ताति' (आप्र श्री) इति । तथैवात्र 'स्मृत न म इत्येतद्वाच्यत्वात् गुरवे वरं दत्तोदायुषेत्युत्थान्य' (आप्र शु ११-१७) इति ॥ १३ ॥

समोप्येतमग्निमनुहरन्ति ॥ १४ ॥

अनाकुल

एत वैवाहिकमग्निमुक्त्वा समोप्य दम्पत्योर्गच्छतोऽनु वृष्टनः इति तदीयाः पुरुषाः । समोप्यवचनं श्रीतेष्वग्निषु दण्डस्य समारोपणस्य प्र तिषेधार्थम् । एव प्रतिषेधं कुर्वन्नेतदर्थं यति-अनुगतो मन्थ इत्यत्र श्रीत वद्वत्प्रागेभ्यो मन्थन्मिति । अनुप्य पुरस्तात्प्रवदमितिषेधार्थं ॥ १४ ॥

तत्पर्यदर्शनात्

एत विवाहादि समोप्योक्तायामनुहरन्ति (१) अथवाचनेन वच्यः । पञ्चाशदपि परिकर्मिणः । एतमितिब्रह्म विवाहाग्नेरौपासनान्नस्य (२) मरुकाराद्यादिमिष्यङ्गणस्य प्रयागेऽपि निर्य प्रत्यङ्गणवमार्थम् । अगृह्य मागे स्वतमिष्यदिनम् अदृष्ट्यै सर्वार्थस्य लौकिकान्नेरनुहरणं स्यात् । ओपासनस्य च गृह्यान्तरणं प्रयागे विहितं समारोपणं स्यात् ॥ १४ ॥

• नित्यः ॥ १५ ॥ धार्यः ॥ १६ ॥

अनाकुल

एव वैवाहिकोऽग्निर्भग आश्वत्थिको एव वज्रोसःकन्यानां कर्मणा-
मर्थाय ॥ १५ ॥

तत्पर्यदर्शनात्

पाणिग्रहणादारभ्य सर्वान्चारलक्षणकर्मार्थमथमग्निर्मित्य, यावज्जीव मेतस्मृज्यते, 'पाणिग्रहणादिरात्रिस्तमौपासनमिवाचक्षते, तस्मिन् गार्हा णि कर्मानि' (हि शु २६-१,२) इति द्विरप्यवकेशिवचनात् । अतः साक्षे निवाहे समागेऽपि 'अथहृत्ते कर्मणि लौकिकस्तम्भयने' (आप्र पृ ४-२३) इति न भवति ॥ १५ ॥

निर्य इति सिद्धे धार्य इत्यारम्भात् प्रयागेऽप्यस्य समिधात्सम्प्रा

भ्यां च समारोपस्य गृह्यान्तरविहित विकल्पेनापि न स्यात् । यथा 'जुहोति' श्रुतेन वा सर्वप्रायश्चित्तानि जुहोति' (आप श्री २-११-१) इत्यत्र 'अप्यर्घुं कर्तारम्' (भाष प १-२६) इति वचनात् अभ्यर्घुरेव कर्ता, (१) ननु 'जुहोति' इत्यपीति प्रायश्चित्ते गृह्याणाम्' (आश्व श्री १-१-१६) इत्यादिवक्ष्यापनसूत्रविहितो गृह्या विकल्पेनापि । एवं च 'समोष्यैतमग्निं मनुहरन्ति' (भाष. गृ ५-१३) इति सर्वस्य घर्मोऽयं, न वैवाहिकप्रयागस्यैव । यथा (२) 'समोष्यैतावन्ती अन्वारोप्य' इत्याहिकप्रयागेऽस्य विहितो घर्मस्तर्थायः ।

एवविधेषु यद्यपि षाष्टिका विकल्पे नेच्छन्ति, तथापि विकल्पोऽस्तीत्यत्र आपक भवति । 'सर्वथापूर्वशास्त्रविहितायां यद्यर्तुं यच्छतं पुत्रा स्तोत्रं कर्ममिस्लम्भयः' 'दयित्वाव्यतिकमयोभयो' 'पूर्ववाचामस्तस्कृतायां वर्णास्तरे च मैत्रुवे दोषः' (आप श्र २-१३ १, २, ३) इत्यस्य वैदारसङ्ग्रहस्य प्रतिविध्य स्वयमेकाह सूत्रकारः—स त्रयाणां वर्णानाम्' (आप प १-२) इति । त्रयाणामित्येतत्पदस्यार्थो माभ्यकारेण स्वाकृपात्—'तिस्रो हि तस्य भार्यास्तस्मैत्याम्नरवचनाद्व्यतिषिद्धाः, तस्य कथं सङ्गताभिरीक्षिकारस्त्वादित्येवमर्थो विलङ्घ्य' इति । एतत्सूत्रमाभ्याभ्यामसर्ववैदारसङ्ग्रहसम्मुख्यव्यतिषिद्धो न सर्वथैव निषिद्ध इति गम्यते । तस्मात्पेभ्योर्विधेषु विकल्पस्य आपकमेव ॥ १६ ॥

अम्यौपावनस्यो(३) ह्रातस्योत्पत्तिमाह —

अनुगतो मन्थः ॥ १७ ॥

अनाकुल

ननुभा उह्रातः मन्थः मन्थनेनोत्पाद्य । अस्मिन् पक्षे विवाहेऽप्यस्य जैमिरेपैवाधारण चारण्योर्विवाहप्रभृति भवति । तत्र विवाहे अरणी भर्ता मन्थनम्, अनुगतो स्वेभ्य एवावक्ष्याणेभ्य इत्युक्तम् । तदभावे भस्मना अरणी ससृष्टय मन्थनम् ॥ १६ ॥

तत्पददशेभ्यम्

यद्यप्यमग्निरनुक्त निर्वाणस्स्यात् तदा मन्थ सेभ्य एवावक्ष्याणेभ्योऽपि मन्थितस्य । यदि तत्रैव न स्युरसमर्षाणि वा तदास्या अरणी ससृष्टय मन्थितस्यः ॥ १७ ॥

श्रोत्रियामाराद्धाऽऽहार्यः ॥ १८ ॥

अनकुश

धुतबुलाभ्यवससगजो ब्राह्मणः वेदिनः तस्य गृहे यः पचमाहिः
तस्माद्वाहार्यः । अस्मिन् पक्षे विवाहेऽप्यस्य योनिरेवैव ॥ १७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथवाऽधीतवेदस्य गृहाद्वाहार्यः । अथ न व्यवस्थितो विकल्पः ।
यदि मयितेऽग्नौ विवाहस्तदा मन्थ्यः । यवाहृतेऽग्नौ तदाहार्यः । बह्व-
ऽपहृते वाग्नाविधमेवोत्पत्तिः । अनुगत इत्यस्य नद्यापहनयोः प्रदर्शना-
र्थत्वात् ॥ १८ ॥

प्रावञ्चितमाह—

७ उपवासश्चाभ्यन्तरस्य भार्यायाः पत्युर्वा ॥ १९ ॥

अनकुश

अथ व्यवहितकल्पनया पदानां सम्बन्धः । अन्नाद्यनुगते भार्यायाः
पत्युश्च उभयोरुपवासो भवति तयोःभ्यन्तरस्य चेति । अत्रान्द उभ-
योरुपवासस्तमुक्तवार्थः । भार्यायाः पत्युश्चेति । वाशब्दोऽभ्यन्तरस्य विक-
ल्पार्थः । तयोरभ्यन्तरस्य चेति । अत्रान्द उभयोरपि कालबोद्धमेतत्,
प्रसिद्धे, अनुगप्रदानान्तरमेव चाग्निप्रकरणं सर्वप्रावञ्चितहोमम् ।

नन्वनुगतो मन्थ्य इति प्रकृतं तदिकमनुगत इति विमिश्रितनिर्देशेन ?
उच्यते—इत्यनयोः प्रधानमिह प्रकृतम् । ता ततः प्र वा वादयेदिति । प्रा-
सङ्गिकस्त्वग्निधर्मः । ततश्चापवासविधिरपि प्रधानतोऽप्यत्र विज्ञायेत ।
तथा न 'विराजन्मुभयोरपश्चात् प्रह्वयर्थे' मित्वादीनां प्रासङ्गिकेन संब-
न्धेन भवति । किन्तु (१) प्रासङ्गिकेनैव । अनुगते उभयोरुपवासोऽभ्यन्त-
रस्य बोधेन सिद्धे भार्यायाः पत्युश्चेति पृथग्निर्देशः कथमस्वाह्वेऽभ्यन्त-
प्रासङ्गिकः प्रतिज्ञापितस्यादिति । अत एव भार्यायाः पृथग्निर्देशः
तेन यस्मिन् कर्मणि भार्यायास्तद्वत्त्व नास्ति यथोपाकरणसमापनयोस्त-
त्वेतस्मिन्नप्रावप्रवृत्तिः । सपत्नीयावनादी च पत्युस्तद्वत्त्वानाद्येऽपि
प्रासङ्गिकत्वादेवास्मिन्नग्नौ प्रवृत्तिः ॥ १८ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अभ्यन्तरस्य कालस्य अग्रे वा पृथेकी सम्बन्धी उपवासः अनशन

भार्याया पत्युर्वा भवति । चकारोन्मुत्पत्तिप्रायश्चित्तयोस्तमुच्यार्थं । यद्यहनि राश्री वा प्राग्भोजनादनुवतिस्तदा मधित्वाऽऽहुत्य वा 'यत्र कृचे'ति विधिनोपसमाधाय 'यत्रविज्ञाता सर्वस्यावडा' इति सर्वप्रायश्चित्तं कृत्वा कालशेषमुपवसेत् । यदि भोजनादूर्ध्वं तदा तत्कालशेषमात्रमिच्छते च । सर्वथा तु विज्ञातमात्र एवानुगमने उत्पादनादि कार्यम्, निमित्तानन्तर नैमित्तिकस्यावश्यकर्तव्यत्वान् ॥

अन्ये तु—भार्यापत्योरुभयोरप्युपवासो न विकल्पः, स्वामित्वविशेषात्, 'पर्येसु चोभयोरुपवास' (आप अ २-१-४) इति स्मार्ते समुच्चयस्य दृष्टत्वाच्च । आशब्दस्तु चार्थे इति । तेयामुपवासश्चाप्यन्तरस्येवेत्यावदेवाह सूत्रम् । अर्थादेव स्वामिनोरुभयोरप्युपवासो भविष्यति ॥

केचित्—'उपवासश्चाप्यन्तरस्य भार्याया पत्युर्वाभ्युपवसे' इति सूत्रं श्रित्वा व्यवहितान्वयकल्पनया व्याचक्षते—अनुवतेऽग्री भार्याया पत्युर्भ्योपवासोऽप्यन्तरस्य चेति । अत्र प्रकृतेऽपि पुनरनुगत इति ब्रह्ममधिक्यवत्तन्मतेनैवविधायता प्राप्तद्विकार्यता न स्यात्, किन्तु परमप्रकृतार्थतैवेति ज्ञापयितुमिति ॥ १९ ॥

अनुगतेऽपि चोत्तरया जुहुयान्नोपवसेत् ॥ २० ॥

अनाहुत्य

उत्तरयर्था 'अवाध्याग्ने' इत्येतया जुहुयात् आहुतिमेका । इयमाहुति स्तम्भयति न भवति । परिष्कारणाच्चतत्कालादूर्ध्वमार्जनानि भवन्ति । अपि चेति वचनादेव वैकल्पिकस्य सिद्ध उपवासप्रतिषेध इयमाहुतिरुपवासस्यैव प्रत्याभवाया यथा स्यादिति । तेनेहापि सर्वप्रायश्चित्तहोमस्य समुच्चयो भवति । तदिह प्रायश्चित्तमप्यन्तरस्यादिनाग्निनाशेऽपि द्रष्टव्यम् । अस्यैवातर्क्यश्रुत्वावर्तितार्थे ब्रह्मशास्त्रादूर्ध्वं विच्छेदे च स्मृत्यन्तरप्रायश्चित्तमुक्तम् । तत्राप्यग्निसंकार एतावानेव ॥ १९ ॥

तान्येवैकम्

अपि वा अत्रावक्तुं उक्तस्य 'अवाध्याग्ने' इत्येतयाऽऽज्य जुहुयान्नोपवसेत् । अनुगत इति पुनर्वचनात्प्रपन्नहोमयोर्नाथ विकल्पः, किन्तुपवास एव । अपि वेत्तमेतैव उपवासपक्षे भ्यामुक्ते, नोपवसेदित्यारम्भादुपवासमात्रैवैवायं विकल्पः (१)प्रायश्चित्तं तत्राप्यस्त्येव ॥ २० ॥

उत्तरा रथस्योत्तमनी ॥ २१ ॥

अनाहुत

अथ इत्याहोः प्रस्थाते विशेषणम् उपदिश्यते । अथ सत्येनोत्तमि ते त्वेषा । रथस्योत्तमः अतस्तौ रथस्योत्तमः कर्तव्यमित्यर्थः । केन ? वरेण, अधिकतयात् ॥ २० ॥

नामदर्शनम्

उत्तरा 'सत्येनोत्तमिता' इत्येषा रथस्योत्तमः उत्तमने करणमन्त्र ॥ २१ ॥

*वाह्यानुत्तराभ्यां युनक्ति दक्षिणमग्रे ॥ २२ ॥

अनाहुत

वाभ्यामुच्छते रथ तौ वाहे अद्यावन्द्वाही वा । उत्तराभ्यां 'युञ्जति ब्रह्म,' योगे योगे, इत्येताभ्यां युनक्ति युगधुरोरावभ्राति । युञ्जतीति दक्षिण, योगे योगे इत्युत्तरम् । केचित्तु दाभ्यामकेकस्य योगमिच्छन्ति ॥ २१ ॥

अर्थात् वज्रात् सत्यम् । मन्त्रमुच्छते च न सिध्यति वचनम् । अन्वयः तथाप्यग्रे इत्येव सिद्धम् ॥ २२ ॥

नामदर्शनम्

उत्तराभ्यां 'युञ्जति ब्रह्म' 'योगे योगे' इति दाभ्यां अद्यावन्द्वाही वा(१) युगधुरोरावभ्राति । तयोश्च संनिप वाहू पूर्वं युनक्ति । दाभ्यां दाभ्यामेकैक, निकटयोः । (२)अथ च उत्तराभ्यामिति अन्ताववादेकशेषेण समन्विताहुतयोजनकिंवापेक्षयेतन्तरयावाभिहितयोर्द्वयोरपि मन्त्रयोस्सहितयोर्विभियोगात् (३) 'एकमन्त्राणि कर्माणि' (आप प १-४-१) इत्यस्यापवादः । नन्वेव द्वितीयस्य मन्त्रस्याद्वयार्थता स्यात् 'सत्यम्-तथापि, दाभ्यां दाभ्यामेकैकमिति परमात्मभावकारवचनादेकैकयाहवो जने सहितमन्त्रद्वयाच्चाह कस्वेदेशकालकल्पेभ्याम इत्यनुमीयते ॥ २२ ॥

आरोहतीमुत्तराभिरभिमन्त्रयते ॥ २३ ॥

अनाहुत

अथ तं रथ युक्तमारोहति वधु । तामरोहतीमारोहन्ती उत्तराभि "स्तु किमुकमि" त्येवमादिभिः अभिमन्त्रयते । इह बहुवचननिर्देशात् विद्युभु

* द्वाभ्यामेव अद्यावन्ते । 'युनक्ति' अत्र-च न युनक्ति । १ द—द्वारादेव ।

२ ह द—नयतिवया अत्र-मन्त्राणि किञ्चनयवयव-मन्त्रा इत्यर्थः । इ वा-रथ ।

३ एकस्य कर्मण एक एव काल इत्युक्तिः इति सूत्रम् ।

ति अभिव्यमत्रसङ्गे मन्थलिङ्गाच्चकृतशुभिरिति विद्यमः । याने तूत्तमनादि सर्वं भवति । अथपुरुषादिषु च अभिमन्त्रणादयं द्युत्तमीधर्मा भवन्ती-
त्युक्तम् । 'सुचक'मिति मन्थलिङ्गात् रथ एव मन्था इत्येके । यधूपति
पादनपरान्तात् मन्थस्य रथलिङ्गव्यवसर्गवाद् इत्यन्ये ॥ २३ ॥

तत्पर्यदर्शनम् ।

रथमारोहती मारोहन्ती यधूम् । जुषमावमन्थान्दस । 'सुचकशुचम्' इत्या-
दिभिश्चतसृभिरभिव्यवने । रथमेवारोहन्ती नाभ्यादिम्, सुचकमिति
लिङ्गविरोधात् । 'यधुत्तरम्' इति वा तिसृभिरश्वादिष्वमारोहन्तीमभि
मन्त्रयते ॥ २३ ॥

• सूत्रे वर्त्मनोर्यवस्तृणात्युत्तरया नीलं दक्षिणस्यां
लोहितमुत्तरस्याम् ॥ २४ ॥

अनङ्गना

हे मने नीललोहिते रथस्य वर्त्मनोरुदमयोः । वर्तिष्योर्निर्देशोऽयं ययो
वर्तिष्येते रथचक्रे तयोर्वर्त्मनोः । वर्तिष्योरिति युक्तं वदितुम् । तथा च
दक्षिणस्यामुत्तरस्यामित्युत्तरत्र स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽवश्यवते । व्यक्तवृत्ति
विशब्दस्तिर्यगर्थे, निर्यगवस्तृणाति । अतएव 'नीललोहित' इत्येतया ॥ २४ ॥

तयोस्तुत्रयोः वर्त्तिल दक्षिणस्यां वर्त्मन्या व्यवस्तृणाति ॥ २५ ॥

उत्तरस्यामिति सत्यस्य चक्रस्य वर्त्मन्यामित्यर्थः । सूत्रे युवप
त् पृथीत्वा सकृदेव मन्त्रमुक्तत्वा व्यवस्तृणाति । सत्यसि देशभेदे मन्त्र
लिङ्गात् ॥

अथ आह-देशभेदान् मन्त्राभ्यावृत्तिरिति । अनियान्तु साक्षा
स्पष्टकुम्भीषत् द्रष्टव्यम्—अप्रसंसाय यलस्वोऽमे उपदधास्यह मिति ।
सुषन्धवस्तरणमश्वादिषु नास्ति रथसंवाध्यात् ॥ २६ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

वर्त्मने वर्तिष्योरित्यर्थवाक्यः । नीलं दक्षिणस्यामिति स्त्रीलिङ्गनिर्दे-
शात् । रथस्य भाविन्योर्वर्त्मनो 'नीललोहिते मयतः' इत्येतया हे मने
व्यक्तवृत्ति तिर्यकस्तृणाति । यतश्च युवपत्, नीललोहिते भवत इति
द्विवचनलिङ्गात् । तयोश्च सुत्रयोर्दक्षिणस्यां वर्त्मन्या ऋतं व्यवस्तृणाति,
उत्तरस्या च लोहितम् ॥ २४ ॥

ते उत्तराभिरभिधाति ॥ २५ ॥

अनाकुलम्

ते सूत्रे अभिधाति उपरिधाति । उत्तराभिस्तिष्ठतिः क्षुण्णिमः वे वक्ष्य
अन्धमित्येताभिः । तत्र रथेन गच्छन्नुपरिधाति । मन्वास्त्वश्वादिगमनेऽपि
वक्ष्यन्त्याः गमनार्थत्वात्तेषां, वेत्यन्ये । मन्त्रलिङ्गात् त्रित्वनिषमः । अया-
नामन्ते गमनारम्भ ॥ २७ ॥

तात्पर्यवर्णनम्

‘वे वक्ष्यअन्धम्’ इति तिसृभिर्लपस्तीर्णं सूत्रे अभिधाति उपरि
गच्छति ॥ २५ ॥

तीर्थस्थाणुचतुष्पथव्यतिक्रमे चोत्तरां जपेत् ॥ २६ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने पञ्चमः खण्डः ।

अनाकुलम्

अतीत्य गमनमतिक्रमः अतिक्रम एव व्यतिक्रमः, विशब्धोऽवर्धकः,
पथोत्थाय पथाभ्युपाय इति । उत्तरासूत्रं जपेद्द्वयं तामन्दावित्येताम् ।
निमित्तावृत्तीं जपस्यावृत्तिः । च शब्दः अन्येक जपस्यवधार्यः । इत्यस्या
अयाणामतिक्रमसंनिधाने जपः कार्यस्स्यात् मन्त्रलिङ्गान् । न च मन्त्रे
तीर्थादिसंस्तूयन्ते । किंतुहास्यनौ, तेनैकान्तिकमप्ये इतरथो भवमप्यर्थ
स्वादिति न चोदनीय, तत्पदोद्धारो वा शङ्कनीय ॥ २८७ ॥

इति श्री हरदत्ताचार्यचित्तायामनाकुलायां पञ्चमः खण्डः ॥

तत्तत्पर्वदर्शनम्

तत्रैव पुनश्चतस्रादि । १७७ (१) कण्डूयनार्थं विधात । ननुपय, प्रसिद्धः । एतेषां ध्वनिक्रमे 'ता मन्वमाना' इत्येतां जपेत् । तीर्थादीनां चान्यतमध्वनिक्रमेऽपि कुम्भपाया एव जपः, न विनरपदोद्दिताया, यतो लिङ्गाद्यधुतिर्वन्दीयसी (२) 'येन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इतिवत् ।

नवत्राचाराद्यधुतिरनुमेयेति न तथा लिङ्गवाधो युक्तः । मैत्रम्, लिङ्गस्याय धुतिर्(३) विहितशेषविधिवत्साधेयत्वात् । तत्र ह्यनुमेयधुनेर्दीपं त्य यत्रास्वाः प्रत्यक्षधुन्येव विरोधः । अतोऽनुमेयपि धुतिस्तथापेक्ष-
लिङ्गवाधिकैव । धुतिर्नेदस्तु तीर्थादिशब्दानां तत्तद्भूतिक्रमे मन्वप्रयो-
गमेदात्पुनरावने । अनस्तीध्वनिक्रमेऽपि स्थाणुवधशब्दौ (४) दुर्मति-
स्थानसामान्यासीधेयवाभिक्रान् । एव स्थाणुमितरी । चतुष्पथमपी-
नरी । यथेभमसम्पदप्रसङ्गे उपवेपमेक्ष्यधुतिशब्दा अग्निस्तस्पर्शिकाष्ट-
मवत्सामान्यात् इहमदारुण्येवामिवदन्ति । यथा वा ज्ञातकर्मव्युत्तरा-
भ्यामभिमन्त्रनं, सूर्यपथप्राण, दक्षिणे कर्णे जायः, (आप सृ १५-१)
इत्यभिमन्त्रणावप्राणजपानां ज्ञातसंस्कारविवासासामान्यावनिजप्रापी-
त्यभिवदन् । किञ्चाद्यादिवनो प्राचान्येन स्तुयमानवात्तत्तत्तकाशासी-
र्थादिध्वनिक्रमोत्पद्योपोहने प्रार्थ्यमानवाद्विद्वताया एव जपः । अयि-
च पदास्तरोच्कारे जपतीत्यनङ्गप्रसङ्गः । न्यायतस्तु जपमन्त्रो गार्हप-
र्यतो वाच तीर्थाद्वर्णाऽदिवर्णा वा तत्तत्पर्वणामिधीयन्ते । तन्मात् सुप-
पादः कुम्भपाया एव जपः । एव एव न्यायो नदीनां ध्वन्या न
ध्वनिक्रमे ॥ २६ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृह्यनाम्नपर्वदर्शने पञ्चमः खण्डः ।

१. स. ज. — तसदि ।

२. 'सुतस्य सतीति वेद मन्त्रेण यजते । यजतेन यजत इत्यन्तु ते द-
रोक्तं पुनरेव इत्यत्र कथं लिङ्गाद्यधुतिरनङ्गप्रसङ्गोऽपि वेदात्मक्ये विधिवन्त्ये, किन्तु न
प्रकृत्या सदात्म स्तुतिर्नैव ननु गच्छा यथा वेदो' इति भूषा गार्हपत्यकर्म विधिपुस्तक इ-
त्यत्रिदमत्र वाच्यं तस्यैव जपः यत्र तस्य दीपिताधुतिर्नैव कुर्वेन यजमाना यजते तत्र
यम विमिश्रयेतिवेद्यत्रय तेषाम्, जपार्थं जपमन्त्रा लिङ्ग वाचि वा विधीयन्ती कर्तव्य इ-
ति ।

३. स. — धुतिर्विहितः २७४ ।

४. स. — धुतिर्विहितः ।

अथ षष्ठः खण्डः ।

नाथमुत्तरयानुमन्त्रयते ॥ १ ॥

अथ कुत्र

अथ यदि पथि नाथा तार्था नदी चापी वा स्यात् तत्र ननुत्तरय
थी 'अथ नो मग्नाः पारं स्वस्ती'त्येतयानुमन्त्रयते अनुमन्त्रयेतेत्यर्थः । पु
नतः विवरथा अनुवीक्ष्य मन्त्रोच्चारणमनुमन्त्रयम् । कृतेऽनुमन्त्रणे वरो
वधूश्च तामारोदतः ॥ १ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

यदि पथि नदी नाथा तरितव्या स्यात्, तदा वरः 'अथ नो मग्नाः
पारम्' इत्येतया नाथमनुमन्त्रयते । ततस्तामुच्चारयन्निना सहारोदतः ॥१॥

न च नाथस्तरी वधूः पश्येत् ॥ २ ॥

अथ कुत्र

ये नाथ मयमिति (ति) नाथि मया नाभ्याः कैवर्त्ता तान् तरती तरन्ती
तरणकाल इत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादेव सिद्धे वधूमदन दर्शनमतिषेधो
वन्ना एव यथा स्यादिति । तेन तौत्वीचरा जपेदिति वरस्यैव भवति । च-
क्षुःश्रोत्रादौ वरस्य च सहतरणप्रदर्शनार्थं । सहोमी तरतः । वधा-
स्तव्यं चापरो विशेष इति । केचित् नाथा तार्था आपो नाभ्या इति म्या
वर्धते । तेषां पुंलिङ्गनिर्देशोऽनुपपन्नः ॥ २ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

नाभ्यान् नीजेतृन् कैवर्त्तान् । तर्तति छान्दसं रूपम् । तरन्ती तरण-
काले । 'छान्दसहोः क्रियायाः' (वा सू ३-२-१२६) इति श्रुतादेकः ।
वधून् पश्येत् । वाक्यात् वधास्तारणदर्शनमतिषेधश्च, वरस्य केवल
सह तरणमिति ज्ञापयति ॥ २ ॥

तौत्वीचरा जपेत् ॥ ३ ॥

अथ कुत्र

तौत्वीचार प्राप्य उत्तरमूत्र 'अस्य पार' इत्येतां जपेत्तर । यदि नदी
न भवति तदा या ओषधय इत्येतानपि जपेत् । नदीना भग्ननाञ्च व्य-
तिष्ठते इति वक्ष्यति ॥ ३ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

पार प्राप्य 'अहं करे' इत्येतां कर एव ज्ञेयः ॥ ३ ॥

* इमशानाधिव्यतिक्रमे भाण्डे रथे वा रिष्टेऽग्ने-
रुपसमाधानाद्याद्यभागान्तेऽन्वारम्भायामुत्तरा आहुतीर्हुत्वा
जपादि प्रतिपद्यते परिषेचनान्तं करोति ॥ ४ ॥

अनाहुत्य

अमशानभूमेरध्वपरि व्यतिक्रमे भाण्डे भाजनादौ रथे वा रिष्टे नष्टे
रथ इति प्रदर्शनमन्त्रेषु वैधव्यकारेषु दुर्निमित्तेषु बध्वमानहोम
कार्यं । तथाग्नेरुपसमाधानादि तन्त्र प्रतिपद्यते । अधिराष्ट्रप्रयो
गाद्यमशानभूमेरुपरि गमनं प्रैवेतत् भवति । तीर्थादीनां तु समीपेना
तिक्रमेऽपि भवति ॥ ४ ॥

उत्तरा आहुतीर्हुतोति । 'यदतेचि'दिश्याद्यास्तस्य उत्तरमग्नेरैतैरा
हुतीर्हुतोतीत्यर्थः । मन्त्रसिद्ध्यात् समन्विषम् । हुत्वा जपादितन्त्रशेष
प्रतिपद्यते । सक्तं पात्रप्रयोगः । शम्वा परिभयं अग्नेरुपसमाधानादि
वचनं तन्त्रप्रमाणार्थं, आत्यमान्तवचनमन्वारम्भकालोपदेशार्थम् । 'ज
पादि प्रतिपद्यते' इत्येवमन्वारम्भनिवृत्त्यर्थम् । तथा जपादि यथा-
सिद्धं प्रतिपद्यत इति ॥ ५ ॥

यदिदमग्नेरुपसमाधानादि परिषेचनान्तं कर्म तदनन्तरं तैमिष्ठिक
मुक्तं तत् करोति । सक्तं च, न पुनः पुनरित्यर्थः । अयन्नरोकानां निमि-
ष्टानां देशकालभेदेनावृत्तावपि सक्तदेशान्तेऽयं होमो भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

इमशानाधिव्यतिक्रमे इमशानभूमेरुपरि व्यतिक्रमे भाण्डे नभूभूषणादौ
रथे वा रिष्टे नष्टे, अग्नेरुपसमाधानादि परिषेचनान्तं करोति । केवलरथ
हविष्यु न वचनमात्रे तन्त्रमित्युक्तमेव । आत्यमान्त इति तन्वार-
म्भकालविवर्त्यम् । उक्तं 'यदतेचिदिमिष्ठिय' इति सप्तकरात्मिका आ-
हुतीः । शेषं व्यक्तम् ॥ ४ ॥

क्षीरिणामन्येषां वा लक्ष्मण्यानां वृक्षाणां नदीनां धन्वनां

च व्यतिक्रम उत्तरे यथासिद्धं जपेत् ॥ ५ ॥

पतिभ्यः, एकस्मिन् बहुवचनम् । पत्नौ मद्यं स्थोन मुसम् । सविता करोमिति ॥ ८ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

वरः स्वयान् ज्ञानिधनसमुत्पन्नं यधू 'सद्वाशयामि' इति श्रुत्वा ल-
क्षावति वशीयति । यत्तु-यद्यपि समित्युपसर्गः 'समवदाय दोहाभ्यां'
(माय श्री २-२०-३) इत्यादौ सद्वाये हृह, तथापि गृहानां ज्ञानिध-
नसहितत्वमेवायामिधेतमिति कुतो निर्धार्यते ? उच्यते-'सद्वाशयामि
यहतुम्' इति मन्त्रलिङ्गातुसारात् । मन्त्रार्थश्च भाष्योक्तः ॥ ७ ॥

• बाह्यानुत्तराभ्यां विमुञ्चति दक्षिणमग्रे ॥ ७ ॥

अनाहुता

उत्तर+श्च भाष्यामयम् "अयं नो देवस्तपिते" त्येताभ्याम् । योगव-
देकैकेन मन्त्रेण विमोक्तः ॥ ९ ॥

अर्धोत् सप्त पञ्चात् ॥ १० ॥

तत्पर्यदर्शनम्

'भाष्यामयम्' इति शाभ्यामेकैकं बाहू विमुञ्चति ॥ ७ ॥

लोहितं चर्मनडुहं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोम मध्येऽगार-
स्योत्तरयाऽऽस्तयि गृहान् प्रपादयन्नुत्तरां वाचयति दक्षिणे-
न पदा ॥ ८ ॥

अनाहुता

विमुच्य बाहौ वरः पूर्वं गृहं स्वयं प्रविश्य यच्च दम्बस्योर्वासं त-
त्रागारस्य मध्ये यमास्तृणाति उत्तरयर्वा 'अर्मं वर्म' त्येतया तच्चानडुहं
ममति लोहितञ्च चर्मन । प्राचीनमुत्तरलोमेत्यास्तरमे प्रकारः । आस्तीर्य
ततो दक्षिणेन पदा गृहान् प्रपादयति । यधू प्रवेशयति । प्रपादयन्नामुत्तरा-
सूच वाचयति 'गृहानि' श्येनाम् । 'गृहानि' ति प्रकृते पुनर्गृहानिपु-
र्यते—इतरथा अगारस्वर्गपि प्रकृतत्वात् प्रवेशने मन्त्रः शक्येत । इह
मेव ज्ञापकमन्तरागारमध्ये चर्मस्तरणमिति । प्रपादयन् वाचयतीति
वचनात्मन्त्रकर्मणोरद्विस्तरेण । न मन्त्रान्ते प्रदानम् ॥ ११ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

ततो वरः पूर्वं स्वगृहान् प्रविश्य 'अर्मं वर्म' इत्येतया यथासूत्र च-

मांस्तीर्य ततो वधू उचिषेत् पश्चाद्गृहान् प्रवेशयन् 'गृहान् मज्जान्'
इत्येतां वाचयति ॥ ८ ॥

न च देहलीमभि(१)तिष्ठति ॥ ९ ॥

अन्वयः

देहलीनामा(२)क्षाराधस्ताहाह । पर्यन्तोवेदिक्तव्यपरे । तां प्रधादन्काले
स्वयं सा च नानिच्छामेदित्यर्थः । तयोः प्रपञ्चयोरस्मिन्नुपपद्यति ॥ ८ ॥

प्रपञ्च गृहान् अथ नत्कालमश्वमदनीयान् । ततो यस्मिन्नगारे स्वर्मा
स्तरय तस्योत्तरपूर्वेदेशे विवादांश्च प्रणिहृत्वाग्नेरुपसमाधानादि तन्त्र प्र-
तिपद्यते । सङ्कटं पात्राणि शम्भवाः पारेभ्यश्चे ॥ १३ ॥

अन्वयस्य

सा च अविद्यन्ती देहलीं नातिनिष्ठति(३) । नां च न्—वक्षाराद्धरो
ऽवि-इति ॥ ९ ॥

* उत्तरपूर्वे देशेऽगारस्थानेरुपसमाधानाद्याव्यभागा-
न्तेऽन्वारम्भायामुत्तरा आहुर्ताहुत्वा जयादि प्रतिपद्यते प
रिवेचनान्तं कृत्योत्तरया चर्मव्युपविशत उत्तरो वरः ॥ १० ॥

अन्वयः

उत्तराख्योदशप्रधानाहुनीः 'आचन्योष्टु' मित्याद्याः सिद्धवितोवे स
त्यपि वर एव जुहोति, विवेकेलीयस्वात् । भवति सिद्धश्चाविवक्षितम् ।
देवतास्मरणार्थत्वात् मन्त्राणाम् । उत्तरो वर इत्यत्र विशेषः सर्वेषु होमेषु
भवतीत्युक्तम् । उत्तरपूर्वदेशागारस्थाने विधिरक्षेप्सर्वत्र वेदिनव्य ॥ १४ ॥

उत्तरया 'इह गावः प्रजायध्व' मित्येनया । नदुपविशतः परिवेच-
नान्तवचनमानन्तर्यार्थं परिवेचनानन्तरमेवोपवेशनं कर्तव्यं वाच्यमिति ।
तेन योजनं प्रमाणमिति सिद्धम् । नचापवेशनं मन्त्र उपायोरपि भवति ।
इहाक्षिप्सम्बन्धाभावात् उत्तरो वर इत्युक्तः । अहमुक्तौ चोपविशतः ॥ १५ ॥

अन्वयस्य

उत्तरा 'आचन् मोष्टु' इत्यादित्रयोदशहुनीः । उत्तरया 'इह गावः
प्रजायध्व' इत्येतया । पूर्वमास्तीर्ये चर्मपुचनत्वात् । पूर्ववदुत्तर एव वरः ॥ १० ॥

१ का ग—देहलीमभि २ इत्येत्थत्वात् । ३ न च—नातिनिष्ठति ।

* इत्येवमस्ति सूत्रमिति । पयसः अवाचकत्वात् । अन्वयः । सिद्धो 'पयसो' एव वरः । वर
इत्यत्र हुनीन् ॥

अथास्याः पुँस्वोर्जीवपुत्रायाः पुत्रमङ्ग उत्तरयोपवेदय
तस्मै कलान्युत्तरेण यजुषा प्रदायोत्तरे जपित्वा वाचं(१)
यच्छत आ नक्षत्रेभ्यः ॥ ११ ॥

अथपुत्रः

या पुनंसमेव द्युते न स्त्रिय सा पुत्रा' तस्या' पुस्वः पुस्वो जीवपुत्रः
वा इति पाठः । न रेफः पाठ्यः, पठ्यमानो वा क्षाम्दसो द्रष्टव्यः । जीवा
एव पुत्रा यस्या न भूता' तस्या' जीवपुत्राया' जीवपत्या इति च द्र-
ष्टव्यम् । तथा मङ्गलातीति । एव भूतायास्त्रीवर्षिकस्त्रिया पुत्रमुत्तरय
चो 'सोमेनादित्या' इत्येतया अस्य वधा अद्भु उपवेदय तस्मै कुमार
य कलान्युत्तरेण यजुषा 'प्रस्वस्थ मेव' मित्यनेन प्रदाय तत उत्तरे ज-
पौ 'इह प्रिय' 'सुमङ्गली' इत्येते जपित्वा तत उमौ तस्मिन्नेव चर्म-
प्यासीनी वाच यच्छतः । आनक्षत्रेभ्यः नक्षत्राणामुपवादित्यर्थः । कुमार
श्च कलानि गृहीत्वा यथार्थं यच्छति ॥ १३ ॥

तत्पदार्थम्

पुस्वोः पुस्वा इत्यर्थपाठः । या पुन एव सूते न स्त्रीरपि, या च सून
एव, न तु वन्धा सती कथादिवा पुत्रवती, सा पुम् । जीवन्त एव पुत्रा
पुमांसो यस्यास्ता जीवपुत्रा, न पुनः 'घ्रातृपुषी स्वमदुहितृभ्याम्' (पा
१-२-६८) इत्येकशेषवचनादस्या दुहितेत्यपि जीवन्ति, पुत्रस्त्रीसौ जी-
वति, सावीह जीवपुत्रा विवक्षिता, पुस्वोरिति विशेषणानुपपत्तेः । एव
भूताया पुत्र 'सोमेनादित्याः' इत्येतया वधा अद्भु उपवेदय 'प्र स्व-
स्थ' इति यजुषा पुत्राय कलानि कदन्वादीनि प्रदाय 'इह प्रिय प्रजया'
इति आर्च्यो जपित्वा, उमौ वाच यच्छतः । आनक्षत्रेभ्यः नक्षत्राणामो-
पवात् ॥ ११ ॥

उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीनमुदीची वा दिशमुपनिष्क-
स्य उत्तराभ्यां यथालिङ्गं ध्रुवमरुन्धती च दर्शयति ॥ १२ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने षष्ठः खण्डः ॥

— — — — —

अनानुलोप

उदितेषु नक्षत्रेष्विति वचनात्तत्र मातुः तस्मिन्नेव क्षमेणि नाम्नत-
पोरासव पञ्चादुपनिष्पन्नम् । उदितेष्वित्येव सिद्धे नक्षत्रग्रहण दि-
स्वहार्थम् । उत-उ-वा भुवमिति 'सप्तर्षयः' इत्येताभ्याम् । उभयत्र
मध्येन दर्शने वक्ष्यः कर्म, वरस्तु पश्यन् भुवमिति निर्दिष्टं पूर्वा
वाचयति पञ्चादुपनिष्पत्तिस्तुत्तराम् । नतो वाग्विचरणं । मन्थलि-
ङ्गादेव मन्थलिङ्गदर्शने सिद्धे यथालिङ्गवचनं विकल्पार्थम् । उत-
राभ्यां भुवमरुन्धतीञ्च दर्शयति यथालिङ्ग वेति । तेनात्तरस्यामृषि-
सर्वेषां सप्तर्षीणां सप्तर्षीनामरुन्धतीञ्च सह दर्शनं वक्ष्यः कर्म प-
क्षे भवति, केवलमरुन्धती वा वा ॥ १७ ॥

इति हरदत्तविरचितानामनाकुलायां गृह्यसूक्तौ षष्ठः खण्डः ॥

द्वितीयः खण्डश्च समाप्तः ।

नक्षत्रदर्शनम्

उत्तराभ्यां 'भुवमिति' इत्येताभ्यां यथालिङ्गं पूर्वेषां
भुवमुत्तरपाऽरुन्धती च दर्शयति वृत्तम् । यथालिङ्गमिति च ज्ञानकर्मव-
हाभ्यां ताभ्यामेकैक मा भूदिति ॥

केचित्—यथालिङ्गमित्यत्र नास्ति, (१)प्रबोक्तृणां प्रमादात् मरेशा-
त्तरदर्शनिह सञ्चारितपठितमिति (२) ॥

अपरे—उत्तराभ्यां यथाक्रमं भुवमरुन्धती च दर्शयति, यथालिङ्ग वा
इति (३) मित्वा सूत्रं साभ्याहात् व्याचक्षते । 'सप्तर्षयः' प्रथमम् इत्ये-
तया सप्तर्षीणां कृत्तिका अरुन्धती च सह दर्शयति । अरुन्धतीमेव वे-
ति विकल्पार्थं यथालिङ्गवचनमिति ॥ १८ ॥

द्वितीये खण्डे सिद्धं यथामात्रं यथामिति ।

इतः सुदर्शनाचार्येण गृह्यतात्पर्यदर्शनम् ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृह्यतात्पर्यदर्शने षष्ठः खण्डः ॥

॥ द्वितीयः खण्डश्च समाप्तः ॥

अथ तृतीयः पटलः ॥

सप्तमः खण्डः ॥

अथैनामान्नेयेन स्थालीपाकेन याजयति ॥ १ ॥

अथकुल

अथेति वचनादेनस्यामेव राष्ट्र्यां स्थालीपाको भवति । स्यात्त्वां पश्यत इति स्थालीपाकः । तस्य देवताविधान-आग्नेयेनेति । ननु-विधा स्यते "अग्निदेवता स्वाहाकारप्रदान" इति, सत्यम्, अपरमपि तत्र भवति-अग्निम्विष्टकृत् द्वितीय इति । ततश्च स एव यदि देवताविधिः स्यात् द्विदेवत्वमिदं हविः स्यात् । ततश्च निर्वपणकाले ताभ्यामुभाभ्यां सङ्कल्पः क्रियेत । यद्यपि वस्तुतो गुणमूलं सिद्धकृत्वागः तथापि प्रधानवत् तत्र बोधते-‘अग्निम्विष्टकृद्वितीय’ इति । ततश्च तस्मा अपि सङ्कल्पः क्रियेत । तस्मान् केवलोऽयमाग्नेयस्थालीपाक इति (वक्तव्यम् । एवमाग्नेयस्यैव प्रदानस्य) यद्यप्रत्तदेवतामेत्येनत् प्रायश्चित्तं भवति । सिद्धकृतस्तु प्रत्तदेवतामिषेतदेव । 'एना याजयती' ति वचनात् सहाय्यं सुमयोरस्मिन् कर्मणि नास्ति । कश्चा एवेद् कर्म, वरस्य त्वाविश्रयमेव । तेन यदिद् स्थालीपाकपरिचेषणं प्रोक्तारिवक्षित्वा च तत् ययूधमस्यैव भवति । यदेदमुच्यते 'पल्लीहि वारीकृतस्येते' इति (ते म ६-१-६) ॥१॥

वात्स्येनैव

ननु-‘अथ पञ्चवदहन्ति’ ‘अपयित्वा’ इत्येतावदेव वक्तव्यम्, यत उत्तरत्र ‘अग्निदेवता’ (आ० सू ७-५) इति विधानादाग्नेयत्व सिद्धम् स्थालीपाकेनेति तु अपयित्वेति विधानात्, एनां याजयतीति आन्वारम्भापामिति विधानात् अतः किमर्थमिदमधिकमारभ्यते ‘अथैनामाग्नेयेन स्थालीपाकेन याजयति’ इति ?

उच्यते-सूत्र तावदपिप्रणीतं नानर्थकं भायितुमर्हति । तेन लोके व्युत्पत्तिसिद्धाध्वाहारादिभिरपि यस्सूत्रस्वार्थस्तस्यायने सोऽपि वेदार्थोत्प्रेष (१)उच्यते-ध्रुवमरुत्तर्नी च दर्शयित्वा, अनन्तरं आग्नेयेन स्थालीपाकेन यागं करोति तत्रैवैनां पल्ली याजयति पञ्चवामन्वारज्याया जुहोति, न परमं पार्वण्यधिकारेषु च । एवमतिदेशविशेषार्थतया सूत्रं मध्यदेशः ॥

(१) एतावदेता तर्कान्-अत्रायं न पुनरपि बहुला यत्किमस्यैव वक्तव्यमिति पाठे नृपते ।

अग्ने—वाजयन्तीनि यजनात् परादन्वोऽप्यस्य स्यालीपाकपान
स्य कर्नेति । तच्च, प्रकरणेनास्य विवाहाद्वात्वात् 'महाह्व प्रधानम्'
(भाष्य पृ २-३९.) इति साक्ष्यस्य प्रधानस्यैककर्तृकत्वात् ॥

केचित्—उत्तरत्र न केवलमग्निर्देवतेति विधिः, 'अग्निरिषवश्चतुर् द्वि-
तीयः' इत्यपि । तेन द्विदेवतोऽप्य स्यालीपाको मा भूत्, किमप्येकदेवाय
देवत्येवमर्थमाग्नेयेनेति विधानम् । तेनाग्नेय एव सद्गुणितस्य ब्रीह्यादे-
रर्धाह्नितो लोकिको निर्वाचः कार्यः । 'एना वाजयन्ति' इति तु नाभिम्
कर्तव्यमपौरधिकारः, किन्तु स्यात् एव । परस्तु कर्तव्यस्यार्थीयः ।
तेन होमादौ द्रव्यत्वाद्यन्वीयनादेवेति । तच्च, यज्येकाधिकारं हि प्रकर-
णात्पतयित्वाहाङ्गत्वत्वात्, अधिकारसाध्यमेवेति शास्त्रतत्पर्योमेदात् ।
आचारसिद्धवरकर्तृकत्ववाचापिच्छ, अम्पारिषित्यप्यविरुद्धेति ॥ १ ॥

पत्न्यवहन्ति ॥ २ ॥

अनाकुल

अरुण्यतीदृशीनामन्तरमगार यविवृत्तीदीन् यवान् वा यजानाग्रे स-
र्वाक्षयताम् निर्वपति सादहोमाय ब्राह्मणमोज्ज्वालय च पर्याप्तं मन्पते ।
मोक्षयञ्च तूष्णीं कुरुकामिराजि । तनस्तान् पत्न्यवहन्ति । 'एना पत्न्या'
इत्यधिकृत्य सावहन्तीति सर्वेषाम्ना निर्देशो कर्तव्ये पत्नीमहण पत्नीकर्मैव
यथा विज्ञायेत । इतरथा वाजयमान विज्ञायेत । यधुरिह यजमानेति कृत्वा
पार्थिवविष्णु पत्न्युरवहननं प्राप्नोति ॥ २ ॥

तत्पर्यवर्णनम्

स्यालीपाकार्यं ब्रीह्यादिकम् । 'साऽवहन्ति' इति यतश्चे 'पत्न्यवह-
न्ति' इत्यधिकारात् पत्न्यववातमेव कुर्यात्, न तु (१) पत्न्यादिकमपि ।
तदादिकं पर एव ।

केचित्—पत्नीप्यारम्भादवहननं पत्नीकर्मैव, न तु यजमानकर्म । य-
जमानकर्मत्वे हि सहाधिकारे पार्थिव्यादौ पत्न्युरवहननं स्यात्, तस्य त-
च्च यजमानत्वात् । अत एव पावण्यादौ नाम्नापरम्भ, पत्न्यवहन्तीति चत्
पान्दामन्धारकथायामित्यवचनादिति । मैवम्, यज्येकाधिकारस्यैव नि-
रन्तरत्वात् ॥ २ ॥

• अथविश्वाऽभिघार्थं प्राचीनमुदीचीनं वोढास्य
प्रतिष्ठितमभिघार्थग्निरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारब्धा-
यां स्थालीपाकाज्जुहोति ॥ ३ ॥

अथानुष्ठ

ततस्तानवद्वतांश्चिक्क्यस्थालीकृतान् प्रक्षालय्य अपयति वरः । अग्रेऽथ
पसुमाधानादिवचनं तन्मन्त्रविधानार्थं कालविधानार्थं च प्रतिष्ठिताभि-
धारणान्ते कथं तन्मन्त्रं प्रतिपद्येत, न प्रायिति । तेनाभिधारणमसकृतेना-
ज्येन भवति । यथापि सकृदेव पात्रप्रयोगः । तथा शुम्भा-विवाहशे-
कवात्स्य । नेत्यन्ते ॥ ३ ॥

आज्यभागान्तवचनं अन्वारम्भकालोपदेशार्थम् । स्थालीपाकादि-
त्यनर्थकम्, तस्य होमार्थत्वात् । न च वाक्यब्राह्मणभोजनार्थं स्थालीपा-
को, होममन्त्राभ्यादेव प्राप्नोतीति । यानविधानात् देवताविधानाच्च । एव
तर्हि स्थालीपाकाद्यर्थस्व-यज्ञोभयद्वयिभेदस्याऽयः । १) आग्नेयस्य तत्र प्रया-
ताहुतिविशेषणं करोति स्थालीपाकादङ्गादपूवादास्याहुतिरिति । तेन
यत्र विशेषणं नास्ति तत्रैकमेव हविरिति सिद्धं भवति । तेनाप्रवये
आज्यव्यापारः । ततश्च सकृदुपघातपक्षे यत्र तत्र भवति, आस्यानाधि-
नोपस्तरणमभिधारणयोरसम्भवात् । विधाते च 'यथा स्थानमुपविश्ये-
त्यत्र आज्याहुतिरिति विशेषणभावादाज्यमेव तत्र धर्मवद्भवि', लाज्जा
हस्तधर्मका इति सिद्धम् ॥ ४ ॥

तत्तर्कसर्वानम्

उडास्य सौकर्यादपरेषां प्रतिष्ठान्त्र । प्रतिष्ठितमभिधारयति
ओषधिहविर्भेऽप्यत्र तन्मन्त्रविधानं कमार्थमित्युक्तमत्र । 'आज्यभागान्ते
ऽन्वारब्धायाम्' । उपस्तरणप्रभृत्यन्वारम्भं प्रधानहोमान्तम् ॥ ३ ॥

सकृदुपस्तरणमभिधारणे द्विरवदानम् ॥ ४ ॥

अथानुष्ठ

अनेन पीरोडांशकोऽवदानकल्प इह प्रदर्शितो विशेषः । 'तस्माद्
ब्रह्मपर्वमात्र' (आप ओ २-१८-९) मित्याद्यपि भवति । पञ्चावत्तत्र
पञ्चावत्तिनाम् । अन्यमभिधारणं च हविरि लाज्जावदानम् । उपस्तीर्षे द्वि

रवदाय द्विरभिवारयतीति वक्तव्ये सकृदुत्तरागमपुनस्तत्राभिवारयत्येवमुक्तं
रवत्तत्पदादनायेतां वाचयितुम् । तेन चतुरवत्तत्तावे उपस्तरणाभिवार
ययोरप्यभावः । यथा 'सकृदुपहृत्य जुहुयात्' (आप सृ ७-७) 'दध्ना
एवाञ्जलिर्मे' (आप सृ २२-२०) । त्यादा ॥ ५ ॥

तत्पर्यवसानम्

होमदर्श्यां कृतेण दर्शान्तरेण वा सकृदुत्तरागमपुनस्तत्राभिवारयत्येवमुक्तं
द्विरवदानम् । विशेषदर्शनाम्, सकृदाभिवारयमानान् स्विष्टकृदर्थं ययोः
अवभिवारयम् । अस्वैष्टिकावदानादिविप्रदर्शनायत्वादावाराधनम् ॥ ४ ॥
देवतामाह—

• अग्निर्देवता स्वाहाकारप्रदानः ॥ ५ ॥

अनाकुलम्

प्रधानद्विन्वाहुत्तरागमपुनस्तत्राभिवारयत्येवमुक्तं । अग्निरेव देवता
पूर्वस्य होमस्य येषमाग्नेयेवेति विहिता । उत्तरस्यान्वा विधीयत इति ॥५॥

स्वाहाकारेण प्रदानं प्रक्षेपो यस्मान् 'स' मन्त्रप्रदानम् । स्वाहा
पाकस्य होमः । अविशेषात् पूर्वमोत्तरागमः । तत्र स्वाहाकारप्रयोगादे-
वताशब्दश्चतुर्व्यस्तो भवति—अत्रैव स्वाहा, अत्रैव स्विष्टकृते स्वाहेति ।
'जुहोतिर्कोदनः स्वाहाकारप्रदानः' (आप सृ १-४) इत्येव सिद्धे
यत्तन्नामिदं कल्पमान्तरेषु केषुचित् मन्त्रेण प्रदानञ्चोदितं 'प्रमुष्यै स्वाहेति
जुहुयात्, अवा वा तदेकत्वे'ति 'पुरोमुषावधाममूच्य यावयवा
जुहुयादिति च तत्प्रतिषेधार्थम् । यद्यपि 'स्वाहापाकाजुहोत्वप्रये
स्वाहेत्येव वक्तव्यं' स्विष्टकृते च स्विष्टकृते स्वाहेति । इदं तु वचनं पार्व-
णातिादेषु वयोपदेश देवता इत्यत्र मन्त्रप्रतिषेधार्थम् । तेन 'पौर्णमा
स्यां पौर्णमासी' (आप सृ ७-२८) इत्येवमादिषु यत्र स्वाहापाकस्य
देवतैव चोद्यते तत्र देवताशब्देनैव होमः, न तदेकत्वेन मन्त्रेणेति
सिद्धम् ॥ ७ ॥

तत्पर्यवसानम्

अग्निर्देवतेति विहितमग्निविशेषणार्थमयं परिभाषोकानुवादः । कथं
विशेष्यते ? इति चेत्, स्वाग्निस्स्वाहाकारप्रदानश्चोदेयता, स्वाहाकार
योग्यता चतुर्थ्या विभक्त्या युक्तव्येतित्यर्थः ।

नन्व'न्वारम्यायामग्नये जुहोती'ति वक्तव्ये किमर्थमधिकाक्षर 'अग्निं देवता स्वाहाकारप्रदान' इत्युपवेक्ष्यते ? उच्यते—साम्यो देवता, नार्थः, अर्थोऽपि नाग्रे चोदितचतुर्थ्यन्तस्वभावकशब्देनैवोपकरोति, अर्थस्योद्देश्यमज्ञापयत्वात्, उपकारान्तरस्य च पुनिकृत्वादिनि श्रीमांसकम-
तमिह नामितम्, अर्थ एव देवतेति दशमतद्भाषनार्थम् । कथमिति चेत् ? कर्मणि प्रयोगानर्हस्य प्रथमान्नस्याग्निशब्दस्य प्रयोगात् । नन्वर्थस्य देवतात्वे सप्तम्युपकारशब्देनैवेति नानुष्ठाने विशेषः । मैवम्, न केवलं चतुर्थ्यन्तशब्दोपचारणमेवानुष्ठेयम्, किन्त्वर्थस्य ध्यानमपीति । अत्र तु कापक 'आग्नेया इति तु स्थिति' (निरु ८-३-७) इत्यादि निरुक्त कारणवचनम् ॥

केचित्—कदवान्तरेषु 'अमुष्यै स्वाहेति जुहुयात् कथा वा तद्देव-
स्या' इति विकल्पः चोदितः । स माभूदस्माकम् । पार्वणेषु तद्विकारेषु
च 'अमुष्यै स्वाहा' इत्येव जुहुयादिभेदमर्थमिति ॥ ५ ॥

अपि वा सकृदुपहत्य जुहुयात् ॥ ६ ॥

मनाकुल्य

यथा द्रव्या होमस्तथैव सकृदुपहत्य जुहुयात् । अत्र पक्षे उपस्तर
वाग्निधारणयोग्यभाव इति सिद्धम् । केचित् कुर्वन्ति । जुहुयादिति
वचनं स्थिरकृत्यपि प्राप्त्यर्थम् ॥ ८ ॥

तात्पर्यार्थम्

अथवा द्रव्या सकृत् स्थालीपाकादुपहृत्वा जुहुयात्, न तु पूर्वव
व्यतिरिक्तं पञ्चावर्त्तं वा (१)अपूर्वेत्यादिविहोमानाम् ॥ ६ ॥

अग्निरिस्वष्टकृद्द्वितीयः ॥ ७ ॥

मनाकुल्य

अग्निं स्वष्टकृद्द्वितीयो भवति देवतात्वेन । द्वितीयवचनं पूर्वैर्न तुल्य
वर्त्तमान्तापत्त्यर्थम् । तेन 'यथोपदेशं प्रचानाहुती'रित्यादी स्थिरकृतो
ऽपि ग्रहणं भवति । तथा 'सकृदुपहत्य जुहुयात्' 'स्वाहाकारप्रदान
इत्येतयोश्च प्रवृत्तिः' ॥ ९ ॥

१ दक्षिणार्वा न पशुभिः न न वि निहृतवन् । किं तु अपूर्वमिति । न पशुनिहृत इत्यर्थः । अत्र
न तेन-यस्यो यथोपदेशेन द्वितीयोपाकारस्य वा न अपूर्वेत्येव सिद्ध्यति । अत्रापि सकृदुपहत्य
पञ्चावर्त्तयेत्यत्र विहितयोक्तिकवैधेयतिसङ्कोचो वागवतिरिति क्व ।

तत्पर्यदर्शनम्

देवतेति शेषः । स्वाग्नीषाभ्यशेषात् द्वितीयो होमः कर्तव्यः । तस्मिन् अग्निस्विष्टकृद्देवतेत्यर्थः । अर्थसिद्धेयि द्वितीये 'द्वितीय' इति ग्रहणे प्रयोजनं 'सर्वस्वस्यानर्द्धितीय' (आप. सू. ८-२) इत्यत्र वक्ष्यते ।

केचित्—पूर्वहोमेन तुल्यधर्मत्वज्ञापनम् । तथा च सति 'पथोपदेश प्रधानाहुती' इत्यत्र स्विष्टकृतमपि हुत्वा अयादित्येवमादि भवदिति । अत्र स्वयं स्वयदानविधिमाह—

सकृदुपस्तरणावदाने द्विरभिधारणम् ॥ ८ ॥

अनकुल

अर्थापि पौरोडाशिकास्विष्टकृतोऽप्यदानकल्पः प्रदर्शितो विंश्याः । 'तेन द्विः पञ्चावचित्त उत्तरमुत्तरं उच्यते' इति हविः प्रत्यभिधारणम् (आप. श्रौ. २-२१-३, ४, ५) इति विशेषः इदमपि दृष्टव्यम् ॥ १० ॥

तत्पर्यदर्शनम्

सकृदुपस्तरणमवदानं च द्विरभिधारणं च कार्यम् । अमर्यादां तु द्विरवदानम् । अवदान (तैत्तिरीयब्राह्मणम्) नापि हविःप्रत्यभिधारणम्, वैदिकसौविष्टकृतावदानविधिप्रदर्शनायैवान्, आचाराच्च ॥ ८ ॥

मध्यात् पूर्वस्यावदानम् ॥ ९ ॥

अनकुल

पूर्वस्य प्रधानहोमस्पर्शार्थः । उपधातुपक्षार्थवचनम् । चतुरवत्तपक्षे तु पौरोडाशिकात्वात् स्विष्टकृतं ननु तथापि "पूर्वार्धद्वितीयं पञ्चार्धात् तृतीयं" मित्येतयोर्देशविशेषयोः प्रतिषेधार्थं स्यात् । यदेव उत्तरार्धोत्तरस्येति स्विष्टकृति नारायण्यः विशेषमावात् । तस्मात् चतुरवत्तपक्षे पौरोडाशिक एव विधिः । इदं तु वचनमुपधातुपक्षार्थम् ॥ ११ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

हविषो मध्यात् पूर्वस्य देवतस्यावदानं कार्यम् । उपधातुपक्षार्थं पञ्चावत्तपक्षः । चतुरवत्तपक्षे तैत्तिरीयविधिप्रदर्शनेन मध्यात् सकृदुपस्तरणं चावदानम् । 'तिरस्त्रिममवदति पूर्वार्धद्वितीयमनृचीनं चतुरवत्तपक्षं, पञ्चार्धात् तृतीयं पञ्चावचित्तम्' (आप. श्रौ. २-१८-५) इत्यवदानप्रधानं

नन्वभ्यारम्भायामग्नये जुहोतीति वक्तव्ये किमर्थमधिकान्नर 'अग्निं देवता स्वाहाकारप्रदान' इत्युपादिष्यते ? कथ्यते—शब्दो देवता, नार्थः ; अर्थोऽपि यागे चोदितवचतुर्थ्यन्तस्वभावकज्ञानेनैवोपकरोति, अर्थस्यो-
द्देश्यमशक्यत्वात्, उपकारान्तरस्य च दुर्निरूप्यत्वादिति मीमांसकम-
तमिह नाहितम्, अर्थ एव देवतेति स्वमतस्थापनार्थम् । कथमिति चेत् ?
कर्माणि प्रयोगानर्हस्य प्रथमान्नस्याग्निशब्दस्य प्रयोगात् । नन्वर्थस्य
देवतात्वे स्यादुपकारशब्देनैवेति नानुष्ठाने विशेषः । मैवम्, न केवलं
चतुर्थ्यन्तशब्दोपकारणमेवानुष्ठेयम्, किमर्थस्य च यावन्नपीति । अत्र
तु आपक 'आग्नेया इति तु स्थितिः' (निरु ८-३-७) इत्यादि निरुक्त
कारणानाम् ॥

केचित्—कल्पान्तरेषु 'अमुष्मै स्वाहा' इति जुहुयात् कथा या तद्देव-
त्वया' इति विकृतः चोदितः । स माभूदस्माकम् । पार्ष्णेषु तद्विकारेषु
च 'अमुष्मै स्वाहा' इत्येव जुहुयादित्येवमर्थमिति ॥ ५ ॥

अपि वा सकृदुपहत्य जुहुयात् ॥ ६ ॥

अनकुलः

अथा दधौ होमस्तथैव पशुपान् जुहुवान् । अत्र पक्षे उपक्षर
वामिष्ठारण्योपस्थभाव इति सिद्धम् । केचित् कुर्वन्ति । जुहुयादिति
वक्तव्ये विवक्षित्यपि प्राप्त्यर्थम् ॥ ८ ॥

तत्पर्वण्यम्

अथवा दधौ सकृत् स्वाहोपाकारश्रुतीया जुहुयात्, न तु पूर्वव
चत्तुरवर्त्त पञ्चावर्त्त वा (१) अपूर्वत्वाद्विहोमानाम् ॥ ६ ॥

अग्निमिस्वष्टकृद्द्वितीयः ॥ ७ ॥

अनकुलः

अग्निं स्वष्टकृत्तृतीये भवति देवतात्वेन । द्वितीयवचनं पूर्वेषु तुल्य
धर्मत्वस्थापनार्थम् । तेन 'अथोपदेश प्रधानाहुती'त्यादी स्वष्टकृतो
ऽपि ग्रहणं भवति । तथा 'सकृदुपहत्य जुहुयात्' 'स्वाहाकारप्रदान'
इत्येतयोश्च प्रवृत्तिः ॥ ५ ॥

१. हविर्होमो न पश्यति न न वि विज्ञायात् । किन्तु अहर्होमे । न अहर्होमो हवर्होमे । अतो
न केवलमेव पर्वण्यमेवेति पूर्वेष्वधमस्यास्य नान्य चतुर्तेति सिद्धान्तितम् । अत्र च चतुर्ण्य-
पञ्चावर्त्तोरप्यपि तद्विधेरेवैवमर्थोऽप्युद्देश्यो वाच्यमिति मतः ।

तत्पर्यदर्शनम्

देवतेति शेषः । स्वास्तिपाकशेषात् द्वितीयो होमः कर्तव्यः । तस्मिन् अग्निस्विष्टकृतदेवतेत्यर्थः । अर्थसिद्धेऽपि द्वितीये 'द्वितीय' इति ग्रहणे प्रयोजनं 'सदसस्यानिद्वितीय' (आप. सू. ८-२) इत्यत्र व्यस्यते ।

केचित्—पूर्वहोमेन तुल्यधर्मत्वज्ञापनम् । तथा च सति 'यथोपदेशा प्रधानाहुती' इत्यत्र स्विष्टकृतमपि हुता अवादीत्येवमार्थं भवदिति ॥ अस्त्य त्ववदानविधिमाह—

सकृदुपस्तरणवदानैः द्विरभिधारणम् ॥ ८ ॥

अनुवृत्तम्

अत्रापि पौरोडाशिकस्विष्टकृतोऽवदानकल्पः प्रदर्शितो विज्ञेयः । 'तेन द्विः पञ्चावतिनः उत्तरमुत्तरं उवाचांसम्, न हविः मत्स्यभिधारणवती' (आप. श्रौ. २-२१-३, ४, ५) इति विशेषा इहापि दृष्टव्याः ॥ १० ॥

तत्पर्यदर्शनम्

सकृदुपस्तरणमवदानं च द्विरभिधारणं च कार्यम् । अवदन्तीनां तु द्विरवदानम् । अवदानं (१) देवताज्ञापनः । नापि हविः मत्स्यभिधारणम्, यथेष्टसौविष्टकृतावदानविधिप्रदर्शनार्थत्वात्, आचाराच्च ॥ ८ ॥

मध्याह्नं पूर्वस्यावदानम् ॥ ९ ॥

अनाकुला

पूर्वस्य प्रधानहोमस्येत्यर्थः । उपघातपक्षार्थं वचनम् । चतुरवत्तपक्षे तु पौरोडाशिकत्वात् सिद्धम्, ननु तथापि "पूर्वार्थाद्वितीयपञ्चाभात् तृतीय" मित्येतयोर्द्वैविशेषयोः प्रतिषेधार्थं स्यात् । यद्येव उत्तरार्थादुत्तरस्येति स्विष्टकृति नारव्यव्य, विशेषमावात् । तस्मात् चतुरवत्तपक्षे पौरोडाशिक एव विधिः । इदं तु वचनमुपघातपक्षार्थम् ॥ ११ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

हविषो मध्याह्नं पूर्वस्य देवतावदानं कार्यम् । उपघातपक्षार्थं एवापमारम्भः । चतुरवत्तपक्षे त्वैविकविधिप्रदर्शनवसानमध्याह्नद्विपर्वमावदानम् । 'तिरश्चिनमवधति पूर्वार्थाद्वितीयमन्त्रां च चतुरवतिनः, पञ्चार्थान्तृतीयं पञ्चावतिनः' (आप. श्रौ. २-१८-२) इत्यवदानमथान

विज्ञेयः । एतेनोपघातपक्षे चतुरवसथर्म उपस्तरणादिर्न प्रवर्तते इति दर्शयति ॥ ९ ॥

मध्ये होमः ॥ १० ॥

अनाहुत्य

आधारसम्भेदो न वम् । अत्रापि पौरोडाशिक एव होमदेशो दर्शितो विशेषः । तेनाहुतीनामनेकत्वे 'पूर्वा पूर्वा सहितामि' (आप श्री २-१९-२) त्वेवमादयो विशेषा इहापि भवन्ति ॥ १२ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

होम प्रयोगः । देवतस्य अग्ने र्म ३ आधारसम्भेदे । प्रधाताहुतिषट्पदे 'पूर्वा पूर्वा सहिताम्' (आप श्री २-१९-२) इति च भवति । अयं तून्मपक्षार्थः ॥ १० ॥

उत्तरार्धादुत्तरस्य ॥ ११ ॥

अनाहुत्य

अवमशुपघातपक्षार्थे आत्मन्म ॥ १३ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

उत्तरार्धाद्विषय उत्तरस्य स्विष्टकृत अवदानं कार्यम् । अवमपि पूर्व-शुपघातपक्षार्थे एव ॥ ११ ॥

उत्तरार्धपूर्वार्धे होमः ॥ १२ ॥

अनाहुत्या

अत्रापि पौरोडाशिकस्य स्विष्टकृतो धर्मो विज्ञेयः । तेना 'ससक्तमितराभि' (आप श्री २-२१-६) इति विशेष इहापि भवति । होम ग्रहणे आभिमापे उत्तरार्धपूर्वार्धे इत्यस्य लेपयोः प्रस्तरवद्विस्तुत्तरेणपि सम्बन्धस्तस्मान्भवेत् ॥ १४ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

तस्य स्विष्टकृतो होमोऽष्टेष्टा स्तूयते । अस्यापि प्रदर्शनार्थत्वात् 'अससक्तमितराभिराहुतिभि' (आप श्री २-२१-६) इत्यपि भवति ॥ १२ ॥

होमोपस्तरणाद्यर्थदर्शित्वलेपयोः पात्रप्रयोगार्थं सस्तीर्णस्य च बर्हिषः (१) प्रतिपत्तिमाह—

लेपयोः प्रस्तरवत् तूष्णीं बर्हिः (२) रङ्क्त्वाग्नौ प्रहरति ॥ १३ ॥

यस्मिन् बहिषि प्रतिष्ठित इविराज्यं च तस्मात् किञ्चिदुपादाय तद्
 हिरण्यस्य चाजस्य च यौ लेपी तयोः प्रस्तरवत्तृष्णीमदन्ता प्रस्तरवदेव
 तृष्णीमदौ ग्रहरति । अत एव प्रतिपत्तिविधानादपरिणाहिं बहिष स्तरण
 भवति । इषियश्च तत्रासादनम् । कल्प्यान्तरं च स्पष्टमेतत् । श्रुताति
 हवीष्यमिषार्यं तदनुज्ञास्य बहिष्यासाद्येति । केचिदस्तिपारेस्तरणाद-
 ज्ञान मन्थते । प्रस्तरवदिति वचनात् त्रिषु स्थानेष्वज्ञान भवति । तत्र चतु-
 र्यस्यपक्षे यथा होमः तस्यामग्रस्य, तथोपस्तरणाभिधारणे तस्यां मध्य-
 स्थ, आज्यस्थान्यां मूलस्य चाज्ञान भवति । उपमातपक्षे तूपस्तरणाभिधार-
 णार्थायां तृष्णी ममासादाज्यस्यास्या मन्थस्य मूलस्य चटस्थान्याम् ।
 अकस्य तृणमपादपित्येतदपि भवति । तथा यथा होमस्तस्या प्रतिष्ठापन
 च आग्नीध्रकर्म च स्वयमेव करोति ॥ १५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

तेनो देवीर्हृदयस्यो पाशासादनार्थं सस्तीणं बहिः प्रस्तरवत्तृ-
 ष्णी(१)मदन्ता नद्वेद्यायां ग्रहरति । इदमपि प्रदर्शनाधीम् । तेनाज्ञा-
 नादिसत्त्वावाप्तं ज्ञानवन्तृष्णीं करोति । तत्र— प्रस्तरवदितिहातुपपन्नम् ।
 बहिषोऽग्रमन्थमूलस्यो हृदयोर्दृष्ट्यो प्रस्तरवदज्ञानालम्भवात् । उपपत्ते-हो-
 मदृष्ट्यामग्रमन्थि, इतरस्यां मध्यमूले, 'अन्ताहोषो विपृष्टिवा' (आप
 प ४-१३) इति वचनात् । एव विहिताः । 'अथापरम्' इति पक्षे सङ्ग-
 दोषोपस्तरणाभिधारणं मूल, होमार्थायां मध्यासे ।

अन्थे तु आजस्योत्ती धृवास्थाने पशुशवेऽपि कुर्वन्ति, अज्ञानस्यो
 पयुक्तपात्रलेपप्रतिपत्त्यधीषान् (२) 'होमस्त वाऽऽहवकीये शध्वन्तं
 गार्हपत्ये' (आप धौ ३-१४-६) इति पक्षे 'आज्यवशात्प्रा मूलम्'
 (आप धौ ३-१४-७) इति(३)दर्शनाच्च । इह तु पक्षे लेपयोगिति

१. ३-भाष्य

१. अथ वा होमार्थेनैवहोमोत्तीकरो मन्थयति । न तु पशुशवश्चतुष्कारेणैव अत्र कुर्वते ।
 ते तु गार्हपत्येऽपि च कुर्वन्ति सत्यम् । 'तज्योऽपुर्वाये' इति तदुपपन्नं अत्रहोमवशात्
 होमः पशुशव १२२ पात्रोदितो महमन्थः । ते आ ३-१४-१४) इतिपशुशवमन्थमूलस्य ।

२. अत्र सङ्ग—दशमस्कन्धेऽत्रहोमस्तवाऽऽहवकीयेऽपि पशुशवश्चतुष्कारेणैव अत्र कुर्व-
 न्ति । तत्र होमवशात्पशुशवेऽपिहोमवशात्, आज्यस्य गार्हपत्य इति मन्थयति । तत्रहोमवशात् ।
 धृवाशवश्चतुष्कारेणैव 'होमस्त' इति पशुशवश्चतुष्कारेणैव गार्हपत्ये । न सति पशुशव विहित-
 म् । अथ यदि पशुशवश्चतुष्कारेणैव गार्हपत्येऽपिहोमस्तवाऽऽहवकीयेऽपि पशुशवश्चतुष्कारेणैव अत्रहोमवशात् ।
 अत्रहोमवशात्, अत्रहोमवशात् । अत्रहोमवशात् । अत्रहोमवशात् । अत्रहोमवशात् ।

द्विवचनमात्रवीचयेपानिप्रायम्, न तु पूर्ववदापारहितवानिप्रायम् ॥

केचित्—कलशान्तरादपरेणाग्निं यस्मिन् वर्हिषि हुविराज्य स प्रतिष्ठित तन्माज्ञा, परिकारणाज्ञा किञ्चे^(१) (तुषादादी) जुनामिति । तत्र, कलशान्तरोक्तवर्हिषमितिप्रापनोपसंहारस्य पाक्षिकस्येन नित्यवदज्जनानुपपत्तेः ॥१२॥

अथ वचनाभावाद् जपादिनिवृत्तौ सत्यां तद्वदकमपि परिपेचनं न निवर्तते, अथवाज्ञावादित्याह—

॥सिद्धमुत्तरं परिपेचनम् ॥ १४ ॥

अनाहुत्व

उत्तरं तन्त्र जपादि वधासिद्धमपि कर्तव्यमित्यर्थः । कथं न सिद्धम् ? उपप्लुहोर्तीतिवचनात् । प्रधानहोमानन्तरं तेनोपहोमानामुपरिष्ठा वर्हिषोऽनुग्रहणं भवति । अथवा प्रधानहोमानन्तरमुपदेशादुपहोमानां पुरस्तादनुग्रहणं स्यात् ॥ १३ ॥

अथ कृत्येवधाहर्तव्यम् । परिपेचनं कृत्या परिपेचनान्त कृत्येवर्थः । किमर्थमिदम् ? परिपेचनान्ते ब्राह्मणभोजनाद्येव कर्म प्रतिपाद्येत तान्पदित्येवमर्थम् । अग्रे तु सिद्धमुत्तरं परिपेचनमिति^(२) कमेव योर्न पठन्तो वधाच्छ्रुते । तेनेह स्थालीपात्रे प्रधानहोमानन्तरं तन्त्रहोचस्य ब्राह्मणस्य परिपेचनमेव सिद्धमन्यदसिद्धमिति । तेनोपहोमानामिह लोचनोद्यत इति । तेषामुत्तरमिति न्यर्थम् ॥ १४ ॥

तन्त्रदर्शनम्

स्वष्टमेतत् । ततः प्रतीताभिर्भोकोऽपि ।

केचित्—सिद्धमुत्तरमिति पदद्वयमेक वाक्यम् । सिद्धमधिकृतम् । उत्तरं तन्त्रद्येव जपादि । एतन्त्रेहोमकृत्य पठितमपि 'अधोपदेश प्रधानाहुतीहुत्वा जपाम्यातानान्' (आप बृ २-७) इति श्रौतकमस्य कर्त्तव्यत्वात् प्रधानतुल्यधर्मकस्विष्टकृतोऽनन्तरमेव । तथा 'परिपेचनम्' इत्यन्यान्तर्धर्मिभ्यर्थम् । परिपेचनान्त कृत्या ब्राह्मणभोजनमेवेति । तत्र, सिद्धमुत्तरं परिपेचनमिति प्रतीताभ्यर्हितसामानाधिकरण्याच्च यथाज्ञेयं महादीपवाक्यमेदकस्यवापेक्षयात् । तथा वचनाभावादिह जपाद्येष नाग्नि, दूरे कमवलावलकथा । तथा 'परिपेचनम्' इत्यस्यापि

पदे तुषादयेनैते ब्राह्मणान्तरा न्याय्यकथनवर्त्यम् इत्यहं सति ब्राह्मणान्तराद्येन पूजयितुं कर्म-वन्ति तेषाम्भेद इति ॥

१ ८—आहुत

२ १ १ कृत्येवर्थे

• तुषादयेनैव इत्यत्राह ।

सिद्धमुत्तरमिषेतदन्वयनिराकाङ्क्षत्वात् कश्चेत्यध्याहारो निर्बीजः ।
आनन्तर्यं तु पाठप्राप्तं न विरोधमेव । तस्माद्दूरं यथोक्तशब्दानि कृत्यर्थमे-
वेदं सूत्रमिति ॥ १४ ॥

तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयेत् ॥ १५ ॥

अनाकुलम्

सर्पिन्नेति वचनमतिशयार्थमभिधारणेन प्रागपि सर्पिष्मत्वात् । लो-
किकेन सर्पिणा प्रभूतेनापसिष्येत्यर्थः । यो दक्षिणत आस्ते स इह
ब्राह्मणः तं भोजयेत् वधूपरो वा ॥ १८ ॥

तात्पर्यदर्शम्

तेन दक्षिणदेशेन । सर्पिष्मत् प्रभूतलौकिकाज्योपसिक्तोऽन । तद्वत् दक्षि-
णतो वर्मेषु निषादितं भोजयेत्, तस्येह प्रकृतत्वात् । इह तु सर्पिष्मते-
ति मनुवतिशयार्थः । भोजयेदिति ब्रह्मण्ये होमब्राह्मणभोजनायालव-
कः कार्यः ॥ १५ ॥

योऽस्यापचितस्तस्मात्क्रुपभं ददाति ॥ १६ ॥

अनाकुलम्

असौ वदस्य योऽर्जुनः पूज्यः माचार्यः, तस्मै कृपमं स्थालीपाकस्य
दक्षिणां ददाति वधूः । स्वकुलसदानीवनिबद्धे वराय दातव्या सती दक्षिणा
जायापक्षोऽभ्योऽभ्यदानप्रतिग्रहाभ्यात् न दाचार्याय सोऽयम् । तेनासी
परिक्लीतो भवति । दृश्यते चायं न्यायो वर्मशास्त्रे—“न पिता याजयेत् पुत्र-
न पुत्रः पितृयाजनम्” इत्याहुक-या अचार्याय दक्षिणां ददुरिति ॥ १६ ॥

तात्पर्यदर्शम्

नन्विह सूत्रमयुक्तमिव प्रणिबन्ति । ‘योऽस्यापचितस्तस्मात्क्रुपभं ददाति’
(आप गृ ३-२) इति वदरादन्वयस्य दानकर्तृत्वप्रतीतेः, इह चान्यस्या-
भावात् । यद्यपि यस्मै विद्यते, तथापि तस्मात्कर्तुरपि प्रवासे सहाधिका-
रेषु कर्मसु (१) मध्यमं घनत्वात्तेऽनुमतिद्वारेणैव कर्तृत्वाभ्युपगमात् । अथ-
अथ ‘एतां याजयति’ इति वचनाद्वधूपूयज्यत्वात् । सा स्त्रीधनाद्वरस्यापचि-
ताय ददाति । तेन च कृतिवन्मृता वर आनतो भवति । न च वरायैव
दानम्, जायापक्षोरन्वोऽभ्यदानाद्यभावादिनुपपत्तेः, नैव तत्, वधोक्ता
धिकारे ह्यस्योऽभवतो पिताहाङ्गसन्दर्भेन प्रतिपन्नविवाहाङ्गवशात् । अ-
धिकारसाध्यमेव शास्त्रतदर्थेवाज्ञेदात् । अथ तस्य अधिकारविवाहासि-

अथमेव बधुरनेन प्रधानकर्मणापि चागेन संस्क्रियते, तर्हि बध्वेकाधिकारमित्युक्तिमात्रमिति वृथा स्वीयनाशयः । तस्मात्सुत्रं बधोवपन्नं स्यात् तथा व्याख्येयम् ।

अत्रोच्यते—यद्य तर्ह्यध्याहारेण वा विपरिणामेन वा व्याख्यायते । योऽस्यात्मनोऽपचितः पूज्यः तस्मा कृपम इदिति । यद्वा योऽस्य स्थालीपाकयागस्य कर्तुरपचितस्तस्मा एतयागकर्तो कृपमं इदिति, न तु स्थालीपाकयागान्तराणां कर्तो, तेषामपूर्वत्वात् अयथा-अस्येति वक्ष्या अयमिति विपरिणामः । योऽयं लोके विद्याभित्तनादिसम्पत्त्या अपचितः तस्मा अयमेतत्स्थालीपाककर्तो कृपम इदिति । सर्वथा चेतद्विहितमपि स्यात् स्थालीपाकान्तरेषु कृपमदान् नास्त्येव ॥ १६ ॥

एवमत ऊर्ध्वं दक्षिणावर्जमुपोषिताभ्यां पर्वसु कार्यः ॥१७॥

तत्पुत्र्य

अत्र स्थालीपाकादूर्ध्वं दक्षिणावर्जं वित्वा उपोषिताभ्यां पर्वसु सोमयोरुपवासः, (आप घ २-१-४) इत्यनेन प्रकारेण कृतोपवासाभ्यां गृहमेधिभ्यां पर्वसु पार्वण्यमासीषु कामावास्यासु च एवमेवाग्रेवस्थालीपाककल्पेन स्थालीपाकः कार्यः । कतपतिदेशोऽयम्—पर्वसु स्थालीपाकः कार्यः, तस्य च 'आग्नेयेन स्थालीपाकेन याज्यर्था' 'त्येवमादि. तस्मा कृपम इदानीं' 'त्येवमन्तः कल्प इत्यर्थः । अथोपोषिताभ्यामिति द्विवचननिर्देशात्पुत्र्यपुत्र्यकारिभ्यां तत्र तु पुत्र्येव । दक्षिणा चेह नास्तीत्येतावान् विशेषः । तत्र पार्वणे विवाहनिमित्ता विशेषा सहजपात्राणि शम्भा इत्यादयो न कर्तव्याः । अन्वारम्भोऽपि न कर्तव्यः, यजमानकर्मणात् । अत्र सोमयोरुपजमानावात् । अस्तु तर्ह्यन्यो याज्ययिता, अन्वारम्भश्चोमयो । तदपि न, आपकात् । यद्य इदमस्यसर्गांस्वारम्भं विदध्यात् तत् आपयति न पार्वणादिष्वन्वारम्भो भवतीति । अन्यथा पार्वणातिदेशादेवान्वारम्भः सिद्धस्स्यात् । पाणिग्रहणमपि गृहमेधिर्नोक्तम् । अथादी साह विवाहकर्म विवाहितम् । तेन संवेशनान्ते विवाहिकर्मणि निहिते पञ्चमदायकादीनां गृहस्थधर्माणां प्रवृत्तिः । पार्वण्यस्थलस्य प्रागपि संवेशनात् स्यात् । पाकादूर्ध्वं पर्वज्जातो प्रवृत्तिर्भवति । तदर्थमाह—अत ऊर्ध्वमिति । तस्य च पौर्णमास्यामुपक्रमो नामावास्यायाम् । औत्तमोस्तथा दर्शनात् । तस्यानापस्तम्बान्वानयोः । छन्दोगाश्चमवन्ति—अमावास्या चेत् पूर्वमापयते पौर्णमासेवेतुषा तत् कुर्यात् । अकृत्वा पौर्णमासीमाकाङ्क्षेदित्येके' (शा. सू २-१-२.) इति ।

केचित्—नार्यं धर्मातिदेश, सीर्षादिष्विव हविर्देवतस्यानुषङ्गे
शात् । अतः कतपातिदेश एव, 'इधोभूतेऽन्वहृता, तस्या मासिआद्धेन
कश्यो व्याकषातः' इतिवदिति । नैतत् । हविर्देवतस्यानुषङ्गेऽपि मा
समाग्नितोषं जुहाति' इत्यादिषु धर्मातिदेशस्य दृष्ट्यात् ॥

अपरे तु—(१) एकस्य तृमयत्वे सयोगवृत्तकत्वम् (जै सु ४-३-५)
इति न्यायेन प्रकृतम्यैव स्थालीपाकस्य 'एव पर्यंतु कार्यः' इत्यशिका-
रान्तरसम्बन्धाविकीरित । एतदपि न, एव सति 'एव कार्य' इति सूत्रस्यात्,
'वत्येव कार्य' इति । किञ्च पर्यस्वन्वारम्भोऽपि स्यात्, यतस्तत्समस्तधर्म-
कस्यैव प्रकृतकर्मणोऽधिकारान्तरविभुषणम् । धर्मातिदेशे तु यथा
नान्वारम्भस्तथोक्तमेव 'अथेनामाग्नेयेन' इति सूत्रमतिदेशविशेषार्थमि-
ति वदता भाष्यकारेण ।

अथ च 'अत ऊर्ध्वम्' इति वचन विवाहमभ्येऽपि पर्वारम्भार्थम् ।
यद्यप्यत ऊर्ध्वमित्यर्थविशेषवचन, तथापि पौर्णमासेत्येवमारम्भः । काले
कथेन प्रयोजनैक्यात्, स्थानापत्त्या वास्वामेवारम्भदर्शनात् । अथ
नैतच्छ्रुद्दोगानाम् । 'अमावास्या चेत् पूर्वमापयेत् पौर्णमासेनेष्ट्या तत्कु-
र्वात्, अकुर्वन् पौर्णमासीमाकाङ्क्षेदित्येक' इति । तस्मात् स्थालीपाकान्तर
पौर्णमासी चेत् पूर्वमागच्छत्, तदा विवाहमभ्येऽपि पर्वारम्भः । मासि-
आद्धस्य स्वारम्भश्चतुर्दीक्षामाग्ने अपरपक्षे, शिष्टाचारात्, बोवावनव-
चनात्, कर्ममभ्ये कर्मन्तरारम्भस्यानुक्तवाचकः । तथा वैद्वदेवस्यापि
'तेषा मन्त्राणामुपयोगे द्वादशाहमवदत्तया' (आप य २-३-१३) इत्या-
दिप्रत सपत्नीकञ्जति-वा प्रशस्तेऽदन्वारम्भः ॥ १७ ॥

• पूर्णपात्रस्तु दक्षिणेऽयके ॥ १८ ॥

पात्रशब्द उभयलिङ्गः । चान्यसुष्ठितस्य पूर्ण पात्र पूर्णवर्जित्वाहुः ।
दक्षिणा तेषा ब्राह्मणे देवा ॥ २१ ॥

कर्तव्यमित्यस्य कर्मादीपमवयवि । त्वेव च पात्रपूर्णत्वादेव पवित्रत्वकम् । प-वत्तव्यवत्ताद्यतिदेश-
वेष्टु पत्यशेषविनिर्मुक्त्यैव न केनचि र्गतिरस्तु सत्यत इति ॥

१ इत्यस्य कर्तव्य पत्यशेषे कतप्रकारेण कर्तव्यस्य अनुष्ठाने तदर्थेन बोधोन्मेषेति अनु-
त्पत्त्या कर्तव्यो यत्तव तत्र दृष्टव्य कर्मावधिकार्य ।

• "दक्षिणेऽयके" इति पदव्युत्पत्तिरुक्तवती इति Dr M. Winternitz महाशयैरुपेक्षिते, पात्र
अननुष्ठानतुल्यतायेव दक्षिणैवेति लिखितम् ।

तात्पर्यदर्शनम्

धान्यादेः पूर्णं पार्थिवमित् पात्र पूर्णत्वम् । यद्वा—

‘अष्टमुष्टिं भवेत् किञ्चित् किञ्चिद्व्यवहारि पुष्कलम् ।

पुष्कलानि च व्यवहारि पूर्णत्वान्न प्रचक्षते ॥’

इति वचनात् धान्यमुष्टीना अष्टाविंशत्यधिकं यत् पूर्णत्वम् ।
पात्रशब्दश्चोभयलिङ्गः । तुशब्दात् पर्यन्तस्य विकल्पो, न वृषभदाने ॥२८॥

सायं प्रातरत ऊर्ध्वं हस्तेनेति आहुती तण्डु-

लैर्वैवर्षा जुहुयात् ॥ १९ ॥

अनाकुलम्

अस्मात् स्थालीपाकादूर्ध्वं सायञ्च प्रातश्च एते आहुती मीहितण्डुलै-
र्वैवर्षा जुहुयात् । अत ऊर्ध्वमित्यस्य पार्यण्यदेव प्रयोजनम् । तेन तस्यामिष-
राक्षाचारम्भः । तस्मादूर्ध्वं इत्यप्योक्तसाधनजनम् । एते आहुती इत्युक्त्येते-
षे अग्निहोत्राहुती साहित्याग्नेस्ते एते इति प्रतिज्ञापनार्थम् । तेन तज्जर्माणामन्न-
प्रवृत्तिः । यथा ‘पालाशं समित् वाहुलं मूलात् समिव’ (आप श्लो १-१० ४)
इत्येवमादीनां प्रातुष्करणहोमकालपोषः । तच्चोक्तमाश्वलायनके—तस्या-
ग्निहोत्रेण प्रातुष्करणहोमकाली व्याकथानी (आश्व. सू १-२-५)
इत्यादि । हस्तेनेति इर्ध्वा अपवात् । तन्मन्त्रस्य चतुर्पदेशादूर्ध्वत्वम् ।
परिस्तरण तु मन्त्रत्वेव । परिषेचनं त्रिवर्षेव विधीयते ॥ २२ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

सायं प्रातरित्याग्निहोत्रकालानां चतुर्णां पुष्कलत्वम्, अग्निहोत्रानु-
कारित्वादीपासनहोमस्य । अत ऊर्ध्वं स्थालीपाकान्ताग्निहोत्रादूर्ध्वम्,
विषादस्यैवात्र परमप्रकृतत्वात्, न त्वनन्तरप्रकृतरवात्पर्यन्त ऊर्ध्वम्,
यतो न प्रासाङ्गिकप्रकृतपरामर्शस्त्वरसस्तर्जनाज्ञाम् । स्थालीपाकान्तादि-
ति च स्थालीपाक विधाय, ‘अत ऊर्ध्वम्’ इति वचनात् । अस्व चार-
म्भोऽनन्तर रात्रावेव यदि नव नाक्षत्रं नातीताः । अतीताश्चेदपरेषु स्वा-
यमेवाग्निहोत्रारम्भेलापाम् । अत्र हस्तेनेत्यादिना कृत्स्नविधानम् । हस्ते-
नेति विधानादूर्ध्वादिनिवृत्तिः । तण्डुलैर्वैवर्षेति विधानात् वाक्यस्य ।
उभयतः परिषेचनमिति परिसङ्ख्येयानात् पार्यण्यधर्माणाम् । वैद्वदेवे
ऽर्षीणमेव व्याख्यानम् । ‘एते’ इति विशेषणाच्चापि द्वितीयाहुतिः
स्विष्टकृत्स्थालीपा अङ्गमित्यर्थः । तेनेत्या विस्मृत्य कर्मसमाप्ती नवा पुन-
र्होतव्या । किन्तु सर्वप्रायश्चित्तमेव ॥ १९ ॥

स्थालीपाकवद्देवतम् ॥ २० ॥

अनाकुल

देवतैव देवतम् । अग्नये स्वाहेति पूर्वाहुनिः । अग्नये स्निग्धकृते स्वाहेत्युत्तरा ॥ २३ ॥

आत्मवेदर्शनम्

अयं 'एने आहुती' इति शास्त्रस्यानुवादः पूर्वाहुतेर्विकल्पं विधातुम्, यथा—पास्त्रीयते 'आनुयषदकरोति । अपि ओपांश्चनुववत्कुर्यात्' (आप श्री १३-१४-५, १०) इति ॥ २० ॥

* सौरी पूर्वाहुतिः प्रातरित्येके ॥ २१ ॥

अनाकुल

सौरी सूर्यदेवस्याः सूर्याय स्वाहेति वा पूर्वाहुतिर्मिथ्येति । अन्यत् समानम् तत्र यथाकामी प्रकरोत । प्रक्रमानु नियम्यते ॥ २४ ॥

आत्मवेदर्शनम्

सौरी सूर्यदेवस्या 'सूर्याय स्वाहा' इति पूर्वाहुतिः प्रातर्होम इत्येकोऽत्र उभयतः परिषेचनं यथा पुरस्तात् ॥ २२ ॥

अनाकुल

अस्य होमस्य परिषेचन उभया पुरस्तादुपरिष्ठाच्च कर्तव्यम्, यथा पुरस्ताच्छेदितम्—अग्निं परिषिञ्चति पूर्वयत् परिषेचनमिति ॥ २५ ॥

आत्मवेदर्शनम्

उभयत एतयोराहुत्योः पुरस्तादुपरिष्ठान्च परिषेचनं यथा पुरस्ताद्विहिः 'अग्निं परिषिञ्चति' (आप सू २-३) 'पूर्वयत्परिषेचनमन्वयमस्याः' (आप सू २-८) इति । पाकयज्ञेषु समस्तु न विद्युहृषी । 'सैषा मीमांसाअग्निहो एव सम्पन्ना । सधो आहुः । सर्वेषु गृह्यकृतुष्विति' (तै ब्रा. ३-१०-२ इत्यत्र 'तदिदं सर्वयज्ञेषूपस्यर्शनं भवति' (आप श्री. ४-१-७) इत्यत्र च सर्वयज्ञेन प्रकृतपरामर्शेना प्रकृतधौतसर्वयज्ञानामेव परामर्शान् अस्मादेव हेतो 'द्विर्जुहोति' (आप सू २-११) इत्यादिना परिसङ्ख्येयं कृत्यनिधानाच्छास्त्रिहोत्रिकविकल्पवपि नैव विद्युहृषी ॥ २२ ॥

पार्वणेनातोऽन्यानि कर्माणि व्याख्यातान्याचारा-
द्यानि गृह्यन्ते ॥ २३ ॥

अनाकुलम्

पर्वसु भवः पार्वणः । तेन पार्वणे स्थालीपाकेनातोऽस्मात्पार्वणा-
न्यानि कर्माणि व्याख्यातानि कन्याचारदृष्टान्ते ज्ञायन्ते तानि सर्वाणि ।
अयमपि कल्यातिदेशः । योऽयं पार्वणस्य कल्प 'एवमत ऊर्ध्व'
इत्यादिः पूर्वपात्रस्तु दक्षिणेत्येक इत्येवमन्तः स एव सर्वेषां पाकपञ्चाशं
कल्प इत्यर्थः । तत्रोपवास पार्वणादन्यत्र न भवति । पूर्वसंयोगेन प्रकर-
णान्तरे विधानाद् उपोषिताभ्यामित्यस्य चाविधायकत्वाद् । न
न्यस्मिन् वैवाहिके चमौ(१)आज्ञाताः पार्वणस्यापि तत् एवातिदिष्टम् ।
ततश्चाग्रेषामपि तत् एवातिदेशः कर्तव्यः । 'दक्षिणावर्जं' 'पूर्वपात्रस्तु
दक्षिणेत्येके' इत्यस्य विशेषस्य परिग्रहार्थस्तु पार्वणेनातिदेशः । 'अतोऽन्या-
नि' इति वचनं सामानासीयपरिग्रहार्थम् । तेन एकगुणेष्वेव स्थालीपाकेषु
पशुषु चायमतिदेशो नाज्यनुनकेषु । कोचिद् तथापीच्छन्ति । कर्माणीति
वचनाद् कर्मणामेव पार्वणव्याख्यातत्वम् । न कालकर्तृचमौणम् । तेन
विज्ञेति पाकवहेने (आप य १-२६) त्यस्य चमौवत्सर्वपर्वणियमश्च न भवति ।
हृदयसंसर्गादिपूववासश्च । व्याख्यातार्थीयति वचनाद् व्याख्यानमेव
पार्वणेनाग्रेषां कर्मणाः न प्रकृतिविकृतिभावः । तेनानारम्यपार्वणस्यापि
कालागमे सर्वपक्षवादी प्रवृत्तिर्भवति । आचाराद्यानि गृह्यन्ते इति वचनाद्
न्यस्मिन् शास्त्रे ऽनुपरिदृशनामपि शास्त्रान्तरदृशनां एकगुणकालागमय
मुपदेशो भवति । यथा-काम्यानां स्थाने काम्याभरण 'चदाहुतिश्चय'
रित्येवमादीनाम् ॥ २६ ॥

तत्सर्वदर्शनम्

पार्वणेन वैवाहिकेन स्थालीपाकेन । अतोऽन्यानि अस्मादन्यानि सर्वप-
क्षादीनि कन्याचारदृष्टान्ते तानि कर्माणि व्याख्यातानि । तेष्वेतद्दर्शनातिदेश
इत्यर्थः ॥

ननु-कस्य पार्वणशब्दव्याख्याय वैवाहिकस्थालीपाकस्य ? इति चेत्-
मित्यस्तान्त् 'उपोषिताभ्यां पर्वसु कार्यं' (आप य ७-१७) इति पर्वसु
वचनत्वाद् पार्वणः । तस्य च पार्वणस्याय प्रकृतित्वेन सम्बन्धीति 'तस्ये-
वम्' (पा स ४-३-१२०) इति पार्वणशब्दादण्प्रत्यये कृते पार्वण इत्येक

कर्म भवति । अथपि कर्मान्तराणामप्यत्र प्रकृतिः, तथाप्यस्य पार्वणसम्बन्धिनया व्यवदेशपर्यमेव युक्तम्, यतोऽत्र कर्मणि (१) ब्रूयदेवतयोरप्यतिदेशः । कर्मान्तरेषु स्थितरघर्मोणामेवेति ।

नन्येवमपि शीघ्रावगतस्य स्थित्यस्य पार्वणस्य प्रकृतित्वे सम्भवति किमिति विलम्बितावगम्यस्य वैवाहिकस्य प्रकृतित्वमुच्यते ? इति चेत्-न, वैवाहिक एव धर्मोपदेशपौष्कल्यात्, इतरत्र तदभावाच्च । प्रसिद्धस्यैव त्वाव — यस्य पुष्कलो धर्मोपदेशस्योऽन्येषां प्रकृतिः, न हि मिथुको मिथुकात् याचितुमर्हतीति । तस्माद्युक्तं वैवाहिकस्यैव प्रकृतित्वम् ।

अस्य च वैवाहिकस्य पार्वणशब्दवाच्यत्वं धर्मशास्त्रे व्यक्तमेव । 'पर्वसु चोपवासवासाः । औपवसनमेव कालान्तरे भोजनम् । तृप्तिश्चाग्नस्य । यच्चैनपोः त्रिषु स्वाग्नेतस्मिन्नहनि मुञ्जीयानाम् । अथका शय्यायाताम् । त्रैधुनचर्जनं च । श्वोभूते स्वास्तीपाकः । नस्योपचारः पार्वणेन व्याख्यातः' (आप च. २-१-४ ११) इति स्थित्यस्य पार्वणेन व्याख्यानमिथ्यात्वात्, पर्वसम्बन्धिनः कर्मान्तरस्वासासम्भवात्, स्थित्यस्य च स्थित्ये नैव व्याख्याने आत्माश्रयोवात् ।

नन्यत्र केचित्—'यच्चैनपो त्रिषु स्वाग्नेतस्मिन्नहनि' इत्येतच्छब्देनैकवचनान्तेन 'पर्वसु च' इति बहुवचनान्ननिर्दिष्टपूर्वाहपरामर्शो रूपवत्तः, 'पाणिग्रहणादधि सृहमेधिमोक्षेत्तम्' (आप च. २-१-१) इति परमप्रकृत पाणिग्रहणनक्षत्र परामुच्यते । तेन प्रतिसदस्तत्र पाणिग्रहणनक्षत्रे त्रिषुभोजनादि कार्यम् । श्वोभूते च स्वास्तीपाकः कर्तव्यः । तस्य च कर्मान्तरस्योपचारः पार्वणेन स्थित्येन व्याख्यात इत्याहुः । तत्कथं धर्मशास्त्रे व्यक्तं वैवाहिकस्य पार्वणशब्दवाच्यत्वमिति ।

तत्र, यतोऽत्र अतमेव परमप्रकृतम्, पाणिग्रहणस्य तु तदवधितया कीर्तनमात्रम् । नक्षत्रं तु गम्यमानमेव । गम्यमान चेत्तच्छब्देन पराश्रयद्वयत्रिषुभोजनादिना विशेषयितुं च नार्हम् । तदाहुराचार्यः—

“गम्यमानस्य चार्थस्य नैव ह्य विशेषणम् ।

शब्दान्तरेर्विमत्स्या वा धूमोऽव अवलर्ततिवत् । (तन्त्र वा १-१-७)

इति । अतस्त्वाव 'पर्वसु च' इत्युद्देशगतबहुवचनविवक्षितत्वात् शुनाध्यवहितस्य प्रकृतस्यपूर्वाहस्यैव परामर्शो विशेषणं च युक्तम् । अत उपवासादेरिव त्रिषुभोजनादेरपि पर्वसम्बन्धात् 'श्वोभूते स्वास्तीपाकः' इत्युपवासादिधर्मविधानार्थमेव । 'उपोषिताभ्याम् पर्वसु कार्यः' इति

गृह्यविहितस्य स्वातीपाकस्यानुवाद एव न कर्मान्तरस्य विधिः । अनुवादे च तत्सोपचार इति वृत्तस्य परामर्शो घटते । विधौ तत्सोपचार इति स्यात् । अथ च यद्यपि 'पार्वभूते स्वातीपाकः' इत्यापाततोऽनुवादस्वरूपः तथापि वक्ष्येति विधीयमाना उपवासविधयोऽनन्तरयो धर्मास्तस्माद्विधन-सोपचारः पार्वणेन व्याख्यात इति स्वाध्याहारमेवेदं सूचं व्याख्येयम् । तस्माद्वर्माशास्त्रेऽपि वैवाहिकस्य पार्वणशब्दस्यपदेऽप्यस्यैव प्रकृतित्वम्, न नित्यस्येति सिद्धम् ।

अन्वेनपि शीघ्रयोधकत्वात् वैवाहिकेनेति वक्ष्यते, किमर्थमस्य विवाहाद्वैवापि सतो विवाहसम्बन्ध निररुण्य 'पार्वणेन' इत्याह । उच्यते—इतराद्वचस्य न शम्भाः, किन्तु शिष्टाचारसिद्धाः परिवय दधेत्येवमर्थम् । अथ च अतोऽम्बादीत्याह—एतत्सदृशान्पेचीयप्रधान-हवींषि सर्पवत्प्रादीनि कर्माकपनेन व्याख्यातामि, न त्वेव सप्तसद-शानि पशुप्रभवप्रधानहवींषि अपाहोमादीनीति वक्तुम् । कुत एतत् ? 'तत्र सामान्वाहिकारो वस्येत' (आप प ३-४७) इति परिभाषा-वचनात् ।

किञ्च अतोऽम्बादीत्यस्य नष्टसमासप्रत्ययप्रहङ्गवद्व्यात् 'नमिष पुष्टमन्वसदृशाविकरणे तथाहर्थावयति' (वै प ७४) इति नष्टसमासमेवार्थनिर्णयात्, वाक्यसमासयोर्निष्कार्यत्वे चासमर्थसमा-सापत्तेः । औषधानि हवींषि पशुप्रभवानि च कर्माणि कतिपय च । इति चेत्—पुरोडाशः, ओदनो, यवागूमाचकुलाः, वृधुकाः, लाजाः, सक्तवः, विशानि, कलीकरवानि, धानाः, करम्भाः, सुरेभ्योषधानि द्वादशवि-धानि । पयो, दध्या, जव, आमिक्षा, वाजिन, मधुधानानि, पशुरसः, इशोमित, रवक्, वपेति, पशुप्रभवानि दशविधानि । 'अथ कर्माक्यान्वा-यानि गृह्यन्ते' (आप सू १-१) इति प्रकृतेऽप्यत्र पुनर्वचनं गृह्यमन्ते-ऽनुक्तार्थं महाराजस्यास्तीपाकव्यवहोमादीनामेतद्विहितैः वक्तुम् ।

ननु—यद्यनेनैव सूत्रेण औषधद्विविधेषु कर्मसु पार्वणत्वातिदेशः, किमर्थं 'अस्तमिते स्वातीपाकः' 'पार्वणवसान्यमागान्ते' (आप सू १८-५, ६) इति सर्पवल्ली पुनर्वचनम् ? उच्यते—यद्यपि (१) धीत आ

१ धीत इति । अथ यत्र—शीते आपवने यत्र हवींषि । तत्र मासेन यत्र पुरोडाशं पुरो-
वर्धयेत् । इतरादि वक्तुं वाच्यं दर्शनात् । यत्र ऐवमं पुरोडाशं यत्र । ऐतद्वैव व-
भि नदर्शितम् । औषधसमासकसम्बन्धेन । वाक्यसमासकसम्बन्धेन । तत्रैव दधेति
ति । इति यत्र पूर्ववचनेन । तेषां पूर्ववचनकालीनं वक्तुं स्यात् 'विधेतिविवाहोक्तं

अथमे वैश्वदेवादीनां भूयस्येन पौर्णमासतन्त्राशुहोरां ऐन्द्राग्रस्य मुख्यत्वात् 'मुख्यं वा पूर्वबोदनाल्लोक्यत्' (जै. सू. १२-२-२१) इति सिद्धान्ताभावेन 'आमावास्यास्य तन्त्रम्' (आप. श्रौ. ३-२९-५) इति दर्शितम्, तथाप्यग्निमान्वेषां हविषां बहुत्वेऽप्यौषधस्य मुख्यत्वात् पार्वणतन्त्रैवेति मुख्यत्वाय मन्त्रबुद्धिहितार्थं दर्शयितुमेव पुनश्चाहुः 'पार्वणस्य द्वाप्यभावाभ्ये' इति । तेन मासिआद्ये अष्टकाकर्मणि च पार्वणमेव तन्त्रम् । यद्यप्यष्टकायां यथाहोमस्य मुख्यस्यापूर्वत्व, तथाप्यग्निमान्वेषां कृतेन विधानाभावादीषधत्वात् 'स्विर्दृष्टमभूति समानमाविर्बुद्धमिच्छानात्' (आप. सू. ३२-८) इति दर्शनाच्च पार्वणमेव तन्त्रम् । अपूपहोमे तु 'पार्वणवत्' (आप. सू. ३२-१) इति पुनर्वस्यमपूपनासीदनाविद्याल्लोमानां स्थाने विकल्पेन विहितस्यौषधहविष्यत्स्यापि दधिहोमस्य पार्वणतन्त्रप्राप्तिं ज्ञापयितुम्, न तपूपहोमाद्यं, न स्यौषधतद्विष्ठादेव पार्वणतन्त्रप्राप्तिः । तास्यानापेक्षया च तद्धमेमासिर्दृष्टः । यथा (१) 'यस्य हविरे वसता अपाकृता घयेयुस्त-स्थाने वायव्यां यशाम् निर्वपेत्' (आप. श्रौ. १-१-२३) इति सास्त्रापरिच्छाने विहितत्वा यथाभावात्सासायदमां ॥

केचिद्—नियस्य पार्वणस्य य कल्पस्स एव सर्वेषां यज्ञानां कल्पः । यद्यपि वैवाहिके यज्ञां ज्ञानं, तथापि निम्नस्थैश्च कल्पसिद्देशो 'दक्षिणावर्त्त' इत्यस्य परिग्रहार्थः । अतोऽप्यासीति वचनदेतः सरशानां यवनगुला नामेव स्थालीपाकानां यज्ञानां चाप्य विकल्पो, न त्याज्यगुलकानाम् । कर्माणां वचनात् कर्ममात्रस्यैव स्थालीपाकानां, न तु कर्तृतद्धर्मकाशादीनाम् । तेन 'यदभेनायकीर्णा निरूपति पाकयज्ञेन वजेन, (आप. श्रौ. १-२१-८) इत्यत्र यशौ न पञ्चावित्तम् नापि इदमससर्गादिषु (२) पर्वणो नियमाः, विशेषतश्चापवासरस्य धर्मशास्त्रे पर्वसम्बन्धेन विधानात् । यथास्यानासीति वचनादन्वेषां वैतद्विहितत्वम् । तेनानारव्यपार्वणौऽपि तेष्वधिकारी । इदमससर्गादिषु पुनस्तन्त्रविधानं आप्यहोमवक्ष्यमाद्यम् ।

अथाने पृच्छां स्यात् 'यपर्वणत्' (जै. सू. १२-२-२१) इति 'यपिनं वैश्वदेवादीनां भूयस्येन पौर्णमासतन्त्राशुहोरां ऐन्द्राग्रस्य मुख्यत्वात्' इति बोधितुं 'पार्वणस्य तन्त्रम्' इत्युच्यते-पर्वः । पुनस्तन्त्र इति पर्वद्वयनेनानुपादयम् । तन्त्रेन यपर्वणे निश्चितत्वात् । यथा तन्त्रे यपर्वणक वचनस्यैव नानि चर्चः ॥

१ पूर्वपूर्वमन्त्रोपाकस्यानासीदविस्मयादनासी सप्तहोमं यथाहुः यथा ऐन्द्राग्रहोमे पुनर्वाचं सप्तहोमं पदे पूर्वमपि यव निर्वपेत्, न इतिपर्वणशेषेषु यपर्वी सप्तहोमस्थाने यथापु पचत् इति चर्चः ।

एतद्ब्रह्मोपादिष्टेषु यत्र चयनं तत्रैव तन्त्रं, नाम्बन्धः । तेनाद्यवये तन्त्र-
लोप इति ।

तत्र, एत उपादिष्टधर्मकस्य वैवाहिकस्य धर्मातिदेशोऽपिनैव दोषः ।
प्रायुक्तमित्यस्य कल्पतिदेशे पर्वोदीशमभ्यतिदेशादोषः । कर्मभित्ति
पञ्चनाशेति चेत्-न, तत्त्वोद्देशसमर्पणोपपत्तीभावात् । अथचन्द्रमाहिव
आदिकस्योच्छृङ्खलत्वात् । दक्षिणाऽभावात्तु प्रयोजनं तस्य 'योऽस्याव
क्षितस्तस्मात्प्रयत्नं दद्यात्' (आप नृ ७-१६) इति सिद्धम् । तथा स
दशोपयमतिदेश इत्युक्तिमात्रम्, असदशेष्यपि पशुध्वभ्युपगमात् ।
पञ्चत्वात् सावस्थे द्रव्यत्वादात्तेऽपि स्यात् । न चैव व्याख्यातज्ञान-
प्रकृतिविकृतिः चाभावात् । अतः तत्रैव देवसृजो स्यात्प्रातः (आप धी
१२-१५-१) इत्याद्या प्रकृतिविकृतिव्यवहारः स्यात् । तथा तैकस्मिन्नाम
वये तन्त्रलोपकलार्थं निवमार्थानि बहुनि सूत्राभ्युपगम्यानि । अतिकृ-
तमातिध्वमावयणं स्यात्प्रातःमात्रसूत्रादेव स्यादिति सिद्धे । अतस्त-
नि तन्त्रसूत्राणि यथोक्तप्रयोजनार्थानि । अत्राप्यप्यसि तन्त्रवदेव ॥२३॥

• यथोपदेशं देवताः ॥ २४ ॥

अग्निं भुविष्टकृतं चान्तरेण ॥ २५ ॥

अथानुप

पार्वणेनातोम्वातीत्यथ कल्पतिदेशः इत्युक्तम् । तेन पार्वणे ये देवते
यस्य स्यात्सीपाकः । तेषां सर्वेषु कर्मभ्यु प्रवृत्तिः । तत्र तत्रोपादिष्टमित्यु-
देवताभिः पार्वणद्वयवयोः बाधे प्राप्ते तादृशस्यैव वचनं (१) तत्र सोदि
ताना देवताना देशविधानार्थञ्च-योऽयमग्निः पार्वणे यस्य स्विष्टकृतः,
तादृशतरेण तयोर्मध्ये ता देवता बह्व्या इति । तत्र पार्वणस्याग्नेः पार्वणमेव
हविः । तत्र तत्र विहिताना नत्र तत्र विहितम् । स्विष्टकृतस्तु सर्वो हविश्चोषः,
अन्यथा तथा द्योतात् । अन्ये तु तत्र विहितादेव हविः पार्वणदे-
वतयोः पीन्यामिच्छन्ति ।

अथ माह-तात्र पार्वणदेवते अनुद्यते अग्निश्च स्विष्टकृतश्च । किं त-
र्हि ? आवाप्तुके एते अनेनैव वचनेन विधीयते । तत्र हवियोऽनुपदिष्ट-
त्वात् अग्नेराज्यं हविः । स्विष्टकृतस्तु सर्वो हविश्चोष इति । सर्वथा
सर्वेष्वेव पार्वणातिदिष्टेष्वग्निं पूर्वं यष्टव्यः । तथा च ओंतेषु दृश्यते येन
पक्षेनेत्सैत् कुर्यादेव तत्राग्नेयमिति । (२) यथा भाष्य व्याख्यायते ।

पार्षणध्यायवातेषु सर्वेष्वेव कर्मसु यधोपदेशं देवता यजति अग्निं स्विष्ट-
कृतं च यजति योषमग्निस्विष्टकृतं पार्षणे द्वितीयो देवताविशेषः तं च
यजति तस्मादेव हविषः । यत्तत्र तयोपदिष्टानां हविरिति । तत्र यधो-
पदेशं देवता इत्यनुषाद् स्विष्टकृतसंस्तुत्यवधिधानार्थः । असति स
सुच्यते तेषु तस्य अनुलिप्तं स्यात् । तत्र तयोपदिष्टभिर्देवताभिर्निर्वातेन
त्वात् । अग्नेरिष्ट स्विष्टकृतोऽपि प्रधानदेवतावचनोक्तिस्तत्वात्—‘अग्नि-
स्विष्टकृद्वितीय इति । अन्तरेण इत्यनेन तु तस्यैव स्विष्टकृतो देशो नि-
यम्यते—प्रधानाहुतीभ्योपहोमांश्चान्तरयोऽग्निं स्विष्टकृतं यजतीति । तेन
यत्नानुत्तरा आहुतीहुत्या जयादि प्रणिपद्यते, ‘आज्याहुतीदतरा जया-
दि प्रतिपद्यते’ इति च क्रमपरं यत्तत्र तथापि निरयमग्निस्विष्टकृ-
दग्निस्तत्परांशे यष्टवो भवतीति । प्रकरणाच्च प्रधानाहुतीरुपहोमाश्चा-
न्तरेणैत्यर्थोऽपि लभ्यते ॥ २७ ॥

तामर्पयन्तम् ।

अत्रास्वपदो विग्रहः, अन्वयीभावसमासत्वात् । अन्वाहारश्च, सा-
काङ्क्षत्वात् । यधोपदेशं सर्ववक्ष्यादियु याञ्च यावदवञ्च येन येन प्रकारेण
मन्त्रविधानादिनोपदिष्टा देवतास्मा एव भवन्ति, न पार्षणदेवता । न
तेषु पार्षणे प्रधानं समुच्येत इत्यभिप्रायः ।

ननु—विहृताशुपकारमुख्येन तज्जनकानां धर्माणामतिदेशः, प्रधानं
शोषकार्यं, शोषकारजनकम् । पार्षणे च स्थालीपाकहोमयोः मयसो
होमः प्रधानम् । अनस्तस्यातिदेश एव नास्ति । दूरे तत्समुच्चयाश-
ङ्का, यद्विरासावेयं सूत्रं स्यात् । ‘यद्विर्मर्दक्षयति’ (तै सं ५-१-२)
इत्यत्र तु(१)जाहुतीनां दीक्षाहुतीनां अहृत्त्वादिदेशः, अहृत्त्वाच्चान्न-
समुच्चयः, यधोपदिष्टानां प्रकृतिकल्मसकमवाधमपादगते निषेधश्च युक्त-
एव । सत्यमेवम्, किन्तु गार्हपत्योपहोमयोः मयसो ह्ये मन्त्रद्वयोः श्रव-
णान्वयोरतिदेशानतिदेशयोश्च अनभिज्ञास्ते पार्षणमेव निषेधेणातिदे-
शप्रतिमासात् ‘यद्विर्मर्दक्षयति, इत्येवौ वर्धनमावाच्य प्रधानानिदेशत-
त्समुच्चयाशुपदिष्टप्रधानानामगते निषेधः च सम्पद्यते । तद्विरासावे-
यं सूत्रम् ॥ २८ ॥

अथ वैकृतप्रधानहोमानां स्वावमर्चादग्निमुख्यौविष्टकृतयोश्च वि-
धायति—

‘यधोपदेशं देवता’ (आप सू ७-२४) इत्यनुवर्तते । यधोपदेश

देवताः ये विकृतानुवादिकाः प्रधानहोमाः ते अग्निं स्विष्टकृतं चान्तेन अग्ने
वसोचिष्टकृतयोर्होमयोर्मध्ये भवेत्तु । अत्र च स्विष्टकृतमिति वदन्ति मि-
त्थपि सिद्धानुवादात्, अन्यतश्च प्राप्यमावात्, योयविभागेनाग्निमु-
द्दिष्टं जुहुयादित्यभ्योऽप्यर्थो विधीयते । विमलस्य सूत्रस्य वाच्यं वि-
वक्षितेऽर्थे - सर्वेषु तन्मयस्वायत्तहोमेषु वक्षिहोमेषु योवाकरयसमाप-
नयोश्च शिष्टाचारा 'इत्येव स्वाहे' त्याज्येन अग्निमुत्साक्यमद्गहोम सर्व-
भ्योऽपि प्रधानहोमेभ्यः पूर्वं जुहुवादिति ।

तन्मय 'स्विष्टकृत' मिति स्वार्थम्, सर्वत्र स्विष्टकृतशेषप्रतिपत्त्य-
र्थेवात् स्वत एवास्वायन्ते एव भवतीति । नेतृ-विहतिषु द्विविधा
प्रधानहोमा — योयविभागाः अपूर्वोश्च, नेषामुभयेष्वाम-वन्त एव स्वि-
ष्टकृतयोः स्यादित्येवमर्थेवात् । अन्यथा वसोमाद् स्विष्टकृतस्य एव
स्यात् । तथापि मिति चोभयेभ्यः प्रधानाहुनिभ्यः पूर्वमेवाग्रमुत्समित्येव
मर्थे स्विष्टकृतप्रियम् इति ॥

केचित् — 'यथोपदेश देवता अग्निं स्विष्टकृतं च' इत्येवमन्तमेकं सू-
त्रम् । तत्स्वार्थं — 'अग्निस्विष्टकृतं द्वितीयं' (भाष्यं सू ७-७०) इत्यत्र
स्विष्टकृतः प्रधानहोममुत्सवमस्वजापनात् विहतिषु च पार्थिवप्रधानहो-
मे सन्ति तत्स्वार्थं लापस्स्वात्, स मा भूदित्यनेन सूत्रेण 'यथापदेश
देवता' इत्यस्य, अग्निं स्विष्टकृतं च कुर्यात् इति तासु तस्य स
मुत्सवो विधीयते । तथा 'अन्तरेण' इति पदमेकं सूत्रं 'अन्त-
रा त्याज्येन' इत्यादिवत् । प्रकरणादुत्सवजापनात् अयादीनां च म-
ध्ये सर्वोत्सवपि विहतिषु स्विष्टकृतिष्व एवेत्यर्थः । इतरथा क्वचित्स्व-
लापः स्यात्, 'स्यालोपाकादुत्सव आहुतीर्होमा अयादि प्रतिपद्यन्ते'
(भाष्यं सू ९-४) इत्यादि परिसङ्ख्येयं कुर्वन्ति ।

तत्र, विभागे साक्षाद्गोर्होतीयान्तयो 'अग्निं' स्विष्टकृतं, त्येतयोः
अन्तरेणेत्यनेन सम्बन्धाकाङ्क्षेण एकवाक्यत्वे सम्भवति वाक्यमन्तरा-
नुक्तत्वात्, 'अग्निस्विष्टकृतं द्वितीयं' इत्यस्य प्रयोजनान्तरपरत्वाच्च ।
तथापि यदि स्विष्टकृतं प्रधानमुत्सवमस्वजापनात्, तदा तज्जोषसि प्रधानहोम-
प्रापञ्चितमेवावस्यते । तथा 'अन्तरेण' इत्यस्य यथोक्तधुनसम्बन्धस्य
वसन्मध्ये अत्रकृतगम्यमानान्वयो न युक्तः । स्वर्थे चैतत्, स्वमते स्वि-
ष्टकृतसमुत्सवविधानादेव (१) विदोषाया परिसङ्ख्याया अपि निरस्त

१ परिसङ्ख्यायैदोष च—सर्वोत्सवः कार्योत्सवः परिसङ्ख्यायै । यथा यत्र परिसङ्ख्या-
यैता इत्यत्र । द्वितीयं चैतत् प्रसङ्गस्य वाक्यस्य अन्तरेणेत्येव वा वाक्यस्यापि साङ्ग-व-स्या-
मिति तत्र स्वार्थान्वयः ।

त्यात्, तस्य सर्वत्र निष्पद्येनालोपसिद्धे ॥ २५ ॥

अधिकृतमातिथ्यम् ॥ २६ ॥

मनाकुल

या गौरतिथय आलम्ब्यते 'गेतिने गां प्रोहेति' तदातिथ नाम कर्म तदनेकमपूर्व (१) पार्वण्यमस्तह्वाहोमे न कर्तव्य इत्यर्थः । इदमेव ज्ञापक च इच्छावाक्येण लोपतिदेश । किं तर्हि ? सर्वेषु पक्व-गुणेषु पशुष्वपीति । तेनाह्वयार्था काम्यपशुषु च शास्त्रान्तरदृष्टेः पार्वण्यमस्तििति ॥ २८ ॥

रात्मन्दर्शनम्

अतिथिदैवस्य कर्मणो निमित्तं तदतिथ्यम्, गवाक्षम् इत्यर्थः । तदधिकृत यथोपदिष्टमेव स्यात् । नाथ 'अग्निमिक्षा' (आप सु १-१२) इत्यादि सामान्यमपि तत्रम्, पार्वण्य तु दूरे, (२) कुम्भविधानात् यज्ञ-तेरपूर्वकम् (ज सु ८-१-५) इति श्यायात् । 'कृत्स्नविधानं च तस्यै वर्षां अवाधित्योपस्तीर्णाभिधारितां मध्यमेनतमेन वा पलाशार्धेनोत्तरवा जुहोति' (आप सु २२-४) इति । यत्रच प्रदर्शनार्थम् । तेन यथाहोमानन्तर (३) किशुकहोमसर्वपहोमकालीकरणहोमादयोऽप्यपूर्वा एव, कृत्स्नविधानस्य तुत्पत्त्यात् ।

मनु- 'आग्नी प्रधानम्' इति पाशिकवचनात् वैश्वदेवबलिहरणानि तावदहानि । अग्नी होमेषु च आग्नेयस्वीविहङ्गतावन्तमेन वे होमान्त एव प्रधानाः । नी तु सर्ववत्त्वादिसामान्यादहमिषाद्युत्पाद—

वैश्वदेवं विश्वे देवाः ॥ २७ ॥

मनाकुल

आर्याः प्रयता वैश्वदेवं इति चोदिते वैश्वदेवाग्रे कर्मणि देवतोपदेशोऽयं निर्वापकाले सङ्गुल्यार्थम् । यास्तु तत्र देवताः पद्भिराद्यः प्रतिमान् (अथा घ-२-३-१६) इत्येवमाद्याः ता प्रधानकाले देवताः, तेन निश्चेत्प्रो देवेभ्यः इति सङ्गुल्य (४) गृहस्थेन स्वगृह वाकः कार्यः ।

१ ग सु पार्वण्योपसृतावकाशेन न कर्तव्यः ।

२ अग्निमिक्षासर्वहोमिषावकाशेन प्रयता वाक्यवृत्तिरिति । यत्र अग्निमिक्षाहोमोऽपि विनश्ये ।

३ किशुकहोमे विहितसर्वहोमे (आप सु १८-१) । सर्वहोमे यज्ञसर्वहोमे (आप सु १५-६) कालीकामकाम्यु यथादि-पक्षे यथायुजा कर्तव्य (आप सु ११-५) ।

४ ग सु गृहस्थस्य गृहे

तथा पश्यादेवाङ्गात् होमा बलवन्त तस्यै तस्यै देवतयि । 'अहरहर्भूत
बीज'मित्येवमाद्या पञ्चमहायज्ञान्तमुत्पादिविधयः । 'आर्याः प्रयता'
इत्यादिकस्तु तेषामेव प्रयोगविधिः । तस्मात् न पृथक् पञ्चमहायज्ञाः
कर्तव्या तस्यै वैश्वदेवस्य यवग्रीं कियते स देवयज्ञः । यन् बलिहरण
स भूतयज्ञः । यदक्षिणतः पितृलिङ्गमेति स पितृयज्ञः । यदग्नौ देव
मित्रादि स मनुष्ययज्ञः । न च वैश्वदेवे सोमाय स्वाहेति द्वितीयाहुतिरि-
ति मन्त्रव्याख्याकारेणोक्तम् । न च यदाभिराद्यैरिति विरोधः । तस्य
प्रधानदेवताविषयत्वात्, स्थितकृन्तव्यं तन्निवृत्तत्वात् ।

अथ कस्मादिदं वैश्वदेवस्य कृष्णकल्पा नोपदिश्यते ? उच्यते-
इहोपदेशे तस्य कल्पस्य सर्ववर्णणाद्येता न स्यात्, एवमेव च । तस्मात्
सर्ववर्णणाधारणेषु सामवाक्यान्तिकेषुपदेशः । अथ नहि देवोपदेश-
तत्रैव कस्मात् कृतः ? इहोपदेशमगोमन्त्रमस्मिन् पृष्ठे तदपि वैश्वदेव
कर्मोपदिष्टं यथा स्यादिति । तेषामस्मदीयानां स एव वैश्वदेवकल्पो
नाम्नेषु धर्मशास्त्रेषु चोदितः । यज्ञोपवीर्तिना यदक्षिणमित्यादि परि-
भाषाप्रवृत्तिश्च भवति ॥ २९ ॥

तावन्तद्वयम्

कियतेमिति कर्मनामधेयम् । प्रवृत्तिनिमित्तं च, चिद्वे संपे देवा अ-
ब्रजयन्त इति । इह च मन्त्रवर्णनसिद्धानां देवनात्मव्याधिधेयत्वात्, आ-
हुत्यादयश्चपि होमा बलिहरणानि चानन्निदेव्यान्वदि सर्ववर्णनेव प्र-
यत्नानि, न तु किञ्चिदपि शेषवर्णनामाहम्, एवेव सूचयं ।

अथ भावः - यदि गान्धारी प्रधानम्, किन्तु शेषवर्णेति तर्हीनस्तेष्वलक्षणे
तृतीयाभ्यामे दृश्यते । न तु दृश्य, नापि सूत्रकारोक्तं दृश्यते । किन्तु
विष्वद्वितृषष्ठे तावदापस्तम्बेन होमः विष्वदान् सोमस्य प्रधानमुक्तम्,
विष्वदान् प्रकृत्य(१)पदि जीवयिता, न दद्यात्, आहोमत्तुत्वा वि-
रमेत्' (आप्र औ १-२-८) इति । यदि हि विष्वदान्स्वाहुता, त-
दा प्रधानभूतहोमानुष्ठाने सति, तस्याप्यनुष्ठानं स्यात्, न विरामः ।
तस्माच्च प्रधानस्यैव विष्वदानस्य 'भासोमयाजी सञ्जयेत्' (तै स
२-५-१) इत्यादिचद्वयान्भेदलक्षण एव विरामः ।

कात्यायनस्तु - प्रयुत पक्षे विष्वदानमेव प्रधानं, होमस्तदङ्गमित्या-
ह 'जीवयितुं तस्य होमान्तरम्, यनारम्भो वा' (का औ ४-१-२४, २५) इति ।

१. यदि पितृलिङ्गमदक्षिणान्तरेषु न वे सतिच योमं यद्य पूर्वं निमित्तवर्णनं विरामः न दद्यात् ।
तस्मात्तेन कृत्वा सर्वं परिहृत्यपरोक्षेति द्योतयं ।

तथा सर्वज्ञानवस्योऽपि होमा यत्तयश्च प्रधानम् । (१) अथभूये त्वन
 द्वावेव प्रधानम् । सोमाहुन्वेऽप्यस्य माचान्व स्वाह्नापस्तया । तथैव राज्ञ
 से सर्वभूषी अन्नद्वावेव प्रधानम्, 'अप्यवददानैश्चरेयुः' (आप औ
 ९-१५-५) इति वचनात् । यथावास्तुष्वेवमलादग्नौ होमः । 'यदि य
 वा हविर्वददान वा स्कन्देत्' (आप औ ९-१८-१५) इति यथाया पृ
 थग्ग्रहणात् । एवमनद्वावप्यन्यानि बहूनि प्रधानानि सन्ति, यथा आग्ने
 द्वाह्वाभोजनम् । एवमाग्नेवसौविष्टकृन्होमावपीह प्रधानम्, 'औपासने
 एवने वा बहुभिरार्घ्यं प्रतिमन्त्र हस्तेन जुहुयात्' (आप. घ २-३-१६)
 इति कृत्स्नविधानेन, 'उभयतः परिपेचनम्' (आप घ २-३-१७)
 इति परिसङ्ख्यया चास्य वैश्वदेवस्यापार्ष्णविकारात्वात् । सर्वस्य
 विषु तु पार्ष्णविकाराच्चात्तावद्भुम् ।

किञ्च वैश्वदेवमन्त्रेष्वपि 'अग्नये स्वाहा, अग्नये स्विष्टकृने स्वाहा' इ
 त्येवयोरप्याम्नानात् प्राधान्यम् ।

ननु-वैश्वदेवमन्त्राणामपि न आपस्तम्बमात्मनाया, स कथमथगम्य-
 ते ? उच्यते-'वह्निरार्घ्यं प्रतिमन्त्रम्' 'अपरेणाग्निं सप्तमाधमाभ्याम्'
 (आप घ २-३-१६, २०) इत्यादिस्तु क्रमेण विनियोगात् कचिदा-
 ज्ञानमस्तीत्यवगम्यते । नञाज्ञानं प्राप्तिवद्भुम्भवेभ्य, नाप्यकारणव-
 नात् । तत्रञ्च ब्रह्मवक्त्रपारायणयोरुच्येनेषामेवक्रमणाध्ययनं वेदितव्यम् ।
 सर्वमात्राये च प्रयोजनम्-यथामेकनरमप्यकुत्सा प्रयागे समापितेऽपि
 तत् प्रामोञ्जनात् (२) सप्रावक्षिर्त्तं साकृन्मुंष्टयम्, कृते तु भोजने पाक-
 यज्ञलापप्रायश्चित्तमेवेति ।

केचित्—वैश्वदेवे विश्वे देवा देवता निधीयन्ते निर्वापकाले सङ्गु
 स्वार्यम्, ईशानयज्ञवत् । यास्तु धर्मशास्त्रे मन्त्रविनियोगात् कक्षिपता
 स्ता (३) प्रधानकाले देवता । इह च देवतोपदेशा वैश्वदेवस्य गार्हप-
 रिजाचामाप्यर्थः । तत्र तस्योपदेशस्तु सर्वस्वरणार्थः । इह च वैश्वदेव न
 पञ्चमहायज्ञेभ्यः पृथग्भूतम् । 'अद्वरहर्भूतवलि' (आप घ १-१२-१५)
 इत्याद्यञ्च पञ्चमहायज्ञानामुपनिविधयः । 'आर्याः प्रयताः वैश्वदेवे'
 (आप. घ २-३-१) इत्यादिस्तु प्रयोगविधिः । तत्र यद्गौ क्रियते स
 देवयज्ञः, यत् वलि(४)द्वर्षं स भूतयज्ञः, यद्दक्षिणतः पितृलिङ्गेनोति स
 पितृयज्ञः, यत्प्राप्रदानं स मनुष्ययज्ञः, इति ।

१ 'अप्यवददानैश्चरेयुः' इत्यादिना तत्र देशेन लिख्यमिति मतम् ।

२ उ-सर्वभूषी

३ अ, अ-यज्ञार्थं देवता

४ उ-वैश्वदेवम् ।

अग्ने वदि (१) ब्राह्मणतर्पण नावकमन्ते । 'अनुच्येभ्यो यथाशक्ति दानम्' (आप. ध १-१२-१५) इति वचनात् । ततः परिषेचन कृत्वा प्रथम-
कल्पिनाद्याध्याहुतिमात्रं अनुष्ठानपूर्वात् 'अग्नये स्वाहे' त्यादिभिः यज्ञा-
हुतीर्हन्वा उत्तर परिषेचनम् । अथ उदर्चीनमुष्णं अस्त्रापोह्य तस्मिन्
सहविष्य स्नाहाकारेण जुहोति, 'यस्याग्नी न क्षिपते यस्यचाग्र न
वीचते न तज्जोक्तव्यम्' (आप. ध २-१५-११) इति वचनात् । अथ
यज्ञाहुतिहोमहोममहविष्यहोमशेषेण संस्तुत्याक्षेण स्वपक्षसूत्रेण धर्मशा-
स्त्रोक्तेन विधिना रीद्वान्तं बलिं हन्वा ऽथ ब्राह्मणाय दत्त्वा, ब्राह्मणोक्त-
त्वा (२) दपार्चनं (३) व्याख्यातं सन्निपातीतिकर्तव्यताकं देवयज्ञं कुर्वीत ।
देवयज्ञेन यज्ञः (४) इत्यागूर्ध्वं विद्युश्शसि । औपासने पचने वा कक्षिता
दद्यात्, तद्भावे हविष्यमग्नौ रीद्वयवादि, आकाश्यात्, देवेभ्यस्त्वाहेति
हस्तेन जुहुयात्, सन्निपातीतिकर्तव्यतयोरीपासनहोमवद्वदेवयोर्हस्तेन
होमस्य दद्यात् । मन्थवचोभयतः परिषेचनम्, तयोर्दद्यात्वादेव ।
बृहिरसि । वषट्कारहं मेघु विद्युहृष्टी इत्युपदेशः ।

अथ प्राचीनाकीर्तो पितृभ्येन यज्ञे हस्तु कथा विद्युश्शसि । शुची
भूमी कक्षितनादोदनात् हस्तेन मङ्कुष्ठप्रदेशिण्यादन्तरेण पितृभ्यः स्व
धास्तु, इति दद्यात् आहुतिमात्रम् । बृहिरसि । पित्र्य (५) बलिहरण
विधिर्मेघुपदेशः ।

अथ बलिहरणस्य होमस्तुत्यस्तात् यज्ञोपवीती भूतयज्ञेन यज्ञ इ
त्युक्त्वा, विद्युत् । शुची भूमावेव हस्तेन 'इह भूतेभ्योऽस्तु' इति द
द्यात् । वृष्टिः । बलिहरणविधिर्मेघुपदेशः ।

अथ दानस्य होमस्तुत्यस्तात् यज्ञोपवीती अनुष्णयज्ञेन यज्ञ इत्यु
क्त्वा, विद्युत् । ब्राह्मणतर्पणं, सङ्कलितस्य वा दानम् । वृष्टिः । दानमा-
त्रमिदमुपदेशः । ब्राह्मणं तु पूर्वमेव कुर्वीत सन्निपातप्रीपासनं वा कृत्वा,
'वदित आदिगवे' (तै आ. २-११.) इति वचनात् । तस्य कर्मोक्त-
ते-ब्राह्मणहोमं यज्ञमात्रं' (तै आ. २-११.) इत्यादि ब्राह्मणोक्तदेशे
यथाविध्याच्चामेत् । अस्मिन्नुपाचमने विशेषः—'दक्षिणत उपवीत' इ
त्यारभ्य 'सहस्तुपस्पृष्ट' (तै आ. २-११.) इत्येवमन्ते विद्युणे कृते
'यदि यनुष्ट' इति 'मुनस्वाहा' इति होमः प्रापञ्चितम् । 'दक्षिणेन
पाणिना सभ्य मोह्य' इत्यारभ्य दोषे विद्युणे कृते 'यथाविहाता' इति
प्रापञ्चितम् ।

अथ क्रम उच्यते—ब्रह्मब्रह्मेण यक्ष्ये इत्युक्त्वा, विद्युत् । आचम-
नम् । आसनकननानि सावित्रीजपान्त कृत्वा वेदस्वादित आरभ्य
यथाभ्यासमभ्यसतमभ्यास्य कुरुस्व वेदस्यासमाप्ते, 'आवाभ्यां पौर्ण
मास्यामभ्यासमुपाकृत्य' (आप थ १-२-१) इति वचनात् येन
प्रकारेणाभ्यासो येन च क्रमेणा (१)धीयते' विना चात्मनिः आदिप्र-
विष्टानुबद्धप्रस्था(२)दिशिः, उत्सृजन् उत्सृज्योत्सृज्य, वाचा मतस्ता
न यावत्तरस यावच्छ्रवणमधीयीत । परिधानीयां कृत्वा, वृष्टिरसि ।
एवमहरहः कृतान्तादारभ्य यावत्समाप्तां वेदः सहेकाष्टिविवेकाण्डे
न । सप्तस्तमधीत्य वेदपेदवमन्वानधीत्य ततः प्रसृगमन्तेति प्रश्नहृदयम
धीयीत । एवं विनियोगदर्शनात्,

वेद्याप्तिको विधिः काण्ड वेददेवमिति स्थितिः, ॥

इति वचनाच्च । पद्यनेकशास्त्राभ्यामी ततोऽग्नेनैव विधिना द्वितीय पुन-
रधीयीत ऋग्यजुस्साक्षात्क्रमेणाभ्यसने यथानुवायस्थात्, तदैवा सर्वमेक
वा यजुरेक वा साम कृतातादेवाभ्यामिव्याहरेत् । यदा ब्राह्मणस्वक्रमेण
तदा (३) 'भूर्भुवश्सुवस्सत्य तपश्चक्षायां जुहोमी' त्वमिवाहरेत् । यद्य
यावज्जीवं ब्रह्मवह कुर्वीत । मनुष्ययज्ञान्ते 'सर्वात् वेददेवमाग्निः
कुर्वीत, (आप थ २-२-५) इत्यादिविधयेन सर्वेषु पत्न्यान्तेषु
भुक्तवाप्तु, पाकपरिवेषणपात्रेभ्यो लेपान् सज्जम्भोत्तरतः शुची देशे
रुद्राय सम्प्रदानमूनाय निवेदेत्, 'रुद्राय स्वाहा' इति । नित्यवचन
नित्यवनम्, प्रतिवत्तिकर्मवात् । 'एव वास्तु शिवं भवति' (आप थ
२-४-२३) इत्येवाह । (४) 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थेणात्' (पू
मी ४-३-१) इति न्यायात् । फल वा, सूत्रकारेणोपदिष्टत्वात् (५) 'य
पतानव्यग्रो यथोपदेश कुरुते नित्य स्वर्गः पुष्टिश्च' (आप थ २-४
९) इति । एवमूले (६) महापक्षेभ्य साय रौद्रान्तं कृत्वा वेदावसमा-
काशे मूतवलि कुर्वीत ॥

(७) अन्व आहु — 'नक्रमेणोत्तमेन' (आप. थ २-४-८) इत्येव-
कारस्व स्ववदितान्वयाद्विहायसमेव साधमिति ॥

१ इ—येन पञ्चोत्त वा नि

२ इ—यथानुवा

३ इ—सर्वमेक

४ इत्येवमप्य पर्यस्तोत्तरे, अस्तरे स्थितमपवाहनायै, सर्वेण न्यायपाठानुवृत्ते अस्तरे-
न कुरुते सोमैवाह, न तु कुरुत फलमप्यह । तेषामपवाहनेन सत्यमेव पतनेहान्ता अना-
वदिति सूचयते ।

५ इ, ५—यथा [इत्यधिकपठ]

६ इ—अप्यह

७ इ—अप्यह

इदानीं प्रसङ्गात् सपेनलोस्तदुत्सर्गस्य च देवतामुपादिशति—
पौर्णमास्यां पौर्णमासी यस्यां क्रियते ॥ २८ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने सप्तमः खण्डः.

अथानुस

“आवण्यां पौर्णमास्यामस्तमिते स्वालीपाक” इत्यादि पौर्णमा-
स्यां यत् कर्म बोधितं तत्र पौर्णमासीदेवता । का सा ? यस्यां
तत् कर्म क्रियते आवण्ये पौर्णमास्यै स्वाहेति । एवं स्वालीपाका
होमः । ततो यद्योषदेशं किञ्चुकानि समिध आग्राहुतपश्च, ततः स्वा-
लीपाकात् स्विष्टकृद् । ततो अयादिः । ‘यस्यां क्रियते’ इत्यनुस्यमाने पौ-
र्णमास्यै स्वाहेत्येव होमः स्यात् ॥ ३०० ॥

इति हरदत्तविरचितायां गृह्यसूत्रवृत्तावनाकुलायां
सप्तमः खण्डः समाप्तः ॥

—ॐ—

यस्या पौर्णमास्या आवण्यां मार्गशीर्ष्या च निमित्तभूतायां स्वा-
लीपाकं क्रियते, तस्य सैव पौर्णमासी देवता । अथमर्थे सर्ववल्ली
‘आवण्ये पौर्णमास्यै स्वाहा’ इति स्वालीपाकस्य होमः । (१) उत्तरखर्जने
तु ‘मार्गशीर्ष्ये पौर्णमास्यै स्वाहा’ इति ॥ २८ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृह्यतत्त्ववेदने सप्तमः खण्डः ॥

—ॐ—

अथाष्टमः खण्डः ॥

॥उपाकरणे समापने च ऋषिर्बः प्रजापते ॥ १ ॥

सदसस्पतिर्द्वितीयः ॥ २ ॥

वनकुल

त्रिविधमुपाकरणम्—काण्डोपाकरणमभ्यासोपाकरणञ्चेति । तथा समापनम् । तथा चान्यपरे वाक्ये दर्शितं “काण्डोपाकरणे चामातुकस्य काण्डसमापने चापितृकस्ये”ति (आष ष १-११-१-२) अभ्यासोपाकरणं तु प्रसिद्ध-आरण्यां पौर्णमास्यामभ्यासमुपाहृत्येति । (आष ष १-९-१०) । तथा समापनं तैत्तिर्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरेजेत्, इति । (आष ष १-९-२०) तत्र द्विविधेऽनुपाकरणे समापने चर्षिर्बः प्रजापते काण्डानुक्रमण्यां काण्डकृषित्वेन स तत्र देवता । (१)तत्र सदसस्पतिर्द्वितीयः । (२)काण्डकृषये हुत्वा सदसस्पतये होतव्यमित्यर्थः । तत्र प्रजापत्य सौम्य आग्नेय वैश्वदेवमिति काण्डानि । प्रजापतिः सोमोऽग्निर्विश्वेदेवा इति काण्डर्षयः । सारस्वतं नाम सङ्कीर्णानि काण्डानि ।

अथाह वीद्यापनः(३)-पौरोडाशिक वाज्रमाल होतापो हीव पितृमेध इति सत्राङ्गणानि सानुवाङ्गणानि ब्राजापन्वानि । आभ्यर्च्यैव प्रश्नः, दक्षिणानि समिद्धपद्मं च भूचवद्भुवि वाज्रेण च दक्षिणायामि सवः इति सत्राङ्गणानि सानुवाङ्गणानि सौम्यानि । अग्न्यधेयं(४) पुनराधेय अग्निहोत्रमग्न्युपस्थानमग्निचदत्तं सावित्र्याचिकेतवानुहोत्रमग्निवैश्वस्तुजाकृता इति सत्राङ्गणानि सानुवाङ्गणान्याग्नेयानि । राजसूयः पशुबन्धः इष्टयो नक्षत्रेष्टयो द्विवर्षेष्टयोऽष्टायाः सत्रापचमुपहोमाः सूक्तान्युपातुवाक्यवाक्या अद्यमेघः पुरुषमेघसतीनामप्यच्छिद्वापि पशुसौचमुपविषद् इति सत्राङ्गणानि सानुवाङ्गणानि वैश्वदेवानीनि (वी सू. ३-१-२१-२४) अस्माकञ्च गृह्यमन्त्रप्रदानद्वयनप्येकान्तिकाण्डं नाम वैश्वदेवकाण्डे द्रष्टव्यम् । तत्र काण्डोपाकरणे तस्य काण्डस्य ऋषिर्बः तस्मै होम-प्रजापतये काण्डकृषये स्वाहेति । ततस्तदसस्पतिमदभुनमिति मन्त्रेण क्रमप्राप्तेन सहितमन्त्रस्वाभ्यासार्थं विवाहमुपाकरणे पठितः । त

* इत्यपि च पूर्वोक्तसूक्तकं नरोक्षितं इत्यनेन । १ तस्य । २ काण्ड कृषित्वेन ।

१ सूक्तान्येषां विधानमन्त्रानुसारात्सुक्तानि सत्राङ्गणानि इत्यन् ।

२ वैश्वस्तुष्टौ पुनितुष्टौ पुनराधेयमेवेति नक्षि ।

स्यैव विनियोगप्रदर्शनायै इदं सूत्रमस्मिन् प्रवेशो षडितम् । अन्यथोप-
नयनानन्तरमेव वक्तव्यं स्यात् ।

एवं तस्य तस्य समापने तस्मै तस्मै काण्डदर्शये होमः । सदसस्प-
तये द्वितीयः । न जयादयः, प्रापकामावात् । सुषान्नराश्रयणेन केचि-
ज्जुहति । तानीमानि चत्वारि वेद्वतानि यानि प्रतिकण्डमुपाकरणा-
नि । यानि समापनानि तानि व्रतविसर्जनानि । अध्यायोपकारणे तु
सर्वेषां काण्डदर्शना होमः ततस्तद्वत्सरपते । जयादयश्च भवन्ति वा, न
वा । तत्र काण्डोपाकरणसमापनयोरुद्गयनादिशतेरुपनयनानन्तरं तदा
नीमेव प्राजापत्य काण्डमुपाकृत्य आचम्यां पौर्णमास्यामुपाकृत्य प्राजा-
पत्यस्य काण्डस्याभ्ययनम् । तैष्यामुत्सर्गः । (१) तत्रैतावता कालेन प्रा-
जापत्यकाण्डस्य समाप्ती तेनोत्सर्गः । अथ सौम्यरथोपाकरणम् । अथ
यावद्भ्यायोपाकरणं नावत् प्राजापत्यस्य काण्डस्य चारणाभ्ययनं तु
कूपक्षेत्रे । कृष्यपक्षेत्रेऽप्ययनम् । आचम्यामुपाकर्म । अथ सौम्यका-
ण्डस्याभ्ययनम् । तैष्यामुत्सर्गः । काण्डसमापनम् । पवमितरयो । सर्वत्र
व्रतजनान्दुर्भ्यं पूर्वपृहीतस्पर्शस्य चारणाभ्ययनमष्टाभ्ययनञ्च होमः प्रथ-
मः कल्पः । अथ वैसारस्वत पाठमधीयते तेषामुपनयनानन्तरं तदानीमेव
चत्वारि वेद्वतानि क्रमेण कृत्वा कालेऽभ्यासमुपाकृत्य यथापाठमभ्ययनं
तैष्यामुत्सर्गः । पूर्ववद्धारणाभ्ययनमष्टाभ्ययनं च पुनरुपाकरणमित्या-
दि । आद्यकस्ते तु केचिदुत्सर्जनं न कुर्वते । ओपाकरणवधीत्युपनयना-
कुर्वन्ते । अन्ये तृसुत्य पुनरधीयते । वेद्वतानि च यदा कदाचित् कु-
र्वन्ते । तेषां मूलं सूत्रम् । सर्वेऽपि पक्षेषु शुक्रिषाणां पृथगुपाकरणा-
मुत्सर्जनञ्च ।

तत्र प्रयोग — पूर्वमुद्गयनयन इत्यारभ्याभ्ययनागाम्ने सोमाद्य का-
ण्डर्षये स्वादेति सदसस्पतिमिति च हुत्वा जयादिपरिवेचनाग्नौ मद्-
न्तीरुपसृभ्येत्येवमादि प्रतिपद्यते । एवमेव पूर्ववत् विसृज्योदमादि प्र-
योगः ॥ १ ॥

तत्पर्येदमर्थम्

(२) अत्र विषयशुद्ध्यर्थमभ्यासस्य च प्राजापत्यसौम्याग्नेवैद्वदेवा-
स्यानां काण्डानां च तत्तत्काण्डाभ्ययनानां चोपाकरणसमापनयोश्च
स्वरूपमुच्यते—तत्राभ्यासस्योपाकरणं, आचम्यां पौर्णमास्यां विहित-
होमपूर्वक(३)मभ्यासानामारम्भः । समापने च, तस्य तैष्यां पौर्णमा-

१. परिचितं क. ज. पुनरुपनयनं 'पृथगुपाकरणं' निम्नवत्वात् एतच्छेदः ।

२. ३—मध्य

३. क—अभ्यासानाम्

स्यामित्यादिषु होमपूर्वकमेवाभ्यननोत्सर्गः । काण्डानामुपाकरणं तु, कर्मसमये काले होमपूर्वकमेव तत्तत्काण्डानामभ्यननोपक्रमः । समापन (१)विधां तत्तत्काण्डाभ्यनने समाप्ते होमपूर्वकमेवेतत्सर्गः । ये एते काण्डानामुपाकरणसमापने ते एव अतानामिति, न मेदेन, अथ्यवनाङ्गत्वात् सर्वेषां ब्रह्मचारिणानाम् । सात्त्विकतपाडाभ्यननं तु काण्डानां सङ्कीर्णत्वेन यथाकाण्डमभ्यननासम्भवात्, यतान्येवोद्गमने काण्डवैदिककलाः उपाकरण(२)समाप्ते चरित्वा विधियदुत्सृजेत् । आचार्यैश्च न वेदप्रतानि, न तु पृच्छान्तरोक्ते सावित्रसन्मितास्ये वेदप्रते, सावित्रसन्मितास्यकाण्डबोरभावात् । 'चैत्रोपनयन, आचार्यैर वेदप्रतानि, (मी ध ८-१५) इति गौतमवचनाच्च ॥

तथा विधयशुध्वर्यमेव प्रयोगमाध्यमरूपमेदमेव स्मियते । साप स्तम्बदर्शवानुगतोपदेशनाभ्याद्योपकरणादीनां कर्मोच्यते । तत्र तावद्भ्याद्योपाकरणस्य आद्यभ्यां पौर्वमास्या आचार्यद्वितीयैस्तद् कृतत्रा वायामोऽभ्यायमुपाकरिष्य' इति सङ्कल्प्य महानद्यां विधियद् स्नात्वा पवित्रवापि. नव ऋषीन् तर्पयेत्—(३)'प्रजापतिं काण्डक्रविं तर्पयामि । सोम काण्डक्रविं तर्पयामि । अग्निं काण्डक्रविं तर्पयामि । मिथुना देवात् काण्डक्रवींस्त र्पयामि । सोहितीर्देवता उपनिषदस्तर्पयामि । याज्ञिकीर्देवता उपनिषदस्तर्पयामि । वासवीर्देवता उपनिषदस्तर्पयामि । ब्रह्माण ३ स्वयभुव तर्पयामि । सद्सस्पतिं तर्पयामि—इति । ततोऽग्निं स्वसमाधानाद्यग्निमुत्थान्ते अग्नारम्भेष्मन्तेवासिषु (४)नवाज्वाहुतीर्हुं हांति—'प्रजापतये काण्डक्रवये स्वाहा । सोमाय काण्डक्रवये स्वाहा । अग्नये काण्डक्रवये स्वाहा । मिथ्येभ्यो देवेभ्यः काण्डक्रविभ्य स्वाहा । सोहितीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्य स्वाहा । याज्ञिकीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्य स्वाहा । वासवीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यस्स्वाहा । ब्रह्मणे स्वयभुवे स्वाहा' । सद्सस्पतिमित्येतवर्षा नवमीमाहुतिं जुहांति । तत आचार्यप्रमुखा दमैष्वासीनां दर्शान् धारयमाणा वेदस्वादितश्च तुरोऽधराध्यान्तुवाकानवीचीरन् । अथ उपदिधि यरिषेकनाम्ने ब्राह्मण तर्पयम् । एवमे(५)ज्योत्सर्गो न ततोऽधिक (६)स्मृत्पन्तरोपसहारेणाधि,

१ ८—य तेषां ।

२ ८—अनन्तर अनन्तर ।

३ ८—प्रजापतिं काण्डक्रविं तर्पयामि सोम, अग्नि, मिथुन, देवात, सोहिता याज्ञिकी, वासवी, नवाज्वा, ब्रह्मसन्मिता ।

४ ८—नवाहुतीर्हामि प्रजापतये काण्डक्रवये ब्रह्म-आदि ब्रह्मसन्मितास्यम् ।

५ ८ ३—ज्योत्सर्गः ।

६ ८—स्मृत्पुण्यम् ।

किन्तु यथावस्तम्बीयं सूत्रम् । तथा नादितो वेदस्यानुवाकानामध्य-
यनम् । जयादयस्तु भवन्ति । सौम्याहते काण्डोपाकरणसमापनयोग्य-
न सूक्तोपहोमदेवतोपस्थानजयादयः । सौम्यस्यैव सूक्तजयादयः । एव-
मावस्तम्बमत एवावस्थिताः केचित् कुर्वन्ते यथोक्तम् ।

अथ प्राजापत्ये व्रते पूर्ववत् स्नात्वा सोमाग्निविशेषेदेवकार्यानां त-
र्पणम् । अग्निमुत्तान्ते चान्वारण्ये व्रतिनि जुहोति-प्राजापत्ये काण्डकृ-
ण्ये स्वाहा । 'प्राजापत्ये न त्वदेतान्वार्यः' (तै. ब्रा. २-८-१-२) इति
सूक्तेन प्रवृत्तं षड्वाहुतीः, चतस्र उपहोमाहुतीः सौहितीभ्य इत्यादि-
भिरेव, सदसस्पतिमिषेतथैव सदसस्पतिं च । अथ व्रती उपस्थेयदे-
वता अभिसन्वावाग्निपुरोनाभ्यतसो देवता उपतिष्ठते । 'अग्ने व्रतपते
काण्डकृषिभ्यः प्राजापत्यं व्रतं चरिष्यामि, तच्छक्रेयं तन्मे राध्यताम् ।
वाग्यो व्रतपते, आदित्य व्रतपते, व्रतानां व्रतपते काण्डकृषिभ्यः, प्रा-
जापत्यं व्रतं चरिष्यामि तच्छक्रेयं तन्मे राध्यताम्,' (तै. ब्रा. ४-४१-
३) इत्येतैश्चतुर्भिः यथादेवतम् (१) । ततो जयादि, ब्राह्मणतर्पणं च ।
एवमेव (२) समापने प्रयोगः । (३) सवस्सरे सवस्सरे वर्यवेते । तत्रोप-
न्यायमन्त्रेषु अचारिवमशक(४)मराधीनि विशेषः । केचित्—सौम्ये
केशश्मधुवापनस्य दशस्वात् प्राजापत्यादिभ्यर्पीकुरुति ।

एवमेवाग्रेये वैदग्देये च । अग्रेये काण्डकृण्ये स्वाहा, 'अग्ने नवे'
(तै. ब्रा. २-८-३) ति(५) षड्वच सूक्तम्, 'अग्ने व्रतपते काण्डकृषि-
भ्यः जाग्रेयं व्रतं चरिष्यामी' त्याग्नेये विशेषः । विश्वेभ्यो देवेभ्यः का-
ण्डकृषिभ्यः स्वाहा, 'आ नो विभ्ये मरुतायमनु' (तै. ब्रा. २-८-६-३)
इति षड्वच सूक्तम्, वैदग्देयं व्रतं चरिष्यामी' ति वैदग्देयव्रते विशेषः ॥

(६) सोमस्य काण्डोपाकरणसमापने शुक्तिवक्तव्योक्तेः । (७) अत्राप्यु-
क्तं यत्तदुच्यते—पूर्ववत्प्राकृत्यान्नेरुपसमाधानाद्यग्निमुत्तान्ते, सो-
माय काण्डकृण्ये स्वाहा । 'सोमो धेनु' (तै. ब्रा. ३-१-३-१.)
मिति षट्च सूक्तम् । उपहोमान् सदसस्पतिं च हुत्वा, एव पूर्ववत्प्रा-
कृत्य, मधुर्तापसदृश्यं प्रयमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वा चतस्र औदुम्ब-
रीवसमिधो घृतान्वक्ता मन्वाद्धाति 'पृथिवी समित्' (तै. ब्रा. ४-४१-
१०) इत्यादिभिः । अथ देवतोपस्थानम् 'अग्ने व्रतपते काण्डकृषिभ्यः
सौम्यं व्रतं चरिष्यामि' इत्यादिभिः । ततः प्रभृति शुक्तिवमन्त्रमाह

१ ८-वाहुषड्वचस्येत्येतन्निकम् ।

२ ८-वराधिविधिः ।

३ ८-पूर्व व्रतयोः

४ ८ य तन्मे जाग्रे

५ सूक्तेन षड्वच षड्वाहुतीः ।

६ ८-सौम्यस्य ।

७ ८ अथति ।

वातुवाक्यानां प्रथमपदानि 'युक्ते' (ते आ. ४-२) 'सविता' (ते आ. ५-१२) इति वामित्यादायै वामयित्वा अवादि(१)प्रतिपद्यते । परि
वेचनान्त कृत्वा मदन्तीरुपसृष्टम् । उत्तमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वा तत
रसम्मीपनादि यथासूचम् । एवमुक्ते 'यय' सुपचां (ते आ. ४-४२-३)
इत्यादिष्वोपस्थानान्ते ब्राह्मणमोजनम् । अथास्य स्वाभ्यायविधि शु
क्तियकल्प एवोक्तः । एव समापने । विश्वंस्तु 'धौरसमिददित्य जन-
पने' इत्याद्यावृत्ताः समिदाधानोपस्थानमन्त्राः । उत्तमेनानुवाकेन
शान्तिं कृत्वा सुरवे पर इत्ता केअइमधु यापयित्वा ब्राह्मणमोजनम् ।

अथ सूत्रमाक्षिप्यते—ननु-‘उपाकरणे समापने च ऋक्विषे, प्रज्ञा-
यते’ इति य. प्रज्ञापत्त्यादीनामन्वतम काण्डानुकमण्यां काण्डऋषि
त्वेन समाप्तायते स ऋषि देवतेति व्यपेक्षेयं सूत्रम् ।

काण्डोपाकरणेष्वेतान् पुरस्तात्सदसस्पते ।

तुहुवात् काण्डसमाप्ती च श्रुतिरेषा सनातनी ।। (काण्डा २-११)

इति काण्डानुकमण्यां काण्डविदेवतात्वस्य सिद्धत्वात् । सत्यम्,
अत एव प्रज्ञापत्त्याद्यस्मत्वार, प्रधानदामदेवताः, सौंदिषाद्यम्स-
वभ्युपयन्तास्मत्वार उपहोमदेवता । तत्रैते नववारम्सर्वकाण्डानामुपाकर-
णसमापनयोरनुवर्तन्ते प्रधानानुवर्तिष्वारङ्गानामित्येव पर सूत्रम्, न
देवतात्वविधिपरम् ॥ १ ॥

ननु-सदसस्पतिरुपायोपाकरणसमापनयोर्निवमः । काण्डोपाकर-
णसमापनयोःपुष्टः । एवमयमद्विर्गोषोऽपि किमर्थे द्वितीय इत्युच्यते । ।
द्वितीयस्य स्विष्टकृतः स्थानेऽयं सदसस्पतिर्मेवदित्येवमर्थम् । इमर्थे
मेव च पूर्वत्र 'अग्निस्विष्टकृतिर्वाः' (आप शु ७-७) इत्युक्तम् । उपा-
करणसमापनयोरान्यद्विष्टकयो स्विष्टकृदेव नारित, यद्य तत्स्थाने स
दसस्पतिविधिः ? इति (२) चेत्—

अनेनैव वचनेनास्य प्रसङ्गो विधीयते, यथा अग्निदेवे द्वितीयस्या
मरुतेइत्यातपथेव ब्राह्मणेन । तेनाग्नेरुत्तरार्धपूर्वार्धेऽस्मै होम । एतद्वि-
स्मरणे स्विष्टकृत्वावप्रायश्चित्तं च । अथ च होमो विष्टकमाम्नां 'सद-
सस्पतिमनुत्तम्' इत्येतथा होतव्य इति स्वस्त्वान् सूत्रकारस्यानादरः ॥

केचित्तु—‘उपाकरणे समापने च य. काण्डऋषि, प्रज्ञायते तस्य
द्वितीयसदसस्पतिः । काण्डऋषेस्वरिष्ठाद्य मन्त्रसदसस्पतिर्विनि

सुख्यते, न तु विवाहे, उहीन्यस्वेति कन्ययामिव(१) । विवाहमाभ्ये पाठ-
स्वच्छवचनविधौ । इत्येव सदसस्पतिमन्त्रस्य विधयङ्गापनयाजिन ए
तयो कर्मणोः प्रयोगकल्पस्यान्वय प्रसिद्धस्याप्यप्रसिद्धत्वात् अवस्था
धवर्णावस्य इह शास्त्रेऽभ्यस्तरीनायोऽस्य सूत्रस्य प्रयोजनम्, ततश्च
किवाप्रवृत्तिरिति । तत्र, सूत्रस्यस्य सदसस्पतिशब्दस्य मुख्यार्थदेव-
तापरवसम्भवेऽपि मन्त्रप्रतीकं लक्षयित्वा तेन लक्षितेन मन्त्रलक्षणा-
या न्युक्तत्वात्, उक्तविधयानयोरेद्वैव प्रयोगस्य प्रसिद्धत्वात्, अन्यत्र
प्रसिद्धस्याभ्यस्तरीनायैवय्योक्त ॥ २ ॥

‘वस्याप्ते न क्रियते न तद्गोचर्यम्’ (आप घ २-१५-११) इति च
मंशास्त्रवचनात् शरीरविकृत्यर्थमपि भोजन द्विजस्य वैश्वदेवशोचनेव
नचित्यम् । चतुरात्रमद्वयमानोऽस्मिलीकिकस्सम्पद्यते’ इति वचना
दङ्गतेऽग्निहोत्रे सर्वकत्वर्थोऽस्मिलीकिकस्सम्पत् । ततश्च उवरादिभिदव-
द्रव सत्यपि वैश्वदेवाग्निहोत्रादे तन्प्रायश्चित्तानां वा होमानामवयवका
र्यत्वाद्दिविगन्तारालाभे सत्यपि दूषोरपि क्षयनुपेतयोः केन केनचित् प्र
कारेण मन्त्रलिङ्गलोपेनापि तत्र प्रसक्तिः । तथा वैश्वदेवस्य आद्यादिषु
‘अथ गृहमेधिनो यदशनीयस्य होमा नस्तथश्च’ (आप घ २-३-१२) इ
ति वचनात्, (२)सुवयवका यवसाराभ्यां लवणेन चावरात्रेण च कोश
भान्यापनयाज्ञा माषादिना तिलव्यनिरिकेन सेसुहस्यापि भवति इति
यो होमे प्रसक्तिः । तदुभयनिषेधार्थमाह—

स्त्रियानुपेतैर्न क्षारलवणावरात्रसंसृष्टस्य च

होमं परिचक्षते ॥ ३ ॥

अननुस्य

वाक्यङ्गाधिकारे सर्वत्राय प्रतिषेधः आद्यादिष्वप्यवरात्राजि(३)
कोशभान्यानि माषादीनि कृम्यभान्यानि यवककोद्रवादीनि । परि-
चक्षते वर्जयन्ति विष्टा(४) । “न स्त्री द्रुदुयात । नानुपेतः । न क्षारलवणाहो-
मो विद्यते” इति (५)प्रतिषेधेनैव सिद्धे उत्तरार्थोऽयं प्रतिषेधः । किञ्च
‘अग्निमहवापि गृह्य परिचरेत् स्वयं पन्थपि वा पुनः कुमार्यन्तेवासी
वे”(आश्व सृ १-२-१) इति आश्वलायनवचनेन पन्थादीनामीपास-
होमप्राप्त्याशङ्कार्था प्रतिषेधः ॥ २ ॥

१ अ—येन २ क अ—सुवयवका ३ द्रुदुयातीने ४ अ—न स्त्री ५ इत्यर्थे इत्यनेकम् ।

६ न सौमनाचारिकेषु च पतिषेध भवेत् सिद्धे ।

तात्पर्यदर्शनम् ।

स्मिन्ना अनुलेन अनुपनीनेन च तेन होममात्रं धीतं स्मरितं च शिष्टाः
परिचरते वर्जयन्ति यस्मात् तस्मादेव काम्या न होतव्यमिति वाक्य
ज्ञेय । होममिति च सामान्याभिधानेन धीतहोमेऽपि ह्यनुपनीतो शि-
ष्टाः वर्जयन्तीति ज्ञापनात् साक्षापिकागपवादः । क्षारेत्पादि व्याख्या
तत्राद्यमेव । यत्तु धर्मशास्त्रे 'न क्षारलवणहोमो विद्यते । तथाचरास-
सृष्टस्य च' (आप ध २-१५-१२, १३) इति तत् 'उदीचीनमुष्णं मरमापो
स्तस्मिन् जुहुयात्' (आप ध २-१५-१४) इति विधानार्थोऽनुवादः ।
यदपि तत्रैव 'न स्त्री जुहुयात् नानुपेत' (आप ध २-१५-१५, १६) इति
तत् क्षारादि यथोष्णमस्मिन् हुयते, तथा तस्मिन् अपि ह्यनुपनीताभ्यां न
होतव्यमिति निवेदयुम् ॥ ३ ॥

अस्य प्रतिषेधस्य प्रतिपत्त्यमाह—

यथोपदेशं काम्यानि बलवन् ॥ ४ ॥

अनाकुलम्

योऽर्थं स्थादीनां प्रतिषेधं स काम्येषु कर्मसु नादरणीयं द्योत-
यन्नेव तानि कर्तव्यानि । तथा बलवत् यथोपदेशमेव कर्तव्याः । सि-
ध्यते यदस्य गृहे पण्यं स्यादिति काम्योदाहरणम् । एवमनङ्गत्वं यद-
शनीयस्येत्यादि बलीनां होमे चोदितस्य स्थादिप्रतिषेधस्य बलिषु
प्रसङ्गाभावात् ज्ञापकमिदं—हामधर्मो बलिषु प्रवर्तते इति । तेन अपरे-
णाग्निं रक्षित्वा आम्वाच्येत्येवमादिवलिष्वपि भवति । 'न काम्येषु बलिषु
च' इत्येव सिद्धे यथोपदेशमिति वचनमुपदेशादेवैषां प्रवृत्तिः स्वशास्त्रेण
शास्त्रान्तरेण वा न प्रतिविधित्वेन ॥ ३ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

(१) यानि काम्यानि तेन प्रकारेणोपादिष्टानि तानि तथैव भवन्ति,
नैव न च क्षारादिवर्जनम्, 'यदस्य गृहे पण्यं स्यात्' (आप गृ. २-३-५)
इत्युपदेशस्य गृहशब्देन निरोधितत्वात् । यदि तत्र क्षारादिवर्जनमिष्टं
स्यात्, तदा 'यदस्य पण्यं स्यात्' द्वितीयोदाहरणं कृष्यात् । तथा बलवन्
यथोपदेशमेव । न तु क्षारादिप्रतिषेधः, 'सति सूपससृष्टेन कार्या'
(आप ख. २-३-१२) इत्यारम्भसामर्थ्यात् । अन्यथा 'गृहमेधिनो
यदशनीयस्य होमा बलवन्' इति वचनादेव क्षारादिव्यतिरिक्तशक-
मांसादिसूपससृष्टेनाग्नेन कार्यास्त्यु । अथ न 'यदशनीयस्य होमा च-

लयश्च' इति होमसादवर्णात् बलिष्वपि वा क्षारादिनिषेधशङ्का सा
पार्यते ।

कोविद्—यथोपदेश (१)काम्यानि बलयस्तेष्वस्मादेव आपनाद्धोम-
धर्माणां बलिष्वपि प्रसक्तिरिति । तेषां सर्वबली सकृन्निर्वापे स्वाहा
कारो दुर्वारः ॥ ४ ॥

* सर्वत्र स्वयं प्रज्वलितेऽग्नाद्युत्तराभ्यां

समिधावाद्ध्यत् ॥ ५ ॥

सनातनम्

एवं सर्वेषु पाकयज्ञेषु अग्नौ स्वयं प्रज्वलिते धमनादि पुरुषप्रय-
त्नवन्तरेणवर्धे । एतस्मिन् निमित्ते सप्तति उत्तराभ्यामुन्मर्षां ह्ये समि-
धाधमावाद्ध्यत् 'उद्दीप्यस्व' 'मा नो हिंसी' इति । आदधानिचोदित-
त्वात् स्वाहाकारो नास्ति । सर्वत्र ग्रहणात् सर्वपाकयज्ञेष्वपि विधि-
र्भवति । अन्यथा प्रकरणाद्विवाह एव स्वात् । सर्वत्र लौकिके वैदिके
गाह्ये वाग्माविति । एककर्मकालेष्विषयस्ये ॥ ४ ॥

तत्तत्तदर्थम्

एवं सर्वोपायशङ्कणेषु कर्मसु । अन्ये—सर्वदा(१) अकर्तृकालेष्व-
पीति । स्वयंप्रज्वलितेऽग्नी प्रवक्ष्यन्तरेणापासने प्रज्वलिते । उत्तराभ्यां
युग्मर्षां 'उद्दीप्यस्व ज्ञातवेदः' इत्येताभ्यां समिधावाद्ध्यत् । प्रत्युव
मन्वेका समिधमावद्ध्यत्, स्वतस्साधनतरे कियामेवात् । आदधाति
प्रहरतीत्याद्यनुदोतिचादितेषु न स्वाहाकारो विहितः । प्रस्तरप्रहरणे
ऽपि 'न स्वाहाकरोति' (आप श्री ३-६-७) इत्येतत्, आदधाती
त्वादिष्वपि प्रतिषेधदर्शनाच्चैम् ।

अन्य तु—'न स्वाहाकरोति' इत्येव प्रतिषेधः अनुदोतिचादितेष्व-
प्यादधातीत्यादिषु स्वाहाकारं शप्यतीति ॥ ५ ॥

आपन्मा श्रीः श्रीमामादिति वा ॥ ६ ॥

सनातनम्

एताभ्यां यजुर्भ्यां एते समिधावाद्ध्यदिति मन्त्रविच्छेदः ॥ ५ ॥

तत्तत्तदर्थम्

'उद्दीप्यस्व' इति क्रमद्वयेन आपन्मेत्येतद्यजुर्भ्यां विकल्प्यते ॥ ६ ॥

१. आपन्मेता । २. इत्यपि च सन्नेववृक्षका यथारिति इत्येतेति 'क' 'ल' पुस्तके ।

३. व—अन्नादि ।

एतदहर्विजानीयाद्यदहर्भाषाभावहृते ॥ ७ ॥

अनाकुञ्ज

एतदहर् एतच्छब्दम् । विस्मर्यात् न विस्मरेत् । यत् यस्मिन्नक्षणे भाषां अवहते तत्कुलादानयति । यस्मिन्नक्षणे पाणिग्रहणं कृतं तत् न विस्मर्तव्यमित्यर्थः । आनहृत इत्यनेनादिपाणिग्रहणं विवक्षितम् । अविस्मरणोपदेशे प्रयोजनं सक्तसरे सक्तसरे तस्मिन्नक्षणे कर्मविशेषः । कः पुनरसौ ? 'यस्मैययोः विषं स्या'दि (आप ध २-१-७) त्यादि सा मयाचारिकेष्टूपदिष्टः । न चासौ विविः । पार्ष्णविशेषः यदि स्यात् तस्योपचारः पार्ष्णेन व्याख्यात इत्येवद्वयमज्ञस्य स्यात् । अथ स विविरेवेत् कस्मात्प्रोपदिश्यते ? उच्यते—इहोपदेशे प्रकरणाद्विवाहाद्वत्त्वविज्ञायेत । ततश्च शम्बादयोऽपि विवाहधर्माः स्युः । किञ्च सर्वचरणार्थतत्रोपदेशः ॥ ६ ॥

सर्वचरणम्

यस्मिन्नहनि गृहप्रवेशनादि स्थालीपाकान्तं कर्म करोति तदेतद्व्याधित्वेन विस्मर्यात् तत आरभ्य विराजमुनयोरधश्शस्येत्यादि कर्तुम् ।

कोचित्—यस्मिन्नक्षणे विवाहोऽयम् तस्य न विस्मरेत् । धर्मशास्त्रे 'इवोच्यते स्थालीपाकः' (आप ध २-१-१०) इत्युपदिष्टकर्म अत्र सक्तसरं कर्तुम् । तस्य चेहोपदिष्टस्य तत्रोपदेशः—कथं विवाहाद्वत्त्व शम्बाश्च ना भूयन्, सर्वचरणार्थतः च कथं स्यादिति । प्रकृतत्वादेव च स्थालीपाकादारभ्य विराजमुनयोरधश्शस्येत्यादि अविध्यतीति । तत्र, यथोक्तकर्मान्तरे विधेरेव निरस्तत्वात् 'पार्ष्णेन' (आप सू ७ २-३) इत्यत्र ॥ ७ ॥

विराजमुनयोरधश्शस्य ब्रह्मचर्य क्षार-

लवणवर्जनं च ॥ ८ ॥

अनाकुञ्ज

स्थालीपाकादारभ्य विराजमुनयो दम्पत्यो बभूवुः सोपरि सहवादी । कान्तं मैथुनवर्जनं (१) क्षारजनयोध वर्जनं भोजने । तत्र क्षारलवणवर्जनं स्थालीपाकात् प्रागप्येति न भवति । ब्रह्मचर्यं तु तथापि भवति । अनुभवा

१ य विराजमुनोर्ध्वमुनयोरधश्शस्येत्यादि । यत्र मैथुनवर्जनमिति अत्र विस्मरणेन, यत्र क्षारजनयोध वर्जनं ।

समावेशनविधानात् इदं तु नक्षत्रार्थे (१)वचनं दाह्यार्थम् । यद्यपि सहा-
शयनमुपयोगः, तथापि वैश्वनवर्जने सत्य. (२)कार्यं इति ॥ ७ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

उपयोर्दम्पत्योः स्थासीपाकादारभ्य विराजमानत्वा स्यात्, न
तु सदादौ । नापि वृषकशय्या, उभयोरिति ग्रहणात् । तथाहाहमे
धुनवर्जनलक्षणं दर्शनं स्यात् । वैश्वनस्याद्याहृतमपि दृष्टस्यातिशयोक्तम्—

‘स्मरतो कर्तनं केति. प्रक्षयं शुद्धमायनम् ।

सङ्कल्योऽभ्यनसामभ्य विद्वानिर्बुद्धिरेव च ॥

एतन्मैश्वनमद्याहृतं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥’

इति । एतच्च स्थासीपाकात् प्रत्यक्षमिति, ‘होष समावेशने उपेतु’
(आप सू ८-१०) इत्युत्तरत्र ज्ञमविधानात् । अत एवात्र सूत्रे श-
यैकत्वात् दुर्बोरमपि वैश्वनमतिप्रयत्नेन वर्जनीयमित्येवमर्थस्तत्त्रिवेधः ।
तथैव क्षरलक्षणकर्मनं च स्यात् । चकारान्मधुर्मांसदन्तघावनाङ्गनाभ्य-
ङ्गनानुल्लेपनसम्भारणानां वर्जनमपि । यद्वा नक्षत्रार्थपदेनैव मन्त्रादि
सप्तकमपि निषिद्धम् । चकारस्तूक्तसमुच्चयार्थं एव । सर्वत्र विरा-
जमित्येव ॥ ८ ॥

तयोदशय्यामन्तरेण दण्डो गन्धलितो वाससा सूत्रेण वा

परिधीतस्तिष्ठति ॥ ९ ॥

अननुक्त

तयो दम्पत्योः अन्तरेण शयनस्थ मध्ये दण्डो क्षीरिषुष्टोद्वृत्ता
मन्त्रेण सुरभिणा लितः पुष्पैश्चालङ्कृतः वाससा सूत्रेण वा परिधीतः तिष्ठति
स्यापयितव्यः । अन्योन्यस्पर्शो मा भूदिति ॥ ८ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

तयोः अतस्तयोर्दम्पत्योर्वायान्तिराजमानिका शय्या तामेनान्दरेण तस्या
एव मध्ये, न तु विराजदूर्णे नानाशय्यामेकशय्या चान्तरेणापीति,
तयोरिति प्रकृतपरामर्शात् । दण्डो गन्धलितः चन्दनानुल्लिप्तः । गन्धस्य
प्रदर्शनार्थत्वात् पुष्पैरप्यलङ्कृतः । वाससा सूत्रेण वा परिधीतस्तिष्ठति
स्यापयितव्यः । अहिमन्त्र दण्डे गन्धयौ विष्णुचतुर्भाविषितम्, ‘उद्गी
र्थातो विष्णुवसो’ इति मन्त्रल्लिङ्गात् । अत एवात्र दण्डो नैवमोघ
औदुम्बर आम्बरायः प्लक्ष्मो वा, ‘एते वै गन्धर्वाःस्मरसा गृहाः’ (तै
स. ३-४-८.) इत्यर्थवादात् ॥ ९ ॥

* तं चतुर्ध्यापररात्र उत्तराभ्यामुत्थाप्य प्रक्षाल्य नि-
धापानेरुपसमाधानाद्याज्यमाग्नान्तेऽन्वारध्यायामुत्तरा आ-
हुतीर्हुत्वा जपादि प्रतिपद्यते परिवेचनान्तं कृत्वापरेषाम्नि
प्राचीमुपवेश्य तस्याग्निशरस्याज्यशेषाद्दद्याद्वृत्तिभिरोद्धारचतु-
र्धाभिरानीषोत्तराभ्यां यथास्त्रिङ्गं मिथस्तमीक्ष्योत्तरयाऽऽज्य-
शेषेण हृदयदेशौ संमृज्योत्तरास्तिस्रो जापित्वा शेषं समा-
वेशने जपेत् ॥ १० ॥

अनाकुल्य

अनुरात्रो रात्रेस्तृतीयो भागः उत्तराभ्यामुत्तीर्णात् इत्येताभ्याम् ।
अत्र प्रातस्व निधानस्य विधानं पुनस्तस्मिन् जपने दण्डस्य निधानं
मा भूदिति ॥ ९ ॥

उत्तरा सप्त प्रधानाहुतीर्जुहोति-‘अग्ने प्रायश्चित्ते’ इत्येवमाद्या ।
तत्रादितश्चतुर्षु मन्त्रेषु ‘स देवानां प्रायश्चित्ति’ रित्ययमनुपङ्गः । उत्तरे
मन्त्राश्चतस्रः । आठवभाग इत्यन्वारम्मकालोपदेशः । जपादि प्रतिपद्यत
इति च तत्रिहृत्तिः ॥ १० ॥

तन्प्रशेषं समाप्य ततः तान्परेषाम्नि अग्नेः पश्चात् प्राचीं प्राक्मुखीं
उपवेश्य यो हुतस्याज्यस्य शेषः तस्माद्वददाय दृष्ट्वा तस्य कथादिशरसि
व्यर्द्धिभिरोद्धारचतुर्धा नि स्वाहाकारान्ताभिः प्रतिमन्त्रमन्त्रयति ।

ततः उत्तराभ्यामभ्यां ‘अपश्य स्ये’ इत्येताभ्यां यथास्त्रि निष अन्वोऽस्य
युगपत् समीक्षते, पूर्वया कथं उत्तरया वरः । ततो वर उत्तरया ‘सम-
ज्जन्तिव’ इत्येतया बहुवरयोक्तव्योहृदयदेशौ समनक्ति तमेवाज्यशेषेण
सङ्कृत्वा गृहीतेनाग्नेन सङ्कृदेव मन्त्रं चोक्तव्यम् । ततः उत्तराग्निं यजति ‘प्र-
जापते तव्य’ मितवाद्याः । ततः जपं मनुवाकशेषं ‘मारोहोह’ मित्वादि
समानेधने समाप्तमन्त्रकाले जपेत् । समावेशनं च तस्मिन्नेवापररात्रे निष
मेव भवति । इदमेव समावेशनं मन्त्रवत् नाम्नाभिः । परिवेचनान्तस्य
नमान्नमन्यार्थम् । परिवेचनान्ते एतदेव कर्म यथा स्यात् । तेन मोक्षनं
प्रागेव भवति ॥ ११ ॥

आवस्तम्बसूक्तम्

चतुर्थ्या अपररात्रे इति (१)विश्वस्यार्थपाठः । चतुर्थ्या रात्रे चतुर्थ-
स्वाहोरात्रस्यापररात्रे रात्रेरपरत्र तृतीयभागे न इत्युक्त्या 'उदीर्ध्वान्'
इत्येताभ्यां उक्त्यादि प्रसक्तं श्रवणादभ्यन्त निधायामेकसमावादि तन्त्र
प्रतिपक्षमे । भाव्यत्वात्तमे कृते श्रवणान्तरस्यावा उक्ता 'अग्रे प्रायश्चित्ते'
इत्याद्यास्तत्राहुतीर्तुहोति । तत्र द्वितीयसुतीवपौराणि 'तत्र देवाना'
इत्याद्यनुषङ्ग । ततोऽन्वारम्भपर्यं अवादी प्रणीता(१)मोचनान्ते कृते
अपररात्रे कपू अर्चं प्राह्मुर्वाभुवमेव्य इतशेषादाज्यवादाय तस्याति-
रुण स्वाहोर्वाभरोद्धारचतुर्थ्याभिस्याहाचारान्ताभिस्रसर्वेषामन्ते सकृदात-
यति । कोचिन्-प्रतिपन्नमिति ।

अधोरात्र्या 'अवध्य त्वा मनसा' इत्येताभ्यां यत्किञ्च, पूर्वेण कपू
वत्तरया वर', निधे अम्योन्व युगपन् कर्त्तव्य उत्तरा 'समज्जन्तु' इत्येत
या आत्यन्तैव इत्येतेषां युगपन्कृष्ट(३)विस्त्रासवर्त्तिना समनन्ति, 'समा-
पो हृद्याति वी' इति द्विवचनलिङ्गात् । अथ उत्तरदिक् 'समापते तव
मे' इत्याद्या अपिवा कर्मनुवाकशेष 'आरोहोदम्' इत्यादिक समनेपरे
समावेशनकाले कृते । समावेशन च क्त्वा सह सैधुनार्थं श्रवणम्,
'अनुसमावेशन' (आपृ १८-१३) इत्युक्तिङ्गात् । एतच्च रात्र्या
समावेशनाश्रित विवाहकर्मार्थं कर्मजपवार्त्तिधानम्, यथा भोजनपर्वा-
पक्षताश्रित पयआदिविधानम् ।

कोचिन्-अस्यपक्षे रात्रे कर्मार्थमस्मिन् कर्मे समावेशन नियत-
मेवेति ।

समावेशनान्तरेषु तु अकर्माद्यन्त्यादेव तत्र जपः । बीधायनेन तु
विकल्पोऽभिहित 'सर्वान्युपगमनानि सन्त्यजन्तीति बोधायनो वचनादी
यच्चतर्त्तविति श्रुतिर्वाक' (बी १८-४-१२) इति । अस्मिन्नेव कर्मे
परि देवाहनुगमनमपि कर्तव्य स्यात् तदा पूर्व 'आरोहोदम्' इत्यादि-
उप । ततो 'विष्णुर्वाणिम्' इत्यादिर्वैरभिसम्पन्नम् ॥ १० ॥

• अन्यो वैनाममिमन्त्रयेत् ॥ ११ ॥

अनाहुता

अन्यो वा आहुता कश्चित् पत्नी आयापती समागमिष्यन्ती मनुवाक
शेषेनामिमन्त्रयेत् । न स्वयं वरो कृते । तत्र पत् ११५वातः प्रायनेव परि-

आपितं तन् मत्तान्ते विमुच्यमान्यत् वासः परिश्राय संभृशानि ययुः ।
 तन इस्तस्वधीने दोषवर्जन्यात् परादेहि शावत्यमित्येतासु । अतश्चयीषां
 तु दण्डेनान्तरिणावादनस्वरी । तद्वाच्य इत्येभूते परादेहि शावत्य
 मित्येतामिच्छतस्तु नि कर्मिभस्तुर्थाविदे आह्वयताव करो दद्यात् । यथा व
 ह्यति- 'वधूवास उक्तमिति तद्विदे दद्यात्' (आन सु ९-११) इति
 आह्वयतावनेतास्तुक्त- 'स्तुर्थाविदे वधूवस्य दद्यात् । अथ आह्वयताव' (आन सु १-८-१३, १४) इति ॥ १२ ॥

आह्वयतावम् ।

अथकार्यम् । इह च 'अहं गर्भमन्ध्याम्' इत्यादि विहितविरोधेऽपि श्रुत
 वंशीयस्तान् ॥ ११ ॥

यथा मलवद्वासाः स्यादर्थेना ब्राह्मणप्रतिषिद्धानि
 कर्माणि सैशानि 'या मलवद्वासा' मित्यनानि ॥ १२ ॥

वाक्यम्

मलवद्वासा इति एतस्त्वस्याया अभिधानम् । यद्वनिष्यन्न विवाहा
 पूर्वमर्थे प्राप्तेऽर्थम् । तन्मया विवाहमभ्य एव कृतान्, प्रकरणात् ।
 सशान्तन च प्रथमर्था मलव् नवति । तदेव सर्वार्थे नवति । यथा ब्र
 ह्मचारिण उवतयते । एतामिदमुक्त्यमान् अथ एता मलवद्वासाविदे
 विहितेन । 'अन्ते धेनो' विनि प्रकृत्यात् । ब्राह्मणप्रतिषिद्धानास्तुक्त्यने
 लोकप्रतिषिद्धाभ्युपरिहृत्यामनादीनि लोकत एव अयत्नयान्ति, इति ह्य
 पनार्थम् । कर्माणीति वचनान् कर्मणामव स्यान्तत्त्वस्यायम्, न
 ब्राह्मणवाक्येन सैव 'कृतावी' तित्यन्न 'या मलवद्वासा' मित्यपार्थी
 प्रतिषिद्धावा विहिताना च सशान्तन यथा भ्यान् नत 'तन्मया वाची
 मंत चंदकृतिला वा विदे' (जे म २-५-१) इति विहितयो
 रपि मलवत्तन नवति । एकञ्च ब्राह्मणप्रतिषिद्धाणी' नि प्रतिषिद्धमह
 तमुपलक्षणम् । तत्र 'या मलवद्वासा' मिति अथव स्नानात् प्राक् स
 मागमप्रतिषेधः । 'या मलव' इति वंशप्रतिषेधः । स्नानावापि 'या परा
 ची' मिति पराङ्मुखा वचनप्रतिषेधः । 'या मलावी' नि विराधमध्ये स्ना
 नस्य प्रतिषेधः । 'याऽभ्यहृते' इत्यभ्यहृत्यः । 'या अलिप्त' इति शिरासि
 प्रेतस्नानस्य कट्टादाया । 'याऽहृते' इति सधुषोः स्नानस्य । 'या दत्त' इति
 दत्तवाक्यस्य । 'या नृणां' नि नराभिहृत्यतस्य । या कृत्वा' नि कार्या
 सादेस्तान्मुकर्मणः । 'या रज्जु' मिति रज्जुज्जवाया । 'या वर्जित' नि वर्ज
 नाशनस्य । 'या सर्वे' नि सर्वेषां वाच्य । एकदशानिस्तुत सर्वम् । 'तिष्ठो

अनाकुलम्

रजन शोभितम् । अतः यत् समवेशनं तत्र कर्तव्ये, उत्तरभिर्कुम्भिः
'विष्णुर्बोनि'मित्यादिभिः श्रयोदशभिर्मिमन्त्र्यते । 'रजसः प्रादुर्भावा'
दिति वचनात् सर्वस्मिन् रजसः प्रादुर्भावेऽभिमन्त्रणं भवति । न सहा-
सनवत् प्रथमं द्युतौ । 'स्नाता' मित्येतत् ज्ञाष्टण्यप्रतिषिद्धानां सर्वेषां
प्रतिप्रसवार्थम् । स्नाता कृतमहत्तामित्यर्थः । तेनाङ्गनाभ्यङ्गनान्यपि
भवति ॥ १४७ ॥

इति श्रीहरदत्ताचिरचिन्ताया गृह्यसूक्तशावनाकुलावागमस्य अष्टः ॥

रजस्यदर्शनम्

रजन शोभितम् । अदुर्भावा काले निर्मासकारणात्, न मालि-
न्यादेः । स्नाता पूर्वे विराजे स्नाना मार्याम् । अनुमयनयनं ऋतुकालीन-
समवेशनकाले । ऋतुश्च स्त्रीणां रजोनिर्गमनादारभ्य षोडश दिवसा,
'ऋतुस्वाभाधिकम्प्लीणा रात्रवर्षोदश स्मृता' (म. सू. ३-४६)
इति मनुवचनात् । अत्रानि 'विष्णुर्बोनि कल्पयतु' इत्यादिभिः
श्रयोदशभिर्मिमन्त्र्यते । अथ रजसः प्रादुर्भावात् स्नातामिति वचना-
द्वचतुर्थेऽहनि प्राय-चार्यमनया स्नातव्यमेव ॥ १३ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिने गृह्यतात्पर्यदर्शनेऽष्टमः अष्टः ॥

अथ नवमः अष्टः ।

चतुर्थिप्रभृत्षोडशीमुत्तरामुत्तरां युग्मां प्रजा-
निश्च्रेयसमृतुगमन इत्युपदिशन्ति ॥ १ ॥

अनाकुलम्

षोडशीमिति पञ्चम्यर्थे द्वितीया । आपोदम्प्या ह-वर्षे । आङ्गना-
विविधौ । रजसः प्रादुर्भावादारभ्य चतुर्थीषोडश्यां गृह्यते, मकर-
ण्डः । चतुर्थीप्रभृत्षोडश्यां सर्वा गण्य ऋतुगमनकाला । तथापि
उत्तरामुत्तरां युग्मां रात्रिः प्रजान्स्थेयसं विद्यादिति । ऋतुगमन इति
वचनात् देवाहिने प्रथममन्त्रे सत्यपि ऋतुनिमित्तेनापमुपदेशः भव-
तीति । चतुर्थ्या अपाररात्रे निषेधेन गमनं भवति । तत्र च शेषं स
मवेशने ऋषेत् । उत्तराभिर्मिमन्त्र्यत इति च गमनमन्त्राणां समु-

अथो भवति । तत्र पूर्वसूत्रमनमन्त्रा- । पश्चात् समावेशनमन्त्रा- । विप-
रीतमन्त्रे ॥ १ ॥

उत्तरवर्षेणम्

चतुर्धाप्रभृतीनि दीर्घेणार्धेणल । नतुर्धे गत्रिमारभ्यालोष्ठा, आह
अभिषिवा, द्वितीया च पञ्चम्यर्थे, आपोऽम्बा इति यावत् । उत्तरमुत्ता
पुष्पा राशिं प्रति चतुष्पदं क्रान्ते मेषुने कृते, उत्ताने येवत्, प्रजा पुषा-
तेषा निदंशेवम् आयुगार्हापितपुषमम्भान्तमवतीमुपरिर्कान्त मन्त्रा
इयम् । एतदुक्तं भवति—उपोदशसु गत्रिषु कतुगमने शुक्लारिष्ये
सति पुषा जायते । उत्तरोत्तरासु च सुम्नासु यथाक्रमं तरतमभावेन
ते सवृष्यादिका भवन्ति ॥ १ ॥

संस्कारकाण्डे कर्मान्तररुच्युत्तरमस्तद्वृत्तमपि मन्त्रास्तानक्रमेणैव
कार्यमि-युत्तरानुवृत्तान् वाक्यवदन्तरमारभ्यत—

अर्थप्राध्वस्य परिक्षवे परिकालने चाप

उपसृश्यान्तरे यथालिङ्गं जपेत् ॥ २ ॥

अर्थान्तरं प्रसिद्धतः प्राध्व । अर्थः प्रयोजनम् । यत्किञ्चित् प्रयोजनम्
हि-व वाऽभ्यन्तं प्रसिद्धतः, तस्य अर्थः प्रयोजनम् । परिक्षवे परिकालने वा तुनिमित्ते
प्राप्ते प्राधाभ्यन्तं अत्र उपसृश्यान्तरं कृत्वा अर्थः 'अनु'व परिहृष' इत्येते ।
परिहृष इव परिक्षवे । सर्वतः सिद्धयेर्ज्ञेते कृतज्ञवधु । तथा परिकाल-
नम् । उ-स्पर्शनं वाचिना सस्पर्शः, स्नानमात्रमन वा । तत्र परिक्षन्
कृतं प्रयत्ना मन्त्रे तत्र तत् कुर्यात् । यथालिङ्गमित्यनुपपन्नम् । परिक्ष-
वपरिकाललिङ्गमावात् । अथ पूर्वम्यामुचि परिक्षवशब्द एकदेशानि
हृते लिङ्गमि-युत्तरवत् तथाप्युत्तरस्या परिकालनलिङ्गं नास्त्येव । तस्मा
इव व्याख्ययम्—एतयोर्निमित्तयोरेकस्मिन्नपि सति मन्त्रयोरेतयोर्द्वय
कार्यः । अन्येषु च मन्त्रलिङ्गमर्तानेष्वनुहवादिषु तुनिमित्तोपि । तत्र
पुष्टत आह्वानं कृतम् । सर्वत आह्वानं परिक्षन् । परिक्षाऽभिशास्तनम् ।
परिक्षन् एकः । दुस्तान् प्रसिद्ध । दुस्तान् अस्वायुर्गिरवादि । अनुहृत्
परिक्षमिति शकुनेरशोभना चासुच्यते । अथान्नं अनिमित्तभूतम् । वृत्त
शुभालाद् । अस्या सुखं निर्येग्यमनमपमन्त्रादि । एतेषामेकस्मिन्नपि
निमित्ते द्वयोर्गणं मन्त्रशब्दं कार्यं । परिक्षवपरिकालनयोश्च लिङ्गमाव
अपि । परिक्षवशब्दस्तु क्वचुलिङ्गं न भवति, रूपमेवात् । एकदेशानि
कारस्तु परिक्षवस्यापि समवाते । तन्निमित्ते तु अन्यपरिक्षन् प्रकरणे एत

इकत्वम् । इह च वचनप्रयोजन विवाहार्थं यच्छतोऽपि पक्षेषु निमित्तेषु प्रायश्चित्तमेतत् यथा स्यादिति । प्रकरणान्तरे तु श्रुतानां विवाहादूर्ध्वमेव प्रवृत्तिः । इदं तु अर्थप्राप्ताभ्युपेक्षया वचनात् सर्वार्थं च भवति । प्रकरणात् विवाहेऽपि स्वाभ्यासस्थाननिवहार्थं च मन्त्रयोरेतयो रिह पाठः ॥ ५ ॥

तात्पर्यवचनम्

अथ प्रयोजन, सर्वार्थः (१) गुरुप्रकारकाणि । अर्थमुद्दिश्य यः प्रसिद्धमभ्यासं प्रसिधत् सोऽर्धवचनं, न तु ज्ञान, ब्रह्मब्रह्मोक्तं, युग्यव्यासादि कमुद्दिश्य समीपदेशेऽपि निर्गतः । नस्य परिहृत्य स्वयं च परिहृत्य कासे च तुर्निमित्ते ज्ञाते वा उपलब्ध उपलब्धनिमित्तमात्रेण स्पर्शनमात्रं वा यथाशुद्धिं कृत्वान्ते 'अनुष्ठानं परिहृत्यम्' इत्येते यथाशुद्धिं परिहृत्य पूर्वा, परिक्रान्ते चोत्तरा जने । उपलब्धवचनयोश्चाप्युक्त्यर्थमेव । अथ च यथाशुद्धिं निमित्तमेतन्न तापवति—पूर्वया वर्णव्यत्ययेन परिहृत्य एव प्रकाश्य, उत्तरया स्वभावात्तु परिक्रान्तमेव । यथा जने कर्षा क्षयं पुकासमेव तापयथा प्रकाशयत, तथा व्याकृत्यते व्याकृत्यकारेण ।

केचित्—यथाशुद्धिमिति न केवलं परिहृत्य परिक्रान्ते व्याकृत्यार्थः, अन्येषु च मन्त्रनिष्ठमन्त्रोपलब्ध्यादिषु तुर्निमित्तमर्थवति ॥ २ ॥

एवमुत्तरैर्यथाशुद्धिं विविधं वनस्पतिं शकुन्दी-

तिं मिश्रान शकुनिमिति ॥ ३ ॥

यथाशुद्धिं

एवमित्यनेन 'अर्थप्राप्ते'ति च, अथ उपलब्धवचने'ति च, 'अपेक्ष'ति चापेक्षते । एवञ्च यथाशुद्धिं वचनं विस्पष्टार्थम् । अथ प्रसिद्धं तथा सर्वप्राप्तः विविधं वृक्षमात्राद्या उपलब्धवचनं 'जागृत्य अग्निगस्त्रि'ति एतयर्थानुमन्त्रयते । 'अमरशकुन्सद' इति वृक्षानुमन्त्रयते । 'सिंह' इति सिंहानाम् अन्यवृक्षम् । अमरशकुन्सदं वाससा कृता वास सिग्मानः । सिंहसिं वासीति दीर्घान्ते प्राप्ते एतदसौ इत्येव । शकुनिं शुभां वाच मनुमन्त्रेण उद्घोषेण शकुन' इत्येवार्था अशुभवचने तु प्राशुको जपः । केचिदिदमपि तत्रैवेच्छन्ति ॥ ३ ॥

यथाशुद्धिं

एवमित्यनेन अर्थप्राप्तोऽप्युपलब्धवचनव्याकृत्यते । इहोत्तरैरिति क-

वाविमक्तिदर्शनाद्वनस्पत्यादीनि यथास्तिक्रममिमन्वदते । न तु पूर्ववत्प्र-
येत् । त्विष्य लोकप्रसिद्धम्, चयनमुक्तं च । ननुपति पुष्पैर्विना फलव-
न्तम् । अथ प्रदर्शनाद्यन्त्यात् वृक्षमन्येवविष्य 'आरात् अति' इत्येतया-
ऽमिमन्वयते । 'यमदशकुम्भदे' इति वक्तव्यं शकुम्भस्ततितम् । 'सिष्यसि
वसि' इति विधानम् । सिचो वस्त्रस्य वातस्मिन्वात । स चान्यकृत
स्वदहसंगृह्यत्वमङ्गलम् । 'उद्गातेव शकुने' इत्येतया शकुनिमशोभन
वाच्यम्, 'अति वस्तुमना भय' इति तस्मत्सिद्धम् ॥

केचित्—शुभवाचं, अनुभदर्शने तु पूर्वध्वेषोक्तो जप इति ॥ ३ ॥

• उभयोर्हृदयससर्गेप्सुस्त्रिरात्रावरं ब्रह्मचर्यं चरित्वा
स्थालीपाकं श्रवयित्वा ऽग्नेरुपसमाधानाद्यत्र्यभागान्तेऽग्न्या-
स्त्र्यायां स्थालीपाकादुत्तरा आहुनीर्हुत्वा जयादि प्रतिप-
द्यते परिषेचनान्तं कृत्वा तेन सर्पिष्मता युग्मान् द्वयव-
रान् ब्राह्मणान् भोजयित्वा सिद्धिं वाचयति ॥ ४ ॥

अतस्तु

यदि वरस्य मनो बन्धा न मुप्येत् अथ तस्मिन्सिद्धिकामेन बन्धा, पि
वादिना तपोयुक्तेनैव कर्म कर्तव्यमज्ञात वरस्य । वशीकृत्यार्थेनात् ।
जीपासने च कर्तव्यम् । तदुक्तं पुरस्तात् ब्रह्मचर्यविधानस्य दृष्टार्थत्वात्
वाचता तदसार्थेति हि मन्वते तावत् कर्तव्यम् । पुनर्वस्योक्तं कर्म न
वति । 'इहस्तित्येन' (आप सू-२-६) इति वचनात् । किं पुनस्तत्
कर्म ? स्थालीपाकः, पात्रार्चनं च । सर्वं कर्म पार्षणवत् । विवाहप्रकरणे
नृपदेशात् सकृत् पात्रप्रयोगः श्रम्यास्त । कालस्य चाविषयः । विवाह
प्रकरणे चारयारसमाप्तिं लब्धेयमूनस्य वासोदानस्योपरिष्ठादुपदेशाद्व
गन्तव्या । एवमर्थमेव च तस्योपरिष्ठादुपदेशः ॥ ४ ॥

सप्त प्रधानाहुतवः प्रातरग्निमित्येवमाद्या । ततः त्रिष्टकम्, ततो
जयादि ॥ ५ ॥

पार्षणवतिदेशात् एकस्यैव ब्राह्मणस्य भोजने प्राप्ते बहुष्व विधीयत ।
तेन स्थालीपाको महान् कर्तव्यः । सर्पिष्मद्भुक्तं नियमार्थं परिषेचना-
त्पूर्वं पार्षणधर्माणां सर्पिष्मत्प्रयोगेन भवतीति । तेन 'पूर्वपात्रस्तु दक्षिणे

त्येकं इत्येतच्च भवति । सिद्धिं कान्तेन तैर्मुक्त्यादि सकृन्पसिद्धिं
रक्षित्वानि वाचनम् । परिषेचनान्तवचनं कर्तृनियमाद्यम् । कथम् ?
यो होमस्य कर्ता स एव ब्राह्मणमोज्ज्वलं सिद्धिवाचनं च कुर्वतीति
तेन यदुत्तरं कर्म परिकिरणादि तस्य यथुं कर्षीति ॥ ६ ॥

तात्पर्यार्थम्

उभयेर्जायापयोः । 'विराजमुभयोरपश्यन्त्या' इत्यधिकारात्, इह
अम्बाराहतायामिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशश्च । इदमनर्थं मनसोस्सम्मीतिमी
प्सु ब्रह्मा हितैषी चित्तुज्ञानानिरापापोऽपि विराजान् नूनं वाचन्यनस्तो
व प्रत्यक्षं चित्ता नस्वीपासन एव ब्रह्मास्तीपाकध्वजानिमुक्त्वान्त
कृत्वा तत्प्रागन्वात्मना आत्मैवात्मनश्च 'प्रातरग्निम्' इत्यादिभिस्सप्त
विमैन्त्रैः प्रत्यक्षं प्रधातानुतीर्तुया जवादि प्रतिपद्यते । तन्मन्त्रं शिव-
हृद्वादि तन्त्रशेषं पार्ष्णवन्त् समाप्य, तत्र हृतशेषेण यन्मन्त्रं दुष्मान् य-
वन्तं ह्रावधरीं सप्तधातो येषां तात् अन्तर्गतं यथास्तम्भं भवति । तैरेव
भुक्त्यादि- कर्मफलसिद्धिरस्ति चेति निदि शयनीति । तेन सपिप्यनेति च
पार्ष्णसिद्धानुवादे (१) युग्मानिनि विधानम् ॥ ४ ॥

अस्तित्येवेति विस्मयार्थैः पाठां परिकिरति "यदि
वारुण्यसि वरुणाद्या निष्क्रीणामि यदि सौम्यसि सोमाद्या
निष्क्रीणामी"ति ॥ ५ ॥

अनाकुल

यो यत् करणीयं कर्म तात्पर्यं नक्षत्रेण सम्पाद्यत इति कृत्वा पूर्व-
पुंसि लक्षिवाचनान्ते कर्मणि कृते विधाविना कृत्विजा यजमानभूता यथु-
एव प्रदेशे पाठा तिष्ठति तत्र यथा तत्र यत्र शिन्त्य एकविंशत्या र्कं चरित्वा
'वारुण्यसी' त्येताभ्याम् विस्मयैरिति आम्बस्यो निर्देशः पाठा प्रोक्तो
विशेषः । आद्यवैयक्तिकस्तु पाक्षेन्यधीयते ॥ ७ ॥

तात्पर्यार्थम्

पाठोत्थापनादि प्रत्युपरिग्रहणान्तं कर्म इत्येधूने योगुस्तिभ्यो भव-
तीति कृत्वा पूर्वेषुः तन्मन्त्रं पुनर्येम् इत्यर्थः । तस्मिन् नक्षत्रे विधाविना
सिद्धिवाचनान्ते कर्मणि कृते, अनन्तरं यथुर्वैय भूयो (२) पाठास्ति तत्र
यथा ना यत्र शिन्त्य एकविंशत्या यवे 'यदि वारुण्यमि' इत्येताभ्या
प्राप्त्यति परितो भवति । विस्मयैरिति आम्बस्य रूपम् ॥ ५ ॥

श्वोभूने उत्तरयोस्याप्योत्तराभिस्तिसृभिरभिमन्व्यो-
त्तरया प्रतिच्छन्नां हस्तयोराबध्य शय्याकाले बाहुभ्या भ-
र्तारं परिगृह्णीयादुपधानलिङ्गया ॥ ६ ॥

अथकुल्य

हस्त्या परिकिरणमुपोष्य ततः सोमो ना पाठां उत्थापयति सनि-
त्रेण स्वाध्यायिकदति उत्तरया "इमां खनामि" इत्येतया । ततस्तामु-
त्तराभि स्तिसृभिः श्रुभिः अभिमन्वयन 'उत्तानपर्ये' इत्येत्यामि । तस्या
मूल द्वेधा प्रविष्टाय हस्तयोगादभ्यासि उत्तरयया 'अहमस्मी' इत्येतया ।
प्रतिच्छन्ना यथा भर्ता न पश्यति तथेत्यर्थः । उभयत्र मन्त्रस्यावृत्तिः
आवध्य ततो राशौ शय्याकाले भर्तारं परिगृह्णीयात् । उपधानलिङ्गया
कृत्वा 'उपनेऽथा' इत्येतया उत्तरयेति वस्तुन्ये उपधानलिङ्गयेति वचन
परिमते विशेषविधानार्थम् । यथा मूलयो अन्यतरद्वयस्तादुपधान
नयति इतरस्योपरिष्ठाद्विधान तथा परिग्रहः कर्तव्यः ॥ ८ ॥

तत्पर्यवर्तयन्

परेर्दुर्बध्नेव ना पाठां 'इमां खनामि' इत्येतया सनित्रेणोत्थाप्य 'उ-
त्तानपर्ये' इत्यादिभिर्दिग्दर्शनाभिमन्त्र्य तस्याः मूल द्विधा छिन्ना उपधेन
भर्तुरदृश्ये हस्त्या 'अहमस्मि सहमान' इत्येतयाभ्यस्तया स्वाह्वायोरुप-
राशौ मन्त्राद्यते 'उपनेऽथा' इत्युपधानलिङ्गया बाहुभ्या भर्तारं परिगृह्णीयात् ।
उपधानलिङ्गयेति ज्ञापन च कर्तव्यम् ॥

केचित्—आवध्य पाठामूलयोर्हस्तयोः उपधानमेवोऽन्यथाविधान
यथा स्वात् तथा परिगृह्णीयादिति ॥ ९ ॥

वध्वो भवति ॥ ७ ॥

अथकुल्य

यदि भार्या भर्तरे न समेते तदा वैवैतकर्म भवतीति प्रवर्तनार्थमिव
सत्यं प्रतिभ्रमति भार्याया, न भार्या भर्तुरिति ॥ ९ ॥

इदं स्पष्टम् । वध्य इति बुद्धिद्वन्द्वेऽत्रात् वधुरेह वज्रवात्या ॥ ७ ॥

अस्या अधिकारान्तरसंयोगमाह—

सप्तनीवाधनं च ॥ ८ ॥

अथकुल्य

न केवलमुपयोर्द्वयसंयोगसाधनमेवैतत्कर्म, किं तर्हि ? सप्तनीवा

तत्र सपत्न्यप्यनेन बाधितुं शक्येत्यर्थः । अस्मिन्नपि पक्षे औपासने ए-
वामिन् योऽस्या विवाहेन सम्पादितः सा सपत्नी बाधते । विवाहेने-
वाग्निमिरससृजेत । तथा च राज्ञस्य ह्ययुक्त-“तस्या औपासने प्रति-
निहितम्” (आप. श्रौ. १८-१६-१४) इति । तथा-अग्निसप्तर्षी वीक्षा-
पत्नीवेऽभिहितः सप्तर्षादूर्ध्वमपि तस्मिन्नन भवति । यथा बाध्यमाना सा
पत्नी न जानाति । केचित् पूर्वस्मिन्नेवार्शो द्वितीय विवाहमिच्छन्ति । ते
यामपि तस्मिन्नेव कर्म ॥ १० ॥

नान्तरकर्म

सपत्नी बाधते येन तत् कर्मवाच्यम् । एतत्कर्म सपत्नीबाधनमपि
भवति । अधिकारान्तरं च युक्तम्, य एकवा ससृष्टहृदयोऽप्यस्या त-
त्सपत्नी भार्या तद्भीतधर्मादावपि लोभाच्च बाधत सोऽपि कथं नु काम
नद्भीतधर्मा (१) शुभेस्त्वपि तां यन्नेनैवेत्यवमर्शनादस्य कर्मन ॥ ८ ॥

अध्याम्यदपि सपत्नीवाचनमाह -

एतेनैव कामेनोत्तरेणानुशक्तेन सदावि-

त्त्वमुपनिष्ठते ॥ ९ ॥

अनादृत्य

एतेन सपत्नीबाधनेन कामेन अन्यानुमानेन “उदसीं सूर्यो अगान्” इ-
त्यनेन स्यादहरहः बाधिशुशीले । सदायं च प्रकारः पौनर्वाचनिकः ॥ ११ ॥

कामपत्नीनम्

एतत्स्मिन्नेव कामे वधूः “उदसीं सूर्यो अगान्” इत्यनुवाकेन आशो-
तनादहरहरादिपुनरुपनिष्ठते । सदापि वचनं च निवेऽपि सपत्नीवाचनं,
यावद्विधवा तावन्नित्यमिदमुपस्थानमित्येवमर्थम् ।

केचित्—इदमुपस्थानं पूर्वार्थिकारशेषो वा, सपत्नीवाचनकामे
कर्मन्तरं वेति ॥ ९ ॥

यक्ष्मगृहीतामन्यां वा व्रतचर्ययुक्तः पुष्करम्बर्तमूलेहनरैर्य-
थालिङ्गमङ्गानि समृश्य प्रतीचीनं निरस्येत् ॥ १० ॥

अनादृत्य

यस्या राज्ञ्यवमा ह्यवयोगः । तेन गृहीतां मार्गे ज्ञात्वा वा स्वां स्त्रियं
मातृवद्वृत्तिं ज्ञात्वा मैत्रज्यमिदं कर्तव्यम् । किं तत् ? उच्यते—व्रतचर्येण

युक्तः पुनरस्य सर्वतमस्तु परिमण्डलाकारे मूर्तिः । सर्वतमसुलेष्टोत्थम्ये । सद्यतिष्ठा नवदलमिति मेघपटुका । सर्वतमे "अग्नीभ्यां ते वासि काभ्या" इत्यादिभिः । यथाज्ञेयं तस्या अस्यादीन्वज्रानि समुत्थं प्रवेष्टव्यं यथा तथा निम्ने । यथालिङ्गचचनात् प्रतिमन्त्रं सम्मर्शनं निरस्तम् च । एकैकेन मूलन सम्मर्शनात्, बहुवचनस्य सर्वोपेक्षात्वात् । आम्नादीनामन्तर्गमनात् बहिस्तत्प्रदेशे सम्मार्जनम् ॥ १२ ॥

सर्वतमर्शनम्

राजवस्त्राणां पूर्णिमा, अन्ध्र वा राजवस्त्राणोऽन्ध्रैः । कुशादिमिश्रहीतां वा वधू तर्जनीया उक्तलक्षणब्रह्मचर्ययुक्तः पुष्करस्य पञ्चस्य सर्वतमभिर्द्वैत्यैः अथ 'अग्नीभ्यां त' इत्याद्यभ्युपार्णद्वयमन्त्रः कथयितुं सन्कलिङ्गप्रतिपक्षानि माघ्ये व्यावधानान्ध्रपादीन्वज्रानि मूलन प्रतिमन्त्रं तानि प्रोचन निरयेत् । एतेन नवदपनागद्वाभ्यादिनि नाम्पर्यम् ॥

केचित्—यक्षमश्रुहीतां माघां अन्ध्र वा माघादि पुष्करस्य सर्वतमः परिमण्डलाकारे, मूलेति ॥ १० ॥

वधूवास उत्तराभिरेतद्विदे दद्यात् ॥ ११ ॥

इत्यापन्नम्बीये गृह्यप्रश्ने नवमः श्रौतः ॥

समाप्तश्रुतीय पटलः ॥

— — —

अनकुश

विवाहकाले चतुर्नास परिवापिन, तत् पूर्वदेहं ज्ञात्वाय दद्यात्, योऽदिमन् ब्रह्मे पाठितान् मन्त्रान् सार्थान् वेद तप्स्ये । केचित्—मैत्रय शेषमिदं मन्त्रान् । आनन्तर्यात्, तेषां वधूवास इति विशेषणमन्वस्याः स्तिषा यक्षमश्रुहीताया वाससो दानलिवृत्पर्यम् । एतद्विद् इति च मैत्र त्वकर्महत इत्यर्थः । मन्त्रेषु तु पर्यवेदि इत्यादिषु विवाहकाले परिहितस्य वधूवासस्य स्पर्शविन्दा । सुर्वोविदे ब्राह्मणाय महान वा तपने । कल्पज्जने च तद्यत्कम्—'अरितवत सुर्वोविदे वधूवास दद्यात्' (आ एव सू १ ८ १३) इति । तस्मात् मैत्रयशक्तमनुवचनम् । यन्तुतर्कः आनन्तर्यादिति, तत्र कारणमुक्तमेव । कथम् ? एवमेतत् विवाहमकरणं स्यादिति ॥ १३ ॥

इति श्रीद्विदक्षविगर्जितायामापस्तम्बश्रौतसूत्रावतारकुलाया नवमः श्रौतः ॥

श्रुतीयश्च पटलः ॥

— — —

तत्पर्यवर्णनम्

यस्या कदा इत् मेवमपि क्रियते तस्या कदा । एतद्विदे एतत्कर्म सम
न्वार्थं यो वेत्ति तस्मै 'परा देहि' इत्यादिभिश्चतसृभिर्देवात् ।

कोचित्—विवाहकाले यथा यदाख्यादितं वासस्ताद्विमुक्त्यासम्भू
तामेव पञ्चम्या 'परा देहि' इत्यादिभिश्चरितवत्या एतद्विदे सुवर्षविदे,
य एतान् मन्वान् सार्धान् वेद तस्मै देवान् । अस्यशब्दश्च 'कृत्मेवत
कटुकमेतत्' इति लिङ्गात् । अस्य च समावेदानामन्तरमुपदृष्टव्यस्य
इहोपदेशो हृदयसमवार्थं कर्मणि शम्वाद्यापनार्थमिति । तेषु युक्तम्,
सन्निहितकर्मपरिवागेन वासोदानस्य अतिव्यर्थाद्विवाहार्थज्ञानानुव
दात्, अस्मदीयानामाचाराभावाच्च ॥ ११ ॥

इत्थं सुदर्शानार्थेण साहसैक(१)प्राप्तयात् ।

कुचक्राचीर्गोदांतमूढार्थस्तुतीषण्डलमिषि ॥ १ ॥

अवातुक्त दुरक्त वा मतेर्मान्त्राक्तपुनरपि(२) वा ।

सम्भर्गो(३)तवज्जवेन तत् अमन्त्र विपश्चिन ॥ २ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृह्यतात्पर्यदर्शने नवमः अधश्च ॥

तुतीषण्ड पटल समाप्त ॥

अथ चतुर्थः पटलः ॥

दशमः खण्डः ॥

अथ मन्त्रास्त्रानकर्मप्रामुख्यमुपनयनव्याख्यानं प्रतिजानीते—

उपनयनं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

कनककुम्भ

येन आचार्यकुलमुपनीयते कुम्भारः कुम्भारः नाम कर्म भीतः पुनः-
सस्कारः । 'गर्भाधुमेतु आह्वयमुपनयनी' इति कर्मप्रमाणेनैवोपनयनविधौ
सिद्धं प्रतिज्ञाकरणं प्राधान्यव्यापनार्थम् । यथा "अन्वयाधेयं
व्याख्यास्यामः" (आध १.५.१.१) इत्यादी । कथं पुनःउपनयनस्य
प्राधान्यम् ? वन्मातृपुत्रीतस्य भीतस्मात्तेषु सर्वेषु कर्मरक्षणधिकारः ।
उपनयनं तु गर्भाधानादिभिरन्यस्तुतस्यानधिकारः । यच्च ब्रह्मचारिधर्मा-
स्त्रामयाचार्यकेषु तत्रोपनयनऽप्युपमानं सर्वस्वरक्षार्थतां ददात् । इत्येते
साहचर्यविधानाद्येवार्थं कल्पः । तस्मादर्थोपदेशः ॥ १ ॥

वाचस्पत्यनम्

उपनयनमिति कर्मनामधेयम् । कुम्भारस्याचार्यसनीयनयनमस्मिन्
कर्मणीति, पट्टादिषु । तन्निश्चयः । आह बलवद्ध्यं । अस्मिन्नाहं
व्यक्तवाक्यस्य व्याख्याद्वारात् साहचर्यमिति कल्पम् । तथा चाधमर्थाः-
उपनयनारूपं कर्म येकानिहकल्पयेत्तदा विस्तृतं बलवत्प्रमाणोपपन्नं अ-
साधारणैशान्नेर्वैयर्थ्यमिति । इयं च प्रतिज्ञा भोतजनमनोऽवधारणार्थः ।

केचित्—देवार्चिभ्यां पूर्वीर्देवक्यादिभिरस्त्रास्तुतस्याप्युपनयनं भव-
त्येव । न तुपनयनासकृतस्य उच्यते भीतस्मात्तर्फीत्येवमुपनयनं
प्राधान्यव्यापनार्थं प्रतिज्ञा । किञ्च गृह्योक्तैश्चकर्मसु गृहस्थस्यैवार्थाधि-
कारो न ब्रह्मचारिण इत्येवमपि विशेषं ज्ञापयितुमप्रतिज्ञां विवाहमुपदि-
ष्ट्व उपनयनकल्पोपदेशः सप्रतिज्ञः सिद्धः । अस्य च कल्पस्य धर्मशास्त्रे
'उपनयने विद्यार्थस्य' (आध १-१-५) इत्येवमुपदेशः सर्वस्वरक्षा-
र्थतां निवर्तयितुमिति ॥ १ ॥

गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयनीन ॥ २ ॥

अनाकुलम्

यस्मिन् वर्षे गर्भो भूयाः शोभे तद्वर्षे गर्भशब्देनाञ्च्यते तद्वत्तु येषां नाना
मानि गर्भशब्दाणि वर्णयिषि । बहुवचनं स्त्रीरादिभेदेन वर्णाणां भिन्नत्वात् ।
अथर आहु-जन्मप्रभृति सप्तानां वर्णाणां गर्भमष्टमं भवति । तेन
सप्तस्वपि वर्षेपुनश्चनं बोध्यते । तत्र चतुर्थं वर्षेण्ययोग्यत्वात् चाह्लादि
संस्कारान्तरविरोधाच्च पञ्चमादिषु त्रिषु उपनयनयिषि । अथ षष्ठमष्टमयोः
काम्यमुपनयनमष्टमे नित्यमित्यथ विशेषो न स्यात् । सर्वत्र निवसेद्य
स्यात् । किंच पञ्चमे षष्ठे वा वर्षे वर्तमाने कथं गर्भवर्षमष्टमं भवति ।
गणसप्तपदपूर्वीषु पूरणान्यमुपपद्यते । तस्मात् सप्तमे वर्तमानेनैव गर्भवर्ष-
मष्टमं भवति । तस्माद्विचित्रं बह्वचनम् । पूर्वोक्तो वा निर्वाहः । काम्य
तुपनयनं विध्यन्तरलभ्यम् । उपनयनेति वाङ्मन्यतुषारेण । शब्दिक-
रकस्तु धातु । राजन्वर्षेदवशो विशेषोत्पदेशादेव गर्भाष्टमविधिं ब्राह्मण
विषयत्वे सिद्धे ब्राह्मणविधिः श्रुत्यनुवाद एव । पुनस्तानर्शनेऽनुव्यमाने
पूर्वमुपनयनप्रद्वयमधिकारार्थमेव स्यात्, तमर्थं न नाशयत् यस्त-
त्र साध्यः ॥ २ ॥

तत्पर्यवर्त्यम्

गर्भाष्टमेषु वर्षेष्वेति शेषः । 'गर्भादिस्तद्वशां वर्षाणाम्' (वा ४ २-७)
इति गौतमवचनात् । गर्भशब्देन यस्मिन् वर्षे गर्भो वर्धेत, नस्तुपने ।
तद्वत्तु येषां जन्मादीनां सप्तानां मानि गर्भाष्टमानि वर्णयिषि । तेषु कथं
पुनर्नयति । एवं षष्पि जन्मादिसप्तस्वपुनश्चनं प्राप्तं, तद्वपि जन्मा-
दिषु त्रिषु चालाप्ते गर्भसंस्कारैरवकलत्वाच्च क्षिप्यते । चतुर्थेऽपि नैव,
कुमारस्य मनासामप्याह । अनाऽशेषादेवगता बहु-वचनं (१) कपिः
लभ्यायेन गर्भादारभ्य षष्ठस्तमाष्टमसु विष्वक्कालेष्ठते, सामर्थ्यात्
प्रयोगमेवम् ।

ननुत्तरं 'राजन्व' 'चैद्वर्ष'मित्ये विद्यायां वादनादेव गर्भाष्टमविधिं
ब्राह्मणार्थेनेत्यर्थसिद्धत्वात् ब्राह्मणमात्रं न चान्यथम् । नवावतपन

१ 'अनाकुल' कीदृशजन्मप्रसङ्ग इवम् । अनाकुलशब्दोऽत्र नाना वचनं निमित्तः । अत्र
परीक्षितानां बहुवचनत्वात् । यदि परीक्षितानां भागवत् । अविषयवत् परीक्षितेषु विद्यमानः ।
अत्र विद्यमानः । इति नैद्वयं चतुर्थं देवता पञ्च । विषयवत्त्वमप्यत्र च । अत्रातिवचनं सामर्थ्या-
भावेन पदमप्युपलब्धेन । अत्र ब्रह्म । अविषयवत्त्वमप्यत्रातिवचनं । अत्र बहुवचनं । अत्रातिवचनं
अस्मादाहक्यमात्रं बहुवचनं । अत्रातिवचनं । अत्रातिवचनं । अत्रातिवचनं । अत्रातिवचनं । अत्रातिवचनं ।
(१) २-७ । अनाकुलशब्दः । अविषयवत्त्वमप्यत्र ।

व्यासवाक्यम् इति यजुग्व्यासुपनिषत्तैत्तिर्यसि । मेवम्, उपनयन क्षेत्र
मिति ज्ञापयितुम् । 'अथर्वे ब्राह्मणमुपनयति' इत्येतच्छ्रुत्वाऽनुकारित्वात् ।

कोचित्-गर्भाष्टमे एव वर्षे, न तु यष्टमसप्तम्या* तयोर्मोहमत्वा
भावादिना । तच्च, बहुवचनावर्धक्यान् ॥ २ ॥

॥ गर्भैकादशेषु राजन्यं गर्भद्व्यष्टौषु वैश्यम् ॥ ३ ॥

वसन्तो ग्रीष्मश्चरदित्युत्तरो वर्षानुपूर्व्येण ॥ ४ ॥

सनातन्य

उद्गम्यते वसन्तनियमः ब्राह्मणस्य । क्षत्रियस्यापवादो नियमो वा ।
वैश्यस्यापवादः । पूर्वपक्षद्वयस्तु स्थिता एव । वर्षावपूनवश्च विधी-
यन्ते इह सामयाचारिकेषु च । तत्र सामयाचारिकेषु विधान सर्वचर-
कार्यम् । इह विधान वर्षानियमार्थम् । शास्त्रान्तरद्वयानां कालान्तराणामिह
प्रवृत्तिर्मा भूति-येव युक्त्यनन्तं ज्ञापयति-चास्तादिषु शास्त्रान्तरद्वयोपि
काल-वक्ष्य भवतीति ॥ ३ ॥

तामर्धदर्शनम्

उभयत्रापि कपिजलम्वायेन बहुवचनस्य चित्तव्यवधार्यः ॥ ३ ॥

अतो वसन्तादयः(१)स्त्रयो ब्राह्मणादिवर्णक्रमेणोपनयनस्य काला
भवन्ति । अथ चतुर्विधस्य सामान्यविधिमात्रोद्गम्यमस्य यथाह नियमा-
पवादार्थः । पूर्वपक्षदिस्तु अत्रायेव । गर्भशास्त्रे तु 'वसन्ते ब्राह्मणम्'
(भाष्ये च १-१ १९, इत्यादि- 'शिशिरे च वा सर्वान्' इति नरहाराजस्य
लोकशिशिरप्रतिषेधार्थः । 'गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणम्' इत्यादिस्तु 'अथ का-
व्यानि' (भाष्ये च १-१-२०) इत्यादि विधानमनुवादः ॥ ४ ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽऽग्निषो वाचयित्वा कुमारं
भोजयित्वानुवाकस्य प्रथमेन यजुषापः समुच्चेष्ट्यादशीता-
स्वानीयोत्तरया शिर उनचि ॥ ५ ॥

सनातन्य

अथोपनयनविधिः-पूर्वशुक्लीभाजम् । तत श्वोभूते ब्राह्मणान्
भोजयित्वा तैराग्निषो वाचयति-पुण्याह स्वरूपद्वय इति । तत कुमारं भो-
जयेत् । एवमन्त विवादे-कर्म । अथाचार्य उच्चेष्ट्यादशीताञ्च समुज्जति ।

* इत्यपि न यष्टमसप्तम्या ज्ञेयमित्ति उल्लेखः ।

१ १-१९ कथेन ब्राह्मणैर्वाग्निषु

अनुवाकस्य प्रथमेन वक्तुं 'उष्मेन वाय' विरुपेतेन । सखुजध्या
प्यादर्शातास्वानयनि, न शीता उष्मासु । तलन्नाभिराङ्गि कुमारस्य
भिर उतति क्लेदयानि-उत्तरत्वं 'आय उन्मन्त्रि' त्येतया । उत्तरेण यत्तुपेयेव
सिद्धं अनुवाकस्य प्रथमेन यत्तुपेत्तुक सङ्गकरकार्यम् । तेन उष्मेन वा-
यवुदेनेत्येव इत्यनुवाकस्य प्रथमं भवति । अन्यथा सङ्गप. स्यात्-
अनुवाको मन्त्रा भवति । उष्मादर्शातास्वानिपरत्वेन सिद्धं सखुजध्यानिवन
न सर्वार्थान्वयदर्शनार्थम् । अस्मन्मा नापिनस्य च वा उन्मन्त्रास्मात् स
सुजनि तस्मान्नेयी स्यकम्-नापिन शिष्यात्-इतोष्माभिराङ्गिभ्यर्थ
कुर्वन्तोऽस्तम्यन् कुशलोकुचिनि । (आश्व ग १-१३-१६) ॥ ४ ॥

तावत्प्रधानम्

ब्राह्मणाद् भोजयिष्वेदयेन वक्तुं धर्मशास्त्रे 'शुचीन मन्त्रगतमस
वैकल्पेषु भोजयेत्' (आश्व २-२५, ५) इति विहितं, यदेव नान्दीया
इमभ्युदयस्मादिति प्रसिद्धं, तदेकेक्येन । तथा रघु-यन्तरप्रसिद्धि
यित्वा कर्तव्यम् । तस्य विवह पुन वाट वाटकर्मणानुष्ठानार्थ । अन्यथा
पदार्थानां ब्रह्मकर्मकाङ्क्षिवादिभिषयान्न एव स्यात् । अशीर्वचनेऽपि
धर्मशास्त्रविहितेऽयमेव न्यायः । आशीर्वचनविहितं भाष्योक्तं ।

केचित्-पूर्वपुनर्भाष्यादम्, आचारान् स्मृन्मन्त्राद्य । इतोभुन
च ब्राह्मणानां भोजनं, भुक्तवाङ्मियाशिवां वाचनार्थम् । सर्वकर्मणां
वाग्ने 'शुचीम् मन्त्रगतमसर्वकल्पेषु भोजयन्' इति वचनमिति ।

अथ च कुमारस्य स्वभोजनान्वाक 'ब्रह्मपवीतं वरतं पवित्रम्'
इत्यादि । मन्त्रेण ब्रह्मपवीतवान्वाक्यम् । 'भोजनं आचमनं स्यान्वाय च
ब्रह्मपवीतं स्यात्' इति धर्मशास्त्रवचनात् । कान्चन्-मन्त्रावाना
प्रायेवति ॥

कुमारभोजनं च विना स्नानवस्त्रादिभि । आश्वत्थपांश
द्विराचमनम् ।

केचित्-एवमन्त मानापिनस्य कुम्भ, अत्र ऊर्ध्वमाचार्य इति ॥

अनुवाकस्य प्रथमेन वक्तुं 'उष्मेन वाय' इत्यनेन न-उष्मा
दर्शिताश्च वक्तव्येति । समुज्ज्वलितवायव्यात्वात् न त्वनियमम् ।
अथ चानुवाकग्रहणं पृथग्भवास्ममास्नाता एव न करपशुवस्था इति
वाचनार्थम् । तावत्प्रधानं चैनं ब्रह्मपवीतमन्त्राद्येव इत्युक्तम् । तन-
इतोभिराङ्गि 'आय उन्मन्त्र' इत्येतया कुमारस्य अत्र उतति । प्रगाढस्य
प्रवृत्तिमनुनां क्लेदयति ॥ ५ ॥

ब्रीह्यान् दर्भान्नन्तर्धायोत्तरगभिश्चनसृभिः प्रतिमन्त्र
प्रतिदिशं प्रवर्षति ॥ ६ ॥

अथानुष्ठुप

अनां प्रथमं वर्षति वर्षनं प्रारभत इत्यर्थः । तेन पूर्वं मन्त्रवह्नपनं
करोम्याचार्यं यथाचार्येण इत्युक्तं भवति । तत्राद्यं प्रथमं—कुमारस्य
शिरसि प्राच्यां दिशि ब्रीह्यान् दर्भान्नन्तर्धाय 'येनान्न' इत्येतया प्रतिष्ठनाति
क्षुरेण । अनादिभ्यस्य स्थाने नस्य नाम प्रथमया विभक्त्या युज्यते । यथा
अनादय यज्ञदत्तशर्मा । एव सर्वत्रादयः प्रथमे नाम निर्देशव्यम् । प्रतिष्ठया
नृत्तं इत्युक्तं वर्षयति केशान् प्राक्षेपान् । अथाद्य उपसृष्टय तर्पय
दक्षिणस्या दिशि 'येन मूय' इति । प्रतीक्या 'येन मूय' इति । अस्या 'येन
मूय' इति । अथ सवुभ्या नामग्रहण-नेन ते वर्षयामि यज्ञदत्तशर्मासाधु
येति ॥ ६ ॥

नदत्तशर्मानम्

ततो 'येनान्न' इत्यादिभिश्चनसृभिः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं ब्रीह्यान्
दर्भान्नन्तर्धाय केशान् प्रवर्षति । अथानुष्ठुपं कुशलीकरणमाचार्यस्येव ।
तत्र प्रथमे मन्त्रे अनादिभ्यस्य स्थाने विष्णुशर्मेति कुमारस्य नामग्र
हणम् । अनुष्ठुपं तु सम्बुद्धम् ॥ ७ ॥

अथानुष्ठुपमुत्तरयानुमन्तयते दक्षिणतो माता
ब्रह्मचारी वा ॥ ७ ॥

अथानुष्ठुप

तत्रमाचार्यं प्रतिदिशं प्रवर्षते इति ज्ञातितस्तस्य केशान् वर्षति स
सुष्टामिरेयाद्विरच्य कुशली । त जायते यन्मातुल्यया 'यत् क्षुरेण'-
इत्येतया अनुष्ठुपमन्त्रेण आचार्यः ॥ ८ ॥

अथानुष्ठुप

दक्षिणत उपविष्ट्य कुमारस्य माता ब्रह्मचारी वा जज्ञित् 'यत् क्षुरे
ण' इत्येतया यन्माचार्यमनुमन्तयते । कस्मादेव सुवच्छेदः ? उच्यते ।
अस्य कुमारस्यायुर्मा प्रमोषीगति मध्यमपुरुषलिङ्गकोऽनुमन्तते वर्षन-
व्यापुनाचार्यकर्तृकवर्षणाय । मातुल्यव्यापिर्गतिरित्यस्य ब्रह्मचर्या-
भावात् ॥ ७ ॥

१ यन्मातुल्यव्यापुना वर्षति ॥ ६ ॥ २ यन्मातुल्यव्यापुना वर्षति ॥ ७ ॥ ३ यन्मातुल्यव्यापुना वर्षति ॥ ८ ॥ ४ यन्मातुल्यव्यापुना वर्षति ॥ ९ ॥

तथा । कुमारो मन्त्रेण समिधमादधाति । तत्राचार्यं प्रयुञ्जे मन्त्रं च वा
 चयति, समिधं वाधापयति । देवताया समिधेयत्वाच्च मन्त्रसिद्धिरित्येव ।
 मन्त्रे तत्राचार्यस्यैव मन्त्रप्रयोगमिच्छन्ति । आधाप्य समिधमुत्तरेणमि वस्तुन
 प्रतिष्ठितमनेना स्थापयति यस्मिन्नेव तदा 'आतिष्ठेन्'मिति मन्त्रेण । अथ मन्त्र
 आचार्यस्यैव, कुमारस्याभिधेयत्वात् । तेनाचार्यो मन्त्रमुक्त्वा दक्षिण
 पाद् दस्ताभ्या गृहीत्वाऽऽधायति ॥ ८ ॥

आपन्नमन्त्रमुद्रावली

अथान्येनमात्रमादि तन्त्रं प्रतिपद्यते । पात्रमादत्तकाले अथ
 वासोमेषलाजिनदण्डकुशकुर्वाश्च सहैव सादयति । केचित्—इदं
 दीनंविधि सहैवेति । आपन्नभागान्ते कृते सदा कुमारं 'अस्तुर्दी देव' इत्ये
 तथा पात्राया समिधं दस्ते गृहीत्वाऽऽधापयति । मन्त्रान्ते चाग्नेहीति कृत्वा ।
 आधापनमन्त्रश्चायम् ।

कचित्—आधानमन्त्रं वाचयित्वाचार्य इति । तेषां 'अस्ते नवेमम्'
 इति मन्त्रसिद्धिरित्येव । अथाधापनार्थं मन्त्रे अस्मादधापनमन्त्रवत् कु
 मारमभिधानार्थमुच्चारणं स्यात्, न देवतामभिधानार्थम्, सहपुनरिति-
 स्वोभयमभिधानाशङ्क्येति चेत्, न, 'पूतपूष्टो अग्ने' इतिह देवताया एवा
 भिधेयत्वात् । अत एवोक्तं 'मन्त्रमुक्त्वाऽऽधायि जुहुवीति कृत्वा' इति ।
 इत्येवमर्थम् ॥ ९ ॥

वासः सद्यःकृत्तुमुत्तराभ्यामभिमन्त्र्योत्तराभिस्ति-
 त्ताभिः परिधाप्य परिहितमुत्तरयाऽनुमन्त्रयते ॥ १० ॥

अथान्येन

एकस्मिन्नेवाहनि तन्तुमन्त्रा वयनक्रिया च यस्य तत् सद्य कृतेन ।
 पूर्वमूत वाम उत्तराभ्या अग्न्या 'रेवतीस्त्व' इत्यत्राभ्या अभिमन्त्रये
 त । ततस्तदुत्तराभ्योत्तराभ्या 'या अङ्गुष्ठ' इत्येतेषां परिधापयति ।
 आचार्यस्यैव मन्त्रा । वयनादेकस्मिन् तिसृत्तामन्ते परिधापनम् ।
 ततः त परिहितवन्त कुमार आचार्य उत्तराभ्या 'वर्गाद् वाम' इत्येतया
 अनुमन्त्रयते ॥ ११ ॥

तत्त्वमन्त्रमुद्रावली

वस्तु यच्छ्रवणादि धर्मशास्त्र निर्हितं सद्य सद्य कृतेन सद्य एव शि
 श्रोत, नाग्यदिग्रन्थानि प्रशस्तंवि । कचित्—एकस्मिन्नेवाहनि तन्तु
 क्रिया वयनक्रिया च यस्य, तत् सद्य कृत्तुमिति । पूर्वमूत 'रेवती

इत्या' (१) इति आभ्यासमिमन्त्र्य 'वा यदुक्तम्' इत्येतमित्येवमि परिभा-
षा, परिहित कुमार 'परिद वासः' (२) इत्यनयाऽनुमन्त्रणा ॥ १० ॥

ॐ मौर्ध्नी मेखलां विवृतां त्रिः प्रदक्षिणमुत्तराभ्यां
परिवीयाजिनमुत्तरमुत्तरया ॥ ११ ॥

अनाकुन्ध

अथ मेखला मुत्तराभ्यामुन्धया 'इय दुरुक्ता' इत्येताभ्यां त्रिः प्रद-
क्षिण्य कारेभ्ययति कुमारम् । स्वयमेव मन्त्रमुक्त्वा तं वाचयराचार्यं ।
मन्त्रलिङ्गात् विवृत मेखला गीष्वा मुञ्जमूर्ध्ना कश्चिना । निरु विमुष्णा ।
विवृतमिति छान्दसो दीर्घपाठः । ततोऽजिनमुत्त वान करोति यत्
(१) च । मित्रस्य चक्षुर्निम्बेनया स्वयमेव मन्त्रमुक्त्वा । सामयाचारिके
षु वर्गकेशिष्ठा मेखलावशेषाश्चादितः । इदं तु सर्ववर्णानां मौर्ध्नीवा-
सार्थं यजनम् । अजिनावशेषास्तु सामयाचारिका इहापि मर्येतभ्याः
कृष्ण ब्राह्मणस्येत्यादयः ॥ १० ॥

नात्यवदक्षनम्

मौर्ध्नी मुञ्जै कश्चिनाम् । तज्जना विवृतम् । दीर्घमृष्टाम्बुसः । मेखला
'इय दुरुक्ता' इत्येताभ्यां त्रिः प्रदक्षिण्य कारेभ्ययत् । विवृतमिति च
'शक्तिविर्ग्ये दक्षिणावृत्ताकाम् । ज्या राजस्यम्ब' (आप य १-२-३३, ३४)
इत्यादीनां प्रदर्शनायेम् । अजिन 'कृष्ण ब्राह्मणस्य' (आप य १-३-३)
इत्यादि धर्मशास्त्रे विहितमुक्तं यत् करोति 'मित्रस्य चक्षु' इत्येतया ॥ ११ ॥

उत्तरं गार्मिर्दर्मान् मेखनीर्य तेष्वेनमुत्तरयाऽवस्थाप्यो-
दकाञ्जलिमस्मा अञ्जल्यावानीयां उत्तरया त्रिः प्रोक्ष्योत्तरैर्दक्षिणे
हस्ते गृहीत्वोत्तरैर्देवताभ्यः परादायात्तरं यजुषोऽनीष 'सु-
प्रजा' इति दक्षिणे कर्णे जपति ॥ १२ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्न दशमः खण्डः ॥

अनाकुन्ध

अथाचार्यं कश्चिनाम् दक्षिणमस्तम्बं तज्जना कुमार उत्तरया 'मावाग्ना स-
मवाग्नादी' इत्येतयाऽवस्थापयति । कुमारस्य मन्त्र आचार्यो वाचयति ।

१. ३-३ इति अत्र । २. ३-३ इति अत्र ।

३. मौर्ध्नी इत्येव 'मौर्ध्नी' इत्यत्र २४ अत्र, तत्र कश्चिनाम् अत्र 'मौर्ध्नी' इत्यत्र २४ अत्र, तत्र
परिकल्पितं य, य च पुनरुक्तं । य कुमार इति अत्र अत्र ।

अवस्थान्ना सद्य च पश्चात् भूमाववस्थाय भवमज्जलिमुदकेन पूरयित्वा तमज्जलिमर्म कुमाराय प्रतिमुख दमैश्ववस्थिताय प्रोक्षणाधेमानवति तस्यापत्ये । अन्त इति अनुधीतिर्वेदात् कुमारार्थोऽयमुदकाज्जलिः । तेन प्रोक्षयत्य कुमार कर्मा भवति । आनीय ततः प्रोक्षण प्रयोज्यतया चार्धे । उत्तरतः समुद्रादृमिंस्तिथेनया । कुमारस्य मन्त्रः । आचार्यो वा चवति । ' चि' प्रोक्षयति । सकृन् मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । सधेय धारण मुदकस्य, दक्षिणेन प्रोक्षयम् । प्रोक्षयत्यत्र पित्रो लोपो द्रष्टव्य) अथ कुमारस्य हस्त गृह्णति कर्मदेशनिर्देशे, 'अग्निष्ट हस्तमग्रमी' इति वा दिति । प्रतिमन्त्र प्रदद्यादिति । तत उत्तरं रेकादशमि, 'अग्रये त्वा परि ददामी'त्यादिनि न देवताभ्यः परिरयति । सर्वेष्वसौशमेषु नामग्रहण समुभ्या । परिदाय कर्तुंतेन गृह्य देवस्य त्वा सवितुः' इत्यनेन उपनयने विद्याबुद्ध्याद्यर्थ आचार्यं स्वकुल प्रापयतीत्यर्थे । यत्पुरुषारण्यमेव तत्र व्यापारः, नाम्नः कश्चित् । नामग्रहण च समुभ्या । केचित्—अ सावित्र्यन्तेनात्मस्य वाङ्मातृ आचार्यस्य नाम प्रथमया निर्वैद्य मन्त्र म्ते । एतासमन्त्रवात् समस्तमव कर्मापनयन, यथा पशुबन्ध इति । उप नीय नृपय इति वक्ष्ये तमे उच्यते । 'सुतोव सोमै'मित्येवमन्तो जप ॥१॥

इति गृह्यसूत्रश्रुत्यावनाकुलाया दशमः खण्डः ॥

नामप्रदानम् ।

एताया 'आमन्त्रा सममन्महि' इत्येतया । अस्या इति अनुधीं पशुवर्धनं । उत्तरतः 'समुद्रादृमि' इत्येतया । अग्रयन । सकृन्मन्त्रेण, द्विस्तूष्णीम् । उत्तरं 'अग्निष्ट हस्तमग्रमीत्' इत्यादिनिर्देशनिर्देशे । सर्वे वा चान्ते सकृद्दस्तग्रहणम् । उत्तर 'अग्रये त्वा परिददामि' इत्येकादश तत प्रतिमन्त्र देआन्वा मन्त्रलिङ्गप्रतीनाभ्य परिरयति रक्षयार्थम् । ततश्च यदि सकृत्परिदान स्यात् तदा विभ्यपराधात् सर्वप्रायश्चित्त हो तव्यम् । मसौशमेषु च सर्वेषु समुद्रया नामग्रहणम् । उत्तरेन कृत्वा 'देवस्य त्वा सवितुः' इत्यनेन उपनये आत्मानस्त्वमीय भवति । ना मग्रहण च समुद्रयैव ।

केचित्—कुमारस्याज्जलागचार्येणानितमुदक सधेय हस्ते धारयन्, दक्षिणेन हस्तेनात्मानं त्रिः प्रोक्षति । आचार्येस्तु प्रोक्षयति । पित्रो लोपो द्रष्टव्य । हस्तग्रहण च प्रतिमन्त्रमित्यनेककल्पनाभावेन व्यावृत्तते ॥१॥ इति श्रीमुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यना-पर्यदर्शने दशमः खण्डः ॥

(१) कुपणः तस्मिन् वज्रं च कुपणश्च द्रव इत्येते । परन्तु मुदकस्योदकेन चानम्यस्तुतादयः यथापि च वाक्यं कल्पनं भवति ।

अध्याकादशः खण्डः.

‘ब्रह्मचर्यमाणा’मिति कुमार आह ॥ १ ॥

अनाकुल

सावित्रा प्रसूत इत्येवमन्तो मन्त्रः । आह्वेति वचन उच्यते प्र-
योगार्थम् ॥ १ ॥

तत्पददर्शयम्

श्लोकम् ॥ १ ॥

● प्रष्टं परस्य प्रतिवचनं कुमारस्य ॥ २ ॥

अनाकुल

‘को नामासीत्येवमादिषु चकारा मन्त्रा पृष्टप्रतिवचनायां । तत्र यत्र
पृष्ट तत्र आरभ्य कर्माचार्यमन्त्रेण प्रष्टमिति सप्तसारण्याभावदृष्टा
नृत्त, अपवाशे वा । यत् प्रतिवचनं तत् कुमारस्य । असौशर्मण्यु नाम
निर्दिशति कुमारः प्रथमया । आचार्यं सन्तुष्या कुमारस्य नाम । तत्र को
नामासीत्वाचार्यः । (१) यज्ञशर्मणावास्मोति कुमारः । कस्य ब्रह्मचार्यस्मि
(२) श्रीयज्ञशर्मण इत्याचार्य, आचर्य ब्रह्मचार्यस्मि यज्ञशर्मति कुमारः ।
(३) आह्वेत्यनुबृत्तेरुच्यते- प्रयोगः ॥ २ ॥

तत्पददर्शयम्

प्रष्टं प्रष्टव्य इत्यर्थः । क्व तु छान्दसम् । ‘को नामासीत्’ इत्यादिषु मन्त्रप्र-
तिवचनायेषु चतुर्थे मन्त्रेषु प्रष्टं परस्यावाचस्य, प्रतिवचनं तु कुमार-
स्य । तत्क्षेत्रं प्रयोगः — ‘को नामास्मि ?’ इत्याचार्यं पृच्छति । ‘विष्णुशर्म-
नामास्मि’ इति कुमारः प्रतिब्रूयान् । तथा ‘कस्य ब्रह्मचार्यस्मि विष्णुश-
र्मण ?’ इत्याचार्यः । ‘आचर्य ब्रह्मचार्यस्मि’ इति कुमारः ॥ २ ॥

क्षेत्रं परो जयति ॥ ३ ॥

अनाकुल

पृष्टप्रतिवचनादूर्ध्वं अनुवाकस्य मन्त्रः । त एव ते देव सूर्येत्यादिक
पर आचार्यो जयति ॥ ३ ॥

तत्पददर्शयम्

अनुवाकशेषैकदेश ‘विष्णुशर्मण ते देव’ इत्यादि ‘यनुसञ्चर वि-

॥ त एव ते देव सूर्येत्यादि क एव पुरुषाणि ।

१ क अ जी०म०शर्मण

१ क अ जी०म०शर्मण

१ क अ मन्त्रिणः ।

‘ष्णुशर्मन्’ इत्येवमन्वमाचार्यो जपति । ‘अभ्यनामभ्यपने’ इत्यस्य प्रत्ययमाशिषो वाचयन्विधानात् ॥ ३ ॥

प्रत्यमाशिषं चैनं वाचयति ॥ ४ ॥

अनाकुल

तत्रैव शेषे वा अभ्यपि ‘अभ्यनामभ्यपने’ इत्येवमाद्यां तामिह कुमारं वाचयति ॥ ४ ॥

आत्मविप्राय-

मन्त्रवचनम् । आत्मविप्राय-
मन्त्रवचनम् । अभ्यनामित्कारभ्य आ उपनयनसमाप्तेर्वा प्रत्यमाशिषो
मन्त्रा ‘योगं योवे’ इत्यादयः, तान् सर्वान् कुमारं वाचयति ॥ ४ ॥

उक्तमाज्यभागान्तम् ॥ ५ ॥

अत्रैनमुचरा अहुतीर्होत्रधित्वा जपादि प्रतिपद्यते ॥ ६ ॥

अनाकुल

आत्मविप्राय तस्य प्रत्ययोक्तम् । अत्रैवामीनेन कुमार इत्या पञ्चादश
प्रधानाहुती उचयति ‘योगे योवे’ इत्येवमाद्या । उत्तरैर्मन्त्रैः कुमारो जु
होति । तमाचार्यं प्रयुक्ते मन्त्रवाचनेन । द्वितीयचतुर्थपौरुषेण मन्त्रयोः
कुमार एव वक्ता, देवतामन्त्राचार्यत्वात् । अपर आह—सिद्धिनिर्वा-
दानार्थो वक्ता कुमारस्तु १ ॥ होतेति । प्रधानहोमेषु हावयित्वेति वचन-
त् २ ॥ उपहोमम्भाचार्य एव कर्ता ॥ ५ ॥

एवमनुवादमात्र

इदमनुवादमात्र मा भूदिति साध्याहार व्याख्यार्थतः । न केवलमभ्य-
नामित्कारभ्य प्रत्ययशिषो मन्त्रान् वाचयति । आज्यप्रागान्तमुक्त्या ये
पञ्चात् प्रत्यमाशिषो मन्त्रा भेकलापरिव्यवणादिपुक्ताः ‘इयं पुक्तात्’
इत्याद्यास्तावपि ३ स्वधनुक्त्वा वाचयति । उक्तमिति आत्मविप्रायम् ।

इदं विद् वक्तव्यम् वास्तु भेकलापरिव्यवणादिषु कुमारप्रधानासु
संस्कारक्रियासु च प्रत्ययशिषो मन्त्राः, तद्योर्द्वैराज्यातैः करणत्वेन
चोदिताः किदा तैर्मन्त्रैः कृत्वा पञ्चाङ्गाचयति । एवम करणमन्त्राणां
क्रियासुणभूतैः कर्तृभिर्व्यवस्थाप्यत्वात् । कुमारस्य चात्र संस्कारत्वेन प्रा-

आन्वात् । यच्च पुनर्दोषविषु कुमारस्य गुणभाव एव, न संस्कारभाव, तच्च तान् प्रत्यगाक्षिप्तो वाचयत्येव ।

केचित्—परिष्ववणादिष्वपि कुमारस्यैव मन्त्र, परन्तु वाचयत्येव इति ॥ ५ ॥

अथ अस्मिन् कम्, न तु 'यथोपदेश प्रधानाहुती' इति सामान्यवचनादाउपमानान्तरमेव । एन कुमारम् । उक्तं 'योगे योग' इत्येकादशार्चः प्रत्यगाक्षिप्तो वाचयन् इत्येव गृहीत्वा अस्मिन् उपमाने । तच्च द्वितीयचतुर्थी 'इममन आयुषे' 'अस्मिन् आयु प्रतराम्' इति लिङ्गविरोधान् 'आयुर्वा देव उरसम्' इतिवन् स्वयमेव कृत्वा, नैव वाचयति ।

केचित्—एतयोरपि द्वेतामिधानाधेरवाव कुमारस्यैवोच्चारणमिति । ततो 'अथाभ्यानानां गङ्गभूत' इति सामान्याधीश्वरसिद्धमेवाचार्यो ज्ञाति प्रतीयते । ततश्च अस्मिन्मन्त्रात्मविनिश्चयमापनु' इत्यादीनां प्रत्यगाक्षिप्तमपि वाचन न भवति । नैव च हावेनम् ॥ ६ ॥

परिषेचनान्तं कृत्वापरेणाग्निमुदगग्रं कूर्चं निधाय तस्मिन्नुत्तरेण यजुषोपनेतोपविशति ॥ ७ ॥

अथार्य

उत्तेन यजुषा गङ्गभूदसीत्येतेन । परिषेचनान्तवचनमात्रमर्थार्थम् । केचित् सावित्रं नाम अतमस्मिन् काले उपाकुर्यन्ति । केचित् विराजाम्ने सावित्रीमनुमुच्यते । तदुभयमप्यतिप्रमाचार्यस्य । निशांगेन वचनोदाचार्य एव निधौ कर्ता, न माणवकः । अधिकारादयं भिक्षे उपनेतोति वचनमुत्तमार्थम् । पुरस्तात् अन्यद्दृष्टासीन इत्यत्र उपपत्तुः पुरस्तात् यथा स्यात् अग्नेः पुरस्तान् मा भूत इति । तथा दक्षिणेन वाणिना दक्षिण पादमित्यत्राप्येतु पादो न माणवकस्य ॥ ६ ॥

अथार्यमन्त्र

कूर्चं दर्शयमासनम् । उत्तरेण यजुषा 'गङ्गभूदसि' इत्येतेन । ततश्च आचार्यः । शेष उपसर्गम् ॥ ७ ॥

पुरस्तात् प्रत्यङ्कासीनः कुमारो दक्षिणेन वाणिना दक्षिणं पादगन्धारम्याह 'सवित्री भो ! अनुब्रूही'ति ॥ ८ ॥

अथार्य

दर्शयमासीन इति दृष्टान्तरे । दक्षिणेनेति वचनमुमाभ्यामेवोता

किञ्चयं पक्षोऽयं ना भूदिति । तेन सकृद्विद्युत्पुनरुद्गीर्णादिःषय विशेष-
य प्रवर्तते ॥ ७ ॥

तत्सर्वस्तेनम्

उपनेतुं गुरुरात् प्रवदुमुक्तं वाहीनाः कुमरो वृद्धिर्नेत वाहिना उपनेतुर्दे-
हिम पदं चन्दारम् उपसगृह्य 'सवित्रो वो ! सतुर्जह' इति प्रार्थयते ॥ ८ ॥

तस्मा अन्वाह 'तत्सवितु' रिति ॥ ९ ॥

पच्छोऽर्धर्धशस्ततस्सर्वाम् ॥ १० ॥

अनाकुला

तस्मा इति वचनात् कुमारस्य ग्रहणार्थमनुवचनम् । तेन विश्वपि
वचनेषु कुमारस्यानुग्रहणं भवति । अनुग्रहोऽनुग्रह्योतनार्थः । अ-
नुग्रहेणाह अन्वाहेति । तेन यद्यसमर्थं कुमारः तावत् वक्तुं ततो यथा
शक्तिं वाचयति । स्वयं विचित्रं पूर्वमुक्तंवा प्रथमं पच्छं पादेपादेऽयं
ज्ञानम् । द्वितीयमर्धर्धशं, ततस्सर्वामन्वाहेति । उत्तरमिति वक्तव्ये त-
त्सवितुरिति निर्देशः सावित्रीप्रवेशेषु सावित्र्या समित्सहस्रमाद्भ्या-
(आप य. १-२७-१) रित्यादिषु अस्या एव ग्रहणं यथा स्यात् । यस्याः क-
स्वाब्धिन् सवितुर्देवताया मा भूदित्येवमर्थम् । तत इति वचनादेतावदे-
वास्मिन्नहम्पुनवचनम् । एतैर्वैचनैरग्रहणे कात्यायनैरभ्यापनम् ॥ ८ ॥

तत्सर्वस्तेनम्

तस्मै कुमाराय ग्रहणार्थं 'तत्सवितुर्वरेण्यम्' इत्येतामृचणाचार्यो-
ऽन्यतः । तत्र च सवितुर्देवतामृचमनुग्रहोत्पत्तिशेषेण प्रार्थनार्थं कृता-
वामपि योय 'तत्सवितुरित्यन्वाह' इति निवृत्तं स ज्ञापयति-यन्तुपदुता-
दिशब्दवत् सावित्रीशब्दस्य वैद्विजिह्वस्वपि 'तत्सवितुर्वरेण्यम्' इत्यस्या-
मेव प्रयोगो नियतः, न तु 'आसन्त्येन रजसा' इत्यादिष्वधीति । ततश्च
अमेवागच्छे 'सावित्री प्राजायामज्ञः' (आप य १-२६-१५) सावित्र्या
समित्सहस्रमाद्भ्यात्' (आप य १-२७-१) इत्यादिष्वस्या एवर्धस्व-
ग्रहणयो नान्यस्या अपीति ॥ ९ ॥

कथमन्वाह ? इत्यन्वाहः—

एत पादे पादे अवस्थाय । अर्धर्धशं अर्धर्धे अवस्थाय । तत सर्वं
वचनं अतवसानामित्यर्थः । अथ च सर्वानुवचनस्यादृष्टार्थत्वात्,
ग्रहीतुमसमर्थस्यापि कुमारस्य सर्वा निगद्यते ॥ ११ ॥

अथ तन्मित्रेवानुवचने विशेषमाह—

«व्याहृतीर्विहृताः पादादिष्वन्तेषु वा तथाध्वं—

योरुत्तमां कृत्स्नायाम् ॥ ११ ॥

अनाकुल

तन्मित्रेवानुवचने विशेष —प्रथमे वचने पादानां प्रथाणां आदिष्वन्तेषु वा तिष्ठो व्याहृतयः क्रमेण वक्तव्याः ॥ १ ॥

द्वितीये वचने अर्थसंयोगादित् अन्तर्गतो वा हे व्याहृती क्रमेण वक्तव्यः । तत उत्तमा शिष्यते सुचरिते । तादुलक कृत्वाच वचनेऽनुवृत्तादिति । तत्र प्रयोगः—प्रथमोऽग्रे वक्तव्यः । “ॐकारं स्वयंहातम्, तस्मात् प्रज्ञा योग्यमाह” (आप ख-१-१-३-६) इति वचनात् । ॐ भू तत्सवितुर्वरेण्यम् । ॐ भुव भर्गो देवस्य धीमहि । ॐ सुव धियो यो न प्रचोदयात् । ॐ भू तत्सवितुर्वरेण्यम् भर्गो देवस्य धीमहि । ॐ भुव धियो यो न प्रचोदयात् । ॐ भू तत्सवितुर्वरेण्यम् भर्गो देवस्य धीमहि । ॐ सुव धियो यो न प्रचोदयात् ॥ १० ॥

तत्सवितुर्वरेण्यम्

विहता व्याहृती विध्वसि पादादिष्वेकैकामन्त्याह । अथवा पादानामन्तेषु । तथाध्वं अथवा प्रयोगेऽपि अन्तर्जमादावन्ते एकैकामन्त्याह । अथशिष्यां एतत् व्याहृति कृत्वाविति वक्तव्यमाह ।

प्रयोगस्तु—प्रथम प्रथममन्त्याह आदिति अन्त्येव प्रथमवसाह (नै उ-१-८) इति अग्रे, ‘ॐकारं स्वयंहातं तस्मात् प्रज्ञा योग्यमाह एतदादि प्रतिपद्येत’ (११३६) इति धर्मशास्त्रवचनात् । ॐ भू तत्सवितुर्वरेण्यम् । ॐ भुव भर्गो देवस्य धीमहि । ॐ सुव धियो यो न प्रचोदयात् ॥ ॐ भू तत्सवितुर्वरेण्यम् भर्गो देवस्य धीमहि । ॐ भुव धियो यो न प्रचोदयात् ॥ ॐ सुव तत्सवितुर्वरेण्यम् भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो न प्रचोदयात् । अन्तेषु वति पक्षे प्रयोगः— ॐ तत्सवितुर्वरेण्यम् । ॐ भर्गो देवस्य धीमहि भुव । ॐ धियो यो न प्रचोदयात् भुव । ॐ तत्सवितुर्वरेण्यम् भर्गो देवस्य धीमहि भू । ॐ धियो यो न प्रचोदयात् भुव । ॐ तत्सवितुर्वरेण्यम् भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो न प्रचोदयात् भुव । इति ॥ ११ ॥

कुमार उत्तरेण मन्त्रेणोत्तरमोष्टुमास्पृशते ॥ १२ ॥

अनाकुलम्

अथ नैवेद्यासीनः कुमारः उत्तरेण मन्त्रेणा 'सुधवसो सोम्ये' इत्यनेन स्वय-
मुपसृष्टमुपसृष्टी । अथ उपसृष्टाति । औष्ठ्यार्द्धिंवात उत्सृष्टिविति वि-
शेषणम् । मन्त्रजहममुत्तराश्वस्य विम्वारचिनाशङ्का मा भूदित्येवमर्थम् ।
मन्त्रे अमात्रिपत्रेण प्राणोऽग्निर्वीर्यते नाचार्यो नापि (१)मात्रवकः । तेन
वामानिर्देशो न कर्तव्यः ॥ ११ ॥

नार्यैर्दर्शनम्

आचार्यवाचितेन 'अधुधमसी सोम्य' इत्यनेन कन्त्रेण कुमारः मन्त्र-
जहममुपसृष्टाति । उत्सृष्टमा-मन्त्रेणम् । अमात्रिन्यत्र च नास्ति नामत्र
हमम्, प्राणामिधानत्वात् । 'इत्यन्तर्पर्यन्ताशौष्ट्यामुपसृष्ट्याचामेत्'
(आच व १-१६ १०) इति वचनादाद्यमत्र तु कर्तव्यम् ॥ १२ ॥

कर्णावुत्तरेण ॥ १३ ॥

अनाकुलम्

कन्त्रेण मन्त्रेण "ब्रह्मण आशी रथ" इत्यनेन । सङ्गमन्त्रः । कर्णादि-
ति द्विवचनबोधान् कन्त्रेणोपसृष्टीत्यर्थः ॥ १२ ॥

नार्यैर्दर्शनम्

स एव सुधवसुधवस इत्येव स्वीकरो कर्त्तुं शक्नुवति । उत्तरेण 'ब्रह्मण
आशी रथः' इति द्विवचनशङ्केन ॥ १३ ॥

दण्डमुत्तरेणादत्ते ॥ १४ ॥

अनाकुलम्

उत्तरेण मन्त्रेण 'सुधवसुधवस'मित्यनेन ॥ १३ ॥

नार्यैर्दर्शनम्

उत्तरेण 'सुधवसः' इत्यनेन ॥ १४ ॥

अथ कर्णकन्त्रेण विमिस्त्रैर्दण्डानां सुधनिधिमाह —

* पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य नैथ्यग्राधस्त्वन्धजोऽना-

कुशो राजन्यस्य चादर औदुम्बरो

वा वैश्यस्य ॥ १५ ॥

१. मन्त्र कुमारः

* ब्राह्मणेति 'पालाशो दण्ड' इत्यादौ 'पारिजती' इत्यादिष्वप्यत्र परित्यागेन 'व'
'स' पुस्तकम् । सुधवसुधवसि च न 'व' पुस्तकम् । तत्र सुधवस्य आद्यवस्य ॥ १३
परम् ॥ वैश्यस्य च औदुम्बरो । इति ।

अनाकुल

राजन्वयैश्वर्यो विशेषविधानांश्च सिद्धे ब्राह्मणग्रहण अयमपि वि-
धिर्विशेषसयुक्तः यथा स्वादिति । तेन 'वाधो दण्ड' इत्ययं विकल्पो
ब्रह्मण्यपि भवति । इतरथा राजन्वयैश्वर्यस्य स्वात् तयोरेव
पर्यसयुक्त विधानमिति कृत्वा ॥ १४ ॥

न्यशोधस्य विकारो नैक्येन । स्कन्धे जात सन्धः । अवाचीना
म. अवाप । उकारपाठस्कन्धस ॥ १५ ॥

वदो विकारो नदर । वृक्षप्रकरणात् उदुम्बरो वृक्षः, न तावद् ॥ १६ ॥

उदुम्बरो नम्

पल्लवः पलाशवृक्षस्य विकारः । एवमुत्तरेष्वपि विग्रहः । स्कन्धे
जातः सन्धः । अवाप अवाचीनमय यस्य दण्डस्य ॥ १५ ॥

वाधो दण्ड इत्यवर्णसंयोगेनैक उपदिशन्ति ॥ १६ ॥

अनाकुल

वृक्षस्य विकारो नदर । यक्षियस्य वृक्षस्य इति कदरात्तरे । पूर्वा
विधिर्विशेषसयुक्तः, अयं तु सर्वमाधारणो न कनचित् । सर्वविशेषेण स-
मुत्पत्ते । अयं च सामान्यारिक एव दण्डविधिस्तर्ज्यारणार्थः, तत्र
हान्दधने नैक्यप्रोधादिषु सम्प्रमापणार्थम् । अन्यथा पलाशस्यैव सम्प्र-
मादाने स्वात् तृतीयमन्यथाम् । 'सुधस्य' इत्यस्य पलाशविधानत्वात् ।
"वेदा वै ब्रह्मप्रवक्ष्यन् तत्पर्यं उपाशुषोत् सुधस्य वै नामिति" (ते स ३५-३)
वाधो दण्ड इत्येतावदेव सिद्धे अवर्णसंयोगेनेति वचनं कस्याप्यन्योन्य-
समेद्दर्शनार्थम्—यदि पर्यसयुक्तः कल्पः प्रकान्तः स एवाप्तमावर्त-
नात् कर्तव्य इति ॥ १७ ॥

तत्पर्यंज्ञानम् ।

यस्य वृक्षस्य यक्षियस्य विकारः, न तु केपुत्रेणादे । अर्धतलेनेन
सर्ववर्णानामविशेषेणेत्येता उपदिशन्ति । अयं यद्यपि 'तत् पर्यं उपाशु-
षोत् सुधस्य वै नाम' (ते स ३५-३) इत्यर्थवादेन सम्प्रत्यमुपपन्न-
स्य पलाशविधानत्वात् अनेन सम्प्रमाणेनैक्यप्रोधादिदण्डानाम्
पुन्यादाने लिङ्गविरोधः तथापि 'दण्डमुत्तरेणादरे' इति श्रुतिमात्रत्वात्
लिङ्ग बाधिकाज्ज्ञेय सर्वदण्डानामुपपन्नम् । यमशक्तं 'पलाशो दण्डो
ब्राह्मणस्य' (आप. च १२-१८) इत्यादि पुनर्विधानं च 'नैविद्यक ब्रह्मचर्ये
चरेत्' (आप. च १२-२८) इत्युपनयनकालातिवृत्तिमात्राधिक्यात्तुष्टान्दपि
तत्तदर्थेन तत्तद्वदधारणार्थम् ।

केचित्—तत्रैव सर्ववर्णार्थं विहितानां दण्डानां शृङ्गानुवादः सर्वेषामुवादानेऽपि भूयैकस्मन्वाचिवाचार्थे इति ॥ १६ ॥

‘स्मृतं च मे’ इत्येतद्वाचयित्वा गुरवे वर दत्त्वेदा-

युध-युत्थाप्नोत्तरेरादित्यमुपतिष्ठते ॥ १७ ॥

अनन्तरम्

अथ दण्डमाशां तत्रैवार्थानि कुमार स्मृतं मे इत्येतद्वाचयित्वा प्रत्यक्षीकृत-
माह । तत्रा गुरवे वा ददाति । तत उवाचुषां मन्त्रेषोर्वाचिषुम् उवाचैक-
वाचं स्मृतं तद्वत्पुत्रिण्यादिभि ‘सुधं ददौ’ इत्यवगम्यते । प्रत्यक्षीक-
वादि वदार्थचतुष्टयमपि कुमार एव कर्ता । हेत्यभिधानं तुभ्यवाचिषाभि
त-वाचपित्रिषोर्वाच्येति च । विषयिने तु तत्रैकम् वरदानं उपस्थाने वा
ऽऽवाप एव कर्ता स्यात् । तस्मादर्थवगमस्य हेतुभ्यापारम्भानुवादः ॥ १८ ॥

तत्पर्यवर्तनम्

अथाचार्यैः ‘स्मृतं च मे’ इत्येतस्मन्वज्जात कुमारं वाचयति । तत्राद्यौ
मन्त्रात्मसमाधेर्वाच्योपेयं नवम । तेषां प्रत्यक्षीकृत्यादेव वाचने प्राप्तं
वाचयित्वेति पुनरेवम वाचनवरदानयोः नैकस्मर्तव्यार्थम् । अथ गुरवे
आचार्याय कुमारे वर वा गुरोः । वरं ते ददामि’ इति ददाति । अथवा
धाने ‘जीर्णे वर’ (आप अ० ५-११-४) इत्युक्तत्वात् । आचार्यस्तु
सप्तदशश्रुत्वोऽवाप्त्यं होतृणां दशमानुवाकस्य देवस्य त्वा’ इत्यादिना
आरभ्य देवि दक्षिणे’ इत्यवगम्यतमुक्ता ‘रुद्राय वा तेषामृतवमपायम्’
इत्यादि सन्धाय ‘उवाच सवाङ्मोरस्य मतिरुद्धातु’ (तै आ. ३-१०) इ-
त्येवमन्तेन श्रोतवत् पत्तिरुद्धाति, उपलवन विषयस्य भुजिनस्सम्भार-
र’ (आप अ० १-१-२) इति धर्मशास्त्रवचनात् । ततः कुमार ‘उवाचुषा’
इत्युवाच्य इव वा वाचयति ।

अथ कुमार ‘तद्वत्पुत्रैव हितम्’ इत्यादिमिराचार्यवाचितैर्वंशभि-
र्मन्त्रैरादित्यमुपतिष्ठते । आत्र वाचयित्वेत्यादेः कस्याप्रवचस्य, विषयवि-
धानमात्रे जात्यर्थ, न तु समावकर्तृकत्वेऽपि । ज्ञापितं चैतत् ‘पोक वि-
मुच्य तां तत ए वा गृह्येत्’ (आप-श्रु ५-१३) इत्यत्र । अथवा व्य-
वधानेन सन्धाय, आचार्यस्मृतादि वाचयित्वा ‘उवाचुषा’ इत्युवा-
च्य ‘यं कामयेत’ इत्यादि कुर्यात् । कुमारस्तु गुरवे वर दत्त्वोत्तरेरा-
दित्यमुपतिष्ठते ।

केचित्—स्मृतसङ्कीर्तनादि वदार्थचतुष्टयमपि कुमारकर्तृकम् ।

५४, ल ११.] अनाकुल्यानान्येदं दर्शनाभ्यां महितम् । १४९

न चाप्यन्वाध्यायेति तु चित्रयो हतुर्विवक्षितं 'अन्वयात् स्वसमासक-
लं कस्यात् परदानमुपस्थानं चाचार्यकृतक स्यात् तथा सुदृष्टं च नै-
लाक्षे प्रज्ञाये वर्तमानाद्यमिति ॥ १७ ॥

अथ व्याख्यानम्—

यं कामयेत (१) नायमश्नियेनेति तमुच्चरया दक्षिणे
हस्ते गृहीयात् ॥ १८ ॥

संस्कृतम्

यं कुमारं उपनेता समयेन गृह, किमिति ? अथ मत्तो न हिषेत् न विमु-
ञ्चेत् मरणीत एव स्यादात्ममाकर्तनादिति तन्मन्त्रेण काले दक्षिणे
हस्ते गृहीयात् उपर्यर्चा 'यस्मिन् भूतम्' खेतया । आग्निर्देवा
समुभ्या । काम्योऽर्थं विधि न निश्च । एतदेव क्षापकमासमाकर्तनात्
नापनेतुरेव समीपे वर्तितव्यमिति ॥ १९ ॥

तत्पर्यवर्तनम्

यं कुमारं अयमासमाकर्तनात्मन्त्रो न चिह्नयेत् न विमुञ्चेनेति उपनेता,
तदुपाना 'यस्मिन् भूतम्' इत्यनवर्या समुच्छा च नाम गृहीरथा वक्ष्ये
हस्ते गृहीयात् यद्ययमाचार्यश्चतुर्वेदी सर्वज्ञास्त्वित् आध्यापयितुं स्वाध्या-
यु च शक्नोति ॥ १८ ॥

इत्यहमेतमग्निं धारयन्ति ॥ १९ ॥

अनाकुला

एतमुपनयनादि स्मृत् पारश्वि अविनाशिनं कुर्वन्ति विज्ञादयः ॥२०॥
तत्पर्यदर्शनम्

स्पर्शमेतत् ॥ १९ ॥

क्षारलवणवर्जनं च ॥ २० ॥

अनाकुला

क्षारलवणयोर्वर्जनं भवति भोजने उपहृतम् । अन्यं ग्लान्ताग्निं सा-
मवाचारिकं प्रतिषेधः सार्वकालिक । अथ तु उपहृतसम्बन्धः । तयोर्वि-
कल्पः । मन्त्रादिप्रतिषेधस्तु सामवाचारिका निषेधमेव भवति ॥ २१ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

उपहृतं क्षारलवणयोर्वर्जनं च भवति । अथ च उपहृतमिति नियमा-

अनेशास्त्रे 'यथा सायस्यवचनमुमासाति' (आय. घ १-४-६) 'इयमेव सायस्यवचनोक्तौर्निषेधः । उपहादुर्ध्वं पाक्षिकः । अन्धवेस्तु नित्यं यत् ॥ २० ॥

'परित्ये'ति परिमुञ्च्य तस्मिन्नुत्तरैर्मन्त्रैस्समिध

आदध्यात् ॥ २१ ॥

अनाकुलम्

तमुपनयनाग्निं 'परित्ये'त्यनेन मन्त्रेण परिसृज्य सर्वतो माञ्जनमुद्केन कृत्वा उपास्यते 'अग्नये समिधमिदधादिभिः द्वादशभिः प्रतिमन्त्रं समिधो नित्यमादध्यान् ब्रह्मचारी । 'साय प्रातः' (आय. घ १४-१६) इति विशेषः सायवाचाराच्च प्रत्यनस्य । 'सायमेवाग्निपूजेत्येके' (आय. घ १-४-१७) इति च । अयं तूपदेशोऽस्मिन् काले प्रारम्भाधी । तेन प्रातश्चकम समिदाधानं सायनपर्वतम् (१) वृक्षान्तरे सायमेवोपकमः, तान्यस्मिन् काले । नच यथाकामी प्रकमे । अधिकारादेव सिद्धे तस्मिन्नाति वचनं उपहादुर्ध्वमपि तस्मिन्नुपनयनाग्नौ च समिदाधानं यथा स्थापितं । तेन नित्यवाचरचमस्यैव विरहत्वेन साधितं भवति । अनाकुलमिदमन्त्रे कृतस्यैवमिध आदध्याति । तस्याप्यग्निसन्नेन द्रष्टव्यम्, (२) कल्पान्तर्द्दर्शनाच्च । 'यत्ते अग्ने तेजः' इत्यादिभिरेवस्थानं समाचाराद्भस्मिधोपकम् ॥ २२ ॥

तत्पर्यवर्तनम्

'परित्यागे' इत्याग्निं परिसृज्य परिसमृद्ध, तस्मिन् उपनयनाग्नीं पावसात्परिसृज्यैर्मन्त्रैश्चादधाति 'अग्नये समिधमादधात्' इत्यादिभिः प्रतिमन्त्रमेकैकं समिधमादध्यान् । (३) पुनश्चान्ते नृप्यां परिसमृद्धनम् । (४) अनन्तरमुपयतस्तृप्यां समस्तं परिसृज्य, स्मृत्यन्तराद्वाचाराच्च । एतच्च समिदाधानं पूर्वं काष्ठैराग्नौ दृष्ट्वा कर्मणः, अनेशास्त्रे 'अग्निं मा-द्धा परिसमृद्धं समिध आदध्यान्' (आय. घ १-४-१६) इति वचनात् । परिसमृद्धस्य 'परित्येति परिमुञ्च्य' इति धिषि । तथा अनेशास्त्रे तु 'समिधमग्निं पाणिना परिसमृद्धेन समृह्या' (आय. घ. १-४-१८) इति गुणार्थोऽनुवादः ॥ २१ ॥

१ यः सायस्यवचनमुमासाति ।

२ 'वीर्यं यथा यजमानोऽप्युपास्यते' इत्युक्ता । गुणवत्तया गुणवत्तया गुणवत्तया गुणवत्तया गुणवत्तया । (वि. दृ. १-४) इति वचनात् । अनाकुलमिदमन्त्रे उपनयनाग्नीं कल्पान्तर्द्दर्शनाच्च । (वि. दृ. १-४-१) इति वचनात् । ३ द-तत्त्व । ४ द-तत्त्व । ५ द-तत्त्व ।

एवमग्निपूजापरशब्दं समिदाधानं सविधिकमभिधाय, एवानीं त-
स्यैकधिकारसम्बन्धं युक्तान्तरं बाह्य—

॥ एवमन्यस्मिन्नपि सदारण्यादेधानाहृत्य ॥ २२ ॥

अनाकुल

यथा ऽभ्योपनयनाद्ये नियधारणपक्षे समिदाधानं नियतं चेति,
एव इत्यद धारणपक्षे इत्यहादूर्ध्वं अनास्मिन्-ज्ञाविद् कर्म कर्तव्यमि-
त्यर्थः ॥ २३ ॥

अरण्यप्रत्याप्त्या ब्राह्मणाणां कृत्स्नानां वृक्षाणां प्रतिपेक्षः । आहृत्येति
वचनान् अन्यैराहुनानां प्रतिपक्षः । एव कालानि । एवमग्निपूजापरश-
ब्दादग्निपूजापर्यन्तं सामवाचाचारकषु विधिं गुरुर्ये ब्रह्मचारिणस्समिदाहृ-
रणा विपक्षे । इदं व्याख्यानम् ॥ २४ ॥

तात्पर्यदर्शम्

एवमुक्तेन विधितः यदा उपनयनपक्षेवासमाधर्तनात् अहरहम्नाय
प्रातः, सायमेव वा समिदाधानं कृतव्यम् । एतच्च इत्यहादूर्ध्वमन्य-
स्मिन्नपि लौकिकेऽग्नौ जघानि । न तूपनयनाग्निर्नृ इति नियमस्य सति
दाधानस्य ह्यप । समिदाहृत्यादेवाहृत्यापेक्षाः । यत्तच्च धर्मशास्त्रे
'सायं प्रातर्व्योपदशम्' इति 'सायमेवाग्निपूजेत्येकं' (सायं ध १-४-
१६, १७) इति स विकल्पविधौऽनुवादः ।

केशिन्—नियमस्य सप्तसमिदाधानस्य अपोपवेशोऽस्मिन् काले
प्रातश्चार्तः । ततश्च प्रातरुपकमं सायमपधर्मम् । सायमेवेति पक्षे तु
सायमेवोपकमो वाग्यव । तत्र यथाकामो प्रकथ्यते । तथा तस्मिन्पक्ष-
स्मिन्नप्यापारम्भात् उपनयनपक्षेऽप्यहादूर्ध्वमपि विकल्पेन धारण, तथैव
समिदाधानं चेति ॥ २२ ॥

उत्तरया संशयान्ति ॥ २३ ॥

अनाकुल

अथ न तात्पर्यं 'ब्रह्मचार्यस्यैवेत्येता गच्छन्ति गुरु' सविधायनीत्यर्थ-
यथापाठमुच्यते सदासनं अर्थं च कथयति । नवचार्येति ब्रह्मचर्याद्येन प्रा-
प्तोऽस्ति । तस्मात् सामन्तारवाद्ब्रह्मो वा भूः । वागमिनः प्रातिपत्तयम् ।
यथेऽज्ञानं, यथाऽननुष्ठानं, अथ एवाज्ञानं, वाग्यत् । पूर्ववत् प्रतिपत्तयं
सर्वथा वार्तं तु गुरुशुश्रूषकादि । न तु या दिवा स्वापमतिपथः । "दिवा-

मा म्याप्सी(आइव गृ १-२२-२)अग्नेयेवाइवत्यायन । अपर आह-अथ न-
पूर्वोन्मार्दी अथम्वसवेदी नमाहुर्न स्वपिनीति । एवंविधाऽत्र म्यापा
भाव इति । अत्रानर्थं चेतो निषमन भिक्षुविधि । नात्रावाधो भव
मन्त्राविशारदो यत्र त्यक्त्वा आचार्यवशे वर्तन्तेत्यर्थः । सशस्त्रानन्तरं
भिक्षाचरणम् । अत्र बोधायन —“अथास्मा आरक्त पात्र प्रयच्छन्नाह
मात्रमेवाग्रे भिक्षाभ्येति” (वा गृ २-७) आम्बलायनस्तु—“मपत्याक्या-
पिनमत्र भिक्षुनाम-पात्रवापिनी वा” (आइव गृ १-२२-७) इति ॥ २२ ॥

सत्यमेवमम्

‘प्रत्यवापेति’ इत्यनया कुमारं त्वाहि शिक्षयति । (१)अथ सश-
स्त्राभ्यंक्षापनाय मन्त्रार्थं उच्यते । अथत्यर्थे (२)कामचारवाद्भक्तो मा
म् । अत्राज्ञान मयानुष्ठानांश्च (३)एव पितृ, पुत्रुणा तु वारय । र्मं तु, स-
स्मदर्थं कर्म मयानुष्ठानेति कुत, मा सुपुत्रा पूर्वोन्मार्दी अथम्वसवेदी न
या, ‘नमाहुर्न स्वपिनि’ (आप च १-४-२८) इत्युक्त्याम्, मा द्विषा
स्वापसीति वा । भिक्षार्थं यत्र, निमग्न्यादिना मुञ्चानोऽप्यस्मदर्थं भिक्षु-
माचर । आपर्जनो भव, मयाननुष्ठाना याजनादिकर्म मा कारीरिति ।
अथ चासीतिष्ठान्दमो लकार, सुपुत्रा इति अथ च । सशस्त्रेषु च
सर्वेषु कुमारो वाच्यं ‘एव करोमि’ इति प्रतिपन्नम्(४) दाप्य । सश-
स्त्रान्त वा भिक्षाचरणम् । अथास्मा आरक्त पात्रं प्रयच्छन्नाह—मात्र-
मेवाग्र भिक्षाभ्येति (वा गृ २-५-४०) इति बोधायनश्रुत्याम् ॥ २३ ॥

वासव्यतर्षीमुत्तरयादत्तेऽन्वत् परिधाप्य ॥ २४ ॥

इत्यापस्वम्बीये गृह्यप्रश्ने एकादशः खण्डः ॥

समाप्तस्तुगीयः पटलः ॥

अनाहुतः

अथ चिरात्रे (५)नितृत्वे चतुर्थं पात्रं सप्तम्यर्थे द्वितीया । चतु-
र्थार्थमेवपरी । नत्र किम् ? अत्र कुमारस्य धार्य सप्त-कृत्वात् परिधा-
पित तदाचार्य आदत्ते अन्वयो “यस्य ते प्रयत्नवाक्य” मित्येतया । अ-
न्वयान् पारेक्षाय इवहे तु तस्मिन्निधमेव सद्यं कृत्वातमेव । चतुर्थीम

१ उ-३-अथम्वसवेदी ।

२ उ-३-अथम्वसवेदी ।

३ उ-३-अथ ।

४ इत्यम् ।

५ म मन्त्र ।

त्यत्र न रात्रिर्विवक्षिता । किं नहि ? अहोरात्रसमुदाय । तथाहन्ववादान्
वाससः 'उद्गमयनपूर्वपक्षाह' इति नियमात् ॥

मेखलाभजिन दण्डमुपवीत कमण्डलुम् ।

अप्सु प्राश्य चिनहादि (१)वर्षाण्यन्यानि मन्यन्तम् ॥ २६४ ॥

इति गृह्यसूत्रसूत्रावनाकुलाया वक्रादश खण्डः ।

चतुर्थः पटलः ॥

कल्पवृक्षेनम्

चतुर्नामिति समर्थये द्वितीया । चतुर्था रात्रौ चतुर्थाहोरात्रे अह
म्येष 'उद्गमयनपूर्वपक्षाह' (आप सू १-२) इति नियमात् । यत्र उद्ग
मयनकाले रात्रिर्वापित तदाचार्यं समदशकृतयोऽप्याह 'वक्ष्ये ते प्रथ
मवास्यम्' इत्यनेनैव स्वीकरोति, न तु सार्धवर्षेण, अत्र विशेषविशेषणी
वक्ष्यात् । उपवेशनम् तु देवा नै करुणमयाजयन्, (तै ब्रा २-२-५)
इति लिङ्गावयवेषु न प्रतिमहाविधिरिति । एतच्चान्वह्यास कुमार गी-
तादेव कर्तव्यम् । स तु 'गुरो वाससेन वरामि, इति दद्यात् । पतञ्ज
ल्यह्मन्वक्ष्यपरिहितमेव वास्य परिचयम् । आपस्ताम्बस्या एतद्भक्त
मुपनयनम् ॥ २५ ॥

अथ पालाशकर्मभाष्य लिख्यते—

केचित् स्मृत्यन्तरोपसंहारेण पालाशशृङ्गसमीपे पालाश कर्म कुर्व
ने समानम् । अन्वेषां च अह्नधानाणां द्वितार्थ (२) पालाशकर्मणो वि-
धिरुच्यत-वीक्ष्यहानि अन्वहमामभेक्षमाचरेत् । चतुर्थेऽह्न्यग्रमस्का
रेण सरकृत्पाचार्येण सह प्राचीमुदीची वा दिशमुपनिष्कम्प पूर्वोत्त
रेण वा पालाशशृङ्गं ग्रीष्मुद्गमपवर्माणि स्पर्शितवानि कल्पयित्वा तेषु
पथानाम् अन्वक्ष्यमुक्तं प्रथमवह्नामेवाभ्योऽर्च्यपात्राचमनान्नान्नस्रगन्ध
मान्यपुष्पीपयलीला दत्त्वाऽद्योर्पतिष्ठते । 'वक्ष्यन्दासाम्' इत्यनेन 'भुत
मे गोपाय' (तै उ १-४) इत्यन्तेन प्रथमम् । 'अह्नयाग्रं समिधमे' (तै
ब्रा. २-८-८) इति श्रुतेन अह्न्याम् । (३) 'मेघा दवी' (तै उ ४-५२) इ
त्यनुवाकेन मेघाम् । ततः पालाशशृङ्गे दण्डं निपुन्य अन्वक्ष्यमावाप
सदाचार्यो गृहमावच्छन्तीति ॥

१ न एवमिति वाच्ये ।

२ कल्पवृक्षेन इत्यह्न्यग्रमभेक्षमाचरेत् ।

३ उ-वक्ष्यन्दासाम् इत्युच्यते ।

४ अ-वीक्ष्यहानि इत्युच्यते ।

चतुर्थे षट्छेऽपीत्य यथामाष्य यथामति ।
 कृत सुदर्शनार्थेण गृह्यतात्पर्यदर्शनम् ॥
 सुवद दुर्लभ भाष्य माष्यार्थेण सुदुर्लभम् ।
 अतोऽमुकस्या विद्वद्भि मन्दबुद्धिभूना ययम् ॥
 इति श्रीसुदर्शनार्थकृती गृह्यतात्पर्यदर्शने एकादशः खण्डः ॥
 समाप्तस्तुतुर्ष षट्छः ॥

अथ कुत्र

अथोपाकर्मोत्सर्जनषट्छः ॥

*अथात उपाकरणोत्सर्जने व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अथ शब्द- आदी महलार्थः प्रकरणान्तरावात् । अण्डशब्दो हेतुः ।
 यस्मादेतयोर्व्याख्यामन्तरेण प्रयोगो न शक्यते कर्तुं अत एते व्या-
 ख्यास्यामः इति ॥ १ ॥

अवगावक्ष ओषधीषु जातासु हस्तेन वीर्णमास्यां
 बाध्यापोषाकर्म ॥ २ ॥

अवगावक्ष अवगावक्ष्य मासस्य पूर्वपक्ष इत्यर्थः । ओषधीषु मासस्य पूर्व-
 णाद्दासु हस्तेन वसत्रेण वीर्णमास्या वा अवगावक्ष्य कर्मव्यभिच्यर्थः । अथवा
 वस्योपाकरणे अवगावक्ष्योपाकरणम् इत्यर्थः । ओषधीषु जातास्त्विति वक्ष-
 याजातास्त्वोषधीषु प्रोष्ठपद्यां भवति । तथा च कण्ठान्तर-आवगा-
 वीर्णमास्यां प्रोष्ठपद्यामापाक्यां चेति ॥ २ ॥

अग्रेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारध्येषु काण्ड कृ-
 षिभ्यो जुहोति सदसस्पतये माविज्या क्रमेदाय यजुर्वेदाय

अथमुपसर्जनार्थकस्य षट्छ 'क' 'ख' 'ड' इत्येषु अनाकुम्भसंज्ञेषु न दृश्यते । य-
 तु म, घ, च, पुनरेतत्कथ्यते । अविज्याकृतेऽस्मिन्मुद्रयेनप्रास्तावर्धनीयवयः पवित्रं यस्तस्यै-
 र्मृशितायजुर्वीर्ये । सुवर्णं अरुणं च अपराधमेव मर्णादिति न वति न विष्णुं शक्यत । पुनस्तु
 यजुस्तेनैव वृत्तेन नोक्तव्ये । कथयत्यवगावक्ष्यते । सद वायश्चमसश्चोक्तव्येऽवगाव-
 दान्वेक्ष्यो न मुद्रा कस्तु चयेते । अतः सदवागर्णे शुभ्रावस्थिति एव सर्वतोऽनुदितानि ।
 अथवा आपस्तम्बेनैव वक्ष्यते केनच सुर्वपान इत्यवगावक्ष्य । सिद्धार्थमुक्तयेषु विध्यति । का-
 वृषाविति वति च -वायव्यतमा-वर्धिर्योक्तक निर्वृतिरिति विद्वद्वाक्यम् । यामुत्रैव तत्र की-
 र्तिना कृत । अदर्शयतामनेन एवादर्शयेत्तु निर्वृतिरुपश्रव्य कर्मव्यमुद्रयऽति उचितं शुभ्रता-
 न्नो निर्वृतिं कृतिरपि वा सजुर्द्वयेन वा अदर्शयतामनेनैव वा कृतीक ।

सामवेदायार्चणवेदायेति हुत्वा उपहोमो वेदाहुतानामुप-
रिष्टात्सदसस्पतिमित्येकं ॥ ३ ॥

एवमुपाकरणस्य काल उक्तः । अथ प्रयोगः—अग्रेहवसमाधानादि
तन्त्रं प्रतिपद्यते । अग्निश्च ओजिवाग्नाराद्वाह्यैः, मन्थो वा, न त्वीपा-
सतो बहूनामत्र सहन्याभावात् । सार्यावाञ्छा सहन्याभावात् वचनमत्र
प्रयोगः ? । विद्यात्सत्कारार्थमिदं कर्म वेदसमुक्तम् । तन्त्रान्वयमान्ते
ऽन्वयस्त्वेषु शिष्येषु प्रवृत्ताङ्गुलीर्जुहोति । काण्डश्रुतिभ्यः प्रजापति-
म्बोमोऽग्निर्विद्वदेवा प्रज्ञा स्वयभू इति पञ्च काण्डश्रुतयः । तत्र
प्रजापतये स्वाहेति होमः । प्रजापतये काण्डश्रुतये स्वाहेत्यन्वे । 'सदस
स्पतिमदुत्तु'मित्यनेन सदसस्पतये जुहोति । 'सप्तधितु'रित्येतया सावि-
त्र्यै, कवशन्तरे तथा दर्शनात् । ऋग्वेदाय यजुर्वेदाय सामवेदायाधर्वण
वेदायेति चतस्रो वेदाहुतयः । तत्र उपहोमाः । उपादि प्रतिपद्यते इत्यर्थः ।
एकं ज्ञात्वाप्यो वेदाहुतीनामुपरिष्टात् सदसस्पतिर्होतव्य मन्व्यते ॥ ३ ॥

परिवेषनान्तं कृत्वा त्रीननुवाकानादितो-

अधीधीरन् ॥ ४ ॥

तन्त्रोक्तं समाप्य वेदस्वादिषु त्रीननुवाकान्करोत्यन् (१) 'इषे त्वोर्जेन्वा'
(२) 'आव ऊन्मनु' (३) 'उदम्यमान' (४) 'अनुमत्यै पुरोडाशमहाकपाल
निर्वपति वेतुर्दक्षिणा' । एते प्राजापत्यसोम्याग्नेयवेदवेदानामादितश्च-
त्वारोऽनुवाकाः । (५) सह ये देवाना वासुराणा चोति स्वयभुवः । एतेषां
वा पञ्चाना अनुवाकाना अभ्यगमम् ॥ ४ ॥

प्रथमोत्तगात्रनुवाकौ वा ॥ ५ ॥

यदि वा वेदस्य प्रथमोत्तमौ अनुवाकावधीधीरन् 'इषे त्वा' (६) 'धृष्टुर्दे
वावनि'रिति ॥ ५ ॥

अवहमेकाहं वा क्षम्याधीधीरन् ॥ ६ ॥

यद्विद्वद्ब्रह्मणुपाकरणं कृतं तत्र आत्मैव अवहमेकाहं वा क्षम्यं विद्वद्वा
धीधीरन् । उपाकृते अवहमेकाहं वाऽवध्याय इत्यर्थः । तत्र काण्डोप-
रणे एकाहः पारायणोपाकरणे त्र्यहः । अधीधीरन्निति वचनं उपाकृतं
अवहामूर्ध्वं निवसेत्तत्प्रयत्नं यथा स्वादिति ॥ ६ ॥

यथोपाकरणमध्यायः ॥ ७ ॥

येन प्रकारेणोपाकरणं कृतं तथाऽध्ययनं कर्तव्यम् । यदि सर्वेभ्यः काण्डकापिभ्यो हुत्वा वेदार्थो जयाषामनुवाकानामारम्भः कृतः प्रथमोक्तमयोर्वा तथा सति यथाध्यायमध्ययनं कर्तव्यम् । यदि तु काण्डादीनां सर्वेषामारम्भः तथा सति यथाकाण्डमभ्येतव्यम् । यस्तु कृत्वा वेदमरभ्येऽनुवाक्यानि परिहृष्य प्राप्नुसर्जनादभ्येतुं न शक्नोति तस्य पूयकाण्डोपाकरणम् । तत्र तस्यैव काण्डस्यैकं ऋषिः सद्भस्यति । सावित्री वेदाहुतय उपहोमा परिषेचनान्ते तस्यैव काण्डस्यानुवाक एकाहमन्ध्यायः तस्यैव काण्डस्याध्ययनम् ॥ ७ ॥

तैषीपक्षस्य रोहिण्यां पौर्णमास्या बोरसर्गः ॥ ८ ॥

एवमुपाहृत्यानध्यायनं वेद काण्ड वाऽरण्येऽनुवाक्यानि परिहृष्योपाधानस्य रोहिण्यस्तुभ्यं कर्तव्यः । पौर्णमास्यां च तैषीपक्षस्यैव । तत्रास्मिन्कर्मणि होमोऽपि भवति । कथं भवति ? उपाकरणवत् समानविधानादुपाकरणवदृष्टे हुत्वेन सम्यमानं कर्म प्रतिपद्यते । हिरण्यकेशिनां तु तर्पणादूर्ध्वं उदकान्ते होमः ॥ ८ ॥

प्राचीमुदीची वा सगणो दिशमुपनिष्क्रम्य यत्रापः पुरस्तात् सुखाः सुखावगाहा अश्वकिन्यः शङ्खिन्यः तां सामन्तं गत्वाभिषेकान् कृत्वा सुरभिर्मत्याबिलङ्गंभिर्वाहूणीभिर्हिरण्यवर्णानिः पात्रमानीभिरिति मार्जयित्वाऽन्तर्जलगतोऽध्वमर्पणेन त्रीन् प्राणायामान् धारयित्वात्तीर्थाचम्योपोत्थाय दर्भानन्योन्यस्मै संप्रदाय सुची देशे प्राक्कूलैर्दर्भैरासनानि कल्पयन्ति ॥ ९ ॥

तत्र सशिष्यः यत्र पुरस्तादिति यत्र देशे पूर्वस्यां दिशि जपापद्वर्तयर्थः । नृणां सुखसर्पार्थाः । उवाचकाः सुनीर्थाः यास्ववका भवन्ति साः अश्विन्यः तथा शङ्खिन्यः सामन्तं समीपं गत्वाभिषेकान् कुर्वन् कृत्वा ततः सुरभिर्मत्या दधिबद्धवृण इत्येतान्निष्ठानि 'मापोहि ह्यामयो सुव' इति तिसृभिः परस्मिन् अव्यये द्वेद बहुवचनमिमं मे वरुण तत्प्राचीर्मोत्येतानिः हिरण्यवर्णानि 'हिरण्यवर्णाश्शुचयः पात्रका' इति चतसृभिः पात्रमानीभिः प

वमानः सुवर्ज्जवः, हृष्येतेनानुपाकेन मानेभिरा अभ्युक्ष्य प्रतिमर्षं क्रिया
भ्यावृत्तिः प्रतिषादमित्यन्ये । ततोऽन्तर्जलगतः जलस्थान्तर्निमग्नो-
ऽलमर्षजेन द्रुचेन 'कत' च सत्य चे'त्त्वमर्षमर्षमदृष्टेन शब्दं प्रकाशमानं
धारयति । सर्वत्र सगण इत्येव । सन्तु निमग्न्येतमनुवाक सकृदपति
स एकः प्राणात्पामः । एव निर्धारयितोक्षीर्षं गृह्यान्तरदर्शनात् प्रधा-
तितोपराताम्नाह्वयानि वासांसि परिधायचम्बेनधाव द्वी सभूय ६
मांसयोःधर्मं गन्धान ततः शुचौ देशे षडक्षान्त एव स्थाण्डिलानि पृथ-
क्कृत्वा दध्नेः प्रागथे आग्नानि कल्पयन्ति ॥ ९ ॥

देव्यः ? देवेभ्यः पितृभ्यः ऋषिभ्यश्च ।

ब्रह्मणे प्रजापतये बृहस्पतयेऽग्नये वायवे सूर्याय चन्द्र
मसे नक्षत्रेभ्यः ऋतुभ्यस्तंवरतराय इन्द्राय राज्ञे सोमाय
राज्ञे यमाय राज्ञे बरुणाय राज्ञे वैश्रवणाय राज्ञे वसुभ्यो
रद्रेभ्यः आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यस्ताभ्येभ्यो महद्भ्य
ऋभुभ्यो भृगुभ्योऽङ्गिरोभ्य इति देवगणानाम् ॥ १० ॥

देवगण इति देवानां च तद्गणानां चेत्यर्थः । अथ ब्रह्मादि दशदेवताः ।
इन्द्रादयः पञ्च राजान । वस्वादयः दश देवगणाः । सर्वोन्ते कतपय
मीति वचनात् सर्वत्र कल्पयामीत्यस्य सम्बन्धः । ब्रह्मणे कल्पयामि
प्रजापतये कल्पयामीति । एनानि पञ्चविंशतिराख्यानपुद्गलवर्गाणि ।
तर्पणं कृत्वा देवेन तीर्थेन भवति ॥ १० ॥

अथर्वपः—विश्वामितो अमदग्निर्भरद्वाजो गौतमोऽत्रि-
र्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्तर्षयः सप्तर्षिभ्यः कल्पयित्वा द-
क्षिणतोऽगस्तपय कल्पयन्ति ॥ ११ ॥

देवानामुत्तरतः सप्तर्षीणामासुरानि, दक्षिणतोऽगस्तपय, क
दपपादूर्ध्वमरुन्धत्वा, (१)गृह्यान्तरदर्शनात् ॥ ११ ॥

ततो यावदेकवैद्यन्तैः कल्पयन्ति ॥ १२ ॥

तत आनन्तर वायम्न एकवेद्यन्ता समानवेद्यन्ता के ? समर्पिणि ।
तेभ्यः कल्पयामि । के पुनरने ? कृष्णद्रवायनाद्य आपयः । एतदुक्तं गम-
ति-कृष्णद्रवायनाद्य ज्ञातृकवर्षाद्य । तदुक्तं च सूर्यादिभ्यो सोमशुभिमे-
सोमशुभ्याव सर्पिणे सनद्धाज्याय बृहदुक्त्याय वामदेवाय वाचरक्षाया हरि-
तपत्राय उदमवाय गोमहाय मृगश्रवाय हुतश्रवाय यज्ञवे अथवाय
विधातवे विशर्वाय शिविल्लाय पगशायय वसिष्ठायेष्टाय सूर्याय कर्मे-
त्यष्टे पात्रे सवित्रे भूतश्रवणे सावित्र्यै वरेभ्यश्चेति वृक्षक । एते कृष्णद्र-
वायनाद्य(२)सप्तुस्त्रिंशदपय । वेदाश्चत्वार इत्यष्टत्रिंशदेकवेद्यन्ता
समर्पिणि । केचिदथर्वाङ्गिरस इतिहासपुराणानि सर्वेद्यज्ञानां
सर्वभूतानीत्येतेषामपि वेदग्रहणेन ग्रहणमिच्छन्ति, कल्पान्तरे तथा
दर्शनात् ॥ १२ ॥

प्राचीनाधीतानि कृत्वा दक्षिणतो वैशम्पायनाय वैङ्ग-
ये तित्तिरये उत्थायात्रेयाय पदकाराय, कण्डिन्याय वृत्ति-
काराय, बोधायनाय प्रश्नचनकाराय, आपस्तम्बाय सूत्रकाराय,
भरद्वाजाय सूत्रकाराय, सत्याषाढाय हिरण्यकेशाय, आचा-
र्येभ्य ऊर्ध्वरेतोभ्य, एकपत्नीभ्यो दानप्रत्येभ्यः कल्प-
यामीति ॥ १३ ॥

तत सर्वे प्रकृत्यन्ति तत १३सम्पत्तिभ्यो द्वादशभ्य आ-
सानाभि कल्पयन्ति दक्षिणतो देवानामयस वस्य च । तत्र दक्षिणाप्रवण
देशे दक्षिणां प्रत्ययवर्गोऽथ सू २ १९-७ मिनि कल्पान्तरम् ॥ १३ ॥

अथ यथास्वं पितृभ्यः कल्पयन्ति माता-

महेभ्यश्च पृथक् ॥ १४ ॥

यथाय वस्य ये पितर पितामाहा प्रपितामहा मातामहाश्च मातु-
र्ये पितृपितामहप्रपितामहा सर्वेभ्य उमयेभ्य कल्पयन्तीत्यर्थे । प्रा-
चीनाधीतानि कृत्वा दक्षिणत इति आनुवर्त्तते । तत्र यथास्व विधादो-
ना नाममि कल्पयन्-रुद्रशर्मणे विष्णुशर्मणे इति । अन्ये पितृभ्य इत्येव
कल्पयन्ति । किमर्थं तर्हि यथास्वमिति ? जीवपितृप्राप्तमिहार्थं पिण्ड-
दानवदुपपत्तिशेषमतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

यज्ञोपवीतानि कृत्वा नेष्ट्वैव देशेषु तथैवानुपूर्व्या तैरेव
नामभिर्देवानृषींश्च तर्पयन्ति वैशम्पायनप्रभृतीस्तु मातुः
प्रपितामहपर्वन्तान् प्राचीनावीतिनस्तर्पयन्ति—अमु तर्पया-
म्यमु तर्पयाम्यमु तर्पयामीति ॥ १५ ॥

अथ कल्पान्तरे दृष्टो विशेष—अमुष्य नमोऽमुष्यै नम इति गन्ध
पुष्पधूपदीपैः, अमुष्य स्वाहामुष्यै स्वाहेत्यन्वेन, अमु तर्पयाम्यमु तर्प
यामीति फलोदकेनेति (भा. गृ. ३-११) (म. गृ. २-२०-५, ६, ७) ॥ १५ ॥

अभिष्यन्ते वाऽन्योऽन्यम् ॥ १६ ॥

आप्तोनेरेतद्वचम् । अभिष्या प्रार्थना । इहोत्सर्जने कर्मणि शिष्या
प्राप्तुवाच्यत्वस्य च स्नानादिषु कर्मसु सह प्रवृत्तिश्छादिता । सर्वत्र
बहुवचननिर्देशात्—आभिषेकान् कृत्वाऽऽसन्नानि कल्पयन्तीति । तन्मार्गं
विशेषो वैकल्पिक उपदिश्यते । अन्योऽयनभिष्यन्ते वा ह्यो ह्यौ सम्भू
याम्योऽन्य प्रार्थयन्ते वास्य प्रवृत्त्यर्थं न सर्वे सहेति । अचीर्ष्यन्त इति
वाङ्मध्यन्तेरेतद्वचम् । उपसर्गवशात्कश्च न एवार्थः । ये त्वधिष्ठादात्
पा तत्कारणत्वा दीपने न रेफपयि तेषां वानुर्भूयसि एव ॥ १६ ॥

यज्ञोपवीतानि कृत्वा त्रीनादितोऽनुवाका-
नधीर्यारन् ॥ १७ ॥

अन्ययनप्रकार उपाकरणेन व्याख्यान ॥ १७ ॥

काण्डादीन् प्रथमोत्तमौ वा ॥ १८ ॥

अथमपि निरूप्य उपाकरणे व्याख्यात ॥ १८ ॥

‘काण्डात् कण्डात् प्रगेहन्ती’ति द्वाभ्यामुपोदके

दूर्वा रोपयन्ति ॥ १९ ॥

सद्यः समुल्ल दूर्वास्त्रयमाहृत्य तमुदकरूपं स्वर्गपि रोपयति । यथा
दूर्वा प्ररोहति तथा मिश्रानानि ‘काण्डान् काण्डान् प्रगेहन्ती’ति द्वाभ्या-
मुपोदकात् । तत्र दूर्वा इत्येकवचनप्रयत्नात् एक एव मुख्यो निक्षतति त-
मितरेऽन्वयमेव । अन्ये प्रतिपूरयमिच्छन्ति ॥ १९ ॥

अपः प्रगाढोदधि कुर्वन्ति ॥ २० ॥

अथारः प्रविश्य तत्रोत्थं कुर्वन्ति । उदधिः समुद्रं तस्मिन् क्षोभयन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

कथं नदित्याहुः—

सर्वतः परिवार्योर्मिमन्तः कुर्वन्ति ॥ २१ ॥

बहुभिः परिवार्यं तत्रोत्थं त्रिरथ यथोर्मयस्तत्रोत्पद्यन्ते तथा कुर्वन्तीत्यर्थः । एवमिहः कुर्वन्ति ॥ २१ ॥

उद्गाह्यातमितोरार्जि धावन्ति ॥ २२ ॥

उद्गाह्यं कुर्वन्ति आतमितोः आधमज्जनन्तु धावि धावन्ति । आर्चीमुदीर्ची वा विशमभिधावन्ति । तथाप्यर्थः ॥ २२ ॥

प्रत्येक्ष्यभिदानादि सक्तुभिरोदनेनेति ब्राह्मणान्

भोजविश्वऽऽशिषो वाचयति ॥ २३ ॥

अनेन ब्रह्मन् प्रविक्षेत्सर्वधर्मैः । अतिगं पुण्यादायाः पुण्याहं स्वसम्पुष्यतामिति वाचयित्वेति ॥ २३ ॥

एवं पारायणसमाप्ता च काण्डादि दूर्वा-

रौपणोदविधावनवर्जम् ॥ २४ ॥

यथादिमन् शार्षिकेऽप्यध्याये समाप्ते उत्सर्गश्चेदित एवमेव पारायणसमाप्तावपि कर्तव्यम् । तत्र वज्रवर्णि-काण्डादीनामध्ययनं, दूर्वारौपणमुदधिकरणमाजिघासत इति ॥ २४ ॥

प्रत्येक्ष्य ब्राह्मणभोजनादि कर्म प्रतिपद्यते ॥ २५ ॥

काण्डादिप्रदहनात् पारायणाध्ययने यथाकाण्डमेवाध्ययनम्, न तु सन्निवृत्तस्य पाठस्येति केचित् । अन्यं तु काण्डादिप्रदहनास्योपलब्धपन्थान् सर्वप्रकारस्थानुवाकाध्ययनस्य प्रतिषेधः । पारायणे च यथाकथमध्ययनमित्याहुः ॥ २५ ॥

एवमेवाङ्गिरहरहर्देवानृषीन् पितॄन्वा तर्पयेत् ॥ २६ ॥

अङ्गिरसि वचनात् अहरहस्तर्पणमाङ्गिरेव । तेनोत्सर्गकर्मणि पूर्वोक्तानां गन्धादीनामपि प्रवृत्तिः । अहरहस्तर्पणं ब्रह्मयज्ञानन्तरम्, कन्यास्तरे दर्शनात् ॥ २६ ॥

इति सूत्रसूत्रानुसन्धानाकुल्या उवाकर्मोत्सर्जनपटलः ॥

अथ पञ्चमः पटलः ॥

द्वादशः खण्डः ॥

पूर्वप्रोपनयन व्याख्यातम् । उपनीतस्य च धर्मशास्त्रे 'अथ ब्रह्म चर्वविधिः' (आष. ध १-२ १८) इत्यादि-च धर्मो उपदिष्टः । अध्या-
पकाच्छ्रवणानामुपाकरणसमापनवर्तिविधिश्च 'उपाकरणे समापने च क-
र्विष्यं प्रज्ञाघते' (आप. सू ८-१०) इत्यत्र सम्पूर्णमेव व्याख्यातम् । अत्रेदानीं,

वेदं व्रतानि वा पार नीत्वा हनुमन्ममेव वा ॥ (याज्ञ रसु १-५१)
इत्यादिवचनाधार्मुष्ट्यानेन कृतकृत्यस्य शुक्कुलात् समाहृतस्यावुष्टेः
समावर्तनापरपर्याय इत्यादास्य कर्म व्याख्यायते ।

केचित्—'उपाकरणे समापने च' (आप सू ८-१) इत्यत्रैतयोः
कृत्यस्याप्रसिद्धत्वात्, अथश्चमन्थव्यं प्रसिद्ध आशयितव्य इति वदन्तः
'अथान् उपपाकरणोत्सर्जने व्याख्यास्यामः, इत्यादिक व्रतपटल नाम
उपनयनानन्तरं व्याख्येयम् । अतः, 'उपाकरणे समापने च' (आप
सू ८-१) इत्यत्रैवानयोर्विधेयोऽन्यकारेण सम्पूर्णमेव व्याख्यातत्वात्,
व्रतपटलाभ्युपनयनस्य च विप्रतिपक्षत्वात्, भाष्ये प्रसङ्गाभावाच्च ।

वेदमधीत्य स्नाम्पन् प्रागुदयादूर्जं प्रविश्यान्तर्लोम्ना
चर्मणा द्वारमपिधायास्ते ॥ १ ॥

अथर्ववेदः

ब्रह्ममुपनीतश्चरितब्रह्मचर्याऽधीतनेदमहङ्गो यथाचार्यकुलावन्धमा
धम प्रेक्षुर्मेवति तस्य स्नानं नाम कर्मोपादिश्यते । अस्मिन् कर्मणि
निश्चयेन विशिष्टं स्नानं विधिवत् भवति तदेतत् स्नानमित्युच्यते । स्नानं
समावर्तनं तत् करिष्याद्विषये । प्रवृत्तार्जवत्वादिस्वोदयो गृह्णते ।
नेमनेतरद्वय इति दर्शनात् । न च योऽहम् । अन्त आश्रमतरं सेवति
एवमेव तेन कर्मणं यस्य कस्याचित् शुभम् । आसनवचनं निष्कलणम्
लिपेद्यार्थम् । नेमिन्त्यविधिशिक्तमेकवचनम् । वेदं वेदौ वेदान् वा अर्पय
पाठतश्चाथेन आर्पणमप्येत्यर्थः । स्नाम्प्यङ्गिते वचने नैष्ठिकस्य उत्तर
कर्म मा भुविदिति ॥ १ ॥

आत्मर्तुष्वम्

तेन मन्त्रप्राप्त्यन्तर्गतम् । एकवचनं ज्ञापयिष्यामः,
 'यवानधी-य वेदी वा वेद वापि यथाकम् ॥' (त.सू. ३-२)
 इति मनुचचनात् । अथन पाठनकार्येणैवाधिवस्य, सप्तद्वयं समी-
 प्यं वेद(१)मधीत्येत्यर्थः । अधीत्येति च विधिः ।
 'वेदं यतानि वा पारं नोन्वा ह्युभयमेव वा ।
 इत्यस्य प्रदर्शनार्थः । स्वात्मन् स्नानाख्यं कर्म करिष्यमाणः मण्ड-
 पं वा प्रायादित्योद्वात् । अथ(२)मोक्षाखां परिक्षितां प्रित्येत्यादि अथ
 कार्यम् ॥ १ ॥

नैनमेतदहरादित्योऽभितपेत् ॥ २ ॥

अथतुल्य

एत एतत्कर्म कुर्यात् । एतद् एतस्मिन्नाहोरे कदाचित्पि नमित-
 पेयसि । तेन सूत्रपुरीषादिकमपि तत्रैव ब्रजे ज्ञायावामपि कर्तव्यम् ।
 आदित्यप्रह्णादग्नितापस्य न प्रतिषेधः ॥ २ ॥

अथतुल्य

अस्मिन्नहनि यावद्वरतमथ सूत्रपुरीषोऽग्न्यर्जनायैवमर्ष्या मण्डपाद-
 द्विर्न निर्गच्छेत् इत्यर्थः ॥ २ ॥

मध्यन्दिनेऽग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते पालाशीं
 समिधमुत्तरयाऽऽधापयेत्पार्श्वे कटं एकावां वोपविश्यो-
 त्तरया क्षुरमभिमन्व्योत्तरेण वज्रुषा वस्त्रे प्रदापार्श्वं सै-
 र्जनाया केशनिधानात् समानम् ॥ ३ ॥

अथतुल्य

अथ तस्मिन्नहनि मध्यन्दिने कर्म प्रतिपद्यते । अग्निरुपसमाधाना-
 दि । शम्भा । सकृत्प्राप्त्यापि धूरादिमिस्सह । स्वयमेव कर्ता तावत् ।
 आज्यसमाधानवचनं समिधाधानादेरुत्तरस्य कर्मण कालोपदेशार्थम् ।
 अनेनेन तन्त्रप्राप्त्यापि सिद्धार्या अग्निरुपसमाधानादिवचनं तन्त्रारम्भ-
 स्येव मध्यन्दिननियमः, न कृत्स्नस्य कर्मण । तन्त्रार्थो 'इमं स्ताम'मि-
 त्येतया । न स्वादाकारेण जुहोतिचोद्वाभावात् । अथ प्रसिद्ध एतत्
 तन्त्रहनिभूतं तुल्यम् । कश्चित्त्वित्यन्ये । उपायश्चाऽप्यानुवर्तित्येतया ।

सुसंविद्यम् । उत्तरेण यजुषा 'शिषो नामासीत्यनेन । यज्ञं नापित् । नाचार्यः । तस्मै धुर प्रदाय तत् । 'इत्याः श्रोतास्वाचीत्येवादि । यथा वृत्तमेवादि कर्म अग्निवायान् तदुपनयनेन समाभ्यम् । किं ? कारयतीत्यभ्याहारः । केन कारयति ? आचार्येण । यद्यप्याचार्यकुलद्वय निवृत्तः तथापि ज्ञान काले विवाहकाले च भवितव्याचार्यः । समानवचनसामर्थ्यात् । योऽस्यापचितस्तमितरथा (आष सू ३-९) इति च दर्शनात् । स्वष्ट चाभ्यल्लायनके-अर्थतान्मुपकल्पयति समाचर्तमानः । (त्वेमाने) (आश्व सू ३-७-१) इत्यादि । अन्ये त्वाचार्यकुल एव समान्यर्तनभिच्छन्ति । तत्राचार्यस्मसज्जनोद्भवे कुला धुर नापितादपादाय प्रतिविश प्रवाप्य पुनस्तस्मै प्रदाय तच्च यज्जन्तुमुत्तरयानुमन्त्रयने । एवमन्तमाचार्यकर्मोऽपि तत्पर्यदर्शनम् ।

यथा मन्वादिने(१) प्रथमहोमा भवन्ति तथा कर्म कुर्यात् । अत्र तु तन्माफ्नेशोऽस्यावयवप्रधान(२) दृष्टिः । 'आज्यभ्यामान्ते' इति च क्रमा-र्थम् । आज्यभ्यामान्ते कृते समिदाधानमेव, न पुनरथैह उपमयीति । अत्र च पात्रप्रयोगे इत्यादीनि इन्द्रम्, धुरकटादीनि सङ्क्षेप, शम्पा-श्च परिधर्षे । केचित्—इत्यादीन्पात्र सङ्क्षेपेति । तत्राः पलाशाश्च क्षात्रपञ्चभूताम् उत्तरा 'इमं स्तोमम्' इत्येतया । ३३ प्रसिद्धस्तुष्टमवः । तस्या कटप्रकृतिभूत पट्टिकटावर्धं तृणम् । केचित्—कशिप्विति ।

उत्तराया विद्यानुषम् इत्येतया(३) । उत्तरेण यजुषा 'शिषो नामासि' इत्यनेन । एते यवनकर्त्रे कर्मनिम्नन्त्रविदे ब्राह्मणा य नत् धुर प्रवच्छति ।

केचित्—इहाचार्यस्वैवाभावात्, नापितस्यामन्त्रकस्याः । 'अथानुषाकस्य प्रथमेन यजुषा' इत्यारभ्य 'तस्मिन् केशानुषयस्योत्तराशेवुम्बरमूले इमेस्तम्बे वा निदधाति' (आष सू १०-८) इत्येव मन्तमुपनयनेन समाभ्यं भवतीति शेषः ॥ ३ ॥

जघनार्थं व्रजस्योपविश्य विसूत्य मेखलां ब्रह्मचारि-
णे प्रपच्छति । ४ ॥

अनाकुल

(४) अथोप्तकेशद्वयपुनश्चो व्रजस्य जघनार्थं पश्चार्थं जघनस्य मेखला नि-
दस्य विमुच्य, कस्मैचित् ब्रह्मचारिणे प्रपच्छति ॥ ४ ॥

१ अ व ३—अथयजुषाश्रयादिषु मन्त्रे २ ३—इत्यनकलात्

३ ३ ३—अग्निमन्त्रधुर किञ्चिदपि । ४ य यद्वच्छति ।

तत्पर्यदर्शनम्

अधोमशेकादिको यमस्य कर्तारो यस्यार्थे उपहितस्यादि करोति ॥ ४ ॥

तां स उत्तरेण यजुषोदुम्बरमूले दर्भस्तम्बे वोप-
गूहति ॥ ५ ॥

यनाकुल

अथदर्शनम् । उत्तरेण यजुषा 'इदमहममुष्णमुष्णं' स्यादित्यादिदशम्ये-
षु नाममहमन्-इदमह यजुशर्मणो नाग्यस्य पाप्मानमवगूहाम्बुत्तरो
यजुशर्मो द्विषया इति । अथ यदि वा स्यात् यजुशर्मणो नाग्यायमेति ।
यजुशर्मिण्योत्पत्तिम् काले स्यात् ॥ ५ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

न तु ब्रह्मचारी वा मेकासां सूचोक्तदेशे कम्पति अथकाशां करोति
'इदमहं(१) विष्णुशर्मणो(२) यौनमस्य पाप्मानमवगूहाम्बुत्तरो(३)वि-
ष्णुशर्मो द्विषया' इत्यनेन यजुषा । अथ च स्वातुर्नामगोत्रे प्राप्ते ॥ ६ ॥

एवंविहिताभिरेवाहिरुत्तराभिष्वङ्गनिस्सनात्सोत्तरयो-
दुम्बरेण दत्तो धावते ॥ ६ ॥

यनाकुल

गर्भनाहर्ताय पूर्वकससुष्टानि. शीतोत्पन्नाभिरिन्दवः । तथ स-
सर्जने मन्त्रस्य लोपः, यमस्त्रिभुविरोधत् । एवकारः पीनर्वाचनिकः ।
उपलब्धिर्यत्र क्रियतेः आपोहिष्ठीयतमि हिरण्यवर्णायाभिर्यः । तथ
'वास्तु जात' इत्यासां ग्रहणम् । प्रतिमन्त्र चाभिषेकः । शो २११
इन्तेभ्यो मलमपनयति । उत्पत्त्यो 'अन्नाद्याव भूहव्य' मित्येतयः ॥ ६ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

एवंविताभिस्तूर्ण्यो मिथितामिदशीतोष्णार्धमर्द्ध । 'केशान् वपुः'
इति मन्त्रस्त्रिभुविरोधत् एवकारस्तत्र न मिथयमन्त्रः । अतस्त्रिष्वभि
'आपो हि ह्य' इति त्रिष्वभिः 'हिरण्यवर्णाः' इति त्रिष्वभिः । स्नाति
अभिषिञ्चति । एतच्च वचनामन्ते सकृदेव ।

केचित्—वायुचमिति । तत्र, शुनार्थे प्रधानाभ्यासकृत्पनमनुक
मिस्त्युक्तत्वात् ।

(१) अघोऽहम्भेय काष्ठेन दन्तेभ्यो मल 'अज्ञायाव व्यूहयाम्' इत्यमरा प्रथमपठि ॥ ६ ॥

॥ स्नानीयोच्छादितस्नातः ॥ ७ ॥

उत्तरेण यजुषाऽहृतमन्तरं वासः परिधाय सार्वसुर-
भिणा चन्दनेनौत्तरैर्वैवताभ्यः प्रदायोत्तरयानुलिप्य मणिं
सौवर्णं सोपधानं सूत्रौतमुत्तरयोदपात्रे त्रिः प्रदक्षिण परि-
प्लाव्योत्तरया ग्रीवास्वाचध्यैवमेव वादरं मणिं मन्त्रवर्जं
सर्वे पाशावाधभ्याहृतमुत्तरं वासो 'रैवतीस्त्रयेति' समानम् ॥ ८ ॥

तत्प्राकृत्य

ततः स्नानं स्नानार्थं स्नानादिभिः उच्छादितं मणिक-
मलं पुनरपि तस्मिंश्चास्ति मलं तत्रैव यजुष 'सोमस्य तनूयसि'
इत्यनेन अहृतमन्त्रं च यत् केन काटे प्रदक्षायत तदन्तरमिहोपचयनं ।
केन कटिनीं वि प्रच्छादन उपवीत वा कियते तदुत्तरमिति । तत्पारमन्तर
वासः परिधाय यजुष्यांशुलेन करोति । केन ? यदन्तः । कीदृशेन ? ।
नर्त्यपुराणेषु सर्वाणि सुपभिद्रव्याणि यथ भवन्ति तत् सर्वसुरभिः ।
नर्त्यपुराणेति पाठे उपसिद्धिरुच्यते । तत्र पूर्वपुनःसंस्मृतिभिर्देवताभ्य
प्रथमकृति 'तमो प्रदाय' केनयमादिभिः । तत उत्तरया 'अन्तरस्सु
या गम्य' इत्येतया आश्विनोऽंशुलेनम् । 'सुवमये प्राज्ञयोऽनुलिप्येत्
वाहू राज्ञ्यः, उदरवेद्यः (आद्यं गू ३-७-१०-१२) इत्याद्यन्तःप्रवः ।
अथ मणिमाध्याति मन्त्रं मणिमुच्छेत् । स च मणि सावर्ण्यं भवति ।
उपदानेन च वैदुष्यादिमोक्षदितः । तत्रैव सूत्रेणेत । सपाश इत्यर्थः ।
त मणि उत्तरयो 'इवमोषवे' इत्येतया उदपात्रे त्रिः परिप्लावयति ।
सकृदेव मन्त्रः । अथ त उत्तरयो 'अपाशोऽस्सुर' इत्येतया ग्रीवास्वाच-
ध्याति । ग्रीवाशुद्धोऽयं धमनिवचनं बहुवचान्तः तथोक्तात् कण्ठे
प्रयुज्यते । अस्यानुभि पृथिवी स्तूपते । तस्मादिवमोषधिसाधयमायेति
भवितव्यम् । सकारलोपच्छान्दसः । अथ वादरं बहुरीचीकेन कटिवत
मेमेव सूत्रौतमुदपात्रे त्रिः प्रदक्षिण परिप्लाव्य कन्धे पाशावाध्याति ।
सूत्रौमेव परिप्लावने च कन्धे च मन्त्रमतिषेधः । पुनर्मणिप्रदानादुप

धानस्य न भवति । सुवोतस्तु भवति । आनय्य मयि तत्र उक्तं वाग
करोति आनयेव । तत्र 'देवतीस्त्वेषेवमादि' कर्म समानमुपनयनेनैव
प्रयेतव्यम् । देवतीस्त्वेषेतामिरिति वा उत्तराभिरित्येव वा सिद्धे समा
नयचनमुपनयनवत् प्रयोगार्थम् । तेन उत्तराभ्यामभिमन्येष्व्यादि
परिहितानुमन्त्रणान्तं सुरोः कर्म ॥ ७ ॥

तत्परिवर्तनम्

स्नानोपकरणे (१) क्लीतकमधुकचूर्णोदिभिः उद्धर्तितदेह आमल
कपिपुदिभिः (२) स्नानीयैस्तनय भवति ॥ ७७ ॥

'सोमस्य तनूरसि' इत्यनेन स्त्रुषामहस्मन्तरं वा अन्तर्वासोऽन्तरीय
मित्यर्थः । तत् परिदधानि । तनेन सूत्रेणात ऊर्ध्वं स्नातकस्य नि
स्पृमन्तचीनो विधीयते । यस्तु पुन कर्मार्थमेव, प्रकरणाभ्यानात् ।
तद्वत्परिवर्तनम् । सर्वैः कस्तूरिकादिभिर्मन्त्रैश्चैवार्थसिद्धेन चन्दनेन
अनुलिम्प्यतीति व्यर्थहितेन सम्बन्धः । कचमनुलिम्पति ? (३) इत्य
चाहु-उत्तरैरित्यादि । 'नमो ब्रह्माय च' इत्यादिभिर्मन्त्रभिर्मन्त्रे देवताभ्य-
श्चन्दनं पूर्वं प्रक्षय्य, पश्चात् 'अप्तरस्तु यो बन्ध' इत्यनया आत्मान
मनुलिम्पति । मुखस्य चाग्नेशुलेष . मुखमग्ने ब्राह्मणो लिम्पेत्' (आम्य
पृ ३-७-१०.) इत्यादिप्रकारेण गृह्यात् । देवताभ्यः प्रदानं च नमश्चाख्येन,
न तु मन्त्रान्तेन, नमस्कारस्यापि (४) प्रदानार्थत्वात् । ययि कीदृशः दीपः
सुवर्णविकारम् । सोमवान् सर्ववर्णोदिना उभयतः परिगृहीतम् । सूत्रेण
सुवर्णोतम् 'इयमेवमेव मायमाना' इत्येतया सह दुष्टाभिरित्या उपाग्रे
प्रक्षिप्तमभिरत नि करणम्, तन्मया 'अपाशोऽमसुरो मे' इत्यादिकया 'पु
ण्याय' इत्यन्तया उपवसानया त मयि कचम् कण्ठे आय १, चदरी-
वीजमय चदय (५) सुवोतमेव मणिलेनैवेत्याग्रे नि प्रक्षिप्तं तूर्णीं
परिप्राश्य, तूर्णीमेव मन्त्रे पाचयत्यनेन ।

अहतानुरं वा (६) परिधानीयमेव, नान्तरीयम् । तदुपनयनेन समा
नम् । स्वयं परिदधति, इहाचार्योभावात् । ततश्च 'देवतीस्त्वेषे' इति
ब्राह्मणं परिधानीयं वासोऽभिमन्य 'या अहस्मन्' इति तिसृभिः
परिधाय 'परीद वासः' इत्यनुमन्त्रयते । 'देवतीस्त्वेषेति समानम्'
इति वसुनचलाच्च मन्त्रस्थसुष्मदध्यक्षेद्वाच एव । यज्ञा अभ्यो विद्वान्
ब्राह्मणः 'देवतीस्त्वेषेति समानं करोति ।

१ वा ४-अहस्मन्तु क-मित्यदिपुन प वस्तु

२ ८-१-अहस्मन्तु ३ अण्य न ६-

४ ८-अहस्मन्तु ५ ८-६-सुवर्णम् ६ ५-३-उत्तराभ्यामभिमन्येष्व्यादि

कुत पुनः 'अहत्तमुत्तर वास' इत्यनेनापि परिधानमेवोच्यते कोल-
रीयम् ? उच्यते-रेवतीसंज्ञेति समानमुपपन्नमेवेति वचनात् उपपन्नमेव
'नित्य'मे. परिधाप्य परिहितमुत्तरया, (आष सृ १०-१०) इति परिधाना-
र्थवासोऽवगमात् । (१) पूर्वस्य 'अहत्तमन्तरं वास' इति बोधितव्यम् ।
उत्तरीयं तु 'नित्यमुत्तर कार्यम्' (आष स २-४-२२) इत्यादिधर्मज्ञा-
स्यवचनादपि सिद्धमेव ।

केचित्—इहोत्तरीयं विधीयते नैव परिधानीयम्, उत्तरमिति वच-
नात् । तथा आचार्य एव 'रेवतीसंज्ञा इत्याद्युपपन्नमेव समानं करोतीति ।
(२) नञ्, परिधाप्य, परिहितम्' इत्यनुपपत्तेरेव । तथा आचार्यकुलाभि-
वृत्तेनेह स्नानं क्रियते । (३) तथासावर्धकतुक्त्वा (४) प्रसक्तिरेव ॥ ८ ॥

तस्य दशायां प्रवर्ती प्रवक्ष्य द्रव्याभावायाज्येनाभ्याना-
यन्मुत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते ॥ ९ ॥

अनकुल

तन्मात्तरस्य वाससो ज्ञाया प्रज्ञा कर्त्तासिद्धार्ता सौवर्णी प्रव-
र्धमाभावाज्येन उत्तरा अष्टा प्रधानाहुतीर्हुतीति । अन्त्यायाज्य-
प्रवर्धयोक्तव्योक्तव्यतानयन कारकास्त्रियर्थः । अभ्यानायम् इति वा पाठः ।
अस्मिन् वक्ष्ये सत्येन पाणिनाऽभ्यानायनम् । अभ्यानायमिति वस्तुतन्तस्य
युक्तः । अभ्यानीयाभ्यानीयेत्यर्थः । सवर्णा प्रवर्धयोक्तव्योक्तव्येनाज्येन
प्रधानाहुते । जयादिवचनं प्रवर्त्तायवर्णीय यथासिद्धं प्रतिपद्येतामे-
वमर्थम् ॥ ८ ॥

गत्यर्थेदतश्च ।

तस्य अनन्तरप्रकृतस्य वाससो ज्ञाया प्रज्ञा कुण्डले सौवर्णे प्रव-
त्तायुषायेन द्रव्यां संग्रहं स्थापयित्वा । आग्नेनति पतिभाषाप्रमातृवादी
म्यानयनविधानार्थः । अभ्यानायमिति (५) वस्तुतन्तोऽर्थपाठः । ततश्च
वक्ष्यमेव सत्येन हस्तेन व्यापिनयो प्रवर्त्तयोरुपरि आज्यमानीय नैव
वातयेन जला 'आयुष्य वसंस्वम्' इत्याद्या अष्टौ प्रधानाहुतीर्हुत्वा, ततो
द्रव्या अष्टात्तावर्णीय, यथासिद्धं जयादि प्रतिपद्ये । सूक्तमासूत्रमिति
निर्दिष्टनाञ्च सूत्रे सवर्त्तानेकार्थोक्तनिबन्धनो वाक्यवेदोऽपि नैव दोषः
इत्युक्तम् 'अग्निमिध्या' (आष सृ. १-१२) उपपन्नम् ।

कोचिन्—सर्वेण हस्तेन अभ्यानायक्येन वाभ्यानायक्येन पाठेन
मयिनःपमित्याचक्षते ॥ ९ ॥

परिषेचनान्तं कृत्वैताभिरेव दक्षिणे कर्णं

आवर्णीतैताभिस्सर्वे ॥ १० ॥

अथानु-

परिषेचनान्तवचनमानन्तर्यायेम् । तेषांस्वाहुनि भोजनं न
भवति । एताभिरेवाहुतिभि आहुत्वर्थेभ्यैरित्यर्थः । वचनादेकं कर्णं
बहुमन्त्रं स्वाहाकारवाक्यं मन्त्रः प्रयोज्यः । सर्वे चोत्पुण्यमाने मन्त्राणां
विभक्त्य विनियोगः स्यात् । तस्मात् पुनरेताभिरित्युक्तम् ॥ ९ ॥

तत्पर्यवर्णम्

परिषेचनान्तरमेव एताभिरेव 'आपुण्यं सर्वस्यम्' इत्याहुतिभिरेव दक्षि-
णे एव प्रवर्ततेति वाच्यं प्रतिमुच्येत् । तथाभ्येनान्तरेण सर्वे कर्णे ।
अथ च होममन्त्राणामेव आवर्णनकरणत्वेन सूत्रपाठ्यसादृश्यानुमि-
तया अन्यैव चोदितत्वात्तराकथनमपि गोप्या हुप्या प्रकाश्य(१)मिष्टी
वत् । तथेताभिर्गिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशो बहुव्याहर्चां ब्राह्मणप्रामाण्यम् । न
चात्र होमार्थानामेव आवर्णनार्थत्वेनापि विनियोगे देवदत्तीयेव गोर्दक्ष
दत्तीयातयद्विरोधः । (२) 'पुनोद्वाशकपालेन तुषानुपवर्षति' इत्यादिवद्
विष्टावलक्षणया विनियुक्तकार(३)मन्तराधावापि विनियानुपवर्षे,
अहुमन्त्रविषये त्वदेकाद्येभ्यमपि नापुन्यमित्या(४)श्लेष्यधिकरणे उक्त-
त्वाच्च ।

कोचिन्—एताभिरित्यनेन प्रकृताहुतिपरामर्शादाहुत्यर्था मन्त्रा-
लभ्यन्ते 'पितृणां याज्यानुवाक्याभिरुपातिष्ठते' इतिवादिता । मैत्रम, यत

• कदाचन स्तोत्रेभिः कदा मन्त्रेभिः इत्यत्र । यतोऽप्यु वाच्यं यत् इत्यत्र ते दान देवस्य रूपेण
प्राप्येन हो कर्तुं । अथवा केन्द्रे पुन्यस्य इत्यादि वाच्ये । 'कदाचन स्तोत्रादीनेत्या गार्हपत्यस्य
तिथेः' इति दक्षप्रवचनस्योक्त्यैः केचिन्नेति तुष्यात्वात् । गार्हपत्यस्य कदाचनपुन्यस्य कदाचनकेचिन्नेति ।
अथ विनियोगस्योदोक्त्यादिना वाक्यात् गार्हपत्यस्य कदाचनपुन्यस्य कदाचनपुन्यस्य इति । अ-
होति होमकार्यान्ते कदाचन विविधेभ्यस्तत्र आकाशपदप्रत्ययपर्यव ।

२ 'पुनोद्वाशकपालेन' इति वाच्येन पुनोद्वाशकपालेन विनियुक्तानि वच्यमाने । 'पुनोद्वाशकपालेन
तुषानुपवर्षति' इति वाच्येन पुनोद्वाशकपालेन वत् कदाचनपुन्यस्य कदाचनपुन्यस्य पुनोद्वाशकपालेन
वत्वात् विधीयते । तद्वदेति अतिरिक्तपदप्रत्ययानां मन्त्राणां वाच्यत्वेन विधीयते इति ।

३ उ उ उ—विनियुक्तानि विनियोज्यते इत्यत्र ।

४ पु मी १-२-८

पूर्वयोत्तरादुत्तरिणि लक्षणाया प्रकृताना मन्त्राणामपि परामर्शो वरम्, न
लिहापि वाक्ये लक्षणा ॥ १० ॥

एवमुत्तरैर्यथालिङ्गं सज्जिस्तरस्याञ्जनमादशवि-

क्षणमुपानही छत्रं दण्डमिति ॥ ११ ॥

अनाहुता

एवमुत्तरैरपि मन्त्रैर्यथालिङ्गं समादांति यद् इत्यादिपुपयुक्तीत यथा
हम् । तत्र 'शुभिके शिर' इति द्वाभ्या सज्जिस्तरसि कथनम् । यथालिङ्ग
वचनात् । द्वाभ्या 'मिमो नामनिर्गच्छे' इति । सज्ज इति पञ्चयेकवचनम्,
न प्रथमाया द्वितीयाया वा बहुवचनम् । इत्या नामिन्येकवचनात् । शिर
सीति वचनात् अन्ययोर्न भवति । 'न मालोचनाम् । माले चम् इयु,
स्मिन्मिथ्यापयीत' (आद्य सू ३-८-१२) इत्याख्यलायतः ।

अथ 'यथाञ्जन वैककुब्'मिति द्वाभ्यामञ्जन अवलोकयमुक्तीत । तत्र
द्वाभ्यामपि मन्त्राभ्यां पूर्व दक्षिणस्याञ्जनम् । अथ ताभ्यामेव सप्तस्थं ।
यद्यपि 'तेन वामाङ्ग' इति मन्त्रे द्विवचन भवति । तथापि एवमिदं
निवेद्यसामर्थ्यात् प्रथमयोरावम्बनवत् क्रियाभ्यावृत्तिर्मन्त्राभ्यावृत्तिश्च
भवति । तत्र साधन्यकुम्भीवत् द्विवचनं यथा 'अप्रसक्त-साध-
यज्ञस्योक्ते उपदधास्यद्'मिति ।

अथार्शस्त्राविवेशन 'यन्मे वर्य' इत्येवम् । अविवेक्षणमित्यनुक्त्यमाने
आदातमेव स्वादमिन् काले, 'इदं तत्पुनरावद' इति लिङ्गात् तस्मा
द्वेक्षणमह्वम् । ततः उपानहावुपमुञ्जने 'मनिष्ठे स्थ' इति पञ्चुषा ।
आञ्जनवत् क्रियाभ्यावृत्तिर्मन्त्रस्यावृत्त्याश्च भवति । ततश्च वना
वापारमानमाकृत्वादर्शित 'प्रजापतेइत्यन्वमसी'ति पञ्चुषा । देवस्य मेति
पञ्चुषा दण्डमात्से । देववर्मिणास्वलायतः ॥ (आद्य सू ३-८-(५) ॥ १० ॥

तत्पर्यवर्धनम्

यथा कर्ममध्ये समन्वयः प्रपत्नी हि वही, एवमुत्तमैर्यथापि स
न्मलिङ्गानुसारेण समादिषट्क आचम्यते कर्तव्यमित्यादि यथाह वा
क्यशेषः । तत्र 'शुभिके शिर' इत्यन्यैकपैत्र शिरसि सज्जमाचम्यते ।
'वामाह्वरत्' (१) इत्येषा विकल्पार्था, 'यकमन्त्राण कमाणि' । 'अवशिष्टा
विकल्पार्था' (आप सू १-४४, ४-१२) इति यस्मिन् पाठ्यवचनात् । सज्ज
इति द्वितीयावचनार्थः, 'शुभिके शिर आगाह' 'वामाह्वरत्' इत्यादि

वचनलिङ्गात् । यत्प्रेकदवचनं वा । तथा सति सज्ज आहव्यं कर्तव्यमिति शेषः ।

तथा 'यदाहुतं वैककुद्मम्' इत्येकथैव सकुदुन्वचरितया विककुत्पवर्जजाताङ्गनेन युगपदव्योराज्जनं कर्तव्यम् । अत्रापि 'मयि पर्वत' इत्यादीनि चत्वारि यत्तुषि विककुत्पार्थन्येव । न चाव्योः पर्यायेणाज्जनम्, 'तेन वाम्' इति द्विवचनलिङ्गनिरोधान् । तथैव 'पयमे वर्चं वरागतम्' इत्येतया आदर्शविक्षेप कर्तव्यम् । तथैव 'प्रतिष्ठे स्या' इत्यनेन यत्तुचोपानदा युगपदुपमुञ्चते, 'प्रतिष्ठे स्या' इति द्विवचनलिङ्गात् । तथैव तूर्थी लुप्तमादाय 'प्रजापतेः शरणमसि' इति यत्तुषा आत्मानमसि पछादपति । तथैव दृष्टं वैद्यव 'देवस्य त्वा' इत्यादि यत्तुषा आदत्ते । इति पञ्चानि चद्व्यापनीत्यर्थः ।

कंचित्—'शुभिके शिर आगेह' 'वामादहत्' इति द्वाभ्यामपि सज्ज आहव्यनम् । तथा 'यदाहुतं' 'मयि पर्वत वृक्षम्' इति द्वाभ्यामव्यापृताभ्यां दक्षिणसव्यव्योराव्योः क्रमणाज्जनम्, 'पयमुत्तरैर्वद्यालिङ्गम्' इति वचनवलात् । ततश्च 'तेन वाम्' इति लिङ्गमपि विचिन्वताद्वाभ्यमेव । यथैकस्या साक्षात्पकुम्भ्या 'उमे उपधास्यहम्' इति द्विवचनालेङ्गम् । उपानहोत्तमोचनेऽप्यज्जनवदेव व्याख्येयम् । तदस्य 'एकमावाणि' (आप य १-४१) इत्यादिष्वग्निभावावर्गवृत्त्यात् । 'पयमुत्तरैर्वद्यालिङ्गम्' इत्यस्य च पूर्वव्याख्यानेऽप्युपपत्तेः । 'मयि पर्वत वृक्षम्' इत्येव पाठे प्रलिङ्गपि विभागे निराकाङ्क्षत्वात्, यावत्तमेवावगतेश्च ॥१॥

• वाचं यच्छत्या नक्षत्रेभ्यः ॥ १२ ॥

उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्कम्योत्तरेणार्धेन दिश उपस्थायोत्तरेण नक्षत्राणि चन्द्रमसमिति ॥ १३ ॥

अनाकुल

ततः उत्तरेणार्धेन 'देवीष्वुदीचीं' रित्यनेन आहमुक्तः प्राञ्जलिः सर्वा दिशो ममसि कृत्वा मन्थान्तेन प्रदक्षिणमावृत्त्य समनुवीक्षते । पठेय दिश । बहुर्वीरिति लिङ्गम् । प्राच्याद्याश्चतस्रः ऊर्ध्वा अधरा चेति । तत उत्तरेणार्धेन 'मा हास्मर्हो'त्यनेन नक्षत्राणि चन्द्रमसं च सहोपनिष्ठते ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

इदं च उदाहरणम् ॥ १२ ॥

उत्प्रेषकत्वेन 'दिधीष्वदुधीः' इत्यनेन अथ. अवाचीकृता उदाहरण, उत्प्रे-
षक 'मा हास्माहि' इत्यनेनैव नञ्प्रतिपत्तिरिति चक्षुष्यं चापनिष्ठते । अतिवृत्त्या
एव 'मा हास्माहि' इत्यत्र नञ्प्रतिपत्तिरिति चक्षुष्यं तानि प्रकाशयाम्येव ॥ १३ ॥

रातिना सम्भाष्य यथार्थं गच्छति ॥ १४ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने द्वादशः खण्डः ॥

अनाकुञ्ज

रातिना यन्मुखं सभाष्य किं मया कर्तव्यम् ? क आश्रयः प्राप्त
पक्षेभ्यः ? इति सम्भाष्य कृत्वा तेन रातिना सह खण्डः अथ
तमाश्रयं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । 'युष्मा कर्माणि यन् कामयेत तदादमेत'
(आप. घृ २-२१-५) इत्यनेनैव सिद्धे पुनर्वचनं प्रयत्नतोऽपि सम्भाषणात्
स्नानकर्म यथा स्थापितम् ॥ १२ ॥

इति गृह्यप्रश्नगृह्यप्रश्नाकुञ्जायां द्वादशः खण्डः ॥ १२ * ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

राति. मित्र. सम्भाष्यति इत्युक्त्या । तेन सह विश्वव्याससम्भाष्य आ-
श्रयसम्भाष्यरूपं अर्थादिकं विचार्य निश्चितम् । यथार्थं वच्छति तेन रातिना
सह योऽर्थः धर्मो मोक्षा वा साध्य-व्यावृत्तौ, तदनुक्रममाश्रयं यार्हं
सत्यं मीनं वा प्रतिपद्यते । एव च अथवायोदितं अथवातोऽपि सम्भाषणा-
त् स्नानं कर्तव्यं (१) प्रयज्यात् ॥ १४ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचितेन गृह्यतात्पर्यदर्शने द्वादशः

खण्डः समाप्तः ॥

अथ अष्टादशः खण्डः ।

एव स्नानस्य सुतपकस्य (१)विधायानुक्त्यविदधाति—

अथैतदपरं तूष्णीमेव तीर्थे स्नात्वा तूष्णीं
समिधमादधाति ॥ १ ॥

अनाकुल

इत्यस्यातः स्नानकर्म करीयञ्च मुख्यं च । अथेदानीमेतदपरं स्ना-
तविधानं लघीयञ्च नीर्णयं च स्वास्वापत्ते । किं तत् ? तूष्णीमेव तीर्थे
भूमिष्ठं जलं स्नानि । नोद्भूतानिदशीनामि । तूष्णीं च समिधमाद-
धाति । न तत्प्रथमं । पालाशी समित् । एतावदेवास्मिन् विधौ कार्यम् ।
नाम्पन किञ्चित् 'माशुदधन्तु मज्जे'मित्यादिभ्यः । यपनादि तु लौकिक
मयर्मकं भवन्ति । तत्र प्रयोगः—केशममभुनखलोमानि वापदिष्टा मे
स्वलावण्डमज्जितमित्यववायि तूष्णीमेव तीर्थे स्नात्वा दग्धवापनमीदु
स्वनेण काष्ठेन कृत्वा स्नानार्थोच्छादिन पुनः स्वाध्यायं अह्ने वाससी
पश्चिमाचम्बामिमुपसमावाय संपरिस्तीर्त्वा पालाशी समिधमिति मन-
सा व्यापकावाय मणिप्रभृतीभ्यलङ्घुरयानि यथोपपादमुपादत्ते तूष्णीं
मय सर्वम् ॥ १ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अस्नात्तेतद्विधानं । उच्यते इति शेषः । तीर्थे पुन्यनद्यासी । यत्र
पालाशी, सविरोधान् । एवकाराभ्यामस्मिन् विधा (२)नाम्पनकिञ्चिद्
सुष्ठेयम् ।

तनु-पूर्वभिर्मन्त्रेण विद्या स्नानमभिदाधात्तयोऽस्मिन् प्रकारेण वै
कल्पिक इति किमर्थं नास्तीत्यने ? उच्यते—एवकारवदधर्मप्रसङ्गात्,
स्नानमभिदाधानर्थोक्तं व्युत्क्रमणमिधानान्, अस्य सूत्रस्य बहुश्र-
व्याच्च । यदि ह्यपि पूर्वभिर्मन्त्रेण विधीयैकल्लिङ्गाभिर्मन्त्रोऽभिमन्त्रितः, तदा
तत्रैव 'पालाशी समिधमुत्तरयाचय तूष्णीं वा' 'यवविदिताभिरैवाज्जि-
दन्तराभि' बहुभि स्नात्वा तीर्थे वानूष्णीम्' इत्यलीरेवाक्षरेरमूत्रयिष्यत् ।
किञ्च सूत्रकाराणां नैवयं शैली दृष्टव्या—यदुत साह्य प्रयानमुक्त्वा
पञ्चादधादेना सूत्रेण वैकल्पिकानां प्रकारभेदानामभिधानमिति । एव
मेव 'अथैतदपरं दग्धं यवाञ्छल्लना जुहोति (आप य २२-१०) (४)ह
स्वस्थापि व्याख्यानम् । यथोक्तम्—अङ्गचारितेह्मनि मेमलादीनि त्यक्त्वा

तीर्थे तृष्णीं स्नातका, चासोऽम्बरकरीधानादि कृत्वा, ओषधिवानासद्भि
महृत्य 'यथ क चात्रिम्' इति विधिनोपसमाधाक नत्र प्रज्ञापति मनसा
भायन् तृष्णीमेव समिधमादधानि ।

केचित्—केशदम्भु(१)वपनादिकमभ्यव्याविरोति तृष्णीमिव क
रोतीति ॥ १ ॥

यत्रास्मा अपचिति कुर्वन्ति तत्कूर्च उपविशति

यथापुरस्तात् ॥ २ ॥

अनाकुल

उक्तयोरभ्यतरेण स्नातको भवति । तस्मादस्मिन् काले वन्धुभिर्
पचितिः कार्या, योमधुपर्काहो वेदाभ्यास इति वचनात् । आच्यार्थ
(२)दद्या(वी. सु १-२-१) इति कस्यान्तरम् । साधु व्रतभान (३)
मर्षयिष्यामो भवन्तमिति निगदेनावेदन कीर्तितकिनस्समाभवति ।
"विदुरं वाद्यमर्षमाचमनीय मधुपर्को गौरित्वेनेषां त्रिस्त्रिंशैक
वेद्यन्ते" (आश्व सु १-२१-१) इत्याम्बलायन । तत्र एव देशेऽपि
भवति कुर्वन्ति वाग्धवा, तत्र तैर्दत्ते कूर्चं उपविशति यथापुरस्तादुपनयने
आचार्यः । कूर्चं वत्समुपादायोदगम निधाय तस्मिन् 'राष्ट्रभृदसि'
त्यनेनोपविशतीत्यर्थः ॥ २ ॥

उत्पत्त्यर्थेनम्

एव यस्मिन् स्वधर्मयुक्तस्य कुटुम्बिनो गृहे आतिथ्यार्थमागतत्वा
ने स्नातकावापति पूजा मधुपर्काभ्यां कुर्वन्त कुटुम्बिनः । बहुवचन
चातुपादेयगतःवादमिवास्तिनम् । अत्र एकोत्तरम आह्वयकवचनम् । एव
तत्र गृहे तैर्दत्ते कूर्चं उपविशति । यथापुरस्तात् उपनयन आचार्य
'राष्ट्रभृदसि' इति वत्सुषा उपविशति तथा उपविशेदित्यर्थः ॥ २ ॥

एवमुत्तराम्पां यथालिङ्गं राजा स्थपतिश्च ॥ ३ ॥

अनाकुल

एव राजा स्थपतिश्च यथा आह्वय स्नातकः कूर्चं उपविशति । यथा
लिङ्गमाचार्यासन्दीति । एव राजा स्थपतिश्च पूजयमानौ उत्तराभा यत्तु
भ्यां यथालिङ्गमुपविशतः । तत्र स्त्रियो राजाविशतिरभिषिक्तौ ए
व्याय साहज्य तस्य लिङ्गम् । एव अनाविशतिः । स्थापत्यवाभि
षिक्तः भवति । आधिपत्य तस्य लिङ्गम् । उत्तराभ्या राजा स्थपतिश्च-

स्येव सिद्धे 'एव' 'वधासिद्ध'मित्युच्यते-यथा प्रथमस्य मन्त्रस्य लिङ्गात् विनियोग एवमुत्तरस्योरपि प्रज्ञापनार्थम् । तेन प्रथमो मन्त्रो ब्राह्मणस्यैव भवति । आचार्योऽसन्दीति लिङ्गात् । ब्राह्मण आचार्य-
'कर्मयत इतिवाचरवात् । तेन क्षत्रियनेत्यर्थः । दुष्कीमुपवेशनम् । तथा
"आचार्योपविष्टो दशगुराव राक्ष" इति गणोऽपन्थितः । अधिपतेस्तु दशगु-
रावेवापन्थिति ॥ ३ ॥

गार्ग्यवसनम्

यथा ब्राह्मणः पूज्यो मन्त्रेषोपविष्टः, एव एव स्पर्शितोऽन्तरा-
वधासिद्ध 'राष्ट्रभूयसि सप्ताह्नासन्दी' इति राजा, 'राष्ट्रभूयस्वधियन्वा-
सन्दी' इति स्थपतिश्चोपविष्टोऽन्तर्ययः । राजा च क्षत्रिय एव, न तु प्र-
जापालनकर्ता ऽन्यत्कर्तोऽपि । ननु क्षत्रिय राजाशब्दप्रयोग आम्नाया, आ-
चार्यां तु प्रजापालनादिकर्तृत्वेन-नाकथ बलवद्धार्यप्रयोगवाधेन राजा क्षत्रिय-
व्येति ? मैवम् । आर्यवरस्य भगवतः वाचिनेः वक्त्रपाठे 'राजास्ये' इति
विशेषस्मरणान्प्रयोगमूलकमेव युक्तमिति (१) अनेक्यधिकरणे सा-
धितत्वात् । स्थपतिश्च महर्षाधिपस्य गणोऽन्यत्कर्तोऽपि ।

अग्रे-वैभ्य स्थपतिगिति ।

कश्चिन्तु-क्षत्रिय एव राजाभिमितः इति ॥ ३ ॥

‘आपः पाद्या’ इति ग्राह ॥ ४ ॥

अनाकुल

अथ मधुपर्कप्रदाना पादप्रक्षालनार्थं अथ उपसमूह 'आपः पाद्या'
इति ग्राह ॥ ४ ॥

अपचयनम्

अथ अपचयना पादप्रक्षालनार्थं अथ उपसमूह 'आपः पाद्या' इति
ग्राह । एतच्च मन्त्रादपचयनं अनन्तरं यत्कर्तव्यं तन्कुर्वीत्येवमर्थम् ।
एवमेव प्रयोजनं 'महर्षीत्या आपः' इत्यादिष्वपि ॥ ४ ॥

उत्तरयाऽभिमन्त्र्य दक्षिणं पादं पूर्वं ब्राह्मणाय

प्रयच्छेत्सर्वं शूद्राय ॥ ५ ॥

अनाकुल

अथ पूज्यमानस्ता अपः उत्तरयन्ती "आपः पादापनेजानी" इत्यं
तथाऽभिमन्त्र्य प्रक्षालयित्वा 'अपचय दक्षिणं पादं पूर्वं उपच्छेत् प्रक्षारयेत् ।

तस्य कृत्वा स्वविषयवैध्याभ्यामनियम् । पुल्लिङ्गस्याविचक्षितत्वात् । स्त्री-
व्यत्येकम् । 'स्त्री प्रक्षालयति पुमानमिषिञ्चति । विपरीतमेकं' (वी सू-
१-२) इति कल्पान्तरम् । पक्षिचक्षमासी ऊहे भावत इति यहे विशेषः ।
आप पापा इति प्रकृत्यादेशे सिद्धे पादप्रदक्षमुत्तराय पादप्रत्ययो मा-
नृवित्येवमर्थम् । तेन प्रक्षालयितुपर्यदर्शनं पादे न भवति ॥ ५ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

अथ पूज्यस्ता अपः 'आपः पादप्रत्ययेजनीः' इत्येतवाऽभिमतस्य प्रथम-
इष्टेन चत्तयाद्य प्रक्षालयित्वे प्रत्येन प्रत्ययेत् । सुहाय तु पूर्व-
सत्यम् । अथ प्राहणशुद्धानेन प्रक्षालयितारौ, न तु राजन्यवैध्या,
तयोरनभिधावात् ।

अन्ये तु—आविषयवैध्याभ्या अनियमेन पूर्व पाद प्रदक्ष्येदिति ॥५॥

प्रक्षालयितारमुपरपृथोत्तरेण यजुषाऽऽरमानं

प्रत्यभिमुखेत् ॥ ६ ॥

अनकुलम्

तथा रवेन तस्तेनावनेकतु, पाणी सस्तृशे (वा सू-१-२) इति
कल्पान्तरम् । उत्तरेण यजुष 'मयि मह' इत्यनेन प्रतीर्त्तानमिमर्श-
नम् । तच्च हृदयदेशे भवति । आत्मानं स्थानं च तत् ॥ ६ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

ततः प्रक्षालितपादस्त प्रक्षालयितारं पाशानुपस्पर्श्य 'मयि मह'
इति यजुष आत्मानं हृदयदेशे प्रत्यभिमुखेन प्रतीर्त्तानेन पाणिना स्पर्-
शत् । ततोऽधामुपरपृथोत्तरेण ॥ ६ ॥

कुर्वाभ्यां परिगृह्य मृन्मयेनार्हणीया आप'

इति प्राह ॥ ७ ॥

अनाकुलम्

ततः प्रदाता मृन्मये पात्रे उपनीता अपः हृदयानमवस्तादुपरि-
रिष्टाच्च परिरुद्ध 'अर्हणीया आप' इति अहं विवेक्षति । पुण्याक्षनेस्त्वंगुता
इति कल्पान्तरम् ॥ ७ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

मयाहंविता मृन्मये पात्र अर्हणीया, पुण्याक्षतसमुत्ता, अप आनीय,
कुर्वाभ्यामवस्तादुपरिरिष्टाच्च परिरुद्ध 'अर्हणीया आपा' इति प्राह ॥ ७ ॥

उत्तरयाऽभिमन्त्र्याञ्जलावेकदेश आनीयमान

उत्तरं यजुर्जपेत् ॥ ८ ॥

अनाकुलः

अर्हणीया अथ निवेदिता उत्तरया 'आमागन्' इत्येतयाऽभिमन्त्र्यते । पूज्यमानस्ततोऽञ्जलिं कृत्वा इत्येतत् ततस्तस्याङ्गत्वं एतास्माकदेशमान-
यति प्रदाता । तस्मिन्कालेऽवसने उत्तरं यजु 'विद्याजो दोहोऽर्ह' इत्येतत्
जपेत् पूज्यमानः ॥ ८ ॥

तत्सर्वस्वीकृतम्

अथ पूज्यस्ता अथः 'आमागन्' इत्येतयाऽभिमन्त्र्य तास्मानेकदेशे
स्वीके यजुःञ्जलां दाया आनीयमाने 'विद्याजो दोहोऽर्ह' इति यजुर्जपेत् ॥ ८ ॥

शेषं पुरस्ताद्विनीयमानमुत्तरयाऽनुमन्त्रयते ॥ ९ ॥

अनाकुलः

अथ तास्मादप्यं शेषं पूर्वस्वां दिशि नयति प्रदाता । तत् विनीय
मान उत्तरार्धं 'समुद्रं वा' इत्येतयाऽभिमन्त्र्यते पूज्यमानः । एतस्मिन्काले
वस्त्रयुगलं कुण्डलयुगं वा अत्र यजमानस्य सङ्गरणार्थं तत्सर्वं दद्यात् ।
नोजनान्त इत्यन्वे । तत्सर्वमपचित्तिशब्देन बोधितं द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

तत्सर्वस्वीकृतम्

अथ तासां शेषं दाया नीयमान पूज्यः 'समुद्रं वा' इत्येतया अनु-
मन्त्रयते ।

केचित्-अभिमन्त्र्य काले भोजनान्ते वा पूज्याय वस्त्रकुण्डलयुगादल-
ङ्करणं दातव्यम्, अन्यथाप्य वृद्धित एव न भवति । यत्तद्व्यापत्तेरिति
शब्देनास्माकमपि बोधितमेवेति ॥ ९ ॥

दधि मध्विति संसृज्य कांस्येन वर्षीयसा पिधाय कूर्चा-

भ्यां परिगृह्य 'मधुपर्क' इति ग्राह ॥ १० ॥

अनाकुलः

सर्वस्य वृद्धता कारयेन फलेषु मधुपर्कं ग्राह । कांस्येन वर्षीयसा पि-
धायेत्येवमपि सम्भवति । तेनोभयाः पात्रयोः कांस्यनिधमं सिद्धौ
भवति । इतिशब्दः प्रकारे-दधि मध्विति वा ययो मध्विति बोधः ॥१०॥

दधि मध्वितेतद्वर्धनविषयविधानात् कस्मिंश्चित्पात्रे संसृज्य, ततो व-

१५, ख १३] अनाकुलावात्पर्यदर्शनाभ्या सदितम् । १७७

वीरसा इहता कास्मिन् पाथेय पिथाय । शेषं भवत्यम् ।

अन्ये तु अपिधान कास्य अदर्शनायम्, तेनेतरहपि कास्मिन्नेवेति ॥१०॥

तिवृत्तमेके घृतं च ॥ ११ ॥

अनाकुलम्

अवाणां द्रव्याणां समुदायः तिर । पूर्वोक्ते द्वे दधि मध्विति वा प-
यो मध्विति वा, घृतञ्च दुनीयम् ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अवाणां द्रव्याणां समाहारस्त्रिवृच्छब्देनोच्यते । तस्मिन् पक्षे पूर्वो-
क्ते इधिमधुवी घृतं च ससङ्गनीयानि ॥ ११ ॥

पादुक्तमेके धानास्सक्तूश्च ॥ १२ ॥

अनाकुलम्

पञ्चानां द्रव्याणां समुदायः पादु । दधि मधु घृतं धानास्त-
क्तूश्च इति ॥ १२ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

इहापि पञ्चानां समुदायः पादु । शेषं पूर्ववत् ॥ १२ ॥

उत्तराभ्यामभिमन्त्र्य यजुर्भ्यामपि आचामति

पुरस्तादुपरिष्ठाच्चोत्तरया त्रिः प्राभ्यानु-

कम्पाय प्रयच्छेत् ॥ १३ ॥

अनाकुलम्

अथ तं मधुपर्कमुत्तराभ्यामभ्या 'यस्मिन् विधाय, 'आमागति' स्येता-
भ्यामभिमन्त्र्य पूज्यमानः प्रतिसृज्यति । पादाद्विनामभिमन्त्र्य प्रतिसृज्यते
नात् मधुपर्कस्याभिमन्त्र्य प्रतिसृज्यते, न प्रतिसृज्याभिमन्त्र्यम् । ततस्त 'य-
न्मधुर्न' इत्येतया त्रिः प्राद्वर्त्तते । सङ्कल्पमन्त्रेण त्रिस्तूष्णीम् । ततः प्राश-
नस्य पुरस्तादुपरिष्ठाच्च वदन्नामन्त्र्यपादितभ्या 'मधुतोपस्तरणमस्य
सृतापिधानमर्त्ता' स्येताभ्यां वयाजम् अपि आचामति । तत्र प्रयोगः-अ-
सृतापिधानमर्त्तासृतापिधानमर्त्ता अपि आचामति मधुपर्क मन्त्रेण प्राद्व-
यम् एव त्रिस्तूष्णीं प्राद्वयामिधानमर्त्ता अपि आचामति । पश्चात् वीचा-
यमाचमनम् । येन मधुपर्कप्राशनशेषे वदन्नामन्त्र्य मधुप्राशाय पुषाय श्रावे
वा समावृत्तयिष प्रयच्छेत् । सोऽपि तं प्राद्वर्त्तते । सोममशने मधुपर्क-
प्राशने जोजने च मध्ये तोनिल्लहतेति विष्टा- स्मरन्ति ॥ १३ ॥

गन्धर्वदर्शनम्

अथ वृषवस्त मधुपर्कं प्रतिशृङ्गापिञ्जलपात्रमपनीय 'अथै विद्यायै'
'आनामद् यथाशा' इति श्राभ्यामभिमन्त्र्य । 'अमृतोपस्तरणमसि' इति
यजुषा पुनस्तत्राशनादथ पिबेत् । तत आचम्य 'अन्मधुनो मधव्यम्'
इत्यनया शिः प्रादनाति । द्विस्तृष्णीम् । ततः 'अमृतापिधानमसि' इति
यजुषा उनिष्ठद्वयपः पिबेत् । अथाचम्य दोषयजुस्तदथ अजुमाह्वय
पुनशिष्यादये समावृत्तायैव वाशितु प्रान्तेन, न तु ब्रह्मचारिणे, 'न
चास्मै क्षुतिविमतिपिङ्गमुच्छिष्टं दत्तु' (आप.थ १-४-५) इति निषेधात् ।

नन्विह मध्ये शुद्धार्धमुपस्तरणान्तरमाचमनं न कर्तव्यम्, अ
स्माकं वचनाभावात् । न्यायतोऽपि नैव, भोजनवशादेधानाग्तमेककर्म
भवात् । अपरथा भोजनेऽपि मतिप्राप्तमाचमनं प्रसज्येत । अथ सर्व
देशकालकर्तृव्याप्ताचारवत्कालकर्तृव्यमिति चेत्, न, अयमाचार उक्तः
लक्षणे न वैषर्वाचीनानां दुर्भिन्नैव-वात् ।

अत्रोच्यते-नायमाक्षेपः, बोधायनादिषुहोपुपस्तरणान्तरमाचमनं
विधिदर्शनेनास्माकमध्याचारः सर्वदेशादिव्यापीति निश्चेतुं सुशक्यात् ।
इत चेत्तत् 'अथ कर्माध्यायागद्याभि' (अप.श्रु १-१) इत्यत्र गार्होप्येति
स्वशब्द विहाय, आचारादित्युपलक्षणतः व्याख्येयगार्होर्कर्मानिर्देशात्,
शृङ्गान्तराद्युपदिष्टविषयोऽध्यस्मदीयानामाचारो वेदमूल एवेति । भोजनं
तु न प्रतिप्राप्तमाचमनप्रसक्तिः, क्वचिदपि वचनाभावात्, आचाराभा
वाच्च । भोजयाने पुनः 'न सोमेनोपिच्छष्टा भनन्ति' इति वचनादभ्येऽपि
नैकाचमनम् । अपि चेत्तदाचमनं शिखाकम्पनादिवत् (१) कर्तुं सस्कारकम्,
सञ्चिपाति च अनुकमप्यवेक्षितमन्यतो ब्राह्ममिति न्यायविदः । तस्मा
दिहोपस्तरणान्तरमाचमनं कार्यमेव ।

केचित्-बोधायनादिभिरुपस्तरणपिञ्जलपोस्तदधानां चावां निवे
दनस्य वृषगुपदेशात् उपस्तरणादूर्ध्वमाचमनविधानाच्च उपस्तरणदे
र्षद्विरङ्गत्वेन कर्मान्तरत्वाद्यगतेयुक्तं तेषां प्राशनात्प्रागप्याचमनम् । अ-
स्माकं तु तद्यविधोपदेशाभावात्, अन्तरङ्गत्वेन उपस्तरणाद्यपिधा-
नान्तं भोजनवदेक कर्मेति मध्ये शुद्धार्धमाचमनं न युक्तमिति । मैवम्,
यतोऽस्माकमपि 'यजुर्भ्यामप आचमति' इति शब्दान्तरणाचमनयो-
पदेशोपदेशः । अस्मादेव वृषगुपदेशात्तदधानामप्यामाचमनं चान्त-
व्यम् । अतोऽस्माकं तेषां चोपदेशो वैषम्याभावात्स्वययोगक्षेममेवा-
चमनम् ॥ १३ ॥

प्रतिगृह्यैव राजा स्वपतिर्वा पुरोहिताय ॥ १४ ॥

अनाकुलम्

एवकारात् प्रशसनमभ्यावा पुरोहिताय प्रदानम् । स विधिवत् प्रा-
श्नति ॥ १४ ॥

नात्यर्थमम्

राजा स्वपतिम् मधुपर्कं प्रतिवेव पुरोहितम् प्रयच्छेत् । एवकारादिभि-
रभ्यवयमकृत्वा । अभिमन्त्रणादि तु प्राशनाच्च पुरोहितस्यैव । पुन
लोचनं कर्म राजादौ च ॥ १४ ॥

गौरिणि गां प्राह ॥ १५ ॥

अनाकुलम्

अथास्मान्मोक्षविष्टाय यं निवेदयते गौरिणि । स्त्री च गौर्मेवति,
गौर्धेनुमध्वेति दर्शनात् । यदा पुनर्नापि भवति । अत्रनेहि — “तद्यथै-
कादौ मनुष्यराज आगतेऽभ्यस्मिन् यादृशंति उक्षाया वेहत वा क्षुद्रभे” इति ।
(दे. प्रा. १-३-४) एवमर्थमेवात्र यामिभ्युक्तं वाजानिमात्रस्य निवेदनं यथा
स्वात् । अन्यथा गौरिणि प्राह-येनावता सिद्धं यथा वाचादिषु ॥ १५ ॥

नात्यर्थमम्

प्राशने कृते दाना 'ग' इति वा ३० कथयन्ति । गौश्च स्त्री, 'गौर्धे-
नुमध्व' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् । एतच्च कथनं, किमियं गौस्सहस्र-
तमुत्पश्यतां वा ? इति पुरोहितप्रापविश्ववार्थम् । स च स्वामिप्राप
वातुप्रयात् ॥ १५ ॥

उत्तरयाभिमन्त्र्य तस्यै वर्षं अर्पयित्वावर्त्तार्णोभि-

धारिता मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णे-

नोत्तरया जुहोति ॥ १६ ॥

अनाकुलम्

अनुजानीयादित्यध्यहारः । कल्पान्तरे तथा दर्शनात् । अङ्कुरतेति
कारविध्यम् अनुजानीयादिति । प्रोक्ताया मवि ता उत्तरया 'चारस्यचहत
पाप्मे' स्थितया पूज्यमानोऽभिमतः । यद्यस्या अलम्बनमिच्छन् अनुज-
नीयते । यद्यप्येक एवार्थैर्वस्त्वमाभ्यायते तथापि स्त्रीलिङ्गनिर्देशादप्येवावा-
यती । तत्रामुधेत्यस्य स्थाने प्रदानार्णोभिर्निर्देशः — मम च यज्ञशर्म
पाप्मेति ॥ १६ ॥

ततः प्रदाता तेनालम्बनेऽनुयाते लौकिकपाऽऽहृता तस्या गोराळम्भ
कृत्वा वषामुत्तिष्ठ वषाधपणीन्वा परिपुष्ट औवासने पचते वा पचि
त्वा उमुस्तर्पणिसारा न कोनन्तमेव वा पचस्तर्पणेन तस्या 'अग्निं प्रादत्तात्वि'
त्येतवा तद्विमर्शेवाभौ तद्देहि । उक्तवर्गमिच्छामिति उपस्तरणमि
शरणे कृत्वेत्यर्थः । इत्या ततो मांसं सस्कृत्योन्नतं सह तस्मा उप
हरन्ति । 'अभिहृतमातिथ्य'मिति वचनात् उपस्तरणमिशरणयोर
प्रसङ्गे वचनम् । पलाशपर्णेनान्येष सिद्धे मध्वमेतान्तमेनेतिवचन द्विष
र्गस्य पलाशवृन्तस्य पत्रेन होमो मा भूदिति । अमावसिकउपार्थं वा
पूर्वं मध्वमेत तद्भावे अन्तमेवेति ॥ १७ ॥

ततस्त्वह्नयम् ।

यदि प्रतिप्रदाता सङ्घपतमिच्छेत्, तदा 'गौरस्त्वह्नयपात्रम्' इत्ये
तथाभ्यवसानवा गानमिमन्त्रयते । अमुपेत्यस्य स्थानं चार्हयितुर्ताम
मिच्छुर्गर्भे इति सूक्तानि । ततस्तुखमासीत् । दातुरेव वषाहोमान्त
कर्म । अभिमर्शयति च वषाप्रत्ययः क्रियाविधानमाचार्य एव, न
तु समानकर्तृकार्य । नन्वे तस्या सङ्घपन कृत्वा, वषामुत्तिष्ठ,
अपचित्वा, मध्वमेतान्तमेव वा पलाशपत्र लौकिकेनात्पेनोपहृतीर्य कृत्वा
वर्षां सकृदेवावश्यामिचार्य 'अग्निं प्रादत्तात्' इत्येतवा तेन पत्रेन
स्वान्तो तद्देहि । तत्र च मध्वमेतान्तमेत चेति वचन द्विषर्गप्रतिषेधा
र्धमभावविकउपार्थं वा । शिष्टिआवर्तनस्सकृतेस्सदाश्रमोजयेत् । अथ
च सङ्घपनपक्षं कलितुमानाचार्येषु पठितव्यविदामां स्यात्तत्र एव ॥ १६ ॥

यद्युत्सृजेत्पांशूत्तरा जपित्वामुत्सृजतेर्युच्चैः ॥ १७ ॥

अनाकुलः

अथ यदि नामुत्सृज्यथ पूज्यमानः स नीरिनि प्रोक्तं मन्थान् उत्त
राध्वजुरो 'वह्नां वर्धना' मिषुपांशु जवति । जपित्वा 'ओमुत्सृजत'
मुच. प्रसीति । प्रदाता च तामुत्सृज्यमान्यत् मांसं कल्पयति, 'तामासो
मधुपर्को भवती' (जाम्ब वृ - १९-२८) नि कल्पन्तरात् । तत्र दुग्धबालम्भे
र्गचित्तुभध्वा नातासद्गुणमित्येवोक्तं । तद्विविधायाः, नेत्रवन्धे । जपत्वादेव
सिद्धे उपांशुवचनं त्रियमार्थम्—उत्तरे चत्वार एव मन्त्राः उपांशु व-
लम्भाः । न प्रणय इति । सास्त्रान्तरदर्शनात् प्रसङ्गः । प्रणयायुच्चैः, ऊ
र्ध्वं वा प्रणयात् इति । तेन ब्रह्मण्य एवैव विकल्पः सिद्धो भवति । १६
प्रसर्गविधेरनायेऽपि उच्येति वचनादेव प्रसीतिर्हृत्पुम्पः ॥ १८ ॥

तत्पर्यस्तेनम्

यदि पूज्यो नामुत्सृज्यमानामिच्छेत् । अथ च कामप्रवेदने लिङ् ।

तदोत्तरान् श्रीन् मन्वान् 'यस्यो वपंतम्' इत्यादिकादृशान् यथेना
अनुत्तरान् इत्युच्यते, प्रख्यादिति शेषः । केचित्—यस्य इत्यादिकाश्च
तारो मन्वा इति । इयं च श्रीसहजमप्येवमपि शेषतुरेव ॥ १७ ॥

अर्जं प्रोक्तमुपांशूत्तररभिमन्त्र्यो कल्पयतेत्युचैः ॥ १८ ॥

अनकुल

अथात्र सामिपं समाहृत्य तस्मै प्राह—भूतमिति । सिद्धेऽप्ये भूतमिति
प्राह (वी पृ १-२-५५) इति कल्पान्तरम् । अस्माकं च वैभवेदे । त
स्मान् भूतमित्येव निवेदनम् । तदस्य आत्ममुत्तरं पञ्चभिरभिमन्त्र्य भूतमित्या-
दिमि मोक्षोपांशुभिमन्त्र्य आत्मयतेत्युच्यते प्रसीति । प्रसूना परि-
वेष्टार परिवेषयन्ति चतुरो नानामोचान् प्रक्षयान् भोजयन्ते मृदा
सेतुं मुक्तयस्वयमस्मा उपाहरन्तीति (वी पृ १-२) कल्पान्तरम् ॥ १९ ॥

कार्यदर्शनम्

अथ वाता सिद्धमत्र 'भूत' इति मन्त्रेण पूजयत्य प्रख्यादितेऽप्येत् ।
कृत एतत् ? 'सिद्धेऽप्ये तिष्ठन् भूतमिति सामिपे प्रख्यात्' (भाष्य पृ
२-३-१०) इति वदवदेवे दर्शनात् । मधुपर्कमकराद्य एव 'सिद्धेऽप्ये तिष्ठन्
भूतमिति प्राह' इति कल्पान्तराह । एव प्रोक्तमत्र योका उत्तरमन्त्रैः
'सुभूतम्' इत्यादिभिः पञ्चभिरभिमन्त्र्य, अं कल्पयतेत्युच्यते । तथा
प्यनुत्तरादीनामिति शेषः । ततो भोजनं, अन्ननिवेदनस्य दृष्टार्थत्वात्,
(१) आचारादयः ॥ १८ ॥

आचार्यादिव्रजे श्वशुराय राज्ञ इति परितं वत्सरा-

दुपतिष्ठत्यथ पुनर्कार्यम् ॥ १९ ॥

अनकुल

आचार्यादयः प्रसिद्धाः । तेभ्यश्चतुर्भ्यः परितं वत्सरा विप्रोप्योपतिष्ठ-
त्यथः गृहमातिभ्येनागतोभ्य दत्तपंचितिकर्म कुर्यादि भोजनान्त कर्त-
व्यम् । केन ? गृहस्थेन । निवेशे हि हृतं वैयधिकानि (?) अग्नौ अग्निहो-
त्रमतिष्ठत्य इति वचनात् । अथ केचिदाहुः—आचार्यादिव्रजे श्वशुराय रा-
ज १-वेत्तत् कार्यम् । इत्येको योगः । अथ परितं वत्सरादुपतिष्ठत्यथवा
कार्य इति । तेन विषादवदन्तर आचार्यश्वशुराभ्यां निमग्नपापचिति-
कर्तव्या । कृत्विजे च कर्मणि, राज्ञे चाभिवेकान्तरम् । अथ तेभ्य एव सव-
न्तः विप्रोप्योपतिष्ठत्यथ कर्तव्यमिति ॥ २० ॥

तत्पर्यदर्शनम्

वेदतदर्थेण कृत्वादि मोज्जगन्मन् गृहसंघेन स्नातकत्वात् स्नातद्विषय
एवावताय कर्मभूमिति विहित, तदाचार्यादिभ्यः परिसमभारत सव
स्वरादूर्ध्वं गृहपतिष्ठद्वय उपगमेभ्यः पुनः पुनः कार्यं, न तु स्नातक
तन् सकृद् । न चाचार्यावसकसरात् । अत्र चेतिज्ञान्द्वयार्थः । नतु धर्म-
शास्त्रे गोमधुपर्कार्थे वेदाभ्यासः । आचार्यः कृत्विन् स्नातको राजा वा
धर्मयुक्तः । आचार्यावच्छिन्नं स्वशुराय राक्ष इति परिसकसरादुपतिष्ठ
द्रव्यो गोमधुपर्कश्च । दधिमधुसमूहः मधुपर्कः पयो वा मधुसमूहम् ।
अमात्र उक्त्वा, (आपः च २-८-५ ९) इति स्नातकाचार्याव्य
च्छिन्ने उपाध्यायाय स्वशुराय राक्षे च दक्षिणार्धगवा महः मधुपर्को
विहितः । किमर्थमिह पुनर्विधीयते ? उच्यते—इह विकल्पेन विहितस्य
त्रिवृत्तः वाङ्मनस्य च तस्मिन् गोमधुपर्के अवेदाभ्यासाय स्वशुराय च
दीवमाने च प्राग्व्यर्थम् । यन् न तत्रैव 'गोमधुपर्कश्च' इति पुनर्वचनं, तदा
चार्यवैशिष्ट्याभ्यासश्चशुरराजभ्य एव परिसकसरादुपतिष्ठत्यः पुनः
पुनः कार्यम्, स्नातकवेदाभ्यासातिथिभ्यस्तु सकृदेवापेक्षमर्थम् ॥ १९ ॥

सकृत्प्रवक्त्रे चित्राय ॥ २० ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने त्रयोदशः खण्डः ॥

पञ्चमश्च पटलः समाप्तः ।

अनाकुलः

(तत्र न प्रतिफलसर कलौ गोमालम्भस्य भिन्नेष्वार्द्रास्तिमुक्ता यज्ञा व
वेतामिन्वादि जपेत् मध्यमन्त्रलोपः) । अत्र वेदस्य वेदार्थस्य च निशान्
प्रतिज्ञाय भिन्नसंज्ञायावैतर्थाः । एव भूताद्योपरिधनाय सकृदेतद्वचि
तिकर्म कर्मव्य, न प्रतिफलसरमिति ॥ २१ ॥

इति गृह्यसूत्रावनाकुलायां त्रयोदशः खण्डः ॥

पञ्चमः पटलः ॥

तत्पर्यदर्शनम्

अत्र यः पदवाक्यप्रमाणाभ्याः प्रकर्षेण(१) चकि साधुशब्दानामु-
क्त्वावधिता, प्रमाणावपन्न व्याकृता चेत्पर्यः । निच प्रकाशः लोके
प्रसिद्ध इत्यर्थः । इह प्रवक्तुरेव विशेषणम् । तस्मै सकृदेतत् गार्ह्यं

(१) यानुकुल्यता तर्फी कर्मः आकुल्येन एव तत्र विः न तत्र तत्र विः । अत्र तत्रावपन्नमपि प्रकर्षेण

गोरहितं कार्यम् । अथ च प्रवक्षा न वेदाभ्यासः । स हि गोमधुपर्कार्हः । यस्य स पटङ्गं वेदमधीते, अर्थाच्च जानाति स वेदाभ्यासः । ननु-सामवाचारिके गोमधुपर्कं धर्मा गोपदिष्टः, स कथं कर्तव्यः ? उच्यते-नाम वेप धर्ममाहर्कमिति गोमार्गसंज्ञा । तेन दृष्टे वास्तविकजनित्या मधुपर्कसंज्ञिके कर्मणि उपदिष्टा एव धर्मा 'गोमधुपर्कार्हः' इत्यत्र मधुपर्कनाम्ना अतिदिश्यन्ते, 'मासमागिभ्योर्बं जुहोति' इतिवत् । 'दक्षिण्यो मधुमन्थः' (माप औ ३-३१-५) इत्यत्र तु दक्षिणाद्रूपस्य कर्मवत्त्वमाकाङ्क्षाभावात्प्रतिदेशः । अत्र च वेदाभ्यासातिथिपूजादामय विशेषः, 'दक्षि मधुपर्कः' इति प्रत्यक्षविधानादतिदेशाभावे चित्तुन्व पादृत्य च बाधित इति । अयमत्र(१) निश्चितोऽर्थः-आचार्यातिथिने वेदाभ्यासाय इवशुरावराहे च दक्षिणाध्यायिकगवा सह गार्ह्यं सामवाचारिको वा मधुपर्कः कार्यः । परिस्रवसरादुपनिषत्-व. पुनः पुनः कार्यः । अवेदाभ्यासाय इव शुरावायिकगवा विना गार्ह्यं, अनिधियरापांशतेभ्यो वेदाभ्यासेभ्य सह कदा धर्मोक्तः । अवेदाभ्यासाभ्यां तु वरापविनाय स्नातकाय च स्नानादिन पदानताय गवा विना गृह्योक्तो धर्मोक्तो वा । प्रकाशाय च प्रवक्षे विना गवा गार्ह्यं । आचार्यादिभ्यश्चतुर्भ्योऽप्येषा सहदेवेति ।

केचित् ३.३ गोमविभागमाह । आचार्यादिभ्यः, चतुर्भ्य एवकार्यमित्येको योः । तेन विवाहानन्तरमाचार्यइवशुराभ्यां निमग्नरापि पूजा कार्यः । अन्यथा संवत्सरमपि प्रोचिताभ्या सकृदपि न सि-येत् । अति ते च कर्मणि कर्मणि पूजा कार्यः । रात्रे चातिथिकाय नियमनेव । तथा 'परिस्रवसरादुपनिषत्पुनः पुनः पुनः' इत्यन्यो योः । स्पष्टज्ञाय सामवाचारिकेषु विभाग, 'गोमधुपर्कार्हः' इति पूर्वं विधाय, पश्चात् 'आचार्याव' इत्यादिना पुनर्विधानात् । पूर्वशेषे च इवशुरावराहो निपातयितव्यः । न चावाग्यतरविधारणोऽर्थः । सामवाचारिकेषु सर्वोच्चपार्थेन विहितार्थो पूजाया, गार्ह्यस्यास्मदीयाना धर्मातिदेशात्तत्वात् । न च नाम्ना धर्मातिदेशः, गोमधुपर्कशब्दो 'मधुमन्थो मधुपर्कः' इतिवत् द्रव्याविधायकत्वात् । अतोऽर्थवेदात् दृष्टे नम च विचारणोऽर्थवान् । तथा वेदस्य वेदाथस्य च प्रवक्षे चित्राय एवसकृत्कार्यमिति । तद्विन्मम् ॥ २० ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते सूत्रतात्पर्यदर्शने त्रयोदश खण्डः ॥

पञ्चमश्च पटलस्मृतः ॥

अथ षष्ठः पटलः ॥

चतुर्दशः खण्डः ॥

मन्त्राज्ञानकमेव विवाहाद्यवसस्कारा व्याख्याताः । अनन्तर तत्क-
मेवैव सीमन्तोन्नयनो व्याख्यायन्ते—

सीमन्तोन्नयन प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि ॥ १ ॥

अथ कुल

सीमन्तो नाम केवलमप्ये रेखाविशेषः । स उत्पीयने यस्मिन् कर्मणि
तत् सीमन्तोन्नयनम् कर्म यमसंस्कारः । तच्च चतुर्थे मासि कर्तव्यम् । प्रथ-
मनियमादाधारसंस्कारोऽयम् । आधारे च संस्कृते तत्राहिताः सर्वे एव
गर्भाः संस्कृता भवन्ति ॥ १ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

सीमन्तोन्नयनमिति कर्मनामधेयम्, यस्मिन् कर्मणि गर्भिण्यास्सीमन्त
उत्पीयते तत् व्याख्यास्याम इति शेषः । तच्च प्रथमे गर्भे च तु गर्भे
गर्भे । गर्भार्थमेवाधारस्तीसंस्कारः । स्तीसंस्कारस्यात् सङ्ख्येव कृतस्तीम-
न्तसंस्कारनिष्ठ गर्भात् संस्करोति । चतुर्थे मासि चतुर्थे मासे । अहोपश्चा-
न्द्स, 'सन्धोश्चतुर्थमिति भवन्ति' इति स्मृत्यै ॥ १ ॥

* ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽऽशिषो वाचयित्वाऽग्नेरुपसमा-
धानाद्यायभागान्तेऽन्वारब्धायामुत्तरा आहुतीर्हृत्वा जया-
दि प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

अथ कुल

तत्र पूर्वपुनर्वाचीभाष्यम् । अथ तस्मिन्नुद्दिष्टे अयनम् भोजयित्वा तैर्भु-
जयन्ति अशिषो नानभिषा अग्नेरुपसमाधानादि प्रतिपद्यते सकृत्वात्राणि
शकृदप्यथ सह शम्भ्याः ॥ २ ॥

अष्टौ प्रयानाहुतयो 'धाता ददातु भो रवि' मिति अतस्तौ 'यस्त्वा
हृदा कीरिणे'ति अतस्तः ॥ ३ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

इह ब्राह्मणभोजनशौचचनयोर्विधान उपनयनवत् समर्थम् । पाषा

४६, ख १४] यनाहुल्यतात्पर्यदर्शनाभ्यां सहितम् । १८५

समयकाले तु यथार्थं शल्यकादीनि सङ्कदेवासायानि । शम्भस्य परि-
ध्यते । अतः 'याता इदं तु ना रयेत्' इति अतस्ते 'यस्य हृद्' कारि-
या' इति चतस्र इत्यष्टौ । शेषं सुगमम् ॥ २॥

परिषेचनान्तं कृत्वाऽपरेणामि प्राचीमुपदेश्य त्रेण्या
शल्यया त्रिभिर्दर्मपुत्रीलैश्शल्यलुल्यप्येनेरयूर्ध्वं तीमन्तमुत्त-
पति व्याहृतीमिरुत्तराभ्यां च ॥ ३ ॥

मनकुम्भ

अथ प्राह्मयुगीं स्वयं प्रत्यह्मुस । त्रिषु प्रदेशेषु एकी ह्येता त्रेणी ।
एकारलोपशान्त्यसः । अन्त च । अन्त कल्पस्य रोमयुगी । सवि-
शाखा नाडी पुत्रीत्यमिमुत्पत्ते । दर्भस्य पुत्रीत्यमि त्रीणि भवन्ति ।
उदुम्बरस्य फलसङ्घाताविशेषमनस्य । अन्तमुत्तम इत्युच्यते । विशाखो-
दुम्बरस्येत्यभ्ये । अतानि इत्यमि सुवपद्वहोत्या तैर्भेदमनुभवति
अर्धेनद्वहति भूर्भुवस्सुवतित्येतानि । अतः-अ व 'राकामहं', 'यास्ते
राके' इत्येतान्भ्याम् । यथायामेते सङ्कदुपवनम् । इह मन्त्रसमाप्ताये
व्याहृतिता पाठो न कर्तव्यः । व्याहृतिभिरत्येतेनैव सिद्धसमाप्तय ।
यथा व्याहृतीश्च अपित्वा, व्याहृतीर्विहृता, इत्यादौ । एव सिद्धे व्याहृ-
तीनां पाठः समाप्तायाधर्मम् । किञ्चासति पाठे व्याहृतिभिरुत्तराभ्याञ्चो-
दुम्बानि याजमानसमाप्तायाद् प्रक्षय आत्येति-व्याहृतिभिरुत्तराभ्याञ्च
मन्त्राभ्यां 'उच्छुप्तो जम्भ' इत्येतान्भ्यामिति । तत्र पाठस्य अलिङ्ग-
त्वान् । 'राकामहं' 'यास्ते राके' इत्येतयोश्च प्रधानाहुतिन्य विशायेत,
विशेषाभावात् । नस्मादस्मादेव समाप्तायादुपक्षय यथा स्वादिति व्या-
हृतीनामिह पाठः ॥ ४ ॥

अर्धेदशम्

अथ प्राह्मयुगीं । मय तु प्रत्यह्मुस । त्रेणी दीप्येतानि शुक्लानि
वस्त्रास्तः । यथा त्रिषु प्रदेशेषु एकी ह्येता । त्रेणीति च अथ स्यादसम् ।
उल्लेखे सूत्राकार शल्यलोम । त्रेणीति शल्यस्य विशेषणम् । दर्भपुत्र-
सविशाखा नाडी । अन्तमुत्तमोदुम्बर, अन्तमुत्तमोदुम्बर, विशाखादुम्बर
इत्यनयोन्तरम् । अन्त स्तवक, विशाखादुम्बरस्य नक्षत्रफलसङ्घात-
विशेष इत्यर्थः । इत्येतैर्द्व्यर्धमुपद्वहतिर्ध्वं तामन्तमुत्तमं शिरसि मध्ये
रंजामुद्वहति । केमन्तैः । 'भूर्भुवस्सुव' 'राकामहं' 'सुहवाम्' 'यास्ते
राके' सुमन्तवः' इत्येतैर्मन्त्रैः । अकारो बहुमन्त्रज्ञापनाय ॥ ३ ॥

‘गायत’मिति वीणागायिनी सैशस्ति ॥ ४ ॥

अनाहुत

वीणया यो गायतां गायति स वीणाधारी । ताभ्युमौ प्रागेवानीतो भवतः ।
तौ मणसि सुप्रेभ्येति—अनतमिति । तौ गायत । तत्र ऋद्धिनयमः ॥ ५ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

वीणया गायतां गायत इति वीणाधारी । तौ अनतमिति उच्यते स-
प्रेभ्येति ॥ ४ ॥

• उत्तरयोः पूर्वा सात्वानां ब्राह्मणानामितरा ॥ ५ ॥

अनाहुत

उत्तरयोः ऋचोः सा पूर्वा ‘वीगन्धरि’रित्येषा । सः सात्वानां सीमन्त-
कर्मणि गायता सात्वदेशनिवासिनां अस्यामुचि गानं कर्तव्यमित्यर्थः ।
स तेषो यमुवातीरे भवति । वेदेषाञ्च तत्र भूयिष्ठं भवति । तेषामेष रा-
जा वीगन्धरि ॥ ५ ॥

एष ‘सोम एव नो राज्ञे’त्येषा । न सर्वेषां ब्राह्मणानामपि तु सा-
त्वानाम् ॥ ५ ॥

तत्पर्यदर्शनम् ।

उत्तरयोः ऋचोः वीणागायिनी गायताम् । तेषां कतरा गायता ? इत्यतः
आह—पूर्वेति । पूर्वा ‘वीगन्धरि’ इत्येषा । सात्वदेशीयानां वयाणां व-
र्षान्तमपि गायता, ‘सादवी’ इत्यविशेषलिङ्गात् । अन्यदेशवासिनां गायता
नभित्ता ‘सोम एव नो राजा’ इत्येषा । सर्ववैश्यानां तु ‘सोमो भा राजा-
ऽवतु मातुषी-वजाः’ (आह्नव सू. १-१२-७) इत्याभ्युक्तावर्षाये दद्यादां सार्व-
वर्षिक्यामुचि गानं कर्तव्यम् । न तु गानाभावे । गायत-श्रित्यविशेषेण
सशासनविधानात् । केचित्तु—सात्वानामपि ब्राह्मणानामितरेति ॥ ५ ॥

नदीनिर्देशश्च यस्यां वसन्ति ॥ ६ ॥

अनाहुत

क्षितिमि मन्त्रे असौ शब्दस्य स्थाने यथा नाम सत्तुभ्या निर्देष्टव्यम् ।
यस्यां वसन्ति वामुपजीविन्तीत्यर्थः । यथा—तीरेण कायेरि तवेति । स-
विवासां तु सर्वेषां कल्याणतरदद्यादां सार्ववर्षिक्यामुचि गानं भवति ।
“सोम एव नो राज्ञेऽवाहुर्मानुषी-वजाः । विदुत्तचक्रा आसीजा” इति ।
अत्रापि नदीनिर्देशस्य सत्तुभ्या ॥ ८ ॥

तत्पर्यवर्धनम्

‘सोम यय नो राजा’ इत्यस्यां अस्मावित्यस्य स्थाने ‘कावेरि’ ‘विगत-
ति’ इति सम्प्रुपणं वर्धनित्ययं भवति । कस्या नद्या. ’ इति चतु ‘यस्या
वर्धति’ समीपसप्तमी चेदम् । यस्यासप्तमीये वसन्ति तस्या निर्देश
इत्यर्थः ॥ ६ ॥

यवान् विरुढानावभ्य वार्चं यच्छत्यानक्षत्रेभ्यः ॥ ७ ॥

अनाकुला

निर्यान् यदुरितान् सूक्ष्मज्ञानाद्यज्जाति शिरसि कथा । सैव वार्चं
यच्छति । एवमुपदेशो भोजनज्ञास्यास्तिष्ठानि वेच्छन्ति । यवाश्च प्रा-
गेव वसन्त्याः । यथास्मिन् काले विरुढा भवन्ति ॥ ९ ॥

अन्यसंगम्

अदुरितान् सूक्ष्मपितान् कालं वधादिज्ञात्वावधति । शिरसीति
कुतः ? आचारात् ॥ ७ ॥

उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीमुत्तीर्षी वा दिशमुपनिष्क्रम्य व-
त्समन्धारभ्य व्याहृतीश्च जपित्वा वार्चं विमृजेत् ॥ ८ ॥

अनाकुला

यत् पुमान् वीक्ष्य भवति । व्याहृतपस्तमस्ताः याजमानसमाप्ता-
यात् प्रवेक्ष्यताः ॥ १० ॥

तत्पर्यवर्धनम्

विस्पष्टार्थम् । १४ केचिदप्येतायो ‘यच्छतो’ ‘विमृजत’ इति द्विवचने
पठन्ति । तस्मिन् पक्षे वाग्यमनादिपदार्थपञ्चकमुषी आवापती कुतः ।
केचिन् — यवाभ्यन्तादि सर्वं वधूरेव , न फलितरिति ॥ ८ ॥

पुंसुवनं व्यक्ते गर्भे निष्येण ॥ ९ ॥

अनाकुला

पुमान् वेन सृष्टे कस्युवनं नाम कर्म । वयदादेशद्वयान्वसः । सम्पद-
केतात् पुंसुवनमसीति । आद्यवलायनस्तु गुणमेव प्रायुह । तत्, नये
गर्भे कर्तव्यम् । गर्भेभ्यश्चिश्च तृतीये चतुर्थे वा भवति । यदापि चतुर्थे
तदा सीमन्तात् पूर्वमेव पुंसुवनम् । निमित्तस्य पूर्वत्वात् । पश्चादप-
वेशस्य तु प्रयोजनं वक्ष्यामः । तिप्तेन तस्य तिप्थे कर्तव्यम् । ‘अज्ञेयं च
क्षुपी’ति अधिकरणे तृतीया ॥ ११ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

पुस्तकमिति कर्मनामधेयम्, येन कर्मणा निमित्ते यमिनीं पुमांसमेव
सुने उपसृज्य । यथाख्यायत इति शेषः । अत्र चोक्तकृद्देशस्थान्तसः ।
आश्वत्थायनस्तु 'पुंसवन्तम्' इति मशुषमेव प्रायुक्तम् । अन्ते गमे अस्ति न
अं इति निश्चिने । अस्तिश्च तृतीये चतुर्थे वा मासे, बहुवारिषु क्प-
त्यन्तरेष्वन्यथा दर्शनात् । यदि पुस्तकं चतुर्थे म्यान्तदा पूर्वं सीमन्त क-
र्त्तव्यम् । कुत एतत् ? पुस्तके पञ्चान्त्यमासेऽपि चोदितकालान्तिक
मात्, पञ्चान्त्यमासान्तुत्रोपदेशयोरेकमात्रमात्रम् ।

केचित्—तृतीयवच्चतुर्थेऽपि सीमन्तवत्प्रथमवत् एव, न तु प्रथिग-
र्त्तम्, विद्वेषेणन्यायादेव । एतच्च पुमांसं जनपतीत्यत्र विधेयविध्य-
ते । त्रिषोऽपि तिथ्यनन्तरे पुस्तकं कर्त्तव्यमिति व्यवहितेन सम्बन्धा, 'प्रक-
रणात् प्रधानस्य' इति म्यायात् । शुद्धादरणे त्वनिपद्यः ॥ ९ ॥

न्यग्रोधस्य वा प्राच्युदीची वा शाखा ततस्सवृषणां

शुद्धमादृत्य सीमन्तवदग्नेरुपसमाधानादि ॥ १० ॥

अनङ्गम्

न्यग्रोधस्य वृक्षस्य च प्राची शाखेदीची वा तस्याः शुद्धमादृत्य अग्नौ कल-
वृषणमिति व्यापविद्यते सादृश्यादेव । तद्वर्ती शुद्धमादृत्य सीमन्तवदग्ने-
रुपसमाधानादियारिषेचनान्तं कर्म प्रणिपद्यते । अग्नेरुपसमाधानादिवच-
नात् ततः पूर्वं ब्राह्मणमोदनमाशीर्बचनं च न भवति । अन्ते तु भवति "शु-
चीमन्तवदग्नेरुपसमाधानादि" इति । तथा यत् परिषेचनान्तर्ध्वं अंशा-
सनादि नश्यति न भवति । अवरेषाम्नि प्राचीमिति पुनरिदोपदेशात् ।

तत्रप्रयोगः—पूर्वेद्युर्ताम्रीत्यादम् । अपरेद्युरग्नेरुपसमाधानादि सक-
(१)प्राक्तप्रयोगः । शुद्धया सह परिषेच एव, न सम्भवाः । आदपञ्चागन्ते
अन्वारध्वार्वा घाता दद्यात् नो रविमिति तत्रोपरे चस्या द्वाकीरिषेति
अतस्ततः । जयादि प्रतिपद्यते । परिषेचनान्ते ततो वक्ष्यमाणं कर्म ॥ १२ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

यस्या वृषणाकृतिकेन कलप्रयेन सवृषां, शुद्धं अमादृत्यम् । अथ
अनङ्गम् । अथ च सीमन्तवदग्नेरुपसमाधानादित्यतिदेशात् ब्राह्मणमो-
दमाशीर्बचनं च तन्मात् पुरस्ताद्विवर्तते । कर्मान्ते तु भवत एव । शुची
न मन्त्रवत्सर्ववृक्षेषु भोज्यम्, (आय. च २-१५-११) इति सामा

१६, सं. १४] अनाकुलावात्पर्यदर्शनाभ्यां सहितम् । १८९

न्यवचनात्, 'लाके च भूतिर्ममोत्पत्तिर्वाहीन्येव वाचयामि स्युर्वधापुण्या-
ह स्वस्तिगच्छामिति (१) वाचयिष्या' (वाच-घ-१-१३-९) इति वच-
नान्तम् । वाचप्रयोगश्च शुक्लादीनां कर्मोपयुक्तानां सकृदेव सादनम् ।
तथात्र परिश्रय एव, न तु शम्भा, 'शम्भा' परिश्रयै' इति खीलमो-
दानप्रदृष्टात् । तथैव 'क्षीमन्तवत्तन्मेकपसमाधानमपि' इत्यादिना (२) परि-
श्रयान्तकृत्यतिदेशस्य विवक्षितत्वादिरहापि च एवाहौ प्रधान-
होमा ॥ १७ ॥

अथ समाने तन्त्रशेषे कर्तव्यमाह—

अनवस्नातया कुमार्या दृषत्पुत्रे दृषत्पुत्रेण वैषावित्वा
परिप्लाव्यापरैणाग्निं प्राचीमुत्तानां निषास्योत्तरं यजु-
षाङ्गुष्ठेन दक्षिणे नासिकाच्छिद्रेऽग्निं यति । ११ ॥

अनकुलम्

यस्याः प्रादुर्भूत रजः सा अनवस्नाता । तद्विपरीता अनवस्नाता । एवं-
भूता कस्या कर्त्री वैषवस्य । प्रयोजकः यति । उपत्यो दृषत्पुत्रः । दृषत्पुत्रे
ऽपि दृषत्पुत्र एव । तत्र शुक्लां वैषवित्वा कर्त्तव्यं परिप्लाव्य अपरेणग्निं प्राचीं
प्राङ्मुखां उत्तमां दक्षिणमुखां, निषास्य शापयित्वा उत्तरेण यजुषा 'पुंसुवचमसि'
त्यनेन त रक्षं अङ्गुष्ठेन तस्या नासिकाच्छिद्रे दक्षिणे धाम्निना यति-
गमयति । प्राङ्मुख एव । (निषास्य नयन स्वयं च प्राङ्मुख) ॥ १३ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

स्नाननिमित्तस्य रजसोऽनु-वसत्वाद् वा न स्नाता तथा अनवस्नातया
कल्पया दृषद्वर्धापत्रे दृषत्पुत्रे शुक्लां निषास्य दृषद्वर्धाम्त्रेण वैषवित्वा तद्वर्धं
तस्यैव प्लावयित्वा ततो अ-धामपरेणग्निं प्राचीं प्राक्छिद्रेण उत्तमानाम-ध-
मसि, निषास्य शापयित्वा । 'पुंसुवचमसि' इति यजुषा दक्षिण (३) नासि-
कां यजुषेण करणद्वारेण तद्वर्धमयति गमयति । सा रक्षं न विद्योते-
दित्यर्थः ॥ ११ ॥

पुमाँसं जनयति ॥ १२ ॥

अनकुलम्

एवमनेन कर्मणा संस्कृता स्त्री पुमांश्च जनयति । केचिद्वर्धावतिद-
मन्वन्ते । कलविधौ कामसंयोगेन क्रियाया अक्रियत्प्रसङ्गात् । यद्य-

१. सर्वस्व वाचयिष्यति च नस्ति । २. वा-घ-परिप्लाव्यन्त अनवस्नाता ।
(३) दृषद्वर्धापत्रे ततो 'च' पुस्तकं दृश्यते । ३. करिनेन इत्येव सर्वत्र पाठः ।

अनाकुलम्

यथाह्य प्रतिगर्भेणावृत्तिप्रसङ्गः । एवं तर्हि प्रथमे गर्भे इत्यनुवर्तते । यत्रप्रथमेव वास्य पञ्चादुपदेशः । अथ चैतत् छन्दोगाद्यां-प्रथमे गर्भे तृतीये मासि पुत्रवधमिति । अन्ये कलविधिं सम्पन्ते । तत्र च 'एष-
वा अनुषो यः पुत्री' इति (ते मा-१-३-१४) व्यवहृत्य पुत्रस्य सङ्गदुत्पादन-
मित्यमिति वाच्येकः पुत्र उत्पद्येन तावद्गर्भेषु भवति । ऊर्ध्वं तु पुत्रे-
व्यस्यत्वात् सत्त्वा भवति पु(१)श्चिदुत्पत्त्यायां न भवति । प्रथममह्यं च
नानुवर्तते, पुनर्गर्भेप्रदधात् । पुत्रवधस्य तु पञ्चादुपदेशो यथा चतुर्थे
मासि तद्विषये तस्य पञ्चात् प्रयोक्तव्ये इति ॥ १४ ॥

तत्पर्यवसानम्

कर्मणां तेन सहकृता अन्तर्भावानी पुनश्च जनयतीत्यर्थेवाह , निष्ठायास्तु
सञ्चलस्य । तद्यथा कलम् , सूत्रकारेणोपदिष्टत्वात् , यथा 'सहस्र तेन वा
मनुष्योऽवकथ्ये' इति । कलपक्षेऽपि 'एष वा अनुषो यः पुत्री' इत्यादिष्व-
कर्मैकसङ्कटपि पुत्रोत्पादनस्य अवश्यकर्मत्वत्वात् , तदहं पुत्रवधं प्रथमे
गर्भे कर्तव्यमेव । तत्र ऊर्ध्वं तु यत्र यत्र गर्भे पुत्रेभ्यः तत्र तत्र कर्तव्य-
त्वान्तरम् । यस्त्यक्तिकान्त्योदनः स्त्रीरेव जनयेदिति कामयते तस्य
सङ्कटपि न भवति ।

अन्ये तु-पुमांस जनयतीत्येतद्वचनं गर्भे गर्भेऽस्य कर्तव्यता-
यमिति ॥ १२ ॥

क्षिप्रैः सुवनम् ॥ १३ ॥

अनाकुलम्

येन कर्मणा क्षिप्रं भवते तत् क्षिप्रं न नाम कर्मोच्यते ॥ १५ ॥

तत्पर्यवसानम्

येन क्षिप्रं शीघ्रं कृतेऽन्तर्भावानी न क्षिरं कालं पीडयते तत् क्षिप्रं न
नाम कर्मोच्यते ॥ १३ ॥

अनाप्रीतेन शरावेणानुसूतसमुदकमाहृत्य पचस्तूर्यन्ती

निधाय मूर्धञ्छोष्यन्तीमुत्तरेण यज्जुषाभिमुख्येता-

भिरद्भिरुत्तराभिर्बोक्षेत् ॥ १४ ॥

अनाकुलता

अनापेतेनास्पृष्टोदकेनादुपेतम् उदकस्य प्रसवतो न प्रतीये । १७
यादयोरपस्तात् यस्याः इवेनोपमानि पत्राणि पीतोपमानि पुष्पाणि वा
च मध्याह्ने पुष्पानि सा सूर्यन्ती वनेषु जायते । वेषुपत्रोपमानि च य-
स्याः पत्राणि रक्तोपमानि च पुष्पाणि वा चाग्निशिखेत्याहुः । सा शो-
ष्यन्ती तत् शोषयितृषु समुत्पन्नमादाय सुष्ठिद्विदमाति । सुष्ठे
सूर्यनोदयश्च । अपरे विदुः आतिव्यन्ति । अथ तत्पुनरेव यत्ना 'आभि-
गृहं दशमिरमिमृशार्म' इत्यनेनामिमृशति । दशमित्येति लिङ्गादुभा-
भ्यां पाणिभ्यामिमिश्रणम् । अनुलोमं मुखादान्ध तत् एतामिराहु
ताभिरेवाद्भिस्तामयोसेत् । उत्तराभिस्तिष्ठुभिः कृमिः 'यथैव सोमः
यवत' इत्येतामि प्रतिमन्त्रमवाक्षयम् ॥ १६ ॥

तत्पुनरेवम्

अनपीतेन अनुदकलितेन अस्पृष्टोदकेनेत्यर्थः । तस्मात्पुनरेव वरतेन ।
अनुलेन स्रोतोऽनुलोमं न प्रतीये कृद्वापुस्तदुदकादित्य । १७ इत्यस्याः यादयोः
(१) दुर्लभा अथःपुष्पितामयामोषादि निधाय । शोष्यन्ती प्रसवपीहया शु-
भ्यमाना स्त्रिय 'आभिगृहं दशमिरमिमृशार्म' इति यत्तुपोमाभ्यां ह-
स्ताभ्याम् । सूयत् सूर्यन्त्यनिदल । एतामिराहुतामिराहु तापानि 'यथैव
सोम यवते' इत्यादिनिमित्तमुनिस्तां वक्ष्यतेऽपरे ।

केचित्तु—प्रतिमन्त्रम्, दद्योपकारकत्वादिति ।

तत्र प्रथमायाः कृमिः 'प्रतितिष्ठतु' इत्यवसानम् । द्वितीयाया 'त-
था कृतम्' इति । तृतीयायाः 'सरस्वतीः' इति ।

अग्रे तु—शोष्यन्तीति चौषधिः । तां सुष्ठिं निधाय स्त्रियं यत्र क-
चाभिमृशेदिति । तत्र, शोष्यन्तीसहाया आपथेरप्रसिद्धत्वात् ।

केचित्तु—शोष्यन्तीनामौषधि या वनेषु जायते, वेषुपत्रोपमानि
च यस्याः पत्राणि, पुष्पाणि च रक्तोपमानि, वा चाग्निशिखेत्या-
हुतिरिति । तत्र, वतो वाक्यवाचकमात्रो नोपदेशगम्यः, यथाहुर्वाति-
ककारणत्वात्—

'वाक्यवाचकमात्रो हि वाचार्थैकवदिद्वये ।

अन्यथानुपपत्त्या तु व्यवहारात्स गम्यते ॥ (तं वा १-३-९) इति ।

इह तु(२) व्यवहाराभावादेव निश्रुतिवति । सा भाष्यकारादप्यतल-
मप्रतीताभिधानकोशेषु शोष्यन्तीशब्दस्वात्मनिशिखावरणार्थावतया पाठ-
कृतमन्यति । न च तथा दृश्यते । तस्माद्भूतपूर्वोक्तमेव व्याख्यानमिति ॥२॥

अथान्यद्भेदमपमाह—

यदि जरायु न पतेदेवंविहिताभिरेकाङ्गि-

रुत्तराम्यामवोक्षेत् ॥ १५ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने चतुर्दशः खण्डः ॥

अथनुबन्ध

जरायु गर्भावेष्टन, तद्यदि न पतेत्, तत उत्तरो विधिः कर्तव्यः । कः पुनस्त्री ? क्षिप्रसूक्ते यो विधिश्चेद्विहितः 'अनाप्रीतेन शरावेण' इत्यादि (एव विहिताभिरेङ्गं जरायुना मन्वाभ्यां 'निलदेव पद्यस्व, निरे तु पूहितं शेषल' इत्येताभ्यां प्रतिमन्त्रबन्धोऽस्ति । एते च कर्मणी स्व-आर्षाविषयो) यश्मगृहीतामस्यां सति कर्माग्तरे यामकरणात् । अन्ये पुन रविशेषेणैव दृश्यन्ति ॥ १७७ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायां गृह्यसूत्रवृत्तावमाकुलायां
चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

आयवेष्टनम्

यदि प्रसूतायास्तस्या जरायु गर्भप्रावरणं न पतेत्तदा 'अनाप्रीतेन शरावेण' इत्यादिविधिनाऽऽहताभिरेङ्गं 'पेतु गवा अक्षितः' इत्येताभ्यामग्न्यां तानवेष्टेत् ।

केचित्-प्रतिमन्त्रम् । तथा पूर्वस्मिन्नवेष्टने पञ्चमसानास्तिस्रः क्र-च । इह तु 'निलदेव पद्यस्व' इत्येका ऋक्, 'निरे तु पूहित' इत्यपर पञ्चरेति ॥ १५ ॥

इति श्रीसुदर्शनानार्यविरचिते गृह्यसूत्रपर्यदर्शने
चतुर्दशः खण्डः समाप्तः ॥

() अस्मिन्विधे जरायुना मन्वाभ्यामिष्टेन पद्यस्व, नित्यं यजेत इत्यत्र विवेकाभावात् । त एव यजमानेनैव यजेतेष्टः । एते च कर्मणी स्व-आर्षाविषयो यजमाना तर्जितराजसूत्रे 'क' 'ज' पुनस्तयोस्तु यथा दृश्यन्ते ।

* अस्मिन् ऋक्ते ऽप्यनयोऽप्युक्तस्य ऋक्ते (१५) पूर्वस्मिन्विधे पद्यस्व (१५)

ज्ञानं वारमघ्रेणामिमृश्योत्तरेण यजुषोपस्थ आशयोत्तराम्बा-
मभिमन्त्रणं मूर्धन्यवघ्राणं दक्षिणे कर्णे जायः ॥ १ ॥

अथ कुन्दा

ज्ञातमिति बुद्धेः स्य विवक्षितत्वात् पुंस एवाय ज्ञातकर्माख्यः सं-
स्कारः । न स्त्रियाः । वत्सर्वादीनां ऋषिः । तेन दृष्ट कृत्य दिवस्परीत्ये-
षोऽनुवाकः । मन्त्रस्यमिमर्शनम् । सर्वान्त इत्यन्ये ।

उत्तरेण यजुष 'अभिमन्त्र' मित्यनेन । उत्तराय मातुरिति विशेषणा-
दिह स्य उपस्थ आह्वयति । उत्तरामिरेति पाठः । उत्तरामि- तिसृभि-
ऋषिभ्य अभिमन्त्रणादीनि ऋषिभिः कर्तव्यानि । 'अङ्गादङ्गादि-राभिमन्त्र-
णम् । 'अदमा मभे'ति मूर्धन्यवघ्राणम् । 'येर्था न' इति दक्षिणे कर्णे जा-
यः । जप इत्यर्थः । केचित्तु उत्तराभ्यामिति द्विवचनात्तत्पाठमाश्रित्य दू-
योर्मेन्त्रयोः शिष्यपि कर्मसु विनियोगं मन्यन्ते । तेषामपघ्राणलिङ्गेनाभि-
मन्त्रणं कर्तव्योऽपेक्षः प्राप्नोति । आश्वलायनब्राह्मण-कर्मयोगपनिषाद्य-
मेवाज्जननं अपति मेर्था ते देवस्यपिनेति (आद्य श्री १-१३-२) ॥ १ ॥

तत्पर्येदमेवम्

वात ज्ञातमात्रम्,

आह्वयामिबर्धनात् पुंसो ज्ञातकर्म विधीयते ॥ (मनु २-२९)

इति वचनात् । यजुषोपरिशोष्यते ज्ञात कुमारं पिता कालमेव 'वि-
वस्वरि' (ते स ४-२-५) इत्यनुवाकमेव जन्ते सङ्गमिमृश्य 'अभिमन्त्रम्'
इत्यनेन यजुषा स्पर्शयोगेन नमस्कारः, उत्तराभ्या 'अङ्गादङ्गात्' 'अदमा मभे'
इति ब्राह्म्यां तस्याभिमन्त्रणं कर्तव्यम्, तर्धनं नाभ्यामेव मूर्धन्यवघ्राणम्,
पृष्ठयोरेवर्धनः दक्षिणे कर्णे जपे जप इत्यर्थः । यजुषकलाद्य जपवि-
मन्त्रणयोरवघ्राणलिङ्गाद्यः । अभिधानं तु ज्ञातसम्भारक्रियासामा-
न्यात् । यजुषा 'तीर्थैरपानुबतुष्यत्यभ्यतिक्रमे' (आय पू १-२६) इत्य-
त्रापवाहितम् ।

केचित्—उत्तरामिरेति पाठोः उत्तराभ्यामिति । तत्र 'अङ्गादङ्गात्'
इत्यभिमन्त्रणम् । 'अदमा मभे' इत्यवघ्राणम् । 'येर्था ते देवा' इति
जपः । अत एवाश्वलायन — "कर्णयोगपनिषाद्य मेवाज्जननं अपति मेर्था
ते देवस्यपिनेति" । मनुष्यनम्राशनं तु 'यजुषि मेवाम्' इति यजुर्मि-
त्रेण विनिरिति । तच्च, अत्रर्धोपमानपाठाङ्गाकारे अतिप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

नक्षत्रनाम च निर्दिशति ॥ २ ॥

अनाकुल

अभिजिघ्रात्पक्षी इत्यन्तस्योक्तस्य स्थाने नक्षत्रनामनिर्देशः । तत्स-
मुक्त्या निर्दिशेत्-यशूना तथा दिक्षुनेनाभिजिघ्रात्पक्षी इत्युक्त्यादि । तत्र
नक्षत्रशब्देषु जातार्थे कथमित्येषां श्लोकः—

रारेममुज्येचिषु वृद्धिरादौ तुल्ये च वान्मथवशाद्बुधु ।

शेषेषु नाम्नीः कपरस्त्वराऽन्त्य स्वाप्नोर्दीपस्सर्विसर्ग इह ॥

रोहिण्यश्विनामयमाश्विनैर्निर्देशः नेवामादौ वृद्धिः कर्तव्येत्य-
र्थः । रोहिण, ऐश्वर, माघ, मार्गशीर्ष, ज्येष्ठ, चैत्र । आश्विनो वा पश-
ब्दः तत्र वृद्धिः । प्रोष्ठपदानु जातः प्रोष्ठवाद् । अ प्रोष्ठपादानां (पा सु ७-
३-१८) अस्त्युरपरवृद्धिः । येषु 'नक्षत्रेष्वो बहुल'मिति (पा सु ४-३-
३७) बहुलवचनात् तुल्यं न भवति । नक्षत्रेषु अन्यपमपमरस्यास्य तत्र
विकल्पः । आपमराणि आपमरणो वा । तथा भोग आपनो वा । नम
योर्बहुलवचनादेव तुल्यो विकल्पः । शतभिषजि जात शतभिषद् शत
भिषजा वा । अत्र टिलोपोऽपि पक्षे भवति शतभिष इति । तथा अश्व-
पुष् आश्वपुज अन्ययोः "अश्वशम्याभिजिदश्वपुजशतभिषजो वा (पा.
सु ४-३-३६) इति तुल्यो विकल्पः । शेषेषु उक्तारम्भेषु नक्षत्रेषु यादौ
वृद्धिर्न भवति । अत्र "अविष्ठाकस्तुम्यतुराधास्वातिरितिष्यपुनर्वसुहस्तवि
शाखावाडावकुलास्तुल्य" (पा.सु ४-३-३४) "नक्षत्रेष्वो बहुलम्" इति
च तुल्येव भवति । अविष्टः, कस्तुनः, अनूराधः, स्वातिः, तिष्यः, पुन-
र्वसुः, अषाढः (१) बहुलः कुलिक इति । नाम्नो आर्द्रासूत इत्येतयोः अ-
न्त्य स्वरः कशब्दपरो भवति । आर्द्रकः सूतक । पूर्वाहापराहार्द्रासू-
लेति (पा सु ४-३-२८) इति तुल्यं प्रत्ययः । स्वात्य स्वानीपुनर्वसु इत्ये-
तयोः अन्त्यस्वरो ह्रस्वः सविस्मर्येष्टः स्वातिः, पुनर्वसुः, 'अविष्ठाक
स्तुनीरेषादिना तुल्य' । सविस्मर्येष्टः सूतवाकादिषु प्रथमया नक्षत्र-
निर्देशे । इह तु सन्तुष्ट्या निर्देशः-स्वाते पुनर्वसो इति । प्राकृताम-
करणात् अग्न्युपस्थानादिषु चास्मैव नक्षत्रनाम्नो निर्देशः कर्तव्यः ।
अत्र च नामद्वयनिर्देशस्तथाप्येषांविध नक्षत्रनामैक, दशम्यां कृत-
मपरम ॥ २ ॥

तार्किकार्थम्

कुमारस्य पञ्चमज्जननाद्यध्याय तच्च रौहिणेत्यादिसम्बुद्ध्या असौ-
नुभवस्य स्वाने निर्विशति । अथ चाप्यभिशिस्तव्याकरणश्लाघायां कप-
हाभाव सूत्रकथं श्लोकः—

रारंमसुऽवधिषु वृद्धिरादीहान्ये च सान्त्वध्वशाम्बुधु ।

शेषेषु नाप्योः कपरस्वरोऽन्य म्वाप्योरदीर्घस्सविसर्ग इष्ट ॥

अन्वयार्थः—रौहिणी रंवनौ मया सुगतीनां ज्वेहा शिवा—इत्येतेषु
आद्यस्तरानिर्विशेषु आदौ वृद्धिर्भवति, नक्षत्रेभ्यो बहुलम्, (पा सु ४-३-
५७) इति बहुल्यग्रहणाज्जनार्थेयं ययस्य च सुवभाषः । रूप च रौहिण्यः
स्वितः मार्गशीर्षे ज्वेह्यु ध्वं इति । हान्ये च, प्रत्ययेऽन्त्यस्य कृतागत्यरे
च वृद्धिः । ‘जे प्रोष्ठपदानाम्’ (पा सु ७-३-१८) इत्युत्तरपदवृद्धिर्निर्णयः ।
पूर्वस्य सुवभाषं प्रोष्ठपादः । साम्प्रत्यक्षशब्दयुक्तम् । सम्बन्धमाज्ञानतः
अपभ्रंशोऽस्मिन् । अथ अथवा ज्ञानमिषक् इत्ययुक् इत्येतेषु वस्तुषु वा
विशेषेण वृद्धिः । अथ च अथवापभ्रंशयोः बहुल्यग्रहणादेव लुको
निकट्य । अर्धयुक्ततामिषजास्तु ‘अन्तश्शलाभिर्जन्मभ्युक्तमिषजो
वा’ (पा सु ४-३-३९) इति सूत्रेण । अपभ्रंश आपभ्रंश । अथवा आ-
पभ्रं । ज्ञानमिषक् ज्ञानमिषजः । अथयुक्त आद्ययुक्त । शेषेषु न,
उक्तादन्त्येषु नक्षत्रेषु च वृद्धिः । अतोऽथ ‘अविष्टाफल्गुनी’ इत्यादिना-
तिभ्यपुनर्बहुल्यग्रहणाज्जनार्थमावाह्यबहुल्यस्तुक्’ (पा सु ४-३-३४) इत्यनेन,
नक्षत्रेभ्यो बहुलम् इत्यनेन च सुवभाषं संश्लेषः । ‘सुकाञ्चनलोक’ (पा सु
१-२ ४५) इति स्त्रीप्रत्ययनिर्वाहः । काञ्चन, तिथ्य आश्रयः काञ्चन-
हस्तः विशाख अनूराध, आषाढ अविष्टा । माऽयोः कपर स्वरोऽन्य,
आर्द्रसुलघोरन्त्य कपर कश्चिद्वयमेवमिति । पूर्वाहापराहार्द्राभ्युजा’ इत्या-
दिना उच्छ्रायस्य इत्यर्थः । आर्द्रक, सुलक । स्वाप्योरदीर्घस्सविसर्ग
इष्टः स्वाप्योः स्वातीपुनर्वस्योरन्त्यस्वरो दीर्घस्सविसर्गश्चेष्ट । ‘अविष्टा-
फल्गुनी’ इत्यादिना लुक् । सविसर्गस्य च पूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययनिर्वाहो
इत्युक्त्यादिलोपायाभावः । उत्तरस्य तनुवदुकारान्तरस्याम् । स्वाति पुन-
र्वसुः । एव सर्वेनां नक्षत्राणां प्रथमया निर्देशः सूत्रवाक्ये । ज्ञानक
मेषि(१) पुनस्तम्बुद्ध्या ॥ २ ॥

तद्वृत्त्यं भवति ॥ ३ ॥

अनाकुला

नक्षत्रनाम रहस्यं भवति । यथा परे न जानन्ति तथा वक्ष्य-
मित्यर्थः । सूक्तवाक्यानिष्यन्ममेव ॥ ३ ॥

तत्पर्यवर्त्तनम्

नक्षत्रनाम च रहस्यं निर्देशोदात्तं सूत्रे प्रथोक्तये सूत्रान्तरकरणात्(१) यत्
नामनक्षत्रनिष्यन्ममेव, यच्च दशमर्शं कृतं तदुभयं सूक्तवाक्याजनाशनाभिवा-
दनादिषु नित्यं रहस्यमेव निर्देश्य भवति ॥ ३ ॥

मधु घृतमिति सैसृज्य तस्मिन् दर्भेण हिरण्यं निष्टक्यं
बध्वाऽवदायोत्तैर्मन्यैः कुमारं प्राशयित्वात्तराभिः पद्मभिस्सना-
पयित्वा दधि घृतमिति सैसृज्य कौस्थेन पृषदाज्यं व्याहृ-
तीभिरोद्गारचतुर्धाभिः कुमारं प्राशयित्वाद्भिः शर्षे सैसृज्य
गोष्ठे नितयेत् ॥ ४ ॥

अनाकुल

मधुघृतमित्येतद्वयं विषयपरिमाणं कांस्थपात्रे ससृज्य तस्मिन् हि-
रण्यं दर्भेण, निष्टक्यं बध्वाऽवदाति । निष्टक्यमिति बन्धनविशेषो सो-
कयमिह । तथा दर्भेण हिरण्येन तद्वत्सद्वयमादाय तेनैव कुमारं प्राश-
येत् । उत्तराभिः 'त्वयि मेधा'मित्यादिभिः प्रतिमन्त्रं प्राशनम् । तत उत्-
रभिः पयसि जग्निं 'होत्रयै त्वे'त्यादिभिः प्रतिमन्त्रं स्नापयति । ततो
ऽन्यस्मिन् कांस्थपात्रे दधि घृतञ्च ससृज्य ससृज्यदाज्यं तेनैव कांस्थेन
प्राशयति । व्याहृतीभिरोद्गारचतुर्धाभिः च स्वाहेत्यादिभिः प्रतिमन्त्रम् । तत
शेषघृतमग्निरुत्थजं गोष्ठं नितयेत् । कुमारचतुर्धा असमर्थस्यापि कुमारस्यै-
व प्राशनमुपायेन यथा इत्यादिति । तेन यन्ताभावे "यन्ता कुमारान्
प्राशयन्ति" "होत्रपात्रं च प्राशयन्ति" इत्यादौ प्राशनमसमर्थानां न
भवति ॥ ४ ॥

तत्पर्यवर्त्तनम्

निर्णयं शिक्षाबन्धनयत् सप्तमं प्रथितं निष्टक्यं बध्नाभिः, 'प्रज्ञानां
प्रजननाय' इति लिङ्गान् । उत्तरैर्न्ये 'मेधां ते देवस्यादिता' इत्युक्ता,
'त्वयि मेधाम्' इति चतुर्भिर्वज्रुभिः । प्राशनं चतुर्धाभ्यन्ते ससृजेव
हिरण्येन गृहीत्वा ।

‘मन्त्रवशादानं चास्य हिरण्यमधुनर्षिणाम्’। (मनु २-२६)

इति मनुष्यवशात् । उक्तानि पञ्चमं श्रेष्ठं च त्वा निष्कृत्य स्वा-
 द्यादिभिः । स्नापनमपि ब्रह्मनाम्नो मकुरेत् । इति श्रुत्या समुद्रं पूज-
 यन्ते । तच्च यस्मिन् कास्ये समुद्रपते तत्रैव प्राणयेद्ब्रह्मेण । मरुत-
 निराधारत्वात् 'भू' स्वाहा' इत्यादिभिः । अथाप्यग्रे सङ्गमशानम् ।
 प्राशितयेपयद्भिस्सुव्य गेहे अभिषेकयेत्संज्ञां निवृत ।

कंचित्—अधुना तस्यैवपि कस्य निपत । आशुतय्य आपत च
प्रतिपत्तिमिति ॥ ४ ॥

* उत्तरया मातृरुपस्य आधाधोत्तरया दक्षिणं स्तनं प्रति-

धाप्योत्तराभ्यां प्राथमीमभिमुद्रोत्तरण यजुषा

संस्कृतम् ॥ ५ ॥

447

साय त कुमार 'मा ते कुमार' मिमेतया बहुशक्त आदृषति । प
तावन्त काष्ठं स्वोपस्थे । तस्मात् शेषनिनयनमप्यन्येन कारयितव्यम् ।
तत्र वत्स्यन् 'अव कुमार' इत्येतया दक्षिण स्तन प्रविशत्य तत्र वत्सया स
न्ध 'वदुमेहदय'मित्येताभ्यां अनिमग्न दुःखीनामिमिश्रति । ततः स
कुमार अभिमिश्रयां भूना सर्वेशयति माना । त सर्वावशुगलं यद्वत् 'मा
मयति न रुदता' इत्येतामिमिश्रति ॥ ५ ॥

नमो भगवते वासुदेवाय

कनया 'मा ते कुमारम्' इत्येतया कुमार मत्पुत्रस्य आश्रयति । इह च मात्पुत्रव्यादितः पूर्वं स्वाधरस्य एव । अत एव च शेषान्तमनमन्य कर्तुंकम् । अतएव 'अय कुमारः' इत्येतया इतिष्य इतन् प्रतिफलमपि पाय-
यति । इह च मन्थनिधनव्याविधानं प्रथममननयानविषयम्, प्रथमा-
तिक्रमे कारणाभावात् । ततश्च आलेख्य, 'वैद्यवाकर द्वादशकपाल
निर्घपेत् पुन आते यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवेन प्रत्यवर्चसेन पुनार्ति'
(तै स २-२-५) इत्यादिना यथापि पुनर्मन्थनानिमित्तसमांगेन श्रुता,
तथापि (१)आमन्यव्यादिक्रम निमित्तादनन्तरं कर्तव्या । कुत एतत् ?

* 'क' 'ख' पुरातनयुगेन ह्यदभेन कल्पयिष्यताम् गृह्यसूत्र-उपनिषदयोः विभक्तौ
सर्वज्ञः सत्यः ॥ ३ ॥

૧. તમારો જાતોના બિહુવાળા રાજાઓને તમારો પુરોગામીયાનાનાં લિખિત (કેમ ૨-૧-૧) જણાવવાને બિહુવાળાં લિખિતને કર્તવ્યના લિખિતને કાલકોટી । આ વધુ રાજ્યના લિખિતના લિખિત મુજબને કર્તવ્યના લિખિત ન વધુ જોડેલો ।

(१) रात्रिसकम्पायेत सार्धपादिकपुत्रगतप्राङ्मन्त्रमादिकापनासंवलितस्यैव
 यजमानोऽधिकारहेतुत्वाभ्युपगमात् आलेहिप्रवृत्तेऽप्येकद्वितीयपुत्रगत
 पुत्रतादिकलग्नाधीनात् रीर्यकालसमाप्यायां चेशी कृतायां पञ्चाष्टि-
 यस्तनयाने सति कुमार एव शेषी शुभककण्डलया न लीयेत् । ततश्चोदयां
 रागाधीनाया प्रवृत्तिरेव न स्यात् । तस्मात् जननानन्तरमेव सदास
 कामं जातकर्मैव कर्तव्यम् । इतिन्तुकेन न्यायेन निमित्तस्वारस्यमङ्गस्य
 दुर्निवारत्वात् सोदकानुग्रहाकवाशोच्ये उपाने पर्यग्येव कर्तव्या । उपा-
 न्या 'यजुर्मेहूरय' इत्येताभ्यां इक्षिं सकृदभिव्रजति, यत्र कुमारश्च
 विधत्ते । ततस्तं कुमारं अमिसृष्टायां भूमौ माता संवेशयति । अथ
 तं धत्ति 'धामयति न रुदति' इति ऋणमिसृष्टति ॥ ५ ॥

उत्तरेण यजुषा शिरस्त उदकुम्भमिधाय सर्षपान् फ-
 लीकरणमिश्रानञ्जलिनात्तरैस्त्रिंशः प्रतिस्वाहाकारं द्रुत्वा सं-
 शास्ति-प्रविष्ट प्रविष्ट एव तूष्णीममावावपतेति ॥ ६ ॥

अथ कुत्स

ततस्तस्य शिरस्तमीये उपांशं द्रुत्वा 'आपस्तुमेष्वे'त्यनेन उदकुम्भ
 विदधाति । ततस्त्वंयन् फलीकरणमिश्रानञ्जलिना द्रुहोति उत्तरैर्मन्त्रैः अष्टमिः
 'अथ रुदति'मित्यादिभिः । तत्र च प्रतिस्वाहाकार (२) विहोमः । सकृदभिव्र-
 जत्येव द्विस्तूष्णीम् । इत्येव पुन पुनरावेयम् । केचित्तु सकृदुवाचनेनैव
 विहोदुनि । उत्तरबोध्य होमयोः स्वाहाकारमावमावर्तयन्ति । होमश्चा-
 यमपूर्वः तन्वस्याविवातात् परिस्तरय तु भवति । परिषेचनं सम्प्रतनु
 भवतः । द्रुत्वा ततस्तंशास्ति । फल ! ये स्वातन्त्र्यप्रद प्रविशन्ति । तत्र
 सशासनं एवकारः एवमित्यस्यार्थः । एतदुक्तं भवति-अस्य स्मृतिश्चाया-
 रस्य यदा यदा प्रवशो दुष्मानि क्षिपते तदा तदा सर्षपान् फलीकरण-
 मिश्रानञ्जलिनावेवं तूष्णीमावपतयथा मथोक्ता अञ्जलिना विस्त्रिज्येति ।
 तत्र तूष्णीमित्यतिदेशजामस्य मन्त्रस्य मतिपेक्षः । यथासमर्थं ते कुर्वन्ति ।
 होमश्चाय कुमारस्य रक्षार्थः संस्कारः, न मातुः, प्रकरणात् । तेन यद्य-
 पि 'यस्यै विज्ञातायां जन' इति मातुरपि रक्षां कर्तव्यते तथापि तदर्थो
 होमो न भवति । ततश्च लीप्रसवे दशाहमभ्ये पुत्रमृतौ च न भवति ॥६॥

१ 'अपेक्षितोपायुतेति न्यायमिति' इत्यनेनानुपपन्नं किञ्चन तमे विधानं 'अपेक्षितोपायुतेति न्याय-
 मिति' इति उक्तमित्यर्थः । तत्र अपेक्षितं कर्तुं कदाचानुपपन्नं यथोक्तमित्यर्थः ।
 यथोक्तमित्यर्थः । तत्र अपेक्षितं कर्तुं कदाचानुपपन्नं यथोक्तमित्यर्थः ।

१ विहोदुति ।

जापर्येक्षानम् ।

उत्तरेण 'सापसमुत्प्रेषु' इत्यनेन कदापि कुमारस्य शिरस्समीपे उदकस्य पूर्वकुम्भ निधाय अथ 'यत्र क्व चास्तिम्' (अथ य.२-१-१३) इत्यादिदिशिना भोजियागारादग्निमाहृत्य तमुपनिधाय कलीकरणमिदम् सर्वेषां उत्तरे 'अथ कस्मिन्' इत्यादिभिरस्त्रिमैरन्यैः अङ्गलिना प्रतिमन्त्र विनियुतेति । तत्र तु द्विस्तृष्णीम् । तृष्णीकेष्वपि स्वाद्याकारो भवति, प्रतिमन्त्रमिति सिद्धे प्रतिस्वाद्याकारमिदमधिकारत्वात् । अथ सूतिकागृहपात्रान् वृत्तान्ति-प्रवेशे प्रविष्ट एव तृष्णीमात्रमभेदितम् । सर्वेषां चार्थं विनाशितोऽर्थः— प्रतिप्रवेश(१) तदन्तरमेव सर्वेषां कलीकरणमिदम् अङ्गलिना अस्मिन्नेवाग्नौ तृष्णीं ज्ञानयता एव आचमयति । एककारस्य प्रवेशावाप्येवमेव द्वितीयावस्थापि कालस्य न क्षुण्ण । सर्वेषांमेवाङ्गलिना आवाप, प्रकृतत्वात् ।

केचित्—एवकार एवमित्यर्थे । तृष्णीमिति चातिदेशमात्रमन्यमिति वेधार्थमिति ॥ ६ ॥

एवमहरहरानिर्दशतायाः ॥ ७ ॥

अनाकुल

विजननप्रभृति वाचत् दशाहनि न निर्गच्छन्ति तावदेव होम कर्तव्यः संशानञ्जयर्थे । सकृच्छ होमाः, न सायम् । यद्यपि दशासनमन्तर तथापि तावन्मात्रस्याप्यवतिदेशो न भवति । तस्य होमशेषत्वात् । नापि वास्तव्यादेः । इत्यस्य कल्पान्तरेषु सर्वेष्ववसिद्धत्वात् ॥ ७ ॥

तातपर्यम्

यद्येकदशन्तरोक्त तृष्णीमावदन् एवमहर आनिर्दशतायास्सूतिकागृह पात्रैः कर्तव्यम् । आह मर्यादायाम् । निवेशं निर्गता दशभ्योऽहोरात्रिभ्यो वा रात्रिस्ता । आदशस्या रात्रेतिवर्थ ॥ ७ ॥

एव आचकर्मोक्तः कर्मयात्र नामकरणमाह—

• दशम्यामुत्थितायां स्नातायां पुत्रस्य नाम दधा-

ति पिता मातेति ॥ ८ ॥

अनाकुल

उत्थाय नाम सूतिकादिज्ञानायग्न्युदकुम्भादीनामवतयनम् । भर्तुं

अ नरपितकर्म । यथान्यत् स्त्रियो विदुः तच्च सर्ववर्णानां दशमेऽहनि भवति । वृजमीशब्देन च ग्रन्थिकथ्यते किं तर्हि ? महोरात्रसमुदाय-
यथा "तस्मात् सप्तर्शानां राशीषा" मिति । नच परिभाषावशाद्दहस्येव
कर्म स्नात च सति सप्तमये तस्मिन्महाहनि नियमेन भवति । प्रकरणा-
देव सिद्धे पुत्रस्येति यथैव वक्ष्यमाणो 'नाम्नो लक्ष्मणविशेषः' तस्यैव
यथा स्यात् । तेन कुमार्योः 'अनुवाधर कुमार्यो' (सं. सू. १५-११)
इत्यनामदेव भवति । न 'नामपूर्वमाख्यातोत्तर'मित्यादि । पिता मातेति
कचने लो नामाग्रेऽ(१)भिष्याहरेतादित्येवमर्थम् । विज्ञायते च "पिता मा-
ता च दधतुर्पदे" (ते. सं. १-५-१०) इति । नच प्रयोग-शुचीन् मन्वन्त
इत्येवमस्येषु भोजये (भाष. घ. २-१४-९) दिनि ब्राह्मणा भोजयित्वा पिता
माता च नामाग्रेऽभिष्याहृत्यार्श्वेन च ब्राह्मणैर्मन्वाहारयेताम् । अनु-
षौ स्वस्त्योति कल्पान्तरे दर्शनात् । केचित् नाम करिष्यान् इति सङ्-
क्षेपमिच्छन्ति ॥ ८ ॥

तत्पर्वदर्शनम्

वक्ष्यते राशौ दशमेऽहनि । उक्ताया मृतिकापृष्ठाक्षिप्तान्तायां प्रसू-
तिर्कायां ज्ञाताया च सप्तमम् । एवं वदता दशमेऽहनि निष्कस्य ज्ञान-
व्यमित्युक्त भवति । पुत्रस्य पिता नच दधति व्यवस्थापयति, न तु
करोति, शम्भार्योऽसम्बन्धस्य नियन्त्रात् । अतः न । इतिशब्दार्थो,
मातापितरौ सहितौ नाम धत्त इति । इममर्थे सम्भवणोऽप्याह "मम
नाम प्रथमं ज्ञातवेद् पिता माता च दधतुर्पदे" (ते. सं. १-५-
१०) इति ॥ ८ ॥

इयधरं चतुरधरं वा नामपूर्वमाख्यातोत्तरं दीर्घाभिनि-

ष्ठानन्तं षोडशदायन्तरन्तस्थम् ॥ ९ ॥

अनाकुलम्

अथ नाम्नो लक्ष्मणविशेषः । सम्यञ्जनो निर्भञ्जनो वा स्वरो ध्रुव तम
द्रव्यप्रधान, तत्पूर्वपदं यत्र तत् नाम्नो किञ्चानमित्तमाख्यात, तदुत्तरपदं
यत्र तत् आख्यातोत्तरं दीर्घाभ्योऽभिनिष्ठान्तं विसर्जनोपोऽन्ते यस्य तत्
दीर्घाभिनिष्ठान्तम् तथा षोडशदायन्तरमादिभूतं यस्य तत् षोडशदि अन्तर्मे-
ध्वे अन्तस्था यस्य तत् अन्तर्गतम् यथायां तुनीयचतुर्थी हकारश्च
षोडशन्तः । अरलवा अन्तस्था । दिव वचसीति धृतिः । वा. अयते इति

अनाहुता

गोध्रिः । वा प्रीणातीति गोध्री । हिरण्य ददातीति हिरण्यदाः भूरिदाः
हरदत्त इत्यादीभ्युदाहरणादि । "कृष्यन्कृष देवाताकृष वा यथा वैषा
पूर्वपुत्रपात्रां नामानि म्यु"रिति (शौ मु २ २ २८, २९) वीषाघन । कृष्यन्कृष
कृष्यभिधापि वसिष्ठो जमदग्निरोरिति । देवात्कृष देवताभिधापि यज्ञो वि-
भ्युरिति । पूर्वपुत्रा विधादयः ॥ ९ ॥

कालनेर्धनम्

अथ स्वस्वस्थापनीयस्य नाम्नो लक्षणमुच्यते-कालः कुराज केति
समाप्तोऽभिधेताः, न तु रुद्धि 'नामपूर्वमाख्यातोत्तरम्' इति पूर्वोत्तरक-
ण्डव्यवस्थापनात् । नापि वाक्यम्, तस्य द्रव्यवाचकत्वभावात् ।
कुतः पुनर्वाक्यसमासपौरुषेयत्वमुदाहरणानि शेषेति समास एव
द्रव्यवाचको न वाक्यम् ? इति चेत्, 'कृत्स्नितसमासाश्च' (वा सू.
१-२-४६) इति समासग्रहणस्य विद्यमानत्वात् । ननु, द्रव्यवाचकं
सुबन्तं पदं नाम, ननुपे सस्य नञामपूर्वम् । तथा आख्यातमुत्तरं कर्त्तुं
पस्य नाम्नस्यदम्पत्येतत् ।

ननु- 'सुष्ठुपा' इति समासनिवृत्त्यात् नाख्यातेन निवृत्तेन नैव सा-
मासाः ? सत्यम्, अत एवात्र आख्यातशब्देन आख्यातसदृशं कृत्स्नं
सुबन्तमेव विवक्षितम् । सारस्य च कियमाख्यातमावेऽपि कियवा-
क्यभावात्, 'कियन्तो धातुश्च न जहानि' इति धातुलक्षणात् । दीर्घं
जित्तनान् दीर्घाभिर्निष्ठान्धान्ते यस्य नाम्नस्तथाकम् । अभिनि-
ष्ठान इति विसर्जनीयस्य पूर्वार्थात्मा सहा । धोक्त्वात् कर्त्तुं आधि-
क्यस्य नाम्नस्तत् कालर्थात् । धातुपूर्वात् प्रानिष्ठानवसूत्रे मासिष्ठाः, 'ऊ-
ध्वविसर्जनीयप्रथमद्वितीया अघोषा' । न हकारः । स्यञ्जनशेषो धोपमान्
इति । अन्तरस्या अन्त प्रथमे यस्य नाम्नोऽन्तरस्थाः परमवास्तवधो
कम् । उपश्रवस्पोदाहरण-वादाः वाः उदकं ददातीति वादाः, गिर द-
दातीति गीदाः इत्यादि । ननु उपश्रवस्व तु साधोक्त 'उविषोदा' वरि-
षोदाः इति । एतदुपश्रवमपि साधस्यम् । अन्यदपि हिरण्यदा भुवनिदा
इत्यादि ॥ ९ ॥

अपि वा वसिन् स्विद्युपसर्गस्त्वात् तद्धि

प्रतिष्ठितमिति हि ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

अथकुलम्

अपि वा अथमपि पक्षाः—परिमृष्टास्ति 'सु' इत्ययमुपसर्गः स्यात् तदेव तत्र लक्षणम् । नान्यद्व्यक्षरत्वादि । तद्धि प्रतिष्ठितम् । हि शब्दोऽतिशये । पूर्वस्मादप्यतिशयेन प्रतिष्ठितं, नेन पूर्वमपि द्व्यक्षरत्वादि प्रतिष्ठितम् । तथाच पूर्वस्मिन्नेव लक्षणे स्थित्वा भरद्वाज आह—द्व्यक्षर चतुरक्षर वा योष्यदा यन्तरन्तराद्य दीर्घाभिनिष्ठानान्त तद्धि प्रसिद्धमिति विहायते इति । प्रतिष्ठितमिति । ध्रुवमविनाभ्यामुष्यमित्यर्थः । सुमद्रससुमुक्त इत्याद्युदाहरणम् । उपसर्ग इति वचनान्तसोमसुदित्यादि प्रतिष्ठितं न भवति ॥ १० ॥

तत्पर्यदर्शनम्

अपि वा अतिशयास्ति 'सु' इत्ययमुपसर्गस्यस्यात् तन्नाम प्रतिष्ठित आमुष्मद्व्यादिक्रियावच्च भवति, यथा-सुजात-सुरशीत इत्यादि । इदं ब्राह्मणग्रन्थात् द्व्यक्षरादिविशेषणैः स्थिति विशेषण विकल्प्यते । हि शब्दोऽनर्थको विधानः, अन्वर्थको यिनाक्षरेषु' इति वचनम् । उपसर्गग्रन्थमुपसर्गप्रतिरूपकाणां सुनसेमेरुपार्श्वीणां सुवृदासार्थम् । अथ यो-शायनो विकल्पास्तरेष्वह—'अप्यक्षक देवताक्षक वा यथा यैषां पूर्वपुरुषाणां नामानि स्यु' इति । अक्षकमनिवायक, प्रकरणात् । अप्यक्षकं वसिष्ठ नारद इत्यादि । देवताक्षकं विष्णु शिव इति । पूर्वपुरुषाणां पितृपितामहादीनां वा नामानि यक्षशर्मा, सोमशर्मा इत्यादीनि ॥ १० ॥

अयुजाक्षरं कुमार्याः ॥ ११ ॥

अथकुलम्

या सख्या अर्थविमितु न शक्यते सा अनुक् सख्या । अयुञ्जि अक्षराणि यत्र तत् अयुजाक्षरम्—यकाक्षरद्व्यक्षरमित्यादि । यत्राप्रदेव कुमार्यां नामलणम्—गौः, नाक्, शुचिर्वा, पार्वतीति ॥ ११ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

अनुगक्षर विष्माक्षर कुमर्यां नाम भवति । अयुजाक्षरमिति छान्दसः । अनुगक्षरावमेकमेकाव विशेषणम्, द्व्यक्षरादीनामनेन निवर्तितत्वात् । तथाया-धीः, गौः, भारती, पार्वती, कमला, पतिवह्मता, कमलक्षेणा, इत्यादि । कुमार्या अपि जातकादयश्चोलान्ता देहसंस्कारार्था क्रियास्तृप्ती कर्तव्या एव ।

“अमन्त्रिका तु कार्येण स्त्रीणामानुवक्षेयत ॥

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाकामम् ॥” (म स्तु २-६६.)

प ६, ल. १५] अनाकुलावात्पर्यदर्शनाभ्यां सहितम् । २०३

इति मनुष्यचरान् । इह च इत्यभिष्टा मावाच्योः प्राशनवचनात् एव निष्कृष्य कर्तव्याः न तु दोषाः, एवमेव शिक्षावाचात्, स्मृत्यर्थसंगे दृष्टत्वाच्च ॥ ११ ॥

प्रवासादेत्य पुत्रस्योत्तराभ्यामभिमन्त्रणं मूर्धन्यवप्राणं
दक्षिणे कर्णे उत्तरान् मन्त्रान् अपेत् ॥ १२ ॥

अनाकुल

प्रवासाद्वाग-य तु अनाकुलमभिमन्त्रणमत्रापि च कर्मणो कर्तव्यम् । न ह्यद्वयविशेषमिमन्त्रण, 'अहमा भवे'त्यवमानम् । सामनिर्देशश्चा'मिति प्राप्ति पक्षशर्तश्चेति । मन्त्रलिङ्गात् कुमार्यो अभिमन्त्रणात्सरोपदेशाच्च सिद्धे पुत्रग्रहण मूर्धन्यवप्राण दक्षिणे कर्णे जापञ्च कुमार्यो मा भूत् । अथवा लिङ्गविरोधानावात् उभय कुमार्यो मयि भ्यात् । तस्या मयि प्रकृतत्वात् । कुमारीमुत्तरेणेत्याय च अभिमन्त्रणस्यैव इत्याम्नाय स्यात्, नेतरयोः । उत्तरे मन्त्राः 'अग्निरायुष्मानिति पञ्चो'त्यादिष्टाः । तान् पुत्रस्य दत्तन कर्तुं अपेत् । मन्त्रग्रहणं कियते 'अग्निरायुष्मानिति पञ्चो'त्यस्य पञ्चशब्दस्य मन्त्रेषु वृत्तिरिति प्रज्ञापनार्थम् ॥ १२ ॥

नार्तव्यमस्मै

अनाकुल-अनेताभ्यां 'अहमा भवे' इत्येताभ्यां पुत्रस्य अभिमन्त्रणं कर्तव्यम् । तथैताभ्यामेव मूर्धन्यवप्राणम् । अनाविग्नस्य स्थाने दश स्या कन नाम सन्पुत्रा वृद्धयति ।

केचित्—'अहमा भवे' इत्यभिमतवचनम् । 'अहमा भवे'त्यवमानमिति । तथा सति एव विमन्त्र्यैव विनियुज्जीत, कर्मणोति वा प्रवात् ।

उक्तः पुत्रस्य दक्षिणे उभ उक्तम् 'अग्निरायुष्मान् त कनरपतिभिः' इत्यादिकान् सात्त्विकान् पञ्च मन्त्रान् अपेत् । एतच्च त्रय प्रतिपुत्रमा-
पतेति ॥ १२ ॥

कुमारीमुत्तरेण यजुषाऽभिमन्त्रयते ॥ १३ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने पञ्चदशः खण्डः ॥

अनाकुल

प्रधासादेत्य कुमारी स्त्रीप्रार्थनां उत्तरेण यदुक्तं 'सर्वस्मादात्मनः सम्पन्नानी' इत्यनेन अभिमन्यते । इदितरमिति कर्तव्ये कुमारीमिति वचनं प्रधानादूर्ध्वं माधूदिति । पुत्रस्य तु यावज्जीव भवति पुत्रेऽपि प्रोचितायते अभिमन्यवादित्रय भवति न्यायस्य तुल्यत्वात् ॥ १३ ॥

इति इन्द्रक्षविरचितायामनाकुलायां गृह्यसूत्रवृत्तौ पञ्चदशः खण्डः ॥

— — — — —

तत्सर्वदर्शनम्

प्रधासादेत्येत्यनुवर्तते । उत्तरेण 'सर्वस्मादात्मनः' इत्यनेन यदुक्तं कुमारी कन्यामप्रधानमभिमन्यते । कुमार्यास्तदेतावदेव, न त्वयप्रान्तर्गता, भवन्नात्, तत्र पुत्रस्येति प्रधानमभ्यस्यपुष्टिद्वयिरोभाच्च ॥ १३ ॥

इति श्रीसुदर्शनसर्वविरचिते गृह्यसारसर्वदर्शने पञ्चदशः खण्डः ॥

अथ षोडशः खण्डः ।

— — — — —

अथान्नप्राशनमुपदिश्यते—

* जन्मनांऽधि षष्ठं मासि ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽऽशिषां वाचयित्वा इधि मधु घृतमोदनमिति सैत्तुभ्योत्तरैर्मन्त्रैः कुमारं प्राशयेत् ॥ १ ॥

अनाकुल

[अथ कुमारस्यान्नप्राशनम् । तत् कन्येऽपि जननविषयादारभ्य षष्ठं मासि कर्तव्यम् ।] मासाश्च सौरचान्द्रमासादयः । तत्करिष्यन् ब्राह्मणान् भोजयित्वा पुष्पान् तैराशिषो वाचयति—पुष्पाह स्वस्ति इदमिति । तत्र पूर्वेषु त्र्यम्बुदयश्चाह, (१) देवेभ्योऽन्नादात् । यत्रात्तरेषु देवेभ्यो तत्र पूर्वेषु त्रितृभ्यः क्रियते । 'तस्मात् त्रितृभ्य पूर्वेषु क्रियते । उत्तरमहर्दे-
तान् यजते, इति वचनात् । वाचयित्वाऽऽशिषः क्षयादि क्षतुद्वयं समुज्ज्व-
नेन कुमारं प्राशयेत् । उत्तरैर्मन्त्रैश्चतुर्मि 'भूरर्वात्ये'त्यादिभिः । त्रौषधी

* इदमिति च तत्र क अ पुनस्तदुत्तरेण एकमुक्तं इत्यनयोः ।

[] इतिह/पर्यन्तमन्यत्वे 'जननदिप्राशनाय यो इधि कुमारेण भक्षतश्च कर्तव्यम्' अथ यद् 'अ अ' पुनरुक्तिर्देवयोः ।

१ य य देवयोः ।

नामिति मन्त्रमयोरनुपपत्तिः । अनामित्यस्य तु पाठो मन्त्रमनुपपत्त्याप-
नार्थः । अनादित्यत्र नामप्रत्यय समुभ्या—‘औपचयस्सन्तु यद्वचनं’
इति । अतिमन्त्रं प्राशनम् । अर्चाम् इत्यन्वये । कुमार इति वचनात्
कुमार्या विविक्वाप्रप्राशनं न भवति—आकृत्य कुमार्या (आद्यस्य
१-१५-७) इत्यादिबलात्प्रवचनात् ॥ १ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

अन्वयेऽपि जन्मन आरभ्य, द्विसप्तवत्तया ये माँ । तेन मार्गशीर्षे
शुक्ले द्वितीयाया जातस्य न मार्गशीर्षो मासः पूर्णो गण्यते । अत एव
श्लोकिने बृहस्पतिः—

‘पञ्चाशद्द्वितीयां विप्रत्यक्षान्वित्यहत्तयष्टिकात् ॥

मार्गशीर्षमा शुचिः” ।

इति । अहत्तयत् मार्गशीर्षेऽनुकार्यम् । आशीर्वचनानन्तरं दृष्ट्यादिननु
एवं सप्ततय उत्तरेऽन्वे ‘भूरया रक्षीपयाना’ इत्यादिष्विच्छातुर्भिः कुमार
सकृदेव प्राशयेत् । समुभ्या न नामप्रत्ययम् । द्वितीयश्रुतीपर्यायि
‘श्रीपयानाम्’ इत्यादेरनुपपत्तिः ॥ १ ॥

तैत्तिरेण(१) माँसेनेत्यके ॥ २ ॥

अनाकुल

तैत्तिरेः पश्चिमाः माँसेन तद्वत्प्राशनं कर्तव्यमित्येक आचार्यो
मन्यन्ते । माँसं व्यञ्जनमौदस्य । अन्वे तु माँसमेव मन्त्रमहत् प्राश्य
मन्यन्ते । माँसप्रत्यय श्लोकिनादे प्रविधेयार्थम् ॥ २ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

व्यकार्यमेतत् ॥ २ ॥

॥ जन्मनोऽपि तृतीये वर्षे चौलं पुनर्वस्योः ॥ ३ ॥

अनाकुल

अथ चौलविधिः—यस्मिन् कर्मणि केशा प्रथमं कण्ठ्यते तत् चौ-
लम् । ब्रूया प्रयोजनमस्येति । अल्योरप्येवम् । तत् जन्मनः प्रभृति
तृतीये वर्षे पुनर्वस्योर्नक्षत्रे कर्तव्यम् । कुमारं प्राशयदिति विहितत्वात्
तुल्य एवेदं विधिवच्यते । कुमार्यास्नातृणैः । यवक्षेत्रकृता अपरेणा
पि प्राशयमिति पुल्लिङ्गमुपपद्यते । अन्वयप्रत्यय नमाँशरस्य तृतीये वर्षे
ना भूदिति ॥ ३ ॥

१. ४. ५.—तैत्तिरेय

२. इत्यन्वयेन च यत् क. च पुल्लिङ्गत्वं वक्तव्यं नान्यथा ।

तात्पर्यार्थम् ।

उत्पन्नेऽपीति पूर्ववत् । ततश्च 'गर्भादिस्तद्गुणा कर्माणां' इति गर्भकर्म न गण्यते । केचमिति कर्मनामधेयम् । यस्मिन् कर्मणि मृदास्तत्रिषान् तच्छील, लघुशोरनेदात् । पुनस्ते , कर्तव्यमिति शेष ॥ ३ ॥

ब्राह्मणानां भोजनमुपायनवत् ॥ ४ ॥

अन्वयः

उपनयने ब्राह्मणभोजने विशेषाभावात् आदिवदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । ब्राह्मणभोजनादीति ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽऽशिषो वाचयित्वा कुमार भोजयित्वेत्येतावदिह द्रष्टव्यम् । अनुवाकस्य प्रथमेनेत्यादिवरस्तादृ तिवेक्ष्यते ॥ ४ ॥

तात्पर्यार्थम्

अत्र च 'प्राप्त्यना भोजनम्' इति ग्रहणमाश्रित्वानुवाकभोजनयो रपि प्रदर्शनार्थम् । भोजनादीत्यादिशब्दो वा द्रष्टव्यः, उपायनवदिति वचनात् । उपनयनमेवोपायनम् ॥ ४ ॥

सीमन्तवदग्नेशसमाधानादि ॥ ५ ॥

अन्वयः

अग्नेशसमाधानादिपरिवेचनान्त सीमन्तवत् कर्तव्यम् । पूर्वेषुनां म्नीत्याह, सकृत्पात्राणि, शल्लव्यादिभिस्सह शम्भ्या । अन्वारम्भाया इत्यत्र च कुमारस्यान्वारम्भः । परिवेचनास्तस्य चातिदेशः । यस्तु 'गाय तमिति वीर्यागाधिर्वा' इत्यादि न तस्याचातिदेशः । अपरेणार्णि प्राञ्ज मिति विधानात् पुनरुपवेशस्य ॥ ५ ॥

तात्पर्यार्थम्

अग्नेशसमाधानादि तन्म सप्रधानहोमं परिवेचनान्तमिह सीमन्तवदिति । ततश्चान्वारम्भे कुमारे प्रधानहोमाः । पात्रप्रयोगकाले शल्लव्यादीनां सकृदेव सादनम् ॥ ५ ॥

*अपरेणार्णि प्राञ्जमुपवेश्य त्रेण्या शल्लव्या त्रिभि-
र्दर्मपुञ्जालैः शल्लालुग्लप्तेनेति तूर्ण्यं केशान् विनीय यथर्षि
शिखा निदधाति ॥ ६ ॥

अनाकुल

निरवयव पृथक्करणेन कृतव्यानां शिक्षार्थान्नाञ्च । तृतीयमिति वाच्यमन्वयार्थं
न मन्त्रप्रतिषेधाभेदम्, प्राप्त्यभावात् । अर्थेन यावन्त क्रययो वक्ष्य प्रथमे
तावतीदिशसा. कर्णेति—ज्यायेवस्य तिस्र पञ्चायेवस्य पञ्चोति ॥ ६ ॥

तार्किकार्थम्

अत्र प्राक्मुखम् । तथा वाच्यतः । एतन्न निरवयव विविध नीत्या,
अमप्यान् शिक्षार्थोश्च पृथक्पृथक्कृतवैतर्था । कर्णं यावन्त क्रययस्त्वप्र
थमे तावतीति निरुद्धाति । एकपिण्डस्यैवा शिक्षा सावैयस्य द्वे इत्यादि ॥ ६ ॥

यथा वैषां कुलधर्मस्स्यात् ॥ ७ ॥

अनाकुल

अथवा एवा येन प्रकारेण एष कुमारस्य कुलज्ञानं कुलधर्मे प्रवर्तते
या शिक्षां करोति । यथामिति वचनं कर्तुं. कुलधर्मो मा भूदिति ।
तेनास्मिन् कर्मणि यिनैव कर्तते विद्यते नास्ति । अन्यत्र तु सति
सम्भवे कुमारकर्मसु तस्यैव नियमः ॥ ७ ॥

तार्किकार्थम्

अथवा—एवा येन प्रकारेण एषा कुलज्ञानं इत्यर्थे प्रवर्तते, तथा
शिक्षा कर्तव्या ।

केचित्—एवामिति वचनान् पितृग्न्योऽपि बालकनेने ॥ ७ ॥

अपौ संसर्जनाद्याकेशनिधानात्समानम् ॥ ८ ॥

अनाकुल

'उभ्यांशरीताम्बानीये'त्यादि 'दर्शस्तम्भे वा निधायनीयेष्वमन्त्र
उपनयनवत् कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

तार्किकार्थम्

यथाकथातमेवैतत्समावर्तन ॥ ८ ॥

क्षुरं प्रक्षाल्य निदधानि ॥ ९ ॥

अनाकुल

क्षुरस्य प्रक्षालनं विधीयते । निधानमर्थप्राप्तम् । यदा निदधानि तदा
प्रक्षाल्येति ॥ ९ ॥

तार्किकार्थम्

अत्र प्रक्षालनमेव विधीयते, निधानं स्वार्थप्राप्तम् ॥ ९ ॥

तेन त्र्यहं कर्मनिवृत्तिः ॥ १० ॥

अनाकुलम्

तेन क्षुरेण विष्महोरात्रेषु नक्षितकर्म न कर्तव्यम् ॥ १० ॥

तत्पर्यवर्त्तनम्

तेन क्षुरेण च नक्षितकर्मनिवृत्तिरस्वात् ॥ १० ॥

वरं ददाति ॥ ११ ॥

अनाकुलम्

अस्मिन्कर्मणि समाप्ते कुमारस्य पिता ब्रह्मणे वरं ददाति । 'वीर्यं वरं' इत्युक्तम् ॥ ११ ॥

तत्पर्यवर्त्तनम्

वरं मां पिता ददाति इक्षिण्य अर्शनाय ब्राह्मणाय । यद्यप्यशौलकर्ता तथा तस्मै ॥ ११ ॥

एवं गोदानमन्यस्मिन्नपि नक्षत्रे षोडशे वर्षे ॥ १२ ॥

अनाकुलम्

यथा शौल एवमस्य गोदानस्यमपि कर्म कर्तव्यम् । तत्र तृतीयस्य वर्षस्यष्टावधाद् षोडशे वर्षे इति । अन्यस्मिन्नपि नक्षत्रे पुण्यदाह एव । पुनर्वसु नियमस्यावधाद् ॥ १२ ॥

तत्पर्यवर्त्तनम्

गोदानमिति कर्मनामधेयम्, यस्मिन्कर्मण्यङ्गभूत गोदानयोद्दिष्टं प्रवेशविशेषयोर्वचनम् । यथापि वक्षे शिक्षावर्जितसर्वकेशपवन, यथापि च शिक्षा, तथापि गोदानयोर्वचनं कर्मनामधेयप्रवृत्तिनिमित्तं चिद्यत एव । तद्गोदानार्थं कर्म । एवं यथाशौलम् ब्राह्मणभोजनादि वरदानान्तं कर्तव्यम् । तच्चान्यस्मिन्नपि नक्षत्रे रोहिण्यादौ, तत्र च षोडशे भवति ॥ १२ ॥

अथ यज्ञान्तरमाह —

अग्निगोदानो वा स्यात् ॥ १३ ॥

अनाकुलम्

अग्निर्वैवता यत्र गोदाने तदग्निगोदानं यस्य सोऽग्निगोदानम् । (अग्निशब्देन तद्वैवत्यं गोदानं लक्ष्यते । अग्निगोदानमस्येति विग्रहः ।) यज्ञस्य गोदानशब्दस्य लोपः, षष्ठ्युक्तवत् । तत्र वीथायनः—वेदादौ

वर्षे गोदानम् । तस्य चोत्तमं तूर्णं प्रतिपत्तिरवसानम् । अग्नि
बोधानो वा भवति । तस्य काण्डोपाकरणकाण्डसमापनाभ्यां प्रतिपत्ति
रवसानम् । (वी. पु. ३-२-५२-५८) इति । किमुक्तं भवति ? आग्नेयानां
काण्डानां उपाकरणसमापनयोर्वै कस्य तत्र चोत्तमं प्रवर्तन्ते इति ।
चोत्तमं वर्षे भवति । सक्तुं पात्राणि न शक्याः । अस्यास्मिन् गृह्येऽनुप
दिष्टत्वात् यद् गोदानमुक्तं तत्रैव शक्यामिति । अत्र प्रयोग-प्राज्ञानात्
भोजयित्वाऽऽशिषो वाचयित्वा तूर्णं केशदमश्च वापयित्वाग्नेयसमाधा
नार्हं परिषेचनान्तां आग्नेयकाण्डोपाकरणवत् इत्यां शुक्रियवदेवतोप
स्थानं 'अग्ने मत्तपते मत्तं चरिष्यामि' इति । अग्ने सवस्यसे मत्तवर्षा ।
अग्ने विसर्ग । एवमेवाचारिणामप्यश्विभ्यश्च शुक्रियवत् दैवतम् ।
केशदमश्चवपनम् । अग्ने प्राज्ञान्भोजनम् । उमपत्र गान्दीमुनयार्जं केचित्
कुर्वन्ति । अग्रे न ॥ ११ ॥

हस्तदण्डम्

अग्रे गोदानं यस्मै सोऽग्नेयोऽग्नौ प्रक्षाल्यते । पुष्टिद्विर्देशात्तत्रैव
विप्रद- । अस्मिन् पक्षे आज्यभ्राष्ट्यान्ते कृते 'अग्रे काण्डपर्ये स्वाहा'
इत्याग्नेयैरेका प्रयत्नाहुति । ततो ऊवादि(१)धुरप्रक्षालनम् ॥ १२ ॥

संवत्सरं गोदानयन(२)मेक उपदिशन्ति ॥ १३ ॥

अनाहुता

कृतगोदानस्यापि तच्छेषतया एक-पर मत्तवर्षवत् प्राचार्यो उप
दिशति । चोत्तमोदानेऽपि विप्रद- । अग्निबोधाने तु काण्डोपाकर-
णविदेशात् निरपेक्षं यदा मत्तवर्षो तदा वरदानात्पूर्वं देवतोपस्थानं
पूर्वकदन्ते, विसर्गश्च पूर्ववदपि ॥ १४ ॥

नानेकैवम्

अर्घ्यानेऽपि वेदे, अथर्व सक्तम् गोदानत आहवर्षं अग्निपयमि-
मेक उपदिशति, वैकल्पिकवित्तवर्षः ॥ १४ ॥

उमपौरपि गोदानयोस्त्रीलाञ्छितेष्माह—

पूतावज्ञाना सर्वान् केशान् वापयते ॥ १५ ॥

अनाहुता

अस्मिन् चोत्तमोदाने तु एतत्तन्त्रं पूज्यमात्रचोत्तमात् । अत्र सर्वं
देशान् वापयते सशिक्षान् । चोत्तमे तु वर्षार्थं शिक्षा विधीयते । अग्ने
इमं पञ्चादीनां प्राप्यवर्षं सर्वप्रदं वर्णयन्ति । तेषां केशाश्च उपसक्त

कार्यं । तथा आहवलायनः-केशवमश्रुतोमनशान्मुदङ्गस्तस्यानि सत्रे
स्यति । (आहव सू १-१८-६) इति ॥ १५ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

एतत्पञ्चमा यज्ञाद्यान् मेद् । यद्विधानार्थेष्वपि शिक्षाया सह नर्वात्
वेदान् वापयत इति । नतश्चेद् विनयनाभावाच्छ्रुतवादीनां निवृत्तिः । अत्र
न वापयत इति निजन्तानर्देशाद्वान्वार्य एव गोदानकर्मणः कर्ता । वर
दानश्चाप्यर्थादिषु । तथात्र शिक्षाया अपि वपन 'यज्ञाद्यज्ञानां सर्वात्
केशान्वापयते' इत्यस्मादेव वचनान्, (१)सम्भवत् ।

अथ आहु — 'रिक्तो वा ऽप्योऽनपिहितो यन्मुहुस्तस्यैवद्विषयान्
वच्छिद्यतेति । सत्रेषु तु वचनात् वपनं शिक्षाया ' (आप स १-१०-८९)
इति सत्रेऽप्योऽप्यत्र शिक्षाया वपनप्रतिषेधात् इहापि नैव शिक्षाया
वपनमिति ॥ १६ ॥

उदकोवस्पर्शनमिति छन्दोगाः ॥ १६ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने षोडशः सण्डः ॥

समाप्तपटुश्च पटलः ॥

सनाकुला

जहिमन् गोदानव्रते अहरहरदण्डव्यसनं (६) कर्मव्यमिति छन्दोग उप
दिशन्ति । विषयमिति केचित् ॥ १६ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचित्नायामनाकुलायां गृह्यसूत्रहृत्ौ षोडशः सण्डः ॥

पटुः पटलश्च समाप्तः ॥

तत्पर्यदर्शनम्

सायाःसारिकगोदानव्रतपक्षे अहरहरदण्डव्यसनं छन्दोग उपदिशन्ति
विषय इत्यर्थः ॥ १६ ॥

इति श्रीसुदर्शनार्चविरचिते गृह्यतत्त्वप्रवर्धने षोडशः सण्डः ॥

पटुश्च पटलस्तस्मात् ॥

१ 'द्वि' पराजगत्परिचयः' (आप स १-१-१४) इति वपनं सर्विज्ञात्वा गोदान
सं वपनमपि किञ्चि तदा वक्तव्यं ।

अनाकुलमित्यन्तः स्यात् सान् इति क, ख, पुनस्तदर्थेति ।

अथ सप्तमः पटलः ॥

सप्तदशः खण्डः ।

यक्षेष्वाधिकारिष्वमात्रस्य पुरुषस्य देहसंस्कारा व्यावर्थाः । ते च 'ह्यालीनस्थोदयस्थाय' इति वचनाभावे गृह एव कर्तव्यम् । विविम्वन् निर्मिन् गृहे । विविम्वन् प्रवेशादपेक्षितानुर्गच्छनान्तिकसंस्थितिः । अतो मन्वाद्यन्तकमप्राप्तौ गृहनिर्माणप्रवेशयोर्विधिव्याख्यायने—

ॐ दक्षिणाग्रत्पक्षप्रवणमगारावकाशमुद्भूतं पलाशेन
शमीमयेन चोद्भूतैनामेव दिशमुत्तरावोद्भूति ॥ १ ॥

अन्वयः

अथ गृहसम्मानविधिः । गृहसम्मानं च न सर्ववशाद्विधीयते । नाप्यङ्गनकर्मप्राप्त्युत्तरादिपक्षेऽस्ति कम् । किं नहि? काम्यम् । अतोऽधिकं वाया न होय । किवाया आदयवनादित्ययम् । तत्र यस्मिन् प्रदेशेऽगारचिकीर्षितं सोऽगारावकाशः स दक्षिणाग्र-प्रवणः भवति । दक्षिणाग्र-प्रतीकशोऽन्तरालं निम्नं भवति । एवमिदं देशे अगारं कर्तव्यमित्यर्थः । अगारावकाशं कर्त्तुं सन्निवेशं भवति यथा पालय उपचरते । उद्भूतं त्वं जाना पासुद् पालाशेन शमीमयेन चोद्भूत एनामेव दिशः प्रति उक्तं यच्चो 'चदभूमे कुरु'मित्येतया उक्तं उक्तान् प्रदेशान् अवलोक्य प्रापयति । उद्भूतान्तेनेऽनुद्भूतः ॥ १ ॥

अन्वयः

योऽगारावकाशेनाभिषेकः।ऽवकाशो भूमिभाषो दक्षिणाग्र-प्रवणः दक्षिणाग्र-प्रतीकशोऽन्तरालं निम्नं भवति यथा पालय उपचरते । उद्भूतं त्वं जाना पासुद् पालाशेन शमीमयेन चोद्भूत एनामेव दिशः प्रति उक्तं यच्चो 'चदभूमे कुरु'मित्येतया उक्तं उक्तान् प्रदेशान् अवलोक्य प्रापयति । उद्भूतान्तेनेऽनुद्भूतः ॥ १ ॥

एवं त्रि ॥ २ ॥

अन्वयः

एव त्रिसप्तत्य उद्भूति ॥ २ ॥

१ क 'स' पुनश्च पुनश्च इत्येवम् न भूयः इत्येवम् । २ क य-मो २७
३ य-२७२७ ४-३-२७२७ ५-२७२७ ६-२७२७ ७-२७२७ ८-२७२७ ९-२७२७

तत्सर्वदर्शनम् ।

उद्गृहतीति सम्बन्धः । अत्र द्वितीयश्रुतिविधेरप्युद्गृहयो मन्त्रावृत्तिः, एवमिति सूचयति । अन्यथा उत्तरया विरुद्ध्यतीत्येव सूचनात्, 'एव वि' इति सूचान्तरं नारमेत ॥ २ ॥

• कल्लुप्तमुत्तरयाऽभिमुदय प्रदक्षिणं स्थूणामर्तान् स्नानध-

धित्वाऽभ्यन्तरं पौंसुनुदूप्योत्तराभ्यां दक्षिणा

द्वारस्थूणामवदधाति ॥ ३ ॥

अनङ्गुलम्

एवमुद्गृह्य ततस्तत्र भूमिभार्य कल्पयन्ति यथा सर्वतस्तत्र सम्पद्यते । ततः तं कल्लुप्त उत्तरयर्चा 'स्वोता पृथिवी'त्येतयाभिमुदयति । ततः प्रदक्षिणं स्थूणामर्तान् स्नानयति नकारद्वयान्दस । अभ्यन्तरं न बहिरारभ्य मध्ये यथा समाप्नोते तथेत्यर्थः । तत्र मध्यस्थूणासु वशाधारणार्थास्तु प्रदक्षिणमिति चाभ्यन्तरमिति च विशेषणस्यालम्बनमात्रं पर्यन्तास्वेव भवति । तत्र प्राङ्मुख्येद्वारे दक्षिणद्वारस्थूणामर्तमारभ्य प्रदक्षिणमोत्तरस्मात् द्वारस्थूणामर्तान् स्नानयित्वा ततो धावापो मध्यमस्थूणा तत्र तीर्त्वा दक्षिणाद्वारभ्योदयपर्यन्तम् । एकमन्त्रध्वज्ज्वरेऽप्यगारे यथासम्भव प्रदक्षिणमभ्यन्तराय च सम्पाद्यम् । एव स्नानयित्वा गर्तेभ्यः पौंसुनुदुप्यङ्कुर्य तत उत्तराभ्यां क्लृप्त्वा 'इदं निष्ठे'त्येताभ्यां दक्षिणाद्वारस्थूणा गर्ते अवदधाति ॥ ३ ॥

तत्सर्वदर्शनम्

पञ्चमुद्गृहेन प्रागुक्तप्रवर्णं कृतं उत्तराय 'स्वोता पृथिवी' इत्यनया भिन्नं स्थूणामर्तान् स्थूणाभ्यां (१)विभागार्थान् गर्तान् कर्मकरैः प्रदक्षिणं स्नानयित्वाऽभ्यन्तरमारभ्य, न बहिः, प्राङ्मुख्यं उत्तराभ्यां 'इदं निष्ठे'त्येताभ्यां दक्षिणं निष्कामत एव, न प्रविशतः, द्वारस्थूणामवदधे अवदधति अत्र प्रादक्षिण्यस्य चाभ्यन्तरावस्य च विधानं पर्यन्तीयास्वेव स्थूणासु न तु मध्यमासु ॥ ३ ॥

एवमितराम् ॥ ४ ॥

• इत्यपि च सूत्रेण यजितं वदन्त्यते—अमुदयमुत्तराभिमुखम् ॥ १ ॥ अदिति कर्मितराम् ॥ ४ ॥ इति च च पुनस्तथा

१. ४—निष्कामार्थं च—निष्काम-०.४

अनाकुलम्

तन्भ्यामेव द्वाभ्यामभ्यां इत्यु उच्यते । द्वारस्थूणां अवस्थातीत्यर्थः ।
इह दक्षिणामितरामिति निष्क्रमतः सत्यदक्षिणे प्रत्येतथ्ये; न प्र
'विशत' ॥ ४ ॥

कालपर्यन्तम्

इत्यु सभ्यां द्वारस्थूणां एव 'इहैव तिष्ठ' इत्यन्ताभ्यामेवावस्थाति ॥४॥

यथास्नातमितरा अन्ववभाष वैशवाधीयमानमुत्तरेण

पृष्ठपादभिमन्तयते ॥ ५ ॥

अनाकुलम्

द्वारस्थूणयोः यथास्नातं अवधानं सम्भवति । इत्यन्ता तु यथास्नात
येन क्रमेण गताः स्नाताः तेनावधानं तूष्णीम् । एवं सर्वास्ववहितान्ते म
भ्यमस्थूणास्तु पश्चात्(१)मावधाति कर्मकर्तारः । तत्तूष्णीयमानं पश्चत्तरेण
पृष्ठं "कालेन स्थूणा" विरचनेनाभिमन्तयते । पश्चात्पृष्ठेन च पृष्ठपदा
पृष्ठते, मुखपदात् । व्यकञ्चित् भारद्वाजे 'कालेन स्थूणे'ति पृष्ठपदा
मधिरोपयती 'ति । तत्र मन्त्रे स्थूणाभिरोहोऽन्वदसो लिङ्गव्याप्यः । द्वि
चनञ्च यथासम्भव द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

कालपर्यन्तम्

भाषातः कालकालेन इत्यु स्थूणाः तूष्णीमन्ववभाष वैश्व स्थू
स्थूणास्वाधीयमान उत्तरेण पृष्ठं 'कालेन स्थूणापधिरोह' इत्यन्तेनाभिम
न्तयते ॥ ५ ॥

सम्मितमुत्तरैर्यथालिङ्गम् ॥ ६ ॥

अनाकुलम्

नतस्तदगार मन्त्रेण सक्तत्वं उत्प्रेर्मन्त्रे 'अन्त' च ते कृत्वा'मित्यादि
मिथ्यहृमि । किम् ? अमिमन्त्रयते इत्येव । यन्मिथ्यामिथं यस्यागाराङ्गस्य
लिङ्गं यस्मिन् मन्त्रे दृश्यते तेन तदभिमुखोऽगारमभिमन्त्रयत इत्यर्थः ।
यदापि पूर्वस्थूणा वृत्ता तदापि द्वे यथाभिसम्भाषामिमन्त्रयन् । अगा-
रस्य द्विचनसयोगात् । एव सर्वत्र अगारमध्ये वः, स्थूणागारं स्थूय ।
पृष्ठपदाः । सर्वत्र स्थूनालिङ्गेषु कर्तुं मन्त्रेषु 'स्थूणे अभिरक्षतु' इत्येवम
तुपङ्गमिच्छन्ति । वृत्तञ्च दक्षिणाञ्च दक्षिणे स्थूणे अभिरक्षतु इति । अन्ये
'ते' शब्दस्यापि-वृत्तञ्च ते दक्षिणाञ्चेति । (२) साक्षात्स्थूणाभ्यामभ्यामाम्, नेति

वयम् । दक्षिणा एवधोर्जोऽनेनिरुवचनान्ते' अभिरक्षति-यैकवचनान्त
 स्य सम्बन्धानुवचने, ऊतस्य चाविधानात् अभ्यातानवत् पाठानावाच्य
 सर्वानुपपन्नेषु दृष्टस्यान्ते पुनः पाठस्वाभावाच्च । यत्तु साक्षात्त्वमुक्त
 तदपि तानुपपन्नेषु । सन्निधिमात्रेणाकाङ्क्षाया निवर्तनान् । यदि वा
 धर्मस्ते स्मृणाराज धीस्ते इत्यभिरक्षन्वित्वस्य नापेक्षा, द्वयोरेपि प्रथमा
 न्तत्वात् । एव दक्षिणा इत्यादिक प्रथमान्त द्रष्टव्यम् । तस्मादाकाङ्क्षं
 नास्ति । सन्निधानाच्च स्मृणाप्रतिपत्तिः ॥ ६ ॥

अन्येर्दक्षिणम्

समित निर्मितसगार उपरे 'अथ ते सन्निधौ' इत्यादिभिः पञ्चमि
 मेनैव द्वाविंश मन्त्रादिवाच्यतदिहमुक्तोऽभिमन्त्रयते । तत्र पञ्चमेन
 मन्त्रमाभिमुखः, (१) अनन्वितत्वात् ।

केचित्—पञ्चमि । तत्र 'धर्मस्ते स्मृणाराजः' इति मन्त्रस्य 'धी
 स्ते स्मृण' इति पृष्ठवशमिति ।

अथ यद्यपि मन्त्रैरगाराच्यवास्मृणा स्मृयन्ते, तथाप्येभिः स्मृणा
 चत्वारमेव स्मृतं, यथा पादवन्दनेन पादवानेव वन्द्यते ।

अथ केचित्—द्वितीयादिषु त्रिषु मन्त्रेषु वाक्यसमाप्त्यर्थे 'स्मृणे
 अभिरक्षतु' इत्याद्यनुपपन्नं मन्त्रमेव ।

अन्ये 'ते' इत्यद्वयापि । तथा 'धर्मस्ते' इत्यादौ अभिरक्षति-यस्य च ।

अपरे तु—नैवेद्य कस्यचित्कचिद्व्यनुपपन्नं, अनुवच्यमानस्य वैह
 वयात्, अग्रेऽपि च पाठानावाच्य । वाक्यसमाप्तिस्तु प्रकृततया बुद्धि
 मध्यवर्थाभ्यवहितोऽपि, यथा(२) 'इमे स्वा' (ते स १-१-१) ।
 इति मन्त्रस्य बुद्धिस्थच्छेदनान्वयान् विवक्षोति वाक्यसमाप्तिरिति ॥६॥

अथ गृह्यवेदविधिमाह—

पाठाशं शर्मामयं वेधमादीप्योत्तरवर्चाऽग्निमुद्धृत्योत्तरेण

यजुषाऽगारं प्रपाद्योत्तरपूर्वदेशेऽगारस्योत्तरयाऽग्नि

प्रतिष्ठापयति ॥ ७ ॥

मन्वाहुः

अथ प्रवेष्टनावधिः । अन्यथा समितस्याप्यगारस्य प्रवेशे विधिः

१ ख, ग, ङ,—अनन्वित-विधिः नास्ति

२ दक्षिणं वापरेऽगार-द्वारं अनन्वितं पाठं कथयन्तः सन्निधौ । तत्र
 वयं श्रुताः । स च द्वाविंश मन्त्रादिवाच्यः । तत्र 'अनन्वित-यस्य' 'ते स' इति । तत्रान्तं
 च मन्त्रं तत्र वाक्यस्य त्रिषु 'विधिः' इति बुद्धिस्थच्छेदनान्वयं विवेच्य, ननुदेष्टव्यम् ।

रथ भवति । उदगयनाद्यपेक्षितामेति केचित् । नेत्यन्ये । बीजवनो य
हान् प्रतिपद्यते (आद्ये य २-१०-२) इत्याद्यल्लायन । बीजप्रदण सर्वे
कामेव गृहोपकरणानामुपलक्षणम् । तत्र प्रवेक्ष्यन् पातत्र वनमन वा इव
अन्तावादीपयति । इभ्यश्चावाक्येनान्ये न नियतपरिमाण । आदीप्य
तमग्निवाच उद्धरन्मुत्तर्या 'उद्धिपमाण' इत्येतया पञ्चपादया । यद्यहनि
प्रवेशो रात्रिलिङ्गोऽपिवाद् प्रयोक्तव्यः । तथा रात्रावहोर्लिङ्गो ति
विवाद् प्रयोक्तव्यः । विभक्त्यविनियोगाभावात् । येषां नृदगयनापेक्षा
ते रात्रौ प्रवेशे नेच्छन्ति । अह उतस्य रात्रिरुतस्य च वाप्यनो विनि
योगः प्रपाद्यत इत्यर्थे । विगोषोऽपि नास्ति । यथा "यदापो नक्त दुरितं
चरामे"ति । तमुद्धृतमग्निं तन्मेव पश्य 'इन्द्रस्य गृहा यनुमन्तो पशुचिन्'
इत्यनेन अन्तर प्रवादयति । अन्तर अन्तरस्य उत्तरपूर्व द्वेय नाम्नेन प्रतिष्ठयति
उत्तरपथा 'अमुताहुति'मित्यनया । अन्तरस्येति न यक्तव्यं, अग्निमिति
च । कस्मात् ? उन्मथोरप्यत्रैव वाक्यं ध्वनन्मात् । एव तर्हि नायमन्ता
रशाब्दो देशविशेषणार्थः । किं तर्हि ? अग्निविशेषणार्थः - अन्तरस्या
ग्निं प्रतिष्ठापयतीति । कः पुनरन्तरस्याग्निः ? य पचतामि । तस्मादौ
पासनाहुद्धरणमस्याग्नेर्न भवति । होमिच्छादेव भवतीति केचित् ।
अपरे तु होमसयोगाद्वापासन पचायन्नन्तिमिति स्थिता । तेषामन्तर-
स्येत्यग्निमिति च पदद्वय स्पर्धम् । होमाश्च पचनेऽपि दृष्टा वैश्वदेवे ।
तस्मात् पचतामिरेवायम् । यथाप्येषं तथापि देशसंस्कारो भवत्येव ।
होमसयोगात् । अग्नीपासनमप्यैतदधिकारिकाया च तद्वैव प्रवेशान् प्रतिष्ठा-
पन च स्वे स्वे स्थान । आर्वादीनां च तदेव प्रवेशः ॥ ७ ॥

वात्पर्यदर्शनम्

पञ्चाश वनामन केच काष्ठुमीपासनेऽन्तावादीपयति । इभ्यमिति च
'अग्निषु महान् इभ्यानादयति' इतिवद्विषयत संख्यादिक विवक्षितम् ।
तथा 'उद्धिप्यमाण' इत्येतया । तत्तस्मैयमिमुद्धरति । अथ च सानुपङ्गे
यनुपदे विष्टुमी द्वे ऋचौ पञ्चमिः पादिराह्वते । तयोर्गैत्रोद्धरणार्थः ।
अन्वा तु विकल्पार्थः । उत्तरया इत्येकवचनेन विविधोपात् । अत्रस्थ
तथाप्य विकल्पोऽभिप्रेतः, अग्निहोत्रवत् । यद्यहनि प्रवेशस्तदा रात्रिलि-
ङ्गया, रात्रौ चेदहर्लिङ्गया । रात्रौ च प्रवेशश्चिदाचारप्रसिद्ध इति पूर्व
मयोक्तः । उत्तरा इन्द्रस्य गृहा' इति ऋग्वेदः । उद्धृतमग्निमन्तर प्रपाद्य
अनन्तरं विधिवत्संस्कृत उत्तरपूर्वदेशोऽन्तरस्य तमभिमुत्तरया अमुताहु-
तिम्' इत्येतया प्रतिष्ठयति । तथा अग्नीपासीनपि विविधदानीतातस्मिन्नेव
काले अन्तरं प्रपाद्यान्तरवारे यथास्थितिं प्रतिष्ठापयति ।

केचित्-इहान्निमुद्रुत्य अगार प्रधाप्येति प्रकृतेऽपि पुनरुक्तयोरेतयो-
रर्थवत्त्वात् अगारस्याग्निमित्यन्वयाद्वाहीपनादियतिष्ठायत्नान्त पचनार्थे
स्य लौकिकाग्नेरेव नोपासनस्येति । तेषामेव तुल्यसूत्रे विवाहाङ्गे प्रवेष्ट्य
होमे पचनान्तेरेवोपासनाद्योनादि स्यात् । अगारगारशब्दस्य शयनस्था
नवाचित्वात् गृहशब्दस्य ज्ञानशब्दात् न तत्र तुल्यसूत्रेति चेत्-न,
गृहगारशब्दयोरेकार्थत्वे विवादाभावात् । इह च 'इन्द्रस्य गृहा वसुन
न्तः' इति मन्त्रस्य गृहशब्देनागारमिधानात्, प्रसूत धर्मशास्त्रे 'म
ध्येऽगारस्य दशमैकादशाभ्यां प्राणपवर्मम् । उत्तरपूर्वदेशेऽगारस्योत्त
रैश्चतुर्भिः । शस्यावदेशे कामलिङ्गन' (जापथ २-२-२२, २३, २-४-१)
इति शयनमिधानस्यागारादन्वयात्वाभिधानाच्च । पुनरुक्तिः स्फुटार्थतयापि
निर्याह्या । किञ्चागारस्याग्निमित्यन्वयेऽपि सम्प्रगर्हितः शास्त्राग्निः, गृहा
ग्निरौपासनाग्निरित्येकार्थतया वासिकानां प्रयोगादौपासन एव प्रति
ष्ठाय, न पचनाग्निः ॥ ७ ॥

तस्मादक्षिणमुदधानायतनं भवति ॥ ८ ॥

अनङ्कुल

एव प्रतिष्ठितस्याग्नेः रक्षिणमुदधानायतनं कर्तव्यम् । उदकं धीयते एव
तत् उदधानं यधिकारयम् ॥ ८ ॥

तत्पूर्वदेशेऽग्रेऽग्रे

तस्मात् प्रतिष्ठिताग्नेर्दक्षिणमुदधानस्य वासिकस्यायतनं भवति ॥ ८ ॥

तस्मिन् निषूचीनाग्रान् दर्भान् सैन्तीर्षि तेषूत्तरया

व्रीहियवान् न्युप्य तत्रोदधानं प्रतिष्ठापयति ॥ ९ ॥

अनङ्कुल

तस्मिन्नायतने (१) निषूचीनाग्रान् सर्वतोदिकान् दर्भान् सैन्तीर्षि तेषु दर्भेषु
व्रीहिनः स्वयं ससुक्तान् निधाय उत्तरार्धं 'अन्नपते' इत्येतया (२) त
तस्तस्मिन्नायतने उदकान् प्रतिष्ठयति यथा निश्चलं भवति नया स्या
पयति ॥ ९ ॥

तत्पूर्वदेशेऽग्रेऽग्रे

तस्मिन् उदधानस्थाने निषूचीनाग्रान् व्रीह्यानाग्रान् दर्भान् सैन्तीर्षि तेषु
दर्भेषु उत्तरार्धं 'अन्नपतेऽन्नस्य' इत्येतया व्रीहिस्य ससुक्तान् न्युप्य तेषूदधानं
प्रतिष्ठयति ॥ ९ ॥

६७, ख. १७.] अनाकुलावात्पर्यदर्शनाभ्या सहितम् । २१७

तस्मिन्नुत्तरेण यजुषा चतुर उदकुम्भानानयति ॥ १० ॥

अनाकुलः

उत्तरेण यजुषा 'अरिष्टा अस्माक'मित्यनेन । अतिकुल मन्वावृत्तिः । तत्र च-
तुर्विधा कुम्भैः दृषयानयनमेवेत्यत्र वाऽथ पुनः पूरयित्वा, यथा-तित्वः स्य
च इति सन्त्येति ॥ १० ॥

कायवद्वनम्

हरिभ्य उदधाने उत्तरेण 'अरिष्टा अस्माक' इत्यनेन यजुषा चतुर उदकुम्भा-
नयति । अतिकुम्भा मन्वावृत्तिः, उज्यमेदेन प्रकाशयित्वा मेदात् । यत्र
पुनर्मपुष्यकपाशनादी आवृत्तिविधिस्तस्या एव कित्वाया, तत्र सहदेव
मन्वा ॥ १० ॥

दीर्घमुत्तरयानुमन्त्रयते ॥ ११ ॥

अनाकुलः

अथ यदि तदुदधाने दीर्घेन म्रियते तत् उत्तरयो भूमिर्भूमिर्मित्येतदा
अनुमन्त्रयते । कालान्तरे दीर्घ एव ब्रूयति उदधान्तरेऽपि तत्स्था-
नापन्ने ॥ ११ ॥

कायवद्वनम् ।

यदि दीर्घं मलिक स्वात्तया उत्तम्य 'भूमिर्भूमिर्मातु' इत्येतदादुमन्त्र-
यत् । एतच्च प्रकरणात्कर्माद्भूमेव ॥ ११ ॥

अग्नेरुपसमाधानाद्याभ्यनागान्ते उत्तरा आहुती-

र्हृत्वा जयादि प्रतिपद्यते ॥ १२ ॥

अनाकुलः

अतस्तः उत्तरा प्रधानाहुतयः "वास्तोष्मणे अतिज्ञावोहि, वास्तोष्मणे
गम्यथा, वास्तोष्मणे प्रतग्नो न पथि, अग्नीवता वास्तोष्मण" इति । तत्रा-
ज्यमागान्तवचनेनैव तन्वप्रतिस्तिज्ञा, यथा 'वार्षवज्राज्य-नागान्ते'
इत्याह । किमग्रेषामसमाधानादिवचनेन ? अग्निनिवमार्थं नृ-सोऽगारे पच-
मार्थं प्रतिष्ठापितोऽग्निः तस्यैव होमार्थमुपसमाधानं यथा स्वादिति । अ-
न्यथा सर्वपाक्यभार्थं औपासनं यत्र होमः स्यात् । अथादिवचनं म्हातो-
पाकप्रतिषेधार्थम् । का पुनः अग्निः स्वातोपाकस्य ? कालान्तरे दर्शनात् ।
कथं पुनः अयादिवचनेन म्हातोपाकस्य प्रतिषेधः ? उच्यते-मित्रजुनप्रति-
षेधस्तावत् गम्यते-उत्तरा आहुतीर्हृत्वा अयादि प्रतिपद्यते न स्वास्तुत-

मिति । स च स्थानीपाकेषु भवति । अतस्नतप्रतिषेधहारेण स्थानीपाक
प्रतिषेध एवार्थं सम्पद्यते ॥ १२ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

उत्तर आहुतीक्षणकः प्रधानाहुती । तस्मात् 'वास्तोष्पते प्रतिज्ञानीहि'
(ते स ३-४-१०) इति द्वे, 'वास्तोष्पते प्रतरयो न' इति द्वे । आज्यहवि
पुनश्च तन्त्रविधानम् । आज्यमानान्त इति वचनं स्वाध्यायभागानन्तरमेव
प्रधानहोमाः, नान्यदर्थकृत्यमपीति कनार्यम् ।

केचित्—'पार्यगयदाज्यमाभ्यान्ते' (आय ४ १८-६) इतिवदाज्यमा
नान्त इत्यनेनैव तन्त्रमाहौ सिद्धाया 'अग्नेरुपसमाधानादि' इति वचनं
स्वमतेन प्रतिष्ठितः पचनाग्निरेवेह होमार्थं इत्येवमर्थमिति । तदयुक्तम्,

'कर्म स्मार्तं पिवादाहौ कुर्यात् प्रवह गृही' (वा स्मृ १-१७)
इति सर्वस्मार्तहोमानामविशेषेण औपासनाविधानात्, अस्य सूत्रस्वोक्त-
विधानान्वार्थत्वात्, अस्मदीयानां गृहान्तरीयानां औपासन एव वास्तु-
होमाचाराच्च ॥ १२ ॥

परिषेचनान्तं कृत्वोत्तरेण यजुषोदकुम्भेन त्रिः प्रद-
क्षिणमन्तरतोऽगारं निवेशनं वा परिषिष्य ब्राह्मणान् भोजये-
दपूपैस्तक्तुभिरोदनेनेति ॥ १३ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृहाप्रश्ने सप्तदशः खण्डः ॥

अन्वकुम्भ

परिषेचनान्तवचनं आनन्तर्यार्थम् । तन्त्रशेष समाध्यातारस्य परिषे-
चनमेव कर्तव्यम् । नान्यद्वैभवेद्यादिकमिति । उत्तरेण यजुषः 'शिव शिवमि-
त्यनेन । उदकुम्भेन न हस्तेन । परिषादयेव सिद्धे प्रदक्षिणमिति वचनात्
परिषेचनमिदमेकमेव प्रदक्षिणं त्रिगुणीभूतं सकृदुपात्तेनैवोदकुम्भेन सप्त
तमविन्दुन्तं कर्तव्यम् । मेभलया परिव्यापवत् त्रीणि परिषेचनानीति
सिद्धं भवति । अन्तरा इति वचनमगारात् बहिः परिषेचनं मा भूत् ।
अन्तन्तरमेव यथा स्यादिति । अथ गृहं, त्रिंशत्तमं शयनदेशः । आह्वयान्
सुप्मान् मोक्षेदपूपादिभिः । इतिशब्दः समुच्चयार्थः ॥ १३ ॥

इति हस्तचरित्रविनाया गृहसूत्रवृत्तावनाकुलाया सप्तदशः खण्डः ॥

नान्यपर्ययम्

पारमेयनाम्नमुत्तरेण 'द्विर्न शिवम्' इत्यनेन वक्तुं उदकुम्भेन सक्तुं पात्तेन भवार निर्वहणं वान्तखले न बहिः वि प्रवृत्तिं वान्तखले वापनान् नो-
ज्येदपूतविधि । इतिशब्दस्त्वमुच्यते । सक्तुना तु भोजनारामेणैव उप-
योगः, मध्ये लोकप्रसिद्धमावात् । 'शुचीन् मन्त्रवतः सर्वहृदयेषु भोजयेत्'
(आप. प. २-१५-११) इति सिद्धस्य भोजनस्य पुनर्वचनमपूतविद्युत-
विध्यर्थम् ॥ १३ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गुह्यनाम्न्यदर्शने सप्तदशः खण्डः ।

अथाष्टादशः खण्डः ॥

अथात्तरेण मन्त्राणां विविधानामाह—

अग्रहगृहीतं कुमार तपोयुक्तो जालेन प्रच्छाद्य कैलं
किङ्किणिं वा हृदयजहारेण सर्भां प्रपाद्य सभाया मध्ये-
ऽपि देवनमुद्धत्या बोधपाक्षान् युष्वाक्षेषूचानं निपात्य दध्ना
लवणमिश्रेणाञ्जलिनोत्तरैरबोधेऽप्रातर्मध्यन्दिने सायम् ॥ १ ॥

अनाकुल

बहुषो बालग्रहाः दिवसमाससमादिकः । तत्र येन गृहीतः, अथवा जले
तं रज्ज्व । तेन खीय कुमार, पुष्टिदुर्निर्देशात् कुमार्यान् अथवा जलेके । तपोयुक्त
कर्ता विद्वत्वेके । व. कश्चिदित्यन्ये । तपो रज्ज्वचर्यादि । पावता तपसा
शिद्धिं मध्यते तावन् हृदयेत्यर्थः । जल मन्त्रप्रदार्थं तेन प्रच्छाद्य । कम प्रसि
द्धः । किङ्किणिं छष्टाविशेषः । तयोरेत्यन्तरं हृदये अन्तरस्य अजि कार-
यन् केनचिद्व्यनेन । स्वयं कुमार गृहीत्वा यत् प्रादुर्भावञ्जले छरीरं वा
मार्गं कृत्वा तेनेत्यर्थः । किं तत् स्थानम् ? सभा, तस्या मध्येऽपि देवैः स्थान
यत् किनका दीप्यन्ति तं प्रदेशं उद-वाहृत्वेन तथाञ्जलिचपति । अथा
इशाराः । विमोक्तका इत्यन्ये । तान् वृषु प्रथयित्वाप्येवमुक्तान् निपात्यनि ।
सायचति । ततो दध्ना लवणमिश्रेणोत्तरैरबोधेऽप्रातर्मध्यः 'कुरुंस्सुकुरुं'
इत्यादिभिः । 'स्थानमिच्छादध पुनरं छद्' इत्यन्ये । प्रतिमन्त्रमवाह-
णम् । तदादितस्तिष्ठ अथ, ततो बहुषो द्वे 'तस्मिन्, विष्णु वाह' इति,

ततः पञ्चमो 'विश्वजिष्कम्' इत्याद्याः, ततो यजुरेक 'भवान' इति, पचमेकाद-
शैते मन्त्राः । यावत् कर्म समाप्यते तावत् कस्यचिदुपयोग्यतरस्य ह्यद-
नम् । एवमेतत्कर्म जालग्रन्थद्वयानुबोधेनान्त विस्मय्य कर्तव्यम् ॥ १ ॥

ततः पर्यर्चनम्

येन गृहीतः कुमारः भवेत् नदति, भवद्वा चेष्टते स भवद्वाः । तेन
गृहीतः लघ्वर्णीनः, पिशाचिशुना वा दष्टः । उपेतुकाः यावन्मनस्तोषयन्
शनादियुक्तः पिशाचिः कर्ता । अतः मरुत्प्राणहणसाधनम् । ३५ विद्वान्ने ।
लोहघण्टां हृदयं पुण्यान्तरेण भवान्यन् अङ्गरेण कुम्भाघण्टां मार्गं
हृत्वा । अधिदेवः यत्र दीध्यन्ति कितवा । सज्ञानं विभीतकफलाणि ।
केचित्—शारा इति ।

अतस्त्वं 'कुर्कुत्ससुहर्तुः' इत्यादिभिर्व्यङ्ग्यं कर्म । यज्ञैकादशभिः ।
तस्मिन् पक्षे आदितस्तिस्रः ऋचः ततः 'तन्मन्त्रं यजयेद्' विष्णुं वाहू
इति द्वे तता 'विश्वजिष्कम्' इति पञ्चमं । ततः 'भवान्' इत्येकादश
यजुरेवेति विभागः । अबोधेन च सर्वथा मन्त्रायामन्तो सकृदेव ।

कोचत्—दृष्टोपकारकत्वात् प्रतिमन्त्रमिति ।

एवमेतज्जालग्रन्थद्वयानुबोधेनान्त प्रातरादिषु त्रिषु पुण्याहविधौरेषु
कर्तव्यम् । अबोधपर्यन्तं च ह्यदनम् ॥ १ ॥

अगदो भवति ॥ २ ॥

अनाकुलः

अगदः अरोगः, रोगनिवृत्तिरस्य प्रयोजनमित्यर्थः । किं सिद्धं भवति ?
यदि ज्येष्ठयेन कुमारोऽगदः स्वात् न तत्रेदं कर्तव्यमिति । अन्यथा कुमारः
स्वास्तिम् रोगे विभुर्नेमित्तिकमिदमवश्यं कर्तव्यं चिन्तयेत् (१) गृहदाहे
एवादिजन् । एव ब्रूयता दोषः यथागृहीतामन्त्रां चेत्येतत्प्रकारान्नरेण
रोगशान्तायपि कर्तव्यं स्वात् । तस्मादिवमन्यत् प्रयोजनम् । एवमेत-
स्मिन् कर्मणि त्रिषु कालेषु कृते कुमारोऽगदो भवति । यदि न भवति
पुनरपि तथोपकुर्वन् कर्तव्यमिति ॥ २ ॥

ततः पर्यर्चनम्

इह च 'गङ्गिन्म' इत्यत्र च कलनचन, सर्वत्र भुक्तितोऽर्थतो वाच-

१ 'अनादितमेवैवेदं दत्तं तत्रा' इत्यन्तो पुनराश्रयकालं निर्दिष्टं' (ते स २-१-१)
इति वचनेन निर्दिष्टेऽनुबोधे । अत्र च आदिना पुनर्प्रतिभा द्यते सति तेन त-कारण-प्रकार-
मिदमनुबन्धं तदर्थोक्तं च कलनमित्यत्र पुनराश्रयकोटिर्नैविति कदा निर्दिष्टं । न चान्यत्र
कलना, कलनिकत्वम्, तद्विधत्वं कर्तव्यं ।

तस्य कामिनः कर्मोद्देशः सामर्थ्यात्कलसिद्धावगमपर्यन्त इति प्रदर्श-
यितुम् । तेन 'यत्नमगृहीताम्' (भाष्ये ५-१०) इत्यादौ कलवचनाभावे-
ऽप्युपदेशः काम्यसिद्धिपर्यन्त एव ।

केचित्—यद्यमेतस्मिन् कर्मणि विरम्य कृते, अगदो भवति । यदि
न भवति तदा पुनरप्येतत्कर्म कर्तव्यं, यावदगदो भवति । नैतन्, स्वा-
भिमतान्यासबोधकशब्दाभावात् ॥ २ ॥

शङ्खिनं कुमारं तथोक्तं उत्तराभ्यामभिमन्योत्तरयोद-
कुम्भेन शिरस्तोऽवनपेद्रातर्मध्वन्दिने स्थयम् ॥ ३ ॥

अनाकुल

शङ्खो नाम ब्रह्म कुमाराणां भगदुर, येन गृहीतः शङ्खवज्रदीति । तेन
गृहीतं शङ्खिनमुत्तराभ्या एते ते प्रतिदृश्येते इत्येतान्यामुभ्या अभिमन्य तत्
उदकुम्भेन (मस्तोऽवनपेद्र, अभिपिच्छेदुमप्यय 'अपिबोध, प्रबोध' इत्येतया
एवमेतदभिमन्यणादि विधु कालेषु कर्तव्यम् ॥ ३ ॥

तत्पर्यन्तम्

शङ्खोऽपि ब्रह्म, येन गृहीतः शङ्खवज्रदीति तद्गृहीतावज्ञी । उत्तराभ्यां
'एते ते प्रतिदृश्येते' इत्येतान्या उत्तरा 'अपिबोध, प्रबोध' इत्ये
तया शिरस्तोऽवनपेद्र शिरस्यभिपिच्छेद्, उदकुम्भेन विरम्य ॥ ३ ॥

अगदो भवति ॥ ४ ॥

अनाकुल

पूर्वपक्षस्य प्रयोजनम् ॥ ४ ॥

तत्पर्यन्तम्

उक्तार्थम् ॥ ४ ॥

अथ सर्वपक्षेयस्मिन् काले येन विधिबोधकशब्दमाह —

॥ श्रावण्यां वीर्यमास्यामस्तमितं स्थालीपाकः ॥ ५ ॥

अनाकुल

अथ सर्वपक्षलितां कर्म नित्यं सर्वसरे संवसरे कर्तव्यमुपविश्यते-
तस्य आशय्या वीर्यमास्यामास्तमः मार्गशीर्ष्यामुत्सर्गः । तस्योपक्रमे
श्रावण्या वीर्यमास्या कर्तव्ये आदिस्थे स्थापयता भवति । अस्तम्यपि नक्षत्रयो-
गे आशयस्य मासस्य वीर्यमासो भावनीत्युच्यते तज्जपता । तत्र श्रावणी—

मेवादिस्थे सवितरि यो यो दर्शः प्रवर्तते ।

चान्द्रमासास्तदन्ताश्च चैत्रासा इत्यंश स्मृताः ॥

तेषु वा वा पौर्णमासी सा सा चैत्रादिका स्मृताः ।

कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णयः ॥ इति ॥

तत्र साम्यमाहुति इत्या स्वासीपाककर्म प्रतिपद्यते पार्वणेमातोऽन्वानी
त्युक्तं, पौर्णमास्यां पौर्णमासीति च । आचम्यै पौर्णमास्यै सद्रुज्यितान्
वीहिन् यवान् वा निश्चय प्रतिष्ठितविधारणान्त इत्याश्वमेधसमाधानादि
हन्तृ न्यजि पात्राणि किंशुकपुष्पैराख्यधमयसमिद्धिश्च सह ॥ ५ ॥

आचम्येत्सुतम्

अवधेन नक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी धात्वा । अनुष्ठापीह विवर्जिता,
निरवशास्तर्पणलेः । आचममासस्य पौर्णमासीत्यर्थः । न तु आचममास-
स्य आचमनद्वयम्, अवधस्य पौर्णमासीविशेषवार्थत्वाद्, 'पौर्णमास्या
(आप व २-२३) इति वचनाच्च ।

अथ चान्द्रमसमासानां चैत्रादीनां, पौर्णमासीनां च कृत्वादीनां
निर्णयार्थं श्लोकौ—

“मेवादिस्थे सवितरि यो यो दर्शः प्रवर्तते ।

चान्द्रा मासास्तदन्ताश्चैत्राया इत्यंश स्मृताः ॥

तेषु वा वा पौर्णमासी सा सा चैत्रादिका स्मृताः ।

कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णयः” ॥ इति ।

तस्या आशयः पौर्णमास्या, अर्धमासे आदिस्थे, सार्य होमान्ते 'पत्न्यव-
हन्ति' (आप वृ ३-२) इति विधिना प्रतिष्ठितविधारणान्तस्वासीपाक
कर्तव्यः ॥ ५ ॥

पार्वणवदाज्यभागान्ते स्थालीपाकादुत्वाञ्जलिनोत्तरैः

प्रतिमन्त्रं किंशुकानि जुहोति ॥ ६ ॥

अवाहुत

सर्वं पार्वणवदित्युच्यते—स्थालीपाकारेव पार्वणवज्जुहोति, न किंशु-
कानोति । तेन तेष्ववदानकालो न भवति । स्विष्टकृतआवदानं तेष्वो न
भवति । किंशुकैः समिधो व्यवस्थाता । आज्यभागान्तवचनं तन्वयास्य
र्थम् । आचम्यै पौर्णमास्यै स्वाहेति (१)स्थालीपाकाद्योमः । उत्तरैर्मन्त्रैः 'त-
न्वो मशका' इत्यादिभिस्त्रिभिः । (२)किंशुधनि । पलाशपुष्पाग्नि । पलाशानां
कण्टकितं पुष्पाण्योपपन्ने । प्रतिमन्त्रमित्युच्यते प्रतिमन्त्रं किंशुकानां

सद्वृत्तं यथा स्यादिति । अन्यथा पक्षैकस्य किञ्चनस्य द्वौ प्राप्नोति, यथा
समिधाम् ३ ६ ४

11/11/14

ततः पानेयवद्भोजनसमाधायाचक्ष्यमाणस्य अग्निमुत्थान्त इत्यर्थः, सर्वे-
 लोपशब्दविशेषेषु तत्त्वज्ञानसु कर्मसु अग्निमुत्थस्य विदितव्यात् । स्वादीयक-
 द्विधिवत्त्वज्ञानाय 'आत्मन्यै पीर्यमात्मने स्यात्' इति हुत्वा 'अथां वशाकः'
 इत्यादिनिश्चिन्ति । अतः अग्निवत् शब्दार्थं वशाशब्दस्य वृत्त्यापि नृरोति ।

केचित्—पलाशसदृशस्य कण्डलिनः पुष्पाण्येति ।

यत्तानि च वसन्त एव सङ्गृहीतव्यानि । अथ वाङ्मलेभ्यस्कार उपस्त-
रत्वादिप्रयत्नधर्माः, विष्णुकरोमादिविप्रसृते समवादात् । अङ्गलेरपि
द्वर्ध्या सह सेवाङ्गल वा सप्तमेव मुग्धेन धर्माङ्गुलेसकस्यात् । विप्रतिविद्धं
त्वम्यः कुर्यात् ।

केशिन् — अशुद्धिदोषा सा जहोमयद्यादुक्तधर्माणं यनेति ॥ २ ॥

उत्तराभिस्ति सुभिरारम्बधमय्यस्तमिधः ॥ ७ ॥

कारणयो राजदृष्टः । यस्य सुखसर्ववर्णानि पुण्यानि भरतिनाद्यानि
कल्याणि । उत्तराभिहितश्रुतिं श्रुत्वि, 'इन्द्रं जहि वन्द्यसुखमर्पित्वादिभिः । स
मिथ आदधाति त्रुहंति वा । सर्वेषां स्वाहाकारमन्त्रा नम्राः ॥ ७ ॥

[illegible]

सधौतरामिन्मिभूभि 'इन्द्र अहि उन्दरूक' इत्यादिभिः प्रत्युक्तम् । अत्र
नवग्रहसंज्ञितः, आरम्भप्रविकारासंज्ञितः । किम् ? जुहोतीति सम्भ
न्धः । तेनात्र समिधा मांशप्रविकारीषतोहोहेन त्यागाः कृतव्य एव ॥ ७ ॥

श्रान्ताह्नीरुचराः ॥ ८ ॥

100

कलाद्वयस्य सात्त्विकं बुद्धौ निवसत्यप्येवमाद्यात्म्याया, 'जमो जन्तु
सर्वोऽयं इति विदुः ॥ ८ ॥

नमो भगवते वासुदेवाय

उत्तराखण्ड 'सुसत्य वस्तेऽमावास्यायाम्' इत्येता, 'नमो भस्ते स
पैः' इति लिख्यते ॥ ८ ॥

जयसि प्रतिपद्यते ॥ ९ ॥

अनाहुत्य

एवमेता एकादशा प्रधानाहुतीर्हृत्वा सौविष्टत च स्थालीपाकादेश्च हुत्वा ततो जयादि प्रतिपद्यते किमुकप्रभृतीनामप्याहुतीनां प्राधान्यज्ञापनार्थमिदं वचनम् । अन्यथा पौर्णमास्यामस्तमिते स्थालीपाक इति विहितस्यान् पौर्णमास्या पौर्णमासीति च तस्य देवताभिधानार्थकर्म-कस्याच्च किमुकानां प्रधानत्वं न सम्भेत् । ततश्च पार्थरज्यदुपहोमान्तं कृत्वा ततः किमुकादीनां होमः प्राप्नोति ॥ ९ ॥

पार्थरज्यवर्धनम्

एतच्च वचनं जयादिप्राप्त्यर्थम्, स्थालीपाककिमुकसमिदाप्याहुतीनामेकादशानां प्राधान्यज्ञापनार्थं च । जयाचनन्तरं स्विष्टकृदिर्युक्तमेव ॥९॥

• परिषेचनान्तं कृत्वा वान्यतरसम्भारानादाय प्राचीमुदीची वा दिशमुपनिष्क्रम्य मध्निष्ठलं कल्पयित्वा तत्र प्राचीरुदीचीश्च तिस्रस्तिस्त्रो लेखा लिखित्वाऽग्निरुपनिनीय तासूचरया सक्तून्निवपति ॥ १० ॥

अनाहुत्य

परिषेचनान्तवचनमाप्त्यर्थम् । परिषेचनान्ते उपनिष्क्रमणेन नाम्नादिति (१) किं सिद्धं भवति ? नेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयेत्' इत्यादेशकर्तृस्तिष्ठो भवति । अस्याः शाब्दमकुर्वन् अथ वाच्यं अयमाचार्यने स्वर्गोऽसुदपावमिति संभाराः । उपलिप्तो भूमिमासः स्वध्निष्ठलम् । कल्पयित्वेति वचनात् स्वयमेव कल्पयन् नाम्नां, कल्पितस्य परिग्रहः । तथेति वचनात् मध्निष्ठलस्य मध्ये कसेराद्यतनं भवति । श्लोकश्च भवति—

प्राचोः पूर्वमुपकस्य दक्षिणारम्भमास्तिस्रेत् ।

अयोदीची, पुरस्तस्य पश्चिमार्धमास्तिस्रेत् ॥

अपरे तु प्राचीनानां दक्षिणत आरम्भमिच्छन्ति । (अथ प्रागापतापश्रुतार्थः, उद्यापता कर्मस्य विवक्षितत्वात्)। अपरं प्राचीस्तत उदीचीन एकं चेद् लेखाकरणं नाम कर्म 'पुरस्तादुदम्बोपकसस्तथापयर्गः' इत्युक्तम् । तत्रेदं प्रागुपकसस्यासम्भवात् उपशुपकस्य प्रागपयर्गः । एतेन 'यत्र क्वचा त्रि'मिति एतल्लेखाकरणं व्याख्यातम् । एव लेखा लिखित्वाऽग्निरुपनिनयति तासां समीपे अपो निनयति सर्वदेवजनेभ्यो उदाति यथापितृभ्यः विष्ट

• इमं पद्यानि पुरस्तस्यमुपकस्य परिचयान्न क स पुन्यवर्गः ।

१ य इति विधत्तं भवति । () एककुण्डलापयर्गो मातो य पुन्यो भवति ।

हाते । ततस्तासु लेखप्रकारस्य 'नमो भक्त्युत्तमो ये पात्रिषा' इत्येतया
सप्तपञ्चवर्षाणि हस्तेन कर्मा वा, आम्बलावनके दर्शनात् । तांस्वति
वचनं ताः सर्वा लेखा यथा वलिख्यानुवादिष्वेवमर्थम् ॥ १० ॥

तत्पर्यर्थम्

उप तन्प्रशेष समाय, तन्मातृपुत्राभ्यामपि यमात्रान् सप्तपञ्चवर्षाणां
अथमुदीचा वा त्रिपञ्चवर्षाणां, रक्षितम् बीड सप्तपञ्चवर्षाणां तत्र पीठे इति-
। आरभ्य प्रथमं, प्रतीक्षा आरभ्य उत्तरार्धेन लेखा त्रिपञ्च-
वर्षाणां तत् पदसु लेखासु लेखनकालस्य 'नमो भक्त्युत्तमो ये
पात्रिषा' इत्यादिकया 'वलि हरिष्यामि' इत्यन्तया सप्तपञ्चवर्षाणि । सप्तद्वय
वत् । न च स्वाहाकार, अक्षुणीतिचोदितकाल, नमस्कारस्यापि प्रदा-
नार्थत्वादिमुक्तत्वात् ।

केचिन्—सर्वास्तु लेखास्तु यथा पुनस्तत्रानुवादति तथा निवर्तते ॥

तूष्णीं सम्पुष्का धाना लाजानाञ्जनाभ्यञ्जने

स्थगनेर्जीरमिति ॥ ११ ॥

अनाहुता

मनुष्या अक्षता अक्षिण्डितस्तद्वत् कृताः स्वगर्जातीरज गन्धद्रव्ये
पतानि पट् इत्यादि तासु निवर्तन्ति । इति शब्द सम्बन्धार्थः । तेन सर्वत्र
पूर्वेण अन्वयेन निवर्तने प्राप्ते तूष्णीमिति मन्वप्रतिषेधः ॥ ११ ॥

तत्पर्यर्थम्

मनुष्या सम्पुष्का इति धानाविशेषं अक्षिण्डितस्तद्वत् कृता भव-
न्त्यर्थः । तान्मात्रेण गन्धद्रव्यम् । अन्वानि प्रसिद्धानि । अक्षिण्डितस्तु
वपार्थः । पतानि पट् इत्यादि तासु लेखान्येव निवर्तन्ति ॥ ११ ॥

उत्तररूपस्यायावः परिषिष्याप्रतीक्षस्तूष्णीमेत्या 'यश्चेत
पदे'त्येनाभ्यामुदकुम्भेन त्रिःप्रदक्षिणमन्तरनोऽगारं निवेशनं
वा परिषिष्य ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥ १२ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने अष्टादशः खण्डः ॥

अनाकुला

एवमेवैत बलि सप्तभिर्जन्यैर्दत्त्वा ततस्ता बलिदेयतामुपतिष्ठते । उल्ल-
सन्त्रेः 'नक्षक वेशालेयो'त्यादिभिः अष्टादशभिः तेभ्य इमं बलिमहार्चमिति
पूर्वस्या एवोत्तरस्य पादस्य सन्नाम न मन्त्रान्तरम् । वक्ष्यति च 'बलिम
न्त्रस्य सन्नाम.' इति । एषमुपस्थाप्य मयः परितोषति सर्वतस्मिन्निति ।
न्युतस्य बले प्रकुलम्बन्तु । ततो उज्जायः पृष्ठतः अग्रतीक्ष्णमात्रस्तृष्णी
वाग्वत् ५-वत् प्रवेत्त्य 'अपभ्वेत पदा' इत्येताभ्यां कृम्या उदकुम्भेन मन्तरा
ज्वाल निवेष्टान वा परिषिच्य मन्त्रान नृप्यान भोजन स्थालीपाकरोषा
दिभिः ॥ १२ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिताया श्रुतसूत्रावनाकुलायामष्टादशः खण्डः ॥ १७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथ उल्लसन्त्रेः 'नक्षक वेशालेयो' इत्यादि(१) अष्टादशभिः मांशव-
र्जिकैः बलिदेयतामुपतिष्ठते । नच च 'ओजस्विनी नमसि' इत्यादिषु चतु-
र्षु पद्यायेषु उज्जायः पदेभ्य ऊर्ध्वं रक्षिता वध्याधिपति' इत्यादेरनुवङ्गः ।
तथा 'हेतवा नाम स्थ' इत्यादिष्वपि पञ्चस्वकादशभ्य ऊर्ध्वं 'वातनाम
तेभ्यो वा नमः' इति तत्पूर्वस्या एव बलिहरणार्थाया ह्यत्र उत्तरमात्र
स्वोत्सर्जनार्थं सन्नामः । वक्ष्यति हितत्र 'अज्ञापमिति बलिमन्त्रस्य सन्ना-
म' (आप श्रु १८-४.) इति । अथ न्युत बलिमन्त्रिः परिषिच्य तमग्रती-
क्ष्णमात्र. तृष्णी वाग्वत्नां कुलान्त्रयेत्य 'अप इवेत पदा' इत्येताभ्यामित्या-
दि यथासूत्र करोति । नचापि ब्राह्मणभोजनवचनं कर्मार्थम् । उपनयनव-
दुक्तवज्रिराशोर्वचनम् ॥ १२ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते श्रुततात्पर्यदर्शने अष्टादशः खण्डः ॥

अथैकोनविंशः खण्डः ॥

धानाः कुमारान् प्राशयन्ति ॥ १ ॥

अथकुल

बलिहरणशिष्टा वनं कुलान् प्राशयन्ति ये प्राशने भवन्ति । कुमा-
रीणामपि प्राशनमेकशेषनिर्देशान् ॥ १ ॥

अथवरचनम्

अना या बलिहरणशिष्टा, क्वयन् प्राशयन्ति क ? शिष्टाभ्यामध्यात् ॥ १ ॥

एवमत ऊर्ध्वं पद्मशनीयस्य सप्ततूनां वनं बलि

हरेदामर्षीर्षीर्ष्याः ॥ २ ॥

अथकुल

यदिह बलिहरण वापनसमंभारानादावेत्याद्यप्रतीक्षमाणसत्पूर्वमि-
त्येतदन्त (आप.सू.२८-१०-१२) नवकमात् कर्मणः प्रत्यागमनीया इत्यप्यु-
क्तमेतु पद्मशनीयस्य विशेषस्य भवत्येव बलिहरणं कनक्यम् । पद्मशनीयस्यै-
वैवै कियमे तदशनीयम् । अमारवात्पेववादिन्तु स्वाहोपाकर्मण्येव शय, न
बले । तेनैवदिह विधीयते । यत्प्राशनादीन्बलदुरचार्यानि नाभवन्हा-
याणि तथापि "नामूत्तरया सप्ततून् निवयन्ति । तूर्ध्वं सप्ततूनां शाना-
इत्यादि सर्वेषां तुल्यं चरदना । अन्ते च तुल्यवशाभधानेभ्य इमं बलि
हरिष्यामि इति । तस्मात् सप्ततून् बलिद्वयाणि । तेषां सर्वेषामप्य-
वस्थाभनायो वादित्तव्यावासायैव । अथा तु न भवति, चादनामेवान् ।
उपनिनीय परिषिञ्चेति । एतद्वन्द- कास्त्रादधानार्थे । यथावास्त्रासिने
बलिहरण, एवमत ऊर्ध्वमध्यसामिने कर्मण्यमिति । एतद्वन्दस्तु समं
विधानार्थः । एत बलिहरणमेककर्मणि । नवाभ्यन्तरेणैवमर्षासिद्धिः । यदि
तेवद्वन्द उभयार्थस्स्यात् राज्ञो वार्षिकं प्राशयति । कथम् ? राजावत्प्रेष
आहोपाक उपपन्नः एवमत ऊर्ध्वमिति वार्षिक । तथा वनेनचतुर्व-
दमयार्थस्स्यात् "परिसंभाररादुपनिषद्वा एतद्वन्द" इति राजावत्प-
चितिः प्राप्तेति, समावर्तनं राजादुपनिषदावचितिने । तस्मादुभयार्थे
मुच्य वक्तव्यम् । एव तावन् राज्ञो सक्तबलिहरणमिति ।

* यत्रयकृते भुवच्छत्राय इत्यनेनैव वक्तव्यमेव 'व' पुनरुक्तं । 'व' पुनरुक्तं कतिपय
अर्थेन वक्तव्यं कतिपय वस्तु वक्तव्यं तत्र वक्तव्यनामकं यत्र पुनरुक्तिः विद्यते ।

अथर आह—उभयोः कालयोर्बलिहरणमिति । कथम् ? यदशनी
 यस्येति वचनान् यद्यश्नमशनार्थं यदा किरते तस्य तस्य तदा कर्तव्य-
 मिति हि तत्पर्यार्थः । (१) इथाञ्च कालवारशनम्, कालयोर्भोजनमिति
 वचनात् । ततश्च यदा गृहमेधिना यदशनीयस्य होमा बलवत्तेरपुण्यस्य
 वैश्वदेवस्य ह्ययोः कालयोः प्रवृत्तिः एवमत्रापि । स्पष्टञ्चैतदाश्वलायनके
 "तर्पदेवजेन-यस्स्वाहेति स्याव प्रानर्बलि हरेदा प्रत्यवरोहणात् (आश्व
 २-१-१४) इति । अस्मिन् पक्षे एवशाब्द उत्तरार्थः । अत ऊर्ध्वमिति वचन-
 मस्मिन् प्रथमे बलिहरणे ह्यन्वयिकृत्यो म, विज्ञायति । आमानंशीर्ष्या इति
 बलिहरणस्यावसानकालोपदेशः । यद्येव नार्थ एतन्न । अत्रैवमुत्सृजयीति
 (आप घृ. १९-५) वक्ष्यति । प्रवाज्जनमस्य तत्रैव वक्ष्याम ॥ २ ॥

तत्पर्वदेनम्

अन ऊर्ध्वं अस्माच्छ्रावण्या कृत्वा तर्कमय ऊर्ध्वम् । अमापेयार्थं याव
 न्यार्तशीर्षी यावदुत्सर्जनं तावदित्यर्थः । एतन्नस्तरचोदितं सकृन्ना
 सम्बन्धिनं बलिम् । एव 'सम्भारानादाय वाग्वनः प्रार्चीमुदीची वा' इत्यादि
 'मशनीक्षस्तूष्णीमेव' (आप घृ १८-१० १२) इत्यवमन्तेतिकर्तव्यताक-
 महरत् सायङ्काले बलि हरेत् । यद्यन्यत्तरं न स-वन्धिनमिति वाशब्दस्य
 व्यवहितेन सम्बन्धेन यदशनीयस्ये-यस्य यदस्य शानादीनां विवृत्त्यर्थे
 त्वात् । अगारपरिवेचनादिकं तु स्थालीपाकस्यैव शेषो न बलिहरणस्य,
 निष्पद्येयत्वात् ।

कोचित्—उभयोः कालयोर्बलिहरणम्, यदशनीयस्येति वचनान्,
 वैश्वदेवस्य अशनस्य च 'कालयोर्भोजनम्' (आप घृ. २-१-२) इतिवच-
 नेनोभयकालिकं वात्, 'यार्थं प्रतिबलि हरेदा प्रत्यवरोहणात्' (आश्व
 २-१-१४) इत्यादिकलायनवचनाच्च । तदा एतमिति शब्दस्यैव अवर्जित
 कृत्वा यमं प्रापकत्वात् एवमिति शब्द उत्तरसूचार्थः इति । तत्र, समानि
 व्याहृतसकलपदानां सम्पूर्णेकार्ये (२) प्रत्यवरोहणात् ॥ २ ॥

मार्गशीर्ष्या पार्श्वमास्यामस्तमिते स्थालीपाकः ॥ ३ ॥

अनसुख

आवण्यां पीथमास्यामिप्यनेनेतत् व्याख्याताम् । एवंशब्दश्चात्रानुवर्तते ।
 यथेत् आवण्यां कर्म कृतं एव मार्गशीर्ष्यामपीति । तेन 'पार्श्वणवदात्रभा
 गान्त' इत्यादे शाना कुमारात् प्राशयन्तीत्यन्तस्य कृत्वास्य कदावस्यात्र
 प्रवृत्तिः । एतावता मार्गशीर्ष्ये पीथमास्ये न्वाहेति स्थालीपाकस्य

होमः । (१) आवण्यापौर्णमास्या इति प्रकृते पुनः पौर्णमास्यामिन्पुन्यते वा
पनार्चम् तत्पौर्णमासीग्रहणमस्मिन् मकरर्षे नानुवर्तते इति । तेन पूर्वसूत्र
अमार्गशीर्षा इति कर्मावधिर्विधेन न युज्यते । यत्तत्र चोदितमनेन सूत्रेण
न कालः । तेन मार्गशीर्षा पौर्णमास्यामहनि षट्शनीयस्य बलिहरणं
ति । कालवर्धित्वे तु न प्राप्नोति यदि च मर्षादाधानाकारः । अथ
त्वभिर्विधौ, अस्तमितेऽपि षट्शनीय नस्यैव प्राप्नोति । इभ्यं चास्तमित
स्वालीपाककर्मणि सप्तमिर्हन्त्यैबलिहरणमहनि च षट्शनीयस्य । तस्मात्
पूर्वस्य कर्मव्यपदेशो यथा स्यात्, कालस्य व्यपदेशो मा भूदिति
पौर्णमास्यामिति विशेषणम् । एवञ्च षट्शनीयवक्तव्यमर्थः, कालस्य
बलिहरणमिति षट्शनीयस्य नरेण त्विदं भवति । अस्तमित इत्युच्यते-अहनि
रा भूदिति । एवमित्यस्य अर्थमात्रेण कालविधौ चाभयस्य शक्तिनास्ती
त्युक्तम् ॥ ३ ॥

नान्यवयवम्

साक्षात्प्राप्तपेदधनाभ्या सहितम् । यथा आवण्यापौर्णमास्या इति, एव
कर्मावधिर्विधेन कर्तव्यः । पन्त्यवहन्तीत्यादि वानाग्रहणान्तं कृत्वा
कर्मावधिर्विधेन कर्तव्यः । स्वालीपाकहोमे तु 'मार्गशीर्षे पौर्णमास्य स्वाहे'ति
विशेषः ॥ ३ ॥

अहर्षमिति बलिमन्त्रस्य सप्तमः ॥ ४ ॥

यत्तदुच्यते

गमनं ऊहः—होमस्यामीत्यस्य स्थानं अहर्षमिति । यत्तदुच्यते सप्तमः
मन्त्रमिहैव मन्त्रे पर्यङ्कनं तथाप्यस्त्यदिगत् वचनं बालहरणमन्त्रं चतुर्थं
वाद्स्य वृत्तविलिख्यमाभावात् चतुष्पादासा विश्रापत । तस्मात् सप्तमः
विधिरावश्यतः । अत्रैव सा तस्या एव तृतीयस्य पादस्य सप्तमादय
मुत्तमः पठितः तस्यैव विलिख्यकालो न प्राप्नोति ।

किञ्च कृत्वा मन्त्रेण कर्म वानाग्रहणान्तं स्वालीपाकसन्दनं युज्यते
एतच्च दर्शितं भवति । बलिहरणस्यान्तरम् प्रयोजनम् ॥ ४ ॥

नान्यवयवम्

उक्तार्थमेतत् ॥ ४ ॥

अथैनमुत्सृजति ॥ ५ ॥

अथ कुलम्

अथ मार्गशीर्षसहस्रे कर्मण्येन वलिमुत्पृच्छति । एवमित्यनेन वचनेन आश्वयज्यविधानस्य कृत्स्नस्यातिविष्टत्वादस्यापि स्यात्सीपाकस्य शेषत्वेन वलिहरणमिति । तत्र आश्वयज्यमित्यत्रापि कल्पेन । तस्मात् मार्गशीर्षशेषस्य अहार्णमित्येव विधिः । शिशूश्च बले प्रतिवेद्यार्थमिदम् । आश्वयज्यार्था इत्येतन्तु आश्वयज्यस्य बलेऽप्यस्यविधानार्थम् ॥ ५ ॥

कर्मवर्षणम्

अथस्मिन्दुत्पत्तये कुले, कर्महरहः कियमात्र वलिमुत्पृच्छति । न चात्र मास्यन्तिक उत्सर्गः, वित्तकृतेन सर्ववलेऽस्यत्सरे सम्यत्सरे कर्मवर्षणात् ॥ ५ ॥

यस्मिन् कर्मण्युत्तरस्य वस्तुषां विनियोगस्तदाह—

● अनाहिनाग्नेराग्रपणम् ॥ ६ ॥

अथ कुलम्

वतिरत्र प्रोक्तार्थः । अग्रे प्रथमं अघर्तं यत्र तत् जाग्रदम् । अग्राय वामिति ग्रामे छात्रदम्नो दीर्घव्यत्ययः । तत् कर्म वक्ष्यते—तत्र अनाहिताग्निहोममाहिताग्नेरोपासनेन औत्तनाग्रपणेन सह समुच्चयप्रतिषेधार्थम् । तेन पार्वणानिषु समुच्चयवो भवन्ति । तत्र स्मार्तस्य करणेऽभ्युदयः । अकरणे न प्रत्ययाय । आग्रव्यवामिति नाम्ना औत्तनाग्रपणस्य धर्मो प्राप्यगते । नानिषुग्रपणेनाहिताग्निर्वस्थाजीयादिति । (आप श्री ६-२९-२) वर्षासु इयामाकर्षणेन, शरीदि मीहिभिः, वसन्ते यवैः, यधर्तु रेडु यवैरिति च ॥ ६ ॥

कर्मवर्षणम्

उपदिश्यत इति शेषः । अत्रमाहिताग्नेर्ग्रहणं संशयाच्चानिमोक्षणमाहिताग्नेर्दे स्मार्तमाग्रपणं धीनिव समुच्चयव्यतिषर्षम् । औत्तनाग्रपणमादेस्तु अग्निहोममाहिता समुच्चय एव । पिण्डवित्तुवहो मासिआह च आहिताग्रपणाहिताग्रयोऽयमयोग्यः समुच्चयः । 'लोडवमेवविहित एवानाहिताग्नेरोपासने' (आप श्री ६-२८) इति वचनात् ।

पितृवह तु निर्वर्त्य विप्रश्नान्द्रुणवेऽग्निमाह ।

विप्रश्नान्वाह्यार्थं आह कुर्यान्वासानुयायिकम् ॥ (म.सू ३-१२२)

इति मनुपचनाच्च । संशयाच्चानिमोऽपि मासिआह होमवर्त कर्मवर्षणैव उपदेशमत तु—संशयाच्चानिमोऽहिताग्नेः पार्वणयोऽप्यस्यहोमस्य

न निवृत्तिः, दर्शपूर्णमासाभ्यामग्निहोत्रेण च कृतार्थत्वात्, कालीक्येन विरोधाच्चेति ।

आश्रयणमिति कर्मनामधेयम्, यत्न कर्मणा अग्रे नवद्वय देवान् प्रा-
पयतीति । यत्कर्म कर्त्तव्यं आश्रयण प्रथमाश्रय नवाश्रयादानप्राप्तिर्मे-
वतीति ॥ ६ ॥

नवानां स्थालीपाकं श्रपयित्वाऽऽश्रयणदेवनाभ्यः सिवष्ट-
कृषत्तर्थाभ्यो हुत्वा नष्टुलानां मुखं पूरयित्वा गीर्त्वाचम्यो-
दनपिण्डं संवृत्त्योत्तरेण वज्रुषागारस्तूप उद्दिष्टेत् ॥ ७ ॥

नवानां

नवानां ग्रीहीणां यवानां वा औषासने श्रपयित्वा प्रतिष्ठितमग्निना
वीक्षिमुपसमावाप्य सप्तर्त्स्नीय तूर्णं समन्तं परिधिष्व इषीं समु-
त्पद्य स्थालीपाकाश्रयणान् चतस्र आहुतीर्मुहूर्तावाग्रवसरेष्वनाभ्यः स्वि-
ष्टकृषत्तर्थाभ्यः—इन्द्राग्निभ्यां स्वाहा । अग्निभ्यामग्निमिति वा । ततो
विश्वेभ्यो देवेभ्यः, ततो वावागूर्वाचम्योभ्यां, अग्नये स्विष्टपूत इति । पूर्वकम्
परिषेचनम् । यवानां देव कर्म नायकत् किञ्चित्, प्रायश्चात्माणां । केचित्
सर्वं कुर्यन्ति । ततः नष्टुलानां मुखं पूरयति अथ नष्टुलशब्दो अग्रे
नायकमेव वृत्ताकेषु वर्तते । यथा मैत्रायण नष्टुला इ-वच । ततः हाविषश्चा-
वात्सवाय पूरयत् । अथ शुद्धाग्नेः तष्टुलमग्निच्छन्ति । तान् गीर्त्वा न-
क्षत्रिणाऽऽचम्य ततः प्राङ्मण्डपेष्टं सर्वर्त्स्नीयं प्रपन्नम् सप्तपादयति ।
यथा रूपे उद्दिष्टमानो न सतीर्त्तान् तथा सप्तर्त्स्नीयं तमनारम्भ्यै
वर्त्तिष्येत्—उत्तरेण वज्रुषा 'वरमेष्टवसी' स्वेनेन ऊर्ध्वं विधेत् यथा
स्मृते निपतति । ततः पृष्ठवक्षः । निवेदिष्यपश्चात्, सान्दसां वा । आश्र-
यणवचनादेव निवेदे नवानामिति यत्नमन्वाहिताग्रर्त्स्नीयानां स्थालीपाक-
एव यथा स्यात् अन्ये कल्पे औनदष्टा मा नृवाञ्जलिः । स्विष्टकृष्व-
तुर्ध्वचचन सोमनिवृत्त्यर्थम् । ततः स्थालीपाकाः वेष्टुपवानां वाग्रवर्त्स-
न्वाहिताग्रर्त्स्नीयति ॥ ७ ॥

आश्रयणम्

नवानां ग्रीहीणां यवानां वा समन्तस्थितां पत्न्यवहन्तीत्यादिविधितानां
स्थालीपाकमेव(२) श्रपयित्वाग्नेश्चतसमावाप्याग्निमुत्तमान्ते कृते समन्तपञ्चा

नदेवताभ्यः श्रौते चोदिताभ्यः स्थितकृत्याभ्यः स्थिरकृत्याभ्यः चतुर्थी यासां नाभ्याः जुहोति । तत्र प्रथममिन्द्राग्निभ्या अग्नीन्द्राभ्या वा स्वाहेति जुहोति । ततो विश्वेभ्यो देवेभ्यस्ववाहेति । ततश्च चावापृथिवीभ्यां स्वाहेति । सर्वत्र च स्वमेवावदानवर्गेषु । अथ स्वेयोनित्यादितन्त्रशेषसमाप्तिः ।

ननु — श्रौते 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति पुराणानां ब्रीहीणां इत्यग्निः प्रथमदेवता । तत्कथमिन्द्राग्निभ्यामग्नीन्द्राभ्या वा प्रथमाहुतिः ' साय, स तु तत्राग्निरग्नदेवता, न प्रधानदेवता, आग्नेयदेवताभ्य इति च प्रथा नदेवतानामेव सम्प्रत्यक्षः, अन्यथा अतिप्रसङ्गात् । अत्राग्न्यर्थं चाग्ने 'आग्नेयं भवति हुताद्याय' इत्यग्नेन्द्राग्न्यादिनामेषोपदेशान् ऐन्द्राग्न्यस्य मुख्यप्रधानत्वे चामात्राभ्यामन्वर्तितं तन्त्रनियमस्यापक्षे, इह हविषी द्वे स्थिरकृतं ' इत्यत्राग्नेययोर्वाग्न्यानुवाक्ययोः भावाच्च ।

अत्र च स्थिरकृतचतुर्थीभ्य इति वचनं श्रौतचर्दिह ब्रीह्याग्रयणेन इयमाकाग्रयणभ्यः पश्चिमी समानतन्त्रता मा भूतित्येवमर्थम् । तेनाहिताब्रीह्यां नानातन्त्रमेव । वर्षासु पर्वणि सामाग्र इयमाकाग्रयणं कर्तव्यम्, इत्यग्नेयताकालानामनुक्तानामन्याग्रयणानामेववाच्यतानां आकाङ्क्षितानां स्थोकार्थे विरोधानापात् । अत एव न्यायान्तरादि ब्रीही नामाग्रयणं, वनमन च यवनां ववणमेव ।

केचित्—स्थिरकृतचतुर्थेयवनादनाहिताग्नेः 'भ्यामाकाङ्क्षीनां(१)शेषेण यवानां वाग्रयणमेव न भवतीति । अथ, अङ्गुलाग्रयणस्य नवइयमाकाग्रयणताभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात्, स्थिरकृतचतुर्थेयवनास्थोकार्थेयवनाच्च ।

ततस्तन्त्रशेषे समाप्ते तण्डुलानां मुख्यमास्यं पूजयति । तण्डुलाश्चाञ्जनाः, प्रसिद्धाश्चान् । अन्ता इत्यपरे । ये मंसुणे तण्डुला इति दर्शनात् ।

अनपक्षे इतशेषाभ्यानिवस्यवेत्तादुपादाय मुख्यपूजाम् । ततो निर्गीर्य तण्डुलानाञ्चामति अपस्वकृत् पिबतीत्यर्थः । कर्मोक्तत्वा चेदमात्रमनविधानं, प्रकरणात् । शुद्धयोश्चमनमपि 'आसीनस्त्रिराचामेत्' (आप च ११६२) इत्याद्यनेकपदार्थान्वितं शास्त्रान्तरग्रामं कर्तव्यमेव । ततः शौचमेव हुतशेषेण पिब स्वर्तयति यथा आहूयमानो न शीर्यति तथा सुदृढं कराति । ततस्तत् विष्टमुचरेण यजतुषा 'वरमेष्टयसि' इत्यनेन अक्षरं ऊर्ध्वं विक्षिपेत् । यथागारस्तूपे पूज्यवशे पतति तथा विक्षेत् । यकारलोपस्तान्दसः ॥ ७ ॥

॥ हेमन्तप्रत्यवरोहणम् ॥ ८ ॥

उत्तरेण यजुषा प्रत्यवरुह्योत्तरैर्दक्षिणैः पार्श्वै-
र्नवस्वस्तरे संविशन्ति ॥ ९ ॥

अनयुक्त

हेमन्तप्रत्यवरोहणं नाम कर्म नित्यं स्वस्तरे स्वस्तरे कर्तव्यम्, तदुपदिश्यते—हेमन्ते प्राप्ते सूर्यां निहाय पलालस्वस्तरे शेते । हेमन्तं कृत्वा प्रति सूर्याया अवरोहणं हेमन्तप्रत्यवरोहणं, तदुत्तरेण यजुषा कर्तव्यं 'प्रत्यवरुहो नो हेमन्त' इत्यनेन । क. पुनरस्य कालः । यस्यां यजुषायां हेमन्तं प्रवर्तते शरत्प्रवर्तते, सा रात्रिरस्य कालः ।

(अपर आह—मार्गशीर्ष्या पौर्णमास्यामस्तमिते स्याल्लीयाकान्ते प्राप्य वरोहणं, सूर्य्यां प्रसिद्धात्पादिनि । अन्ये—मार्गशीर्ष्या पौर्णमास्यामि त्यनुवर्तयन्ति ।)

तत्र प्रत्यवरुह्य तत्र उत्तर्मन्थे, 'प्रतिशेष' इत्यादिभिः पञ्चभिः नव स्वस्तरे तथैव पलालो कटिपते ज्ञाननीये काले तत्र दक्षिणानि पार्श्वान्वयध-
कृत्वा संविशन्ति शेरते । गृहमेधिनः अमात्यश्च पुत्रादयः कुमार्यश्चाप्रजाः ।
निरयस्यैव संवेद्यनस्य नियमविजिरयम्—निशायां यावत्प्रज्ञानं स्वप्नार्थं
तदस्य निशापामेव कर्तव्यमिति । प्रत्यवरोहणमन्त्रोऽपि तस्मिन्नेव काले
वक्तव्यः ॥ ८ ॥

तत्रप्रत्यवरोहणम्

यस्मिन् कर्मणि हेमन्ते संप्रदातं प्रत्यवरोहणं तद्धेमन्तप्रत्यवरोहणं
नाम कर्मोपदिश्यते इति शेषः । अन्वयादेव न बोधिकाग्रामधेयात् 'प्रत्य-
वरुहो नो हेमन्त' इति मन्त्रलिङ्गबोधे कर्म हेमन्ते प्रथमायां रात्रौ कर्त-
व्यमिति सिद्धिः कल्प्यते ।

केचित्—मार्गशीर्ष्या पौर्णमास्यामस्तमिते (आप. सू. १२-३) इ-
त्यनुवर्तनात्तत्रैव कर्तव्यमिति ॥ ८ ॥

उत्तरेण यजुषा 'प्रत्यवरुहो नो हेमन्त' इत्यनेन गृहस्थः पत्न्यादयश्च
नवस्वस्तरे आरुह्य चाष्टौ हेमन्ते प्रत्यवरोहन्ति यावद्धेमन्तस्तावत्कृत्वा

* 'अ' पुस्तकयजुषादि-हेमन्त इति । उत्तर्मन्थे निधिति इति सूत्रमप्यत्र हेतुः । 'अ'
'त' पुस्तकयजुषादि 'हेतु' इति । उत्तरेण 'एव' । 'अ' निधितिः इति सूत्रमप्यत्र हेतुः ।
उत्तर्मन्थे । न च पुस्तकयोस्तु हेतु-तत्पदिसिद्धिर्न । अन्वयेन युज्यते ।
१ पुस्तकयजुषादिनां यावत् 'अ' 'अ' 'उ' पुस्तकयजुषादि ।

शब्दां विमुच्य(१) नवस्वस्तर एव शब्दीमहीति बुद्धिं कुर्वन्तीत्यर्थः ।
न पुनः पूर्वमदृष्टार्थं सङ्ग्राह्यारुह्य मन्त्रेण स्वस्तर प्रत्यवरोहन्तीति । अन्
न्तरसुतीर्णैः 'प्रतिक्षेत्रे' श्रवणादिभिः प्रथमैः पञ्चभिः । नवस्तरे नवैः
पञ्चाक्षैः कल्पिते शयनीये ऋषिषु पाप्मे वक्षिष्यामि पाश्चात्त्यञ्च कृत्वा
प्रविष्टरसस्तद्विशन्ति ॥ ९ ॥

पुनरपि सूत्रद्वयेन सवेशनमेव निश्चिनष्टि—

॥ दक्षिणतः पितोत्तरा मातैव नवशिश्टानां ज्येष्ठो

ज्येष्ठोऽनन्तरः ॥ १० ॥

तत्प्राप्त्यर्थम्

तेषां सविशतां च पितुः स दक्षिणतश्च या माता सौताप । तयो
रन्योन्यावेक्ष्य दक्षिणोत्तरस्य "सामान्यः प्राक्शिरस उद्दद्मुत्ता" (अश्व
सू २-३-६) इत्याद्वलावन । "मन्त्रविदो मन्त्रान् जपेयुः" (अश्व सू
२-३-९) इति च ॥ ९ ॥

अशिरस सामान्यान्तेषां यो यो ज्येष्ठः कुमारः कुमारी वा स पितु
र्दक्षिणतः तदनन्तरो मातुरुत्तरतः । तृतीयः प्रथमस्य दक्षिणतः । चतु
र्थो द्वितीयस्योत्तरतः इत्यादि । अन्ये(२) मातुर्ज्योत्तरतोऽनुज्येष्ठः सवेशन
मिच्छन्ति । सर्वे प्राक्शिरसः उद्दद्मुत्ताः मन्त्रविदश्च मन्त्रान् जपेयुः ।
अनन्तरवचनं सक्षेपार्थम् ॥ १० ॥

तत्प्राप्त्यर्थम्

दक्षिणतः पितोत्तरा मातेति दक्षिणोत्तरत्वमन्योन्यावेक्ष्यम् । अशिरसना पु
त्रादीनां मध्ये यो यो ज्येष्ठः पुत्रो दुहिता वा स स दक्षिणोऽनन्तरश्च, यो
यः कर्तायाञ्च स स उत्तरोऽनन्तरश्च, एवमित्यतिदेशात् । एतदुक्तं न
वति—यस्सर्वज्येष्ठस्त्व मातुरुत्तरोऽनन्तरः, यो द्वितीयो ज्येष्ठस्त्व सर्वज्येष्ठ
स्य उत्तरोऽनन्तर इत्यादि ।

केचित्—सर्वज्येष्ठः पितुर्दक्षिणस्तदनन्तरज्येष्ठो मातुरुत्तर इ
त्यादीति ॥ ११ ॥

सैद्धान्तोत्तराभ्यां पृथिवीमभिमृशन्ति ॥ ११ ॥

१ ज—कनकवलायै वसिष्ठे ।

२ दक्षिणः पितोत्तरा माता ॥ अशिरसि च नवः पितोऽनन्तरः ॥ सैद्धान्तोत्तराभ्यां पृथिवीमभि
मृशन्ति । एव ज्येष्ठमादौ वि । इति 'म' 'न' पुनरावृत्तं पाठः । 'म' 'अ' च पुनरप्येतत्तु दक्षि
णः सैद्धान्तः । अशिरसि च नादौ वि । इति ज्येष्ठोत्तरवचने ।

३ 'च' चित्तुः

अनाहुता

एव सविद्य किञ्चिन् सुप्त्वा सप्तम सम्पूर्वो जहाति. शशनादुत्पायां
सने दृष्टा, 'सज्जिदशयानो भवति सज्जिहानस्तु ह्यपर' इति । (यतरेव
आ म ७) उरथापाचमपोलन-या क्रम-या 'स्वोना पुथिभि' 'वदित्थे'
स्वेताभ्यां उभित्थमिमिमुशेषु ॥ ११ ॥

सम्पूर्णत्वम्

सप्तम सङ्गता एव शशित्वा, न पुन पुपकपुपक. ततस्त्वस्तदादवच्छा
उत्पन्नाभ्यां पविशमानिमृशति । यद्य च मन्त्रोच्चारणमोन्मत्तान्तेव, न
स्वमन्त्रवर्तामपि वाच्यम् ॥ ११ ॥

एवं संवेशनादि त्रिः ॥ १२ ॥

अनाहुता

एव संवेशन सहायाभिर्मर्शन च मन्त्रवत् विराजर्तनीयमित्यर्थ । अथ
परोक्षेण तु सकृदेव । 'उदित आदित्ये सौर्याग्नि स्वसवयजानि च त्रिषि
त्वाऽष्ट संसृज्य आहवात् भोजयित्वा स्वस्ययर्तं वाचयित्वे' (आश्व
सू ४-६-१८) एवमसाधनम् ॥ १२ ॥

सम्पूर्णत्वम्

एवमेतन्मन्त्रादि समन्वयमेव विराजर्तनीयम् । कस्य पुन उदयपनपू-
र्ववशाद्गुण्यार्थेषु कार्यभिः (आप सू १-२) एतद्गुण्यार्थविधाने
सति, तद्विषयराकाशिवं कर्तव्यमिगुण्यार्थम् । उच्यते-देवाय संवे-
शनं विधीयते, येनेदमहि गुण्यार्थे स्वात् । किं तर्हि ? यदेव रात्र्यात्
रात्री संवेशनं नरादित्य मन्त्रा नियमात् विधीयन्ते, यथा रात्र्यात् ओ-
ज्यमाश्रित्य उरस्तरजमाश्रित्यहोमादय । यथा वा 'यवस्वतीरोदय' इति
पुरा बर्हिष आहर्तोजावापती जज्ञीत. (आप श्रौ ४२३) इत्यादित्येव
रात्र्येवेष्ट कर्मणुपपन्नम् । अन्ते च मन्त्राभ्युपगमम्- 'शुर्वन् मन्त्रवत्तसं-
वेदित्येषु मन्त्रेषु' (आप श्र २-१५-११) इति सूचनात् ॥ १३ ॥

अथेशानवलिर्नाम विन्य पाक्यशो मन्त्रास्त्रावक्रममात्रो व्याख्यायते
तस्य च सामान्यानेधिलिखितव्यमादिरेव काळ, इह सर्ववर्तिककाळ
विशेषस्यानुपदेशात् । ततश्च प्रतिपकस्यमिदं कर्म नावर्तनीयम्, स-
हस्रहते इत्यशक्त्यर्थः इति न्यायात् ।

केचित्—शास्त्रान्नपदं प्रतिपकस्यमात्राति सङ्ख्यायोगश्च विक-
ल्पते । तथा शास्त्रान्नपदेव यथां शास्त्रार्थं पुत्रादिकामार्थश्च प्रयोगः
प्रत्येत्यर्थ इति ।

ईशानाय स्वालीपाकं श्रपयेत्वा क्षैतपर्यं च प्राचीमु-
दीची वा दिशमुपनिष्क्रम्य स्थण्डिलं कल्पयेत् ।

स्वऽग्नेरुपसमाधानादि ॥ १३ ॥

अनाहुत्य

अथ ईशानशक्तिर्नाम(१)पाकयज्ञो वक्ष्यते कुलगाय इति वक्ष्य प्रसि-
द्धिः । यवालम्भनं च तत्र शास्त्रान्तरे चोदितमस्माकं तु स्वालीपाक
यव । एतावत् सोरालम्भवस्थानमिति नियमात् । निवध्वाय पुरुषस
स्कारः न काम्यो नैमित्तिको वा । कामनिमित्तयोरधुतत्वात् । सक्तव्य
कर्तव्यः । कालसयोग्यभावात् । कालसयोगे ह्यभ्याहृतिर्भवति । तस्य
कालस्य पुनः पुनस्तम्बधात् । क. पुनरस्य कालः ? शरदि वसन्ते वेति
शास्त्रान्तरम् । आर्द्रया कर्तव्यमिति च । उदययनादिभिरवमद्यास्माकम् ।
तत्र कालानुने मासि पूर्वपक्षे अष्टम्यार्द्रया सम्पाद्यते सोऽस्य मुख्यः कालः ।
तेन वक्ष्यमाणो गृहे स्वालीपाकं श्रपयति औपासने ईशानय देवाय
आहुतिपतमेक, देवपत्ने चापरम् । उद्गासनाग्नौ प्रतिष्ठिताभिघारण छरदा
ताभ्यामौपासनेन येन आग्नेनार्धं तैस्सह अग्नीकुदीर्य न विभ्रामात् बहि
रग्निर्यम्य यत्र यक्ष्यमाणो भवति तत्र देवयजनाय देवगृहयोश्च पर्वातमेक
स्थण्डिलं कल्पयित्वा तस्य पूर्वार्धे अम्बावतनमुल्लिख्यवाग्निं प्रतिष्ठाप्योपसमा
धानादि तन्त्रं प्रतिपद्यते । अन्ध पाषाणि, परिधय ॥ १३ ॥

यजुर्मन्त्रम्

‘ईश पेक्षर्वे’ इति यजुर्वर्णस्मृतेः निरतिशयर्मन्त्रस्य यस्य स
ईशान प्रयसोवासनादिभिररचास्यो महेदवर इत्यर्थः । तस्मै ईशानय स्वाली
पाकं होमादिभ्यः पर्याप्तं पार्वण्यदौपासने जपयित्वा, प्रतिष्ठिताभिघारणा
न्तं करोति ।

केचित्—अनोदनात् कल्पयित्वाग्निमभ्यानीय ततो बहिः प्रतिष्ठा
प्य यवानामभिघारणमिति ।

तेन भवत्य च स्वालीपाकं लौकिकान्तौ श्रपयति, तस्याग्नौ प्रदेय
त्वात् । नथ यथार्थं सम्भारानादाय आमात्यनीजुर्दनी वा दिशमुपनिवम्य-
मिन्कुल्यादिभ्योऽल्ल पश्चिमादि कल्पयित्वा, तस्मिन् ‘यत्र कृत्वाग्निं’ (आ ४
३-१३) मिति विविताग्निं प्रतिष्ठाप्य, अम्बावतनानादि तन्त्रं प्रतिपद्यते ।
तन्त्रविधानं च काम्यमित्युक्तमेव ॥ १३ ॥

१७, सं. १९.] अनाकुलात्पर्यदर्शनाभ्या सहितम् ।

अपरेणार्नि हे कुटी कृत्वा ॥ १४ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने एकोनविंशः खण्डः॥

अनाकुल

तत्त अग्ने- पश्चात् हे इय करोति देवाय देव्ये च । प्राग्गृहारे प्रा-
गृहारे वा । दक्षिणोत्तरे उद्गपवर्गः । तयोर्दनस्य देव्याम् पतिकुली
कृत्वा ॥ १४ ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां गृह्यसुषुप्तसावनाकुलायां
एकोनविंशः खण्डः ॥

पर्यदर्शनम्

अग्निमुखाग्रे कृते अपरेणार्नि हे कुटी प्राग्गृहारे उद्गपवर्गे
कृत्वा ॥ १४ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यसुषुप्तसावनापर्यदर्शने
एकोनविंशः खण्डस्तमाप्तः ॥

अथ विशः स्वपटः ॥

• उत्तरया दक्षिणस्यामीशानमावाहयति ॥ १ ॥

अनाकुल

मध्ये जयन्तस्य प्रतिफलमाकाश एव कृत्वा दक्षिणस्यामीशानमावाहयति उत्तरया 'आ स्वा बहन्ति' इत्येतया । अग्रेरपसमाधानादीस्तु-
कत्वात् प्रथमादुतीया च वक्ष्यमाणकालात् आज्यभागान्ते कुटीकरणमेव
भवति ॥ १ ॥

तदर्थदर्शनम्

अथोक्तस्य 'आ स्वा बहन्ति' इत्येतया दक्षिणस्या कुट्यानीतामावाहयति ।
(१)सूरिमात्रिहागच्छेति ध्यायेत् ॥ १ ॥

• लौकिक्या वाचोत्तरस्यां मीदुषीम् ॥ २ ॥

मध्ये जयन्तम् ॥ ३ ॥

अनाकुल

उत्तरस्यां लौकिक्या वाचा मीदुषीं आवाहयति । म मे जयन्तमावाहयति ।
लौकिक्या वाचा-आवाहि जयन्त, जयन्तमावाहयामीति वा । जयन्त-
स्कन्दः । लौकिक्येऽनुष्ठयमाने पूर्वेण मन्त्रेणावाहनं प्राप्नोति ॥ २ ॥

तदर्थदर्शनम्

अथोक्तस्य कुट्यां लौकिक्या वाचा 'आवाहि मीदुषी' इति मीदुषीमी
शानस्य पत्नी आवाहयतीत्येव ॥ २ ॥

कुट्योर्निधे आकाशे अस्तमिन्द्रसूनुं स्कन्दं वा 'आवाहि जयन्त'
इत्यावाहयति । अत्र सूने अनुक्रमणौचित्यावावाहितेभ्य आसनानि
ददाति ॥ ३ ॥

• एतदधिकृतस्यैव सूत्र इत्यवगतं इति 'अ' 'इ' पुनस्तयोः ।

१. म वा सूरिमात्रि ।

• इह सूत्रादप्येकस्यैव इत्यवगतं न 'उ' पुनस्तस्यैव ।

• यथोदमुदकानि प्रदाय त्रीनोदनान् कल्पयित्वाऽग्नि-
मभ्यानीयोत्तरैरुपस्पर्शयित्वा उत्तरैर्यथास्वमोदनेभ्यो हुत्वा
सर्वतस्समवदायोत्तरेण यजुषर्भिर्न सिष्टकृतम् ॥ ४ ॥

अनाकुल

(येन शब्देन येषु स्थानेषु येन क्रमेणावाहनं बोधितं तद्देवताकाम्य-
र्थाणि प्रयच्छन्ति) । पृथक्पृथक् कल्पितानि अर्घ्यत्वात् पुष्पाक्षतैस्त
युक्तानि । ईशानेदं ते अर्घ्यम्, जगन्नेदं ते अर्घ्यमिति । ततो गन्धपुष्पसू-
पर्दीधिरभ्यर्च्य नतः स्वालोषकादुदपुन्यं त्रीनोदनान् कल्पयन्ति त्रिषु
वात्रेषु देशेषु स्कन्दाय च देवाय होमार्थं उपहारार्थं च । स्वालोषा च
भूयास्तमोदमवशिनाष्टिं मास्यमोदनार्थम् । ततस्त्रानोदनान्निसर्मीयमा-
नीरुपावरेणाग्निं वह्निं च प्रणिष्ठापयति दक्षिणात् उत्तरतो मध्ये च । अथ
प्रतिष्ठिताभिचारणमातत उत्तरैर्मन्त्रैस्त्रिभिर्वचोद त्रीनोदनानुपस्पर्शयति ।
स्वस्वामिस्तम्ब्य कारयति । उत्तरैर्मन्त्रै 'अपस्वशतु मीद्वान्' इत्यादिभिः ।
यथादेशतममिमुशति 'इदमग्नेरित्यग्नेय'मिति वत् । एवमुपस्पर्शयित्वा
तत उत्तरैर्मन्त्रैस्ततश्चामि- प्रक्षानाहुतीर्हुहोति यजाममोदेन्य येनावातेन
यस्यै देवतायै स्वादस्तम्ब्य उपस्पर्शेननोपलक्षित- तस्मात् तस्य जु-
होतीत्यर्थः । तत्र सवाय देवाये'त्यादिभिरष्टाभि देवस्योदनान् । 'मवस्व
देवस्व पत्न्यै स्वाहे'त्यष्टाभि मीदुम्य । 'जयन्ताय स्वाहे'ति जयन्तस्य ।
एव प्रक्षानाहुतीर्हुत्वा ततस्त्वैतं सवाशमोक्षेण यजुष 'अग्नये सिष्टकृते
सुहुत' इत्यनेनाग्निं सिष्टकृतं यजति । ततस्समवदायेत्युच्यते यथा
स्वमोदनेभ्यः पृथक्पृथक् सिष्टकृतम् भूदिति ।

यद्यपि सिष्टकृतोऽग्न्यग्नमिदमुक्तमुपस्थानादि, तथापि 'जवाही-
नुपलुहोति' इत्यनोपशब्दवचनात् अथानहोमानन्तरं जयाद्य । वरिषे-
यान्ते उपस्थानादि ॥ ३ ॥

• इदमपि च पूजं भूयाजवत्स त्रिभक्त इत्यपि 'अनाकुल' इति । त्रिभक्तवत्त-
न्नेदमुदकानि प्रदाय ॥ ईशानेदं ते अर्घ्यम् ॥ जगन्नेदं ते अर्घ्यम् ॥ अनाकुलमर्चयित्वा । यथा
देवतायैर्होमार्थं हु-क्व अनाकुलमर्चयित्वा यजुषर्भिर्न सिष्टकृतं यजति ॥ इति ॥
४ पुनरेव जु यजते । राय ॥ यजतः । त्रिभक्त ॥ यजितम् ॥ इति ॥ इति
अथ ॥ अर्घ्यं । स्वाय ॥ उत्तरैर्मन्त्रै । यजतः ॥ इति यजतः यजतः अतः ॥

(१) अनाकुल-पर्यायं वाच्यं • 'अ' इ' युक्तवत् नास्ति । तस्मात् 'अनाकुल' इत्यपि
अर्थात् अनाकुलम् ॥

उत्तरेण वज्रुपोपस्थापोत्तरैस्तद्देवानानि पर्णान्पेकैकेन
है है इत्या दस देवसेनाभ्यो दशोत्तराम्यः ॥ ५ ॥

अनाहुम

उत्तरेण यद्वा 'स्वमित्तन' पूर्वमुत्त' इत्यनेन उपस्थात न महादे-
वस्य, तदप्रधानस्या-कर्मात् । 'पूर्वमुत्त' इत्यपि तस्येव निवेष्टा ।
पूर्वाहुतिभिः पूर्वमुत्त । तस्मात् तत् उत्तरेत्यर्थः, "वृद्धपोपस्थो,
प्रादिभि" आष्टादशभिः पक्षैरपि पर्णानि मन्त्रप्रतीताभ्यो देव-
ताभ्यो ददाति । तत्र पक्षैरित्यस्यैव अतिमन्त्र है है पर्ण
इत्यति । मन्त्रेण दशदेवसेनाभ्य इति वदन् मन्त्रप्रतीता देवता दशो-
पति । तत्र वृद्ध इति महादेवाभिधान मन्त्रेण गृह्यान् प्रतीति । 'नमो
रुद्राय वास्तोष्वात्मनः' इति च मन्त्राभ्यन्तरम् । तस्मादनेन देवाय वज्रवृत्त-
स्वैवोदनात् । गृह्या दधी, तस्मादनेन मन्त्रेण देव्यो दातव्य तस्या दधी-
दनात् । पक्षैरेव इत्यादयः, सर्वेषां देवस्यानुचरा । तेभ्योऽपि देवकुटी
नम्रैरेव तस्यैवादनात् कर्तव्यानि । दशाना भूतमाणा । तेभ्योऽपि
सर्वेषां वत् । एतेनैव "वा आख्याता" इत्यभिधानमुत्तर मन्त्र
प्रतीता उत्तरा देवताः । ताभ्यो दस पर्णानि तन्नेन मन्त्रेण देवस्वै-
वोदनात् ॥ ४ ॥

उत्तरैरुदनात्

उत्तरेण यद्वा 'स्वमित्तन न' पूर्वमुत्त' इत्यनेन आष्टिमात्रात् (१)भो
पतिष्ठते । इव च यथावाह सिद्धकृताभ्यन्तरम् । ततो लेपयोरित्यादित
मन्त्रोपस्थापि, 'परिवेचमाना रुद्रा पर्यदात्म' इति भाष्यकारवचनात् ।

केचित् उपस्थानार्थ (२)मन्त्रोपस्थापिभिः ।

ततो यथास्वमोदनेभ्य वत् पक्षिण्यु कर्षेणवदाय तानि पक्षैरपि
वीदनस्तद्विधानि पर्णानुचरै 'वृद्धपोपस्थ' इत्यादिभिर्मन्त्रादिदेवातीति
सामान्येन प्रवाच विधित्वाष्ट एवम मन्त्रेण है है पर्ण इति । अथ है है
इत्येवदशवदति—दशोपस्थादिना । देवस्येष्टात्मन्य सेना देवेषु, ताभ्यो
दस पर्णानि दक्षिणार्था कृत्वा देवस्वैवोदनादवदाय ददाति । तथा एतेन
पर्णानुचराभ्यो देवसेनाभ्य । उत्तरमिदम् मन्त्रे "वा आख्याता वाख्या-
त्वाता" इति वृद्धवृत्तवदन्ता उत्तरा देवसेनाः ॥ ५ ॥

• पूर्ववदुत्तरैः ॥ ५ ॥

यथाश्रुतम्

पूर्वपक्षेतिमन्त्रे. 'हारापोपस्पृश' इत्यादिभिर्दक्षिणोत्तरकुट्योर्मन्त्रे च स्वेभ्य
पूर्वपक्षेकेन हे हे इत्यर्थे । अत्र हारापो देव हारपाल । हारपी इषी
च हारपाला । आचार्यसिरोऽपि देव्या अनुचरा । निर्विजयति अजयन्तस्यामि
शानम् । तेभ्यो यथा स्वमाद्वैरुतत्र तत्र दानम् ॥ ५ ॥

नामवेदकम्

पूर्व यथा 'श्रुतपोपस्पृश' इत्यादिभिर्दक्षिणोत्तरकुट्योर्मन्त्रे च स्वेभ्य
पूर्वपक्षेभ्यः ॥ हे हे पर्वे प्रतिमन्त्रं दत्ते, एव अग्रे 'हारापोपस्पृश' इत्या
दिभिश्चतुर्भिर्दद्यात् ॥

अथ प्रयोगः—परिपेचनान्ते कृते 'श्रुतपोपस्पृश' इति दक्षिणस्याम् ।
'श्रुतपोपस्पृशे'त्युत्तरस्याम् । 'घोषिष.' इति मध्ये । ततश्च 'इवाप्तिष.'
इति दक्षिणस्याम् । 'विचिन्वन्त' इत्युत्तरस्याम् । 'मनुवन्त.' इति म
ध्ये । ततः 'समश्नन्त' इति दक्षिणस्याम् । एतन्मन्त्रं हे हे पर्वे । ततो
दक्षिणस्यामेव 'देवसेना' इति दश वर्णानि । तथैव 'या आचराता'
इति दश वर्णानि । तस्यामेव ततः पुनरापि तथैव 'हारापोपस्पृश' इति
हे पर्वे । 'हारापि' इत्युत्तरस्याम् । 'अन्वासारिष' इति मध्ये हे । 'निष
क्षिन्' इति दक्षिणस्यां ॥ इति ।

अत्र यद्यपि केचन मन्त्रा अव्यक्तलिङ्गका बहुवचनलिङ्गकाश्च, तथा
पौशानसीदुपीजयन्ता एव द्रवता । अत्रापि च 'श्रुति' 'हारपि' 'निष
क्षिन्' इति मन्त्रलिङ्गदर्शनम् । 'दश देवसेनाभ्यो वशोत्तराभ्यः, इत्यत्र
तु सूत्रकारवचनादेवस्वेष्टाश्वस्य सेना देवसेना एव देवताः । समकारा
म्यदीभूतस्य च वृषभृत्यादेः पूजापि पितृस्वाम्यादिपूजेन, पुत्रादिपूजायां
सत्यां पित्रादेरुद्देव्यैव पूजित इति मानसप्रत्यक्षोदयात् । अत एव च (१)
जातेष्टेस्सर्वास्तथाधिकारत्वम् । तस्मादिह देवस्यैवनादेवसेनाभ्यो दान
न विद्वध्यते ।

केचित्—मानवार्थिक्य एव वेदता । नेन श्रुतेति वेदाय, 'रुद्र अन्तु
वै वास्तोष्मिनि.' (तै सं ३-४-१०) इति श्रुतेः । 'श्रुतपी'नि देव्यै । 'घोषिष'

१. "नैतान्तर इत्यत्रस्यापि विहितं पुनः कर्तव्यं" (वेद ५-१-५) इत्यनेन आदिताते पुनः
नवे विधेय कर्तव्यतया विहितेति शङ्का । तस्यापि "परिपेचनं यत्र एतादृशे विहिते पूत एव
(५) वेदमन्त्राद इतिदानीं यजुषाव अस्मिन् इत्यत्रादौचितं पुनस्तत्पुनरादिरुक्तं सत्यम् । एव न
विदुः कर्तव्यं फलान्तिमि पुनस्तत्पुनरादौचित्येन पुन इत्यप्यभिप्रायस्येत्यत्र, वेदेन न
विदुस्तथाधिकारस्येति दत्तं ।

प ७, स २०] अनाकुन्वातात्पर्यदर्शनाभ्यां सहितम् । २४३

इति तु पञ्चमिर्वैकस्यानुचरेभ्यः सर्वमेवेभ्यः । आहवत्यायवीथेः (१) म्यहृत्वा
त् । ततो 'विषमेना' इति इत्याभ्यां देवमेनाभ्यः । 'ह्यारापे'ति देवस्य ह्यार-
पालाय । 'ह्यारापी'ति देवस्य ह्यारपालाये । 'अभ्यासारण' इति देव्या
यानुचरेभ्यः । 'निषाद्विद्' इति जपन्त्याय, तस्याप्यावाहितस्य बलिना
माभ्यासादिति ॥ ६ ॥

आदनपिण्डं संवृत्य पर्णपुटेऽवधायोत्तरेण यजुषा
वृक्ष आसजति ॥ ७ ॥

अनाकुन्वा

अथ तस्मैवौदनात् किं इत्याभ्यां इत्याभ्यां यजुष रट् कृत्वा पर्णे
सम्युक्ते कृते पुंउत्तराय न शिष्ये कृत्वात्तराय यजुषा 'नमो निषाद्विज्ज
(पुथिमते, इत्यनेन वृक्ष आसजति अवलम्बयति ॥ ६ ॥

अथपचर्षभम्

अथ होमवलिधोवेभ्यः विभ्य आदनेभ्य उपादाय सिग् सचर्षवति
सुरट् करोति । देवानां प्रतिपत्तयेभ्यः ।

केचित्तु—अयमनस्योदनादिति ।

ततस्त पिण्डं पर्णपुटेऽवधायोत्तरेण यजुष 'नमो निषाद्विज्ज इपुथिमते'
इत्येतावन्तैव मन्त्रसमाधायगतेन एव कस्मिन्निदमपति शिष्ये कृत्वा
बलम्बयति ॥ ७ ॥

अथ रुद्रान् जपेत् ॥ ८ ॥

अनाकुन्वा

अथ अस्मिन्काले यजु "नमस्ते रुद्र मन्त्रे" इत्यादीनेकदशानुवाकान्
जपेत् । अतरेव देवमुपसिद्धेनत्यर्थः । (तत्रोक्तमस्यानुवाकस्यादिनां दश
सृष्टु निषां सहस्रयाजने' इत्यनुपठ । अमनस्यो मन्त्राः 'नमो रुद्रेभ्यो
ये पुथिभ्यां देवामन्नमिषव' 'नमो रुद्रेभ्यो वेऽन्नरिते येर्षा यान' 'नमो
वरेभ्यो ये द्विषि येर्षा चर्षमिषवस्तेभ्य' इत्यादि सर्वानुपठ ॥ ७ ॥)

अथपचर्षभम्

अथस्मिन्काले । अग्रे तु—अथ वृक्षमसीप इति ।

रुद्रान् 'नमस्ते रुद्र मन्त्रे' (तै अं ४-५ १) इत्येकादशानुवाकान्
जपेत् चातुस्स्वर्धेन नथोनमानुवाके 'जस्मिन् मरुति' इत्यादिपञ्चमु

१ 'आदिनां पौनराज्येनैकस्मिन्मन्त्रानुवाकानां वसतिरेव तदा यज' (भाष्य पृ १-५-३५) इति
मतान्तरपक्षे हेतुवर्तीत्यं केलेनार्थः यजुषा मन्त्रपुत्रस्यवति यत् ।

(१) यजुषा रुद्रानामस्तौ काले—४ व पुनस्तौ रुद्राणामस्तौ पठित ।

‘तेषां सहस्रयोजने’ (तै.सं ४-५-११.) इत्याद्यनुषङ्गः । तथा ‘नमो रुद्रे-
भ्यो ये पूषिभ्यो येषामग्निरग्न्यस्तेभ्य’ ‘नमो रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षे येषां
घात इषवस्तेभ्य’ ‘नमो रुद्रेभ्यो ये विवि येषां वर्षमिवयस्तेभ्यो इश
प्राचीर्दिश वक्षिणा’ इत्याद्यनुषङ्गः ॥ ८ ॥

• प्रथमोत्तमौ वा ॥ ९ ॥

अनाहुता

अथ वा प्रथमोत्तमाभ्यामेवानुवाकाभ्यामुपस्थानं कर्तव्यम् ॥ ८ ॥

तत्पददर्शनम्

अथ वा(१) रुद्राणां अभ्येताग्नेवानुवाकी ज्ञेयत् ॥ ९ ॥

अथ प्रधानहोमकाल एव यत्कर्तव्यं तदाह—

अभित एनमग्निं गास्स्थापयति ययै-

ना धूमः प्राप्नुयात् ॥ १० ॥

अनाहुता

एनं हूयमानमग्निमभितो वा आरवीणां यथा स्थापयति त्वापजे
एनं वा पूनं प्रत्युषत् । अनुवागे समीप इत्यर्थः । प्रधानहोमकाले
च* तदर्थमेवैतमित्युक्तं एनं हूयमानमग्निमिति ॥ ९ ॥

तत्पददर्शनम्

एनं होमार्थमभितो होमाग्नेरसमीप इत्यर्थः । वा स्वकीयात्स्वान-
यत्प्राप्तं, यथैव गां होमभूमिं प्रत्युषत् ।

केचित्—गोशान्स्वर्गमपीदं कर्मैतन्नैतत् प्रापकमिति ॥ १० ॥

तां गन्धर्वर्मश्रुमुष्टेनाऽबोक्षति वृषाणमेवाग्रे ॥ ११ ॥

अनाहुता

तां गन्धर्वैस्सुरमित्राणादिभिर्योषति दर्मपुष्टिना, न हस्तेन । गुरु-
मुष्टिं प्रमुष्टिं शान्दस उकारलोपः । सप्तजन दर्ममुष्टिनेत्यर्थः । तत्र होम-
कालवक्तव्यं बोक्षन् तस्मिन् काले ॥ १० ॥

एवम् वृषमं तमेवमेव बोक्षति । यद्यप्यसाधुवक्तव्ये न तिष्ठेत् तथापि
अङ्गत्वात् तदर्थैवावोक्तम् । अग्रे तदर्थं एव कालः ॥ ११ ॥

तत्पददर्शनम्

तां गन्धर्वैश्चान्दनादिना मुष्टिः । दर्मश्रुष्टिना दर्मोणां गुरुमुष्टिर्दर्मश्रु-

* दर्मश्रुष्टिः तस्मात्तस्मादि दर्मश्रुष्टिः यथैवैतत् क क म म, पुनश्चैव इत्येतन्ते ।

प.७, सं. २०.] अनाहुतात्पर्यदर्शनाभ्या सहितम् । २४५

मुष्टिः । उकारलोपश्चान्दसः सधसो दहमुष्टित्यर्थः । तेन बोधयति ।
तत्र विशेष — दधसः, दधसमनाऽन्यथा । एषकारात्तद्विज्ञापोऽप्यत्र
ऽन्या का चिद्वीर्णावोऽप्यने । ततो गोचराय वा प्रस्थापयान् ॥ ११ ॥

गवां मर्गेऽनमनौ क्षेत्रस्य पतिं यजते ॥ १२ ॥

अनाहुता

अथ क्षेत्रपत्यस्थापलीपाकस्य विधिः — नो मागे छान्दसो इत्यर्थः ।
अमनो भूमावेश । गवामवयन्सुन्तीनां कस्याश्चित् गो पतिं यामनिधानात्
अग्नीं प्राप्ते प्रलियेधः ॥ १२ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

तत्र प्रविशतामां यत्र नो मागे । छान्दसो इत्यर्थः । अमनो भूमावेश
क्षेत्रस्य पतिं यजते ॥ १२ ॥

ईशानवदावाहनम् ॥ १३ ॥

अनाहुता

तस्य क्षेत्रपतेरावाहन ईशाना कर्तव्यम् । 'आ त्वा वदन्तु' इत्यन्य-
क्षेत्रार्थः । ईशानावाहोऽपि तस्य पर्यायनाम इत्यस्यम् ॥ १३ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

क्षेत्रस्य पतेरावाहनमीशानात्, 'आ त्वा वदन्तु' इत्येत्येत्यर्थः । १३ ॥

चतुर्षु सप्तसु वा पर्णेषु नामादेशं दधाति ॥ १४ ॥

अनाहुता

आवाहार्थं दत्त्वा गन्धादिभिरभ्यर्च्य स्थालीपाकमासाद्यभिचार्यं
चत्वारि सप्त वा पर्णानि क्षेत्रस्य समीपे कृत्वा तेषु गवसाः (१) नामादि-
होमनिर्णयं दधाति स्थालीपाकान् । तत्र पूर्वेषु पर्णदानमन्त्रेषु स्वाहा
कारान्तत्वानियमात् इहापि क्षेत्रस्य पतये स्वाहेति पर्यायानम् । यत्र वशा-
स्य यागः ॥ १४ ॥

तत्पर्यदर्शनम् ।

चत्वारि सप्त वा पर्णानि भूमौ स्थापयित्वा तेषु क्षेत्रस्यात् स्थाली-
पाकादौदनमादाय अभ्यर्च्य नाम चतुर्ध्वन्यमादिद्वयं 'क्षेत्रस्य पतये
त्वां ददामि, इति (२) दधाति । 'दुषाम् धारचापोऽव्ययं' इति स्मृत्यात् ।

केचित्तु—क्षेत्रस्य पतये स्वाहेति दधानि । पूर्वेषु चतिमन्त्रेषु स्वा-
हाकारस्य दृष्टावर्ति ।

अथ तु न(१) सहीदनानि पर्णानि देयानि, पर्णेभ्योऽपि सप्तमीनि-
र्देशात् ॥ १४ ॥

क्षिप्रं यजेत पाको देवः ॥ १५ ॥

अनाकुल

पाके बालस्तद्वत् नमनशीलोऽयं देवः तस्माच्छीघ्रं यजेतेत्यर्थः ॥ १५ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

अथ सौदनद्वानात्मको यागः क्षिप्रमावाहनात्मन्तरमुदकमेव प्रदाय
कर्तव्यः । गन्धादिप्रदत्तं तु यागोत्तरकालमेव, यत्तु यत्तु देवः । य-
त्तुक्तं भवति—सन्निध्यदर्शनात्पात्तु क्षेत्रस्य पते शीघ्रमेव बलिर्देव इति ।

केचित्—पाकः बालः बालवद्गमनशीलः । तथा गन्धादि दत्त्वा
यापि बलिर्भवति ॥ १५ ॥

उत्तराभ्यामुपनिष्ठने ॥ १६ ॥

अनाकुल

उत्तराभ्यां क्षेत्रस्य पतिना वयमिति ज्ञाभ्याम् ॥ १६ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

क्षेत्रस्य पतिना वयम् इति ज्ञाभ्यामुपनिष्ठानुपनिष्ठने ॥ १६ ॥

'धोदनापिबद्ध्य सद्भूय' इत्यादिना होमबलिहोचनानां प्रतिपत्तिरुक्ता ।
इदानीमीशान्स्वालीपाकक्षेत्रस्य प्रतिपत्तिमाह—

स्थालीपाकं ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥ १७ ॥

अनाकुल

क्षेत्रे सर्पिष्पतां इति पार्वणातिदेशेनैव सिद्धे बहुत्वविधानार्थं
वचनम् ॥ १७ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

अथ च ब्राह्मणप्रतिपत्त्यनुवादो ब्राह्मणबहुत्व विधानम्, सर्पिष्पत्त्यं
निवर्तयितुं वा ॥ १७ ॥

क्षेत्रपत्यस्य प्रतिपत्तिमाह—

क्षेत्रपत्यं प्राश्नन्ति ये सनाभयो भवन्ति ॥ १८ ॥

अनाकुल

सनाभयस्समानयोनयोऽपि पुत्रा पात्रा ज्ञातरन्ति । सनाभय इत्येव सिद्धे

५७, स. २०] अनाकुलात्पर्यदर्शनाभ्यां सद्वितम् । २४७

ये भवन्ति इति वचनं दीर्घादीनामपि सम्बन्धितं प्रतिगृह्यते ॥ १८ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

समाप्तसप्तमिष्टा ॥ १८ ॥

यथा वैशां कुलधर्मस्त्वात् ॥ १९ ॥

इत्थापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने विशः खण्डः ॥

समाप्तसप्तमश्च पटलः ॥

अनाकुल

एष यजमानकुलज्ञानात् यथा कुलं तथा वा प्राशनम्-यदि पुत्राणामेव, तथा प्राशनम् । अथ सर्वेषां स्वकुलज्ञानात्, तथा प्राशनम् । अथ स्वस्त्रीयादीनामपि, तथा प्राशनमिति ॥ १९ ॥

इत्यनाकुलायां इत्युक्तमिधमेव रचितं गृह्यप्रश्ने विशः खण्डः ॥

सप्तमश्च पटलः ॥

तत्पर्यदर्शनम्

तत्पर्यदर्शनम्

यदेवामनुष्ठानात् अस्तपिष्टकर्मप्रशस्नमपि कुलपर्यदर्शितं तथा वा स्यात् ॥ १९ ॥

सप्तमे पटलेऽप्येष कर्म व्याख्यातारण ।

श्रीमान्मुदर्शनायैव गृह्यतात्पर्यदर्शनम् ॥ १ ॥

अथानुक्तं दृष्टकं वा यत्रमादादिहेतुकम् ।

वेदमार्गानुवर्तिनश्च (१) चतुष्टयस्य मर्माणिनिः ॥ २ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने विशः खण्डः ॥

समाप्तसप्तमश्च पटलः ॥

अथाष्टमः पटलः ॥

एकविंशः खण्डः ॥

पुनरपि पाकवहान्तरं पुरुषत्रयसम्यग्दानक तादृशानामष्टकादीनां
प्रकृतिभूत मासिभाद्रसप्तिक पित्र्य कर्मोपदिश्यते—

मासिभाद्रस्यापरपक्षे यथोपदेशं कालाः ॥ १ ॥

व्याख्या

मासिभाद्र नाम पित्र्य कर्म मासि मासि कर्मण्यम् । तत्र
येऽपरपक्षे कालविशेषा सामवाचारिकेऽप्युपदिष्टा “प्रपक्षेऽहनि
क्रियमाणे (आप य २-१६-७) इत्यादयः अपरपक्षस्यापराहः
श्रेया” (आप भी २-१६-४) निमित्तं ते सर्वे व्योमदेश यथा तथोप-
दिष्टा तथैव मासि मासि प्रत्येतव्या । यद्यपि ते विशेषा- तस्मादेव क-
चनात् सिद्धा तथापि तस्य कर्मणः प्रयोगविधानमित्ति उत्तरं कियत्
इति ज्ञापनार्थमिदं वचनम् । अन्यथा ज्ञाप्येन शुचीद् मन्वन्त- इत्या-
दि कस्मिन् कर्मणि विधीयते इति । एवं तर्हि मासिभाद्रस्यानन्वेषाधि-
कारार्थमस्तु । तस्मादिदमस्य प्रयोजनम्—मासपरिमाणमनन्वेषापर-
पक्षपक्षेन वर्षकाला यथोपदेश यथा स्युरिति । तेन पूर्वस्मिन् पक्षे पक्ष-
द्वयामकृतभाद्रस्यापरस्मिन् पक्षे प्रथमादिषु सर्वासु तिथिषु क्रिया
भवति तत्तत्कालस्य ॥ १ ॥

तत्पर्वदेशम्

मासिभाद्रस्य मासे मासे अह्ना कर्मण्यस्य । अपरपक्षे कृष्णपक्षे ।
यथोपदेश “सर्वेष्वेवापरपक्षस्याहमस्तु क्रियमाणे पितृन् श्रियाति । कर्तुमस्तु
कालामिति यमात् फलविशेषः” (आप य २-१६-७) इत्यादिपर्वशा-
स्त्रसिद्धोपदेशानुसारं काला भवन्ति । “अपरपक्षे यथोपदेश कालाः
इति पुनर्वचनस्य प्रयोजनं “अपरपक्षे पित्र्याणि” (आप य. १-७)
इत्यशोकम् ।

केचित्—यस्यां तिथौ प्रथममुपक्रमस्तत्त्वमेवोत्तरे प्रयोग इति
नियमो नास्ति; किन्तु (१)पूर्वेऽपि मासे अपरपक्ष एव यथोपदेश ति-
व्यन्तरेऽपि नित्यः काम्यस्य प्रयोग इति ॥ १ ॥

शुचीन् मन्त्रवतो योनिगोत्रमन्त्रासम्बन्धानयुग्मौस्त्व- वराननर्थावैक्षा भोजयेत् ॥ २ ॥

अथकुल

शुचीन् शुद्धान् मन्त्रवत्, शुताभ्यवनसम्प्राप्तान् 'शुचीन् मन्त्रवतस्सर्वकृत्येषु भोजयेत्' (आष घ २-१५-५) इत्येव सिद्धं पुनर्पन्नमवाधरार्थम् । ब्राह्मणान् योनिस्त्वन्धा इव शुग्मानुल्लादयः, योवस्त्वन्धा सप्ताननोधा कन्वस्त्वन्धा 'कृत्विगात्त्रायान्तेर्वास्तिनश्च । शुक्लान्धा तु वरेवासिन्ति वक्ष्यन्ति । अनुम्ना-
न्ति पुनर्मन्त्रित्येवार्थम् । अन्तरास्ति एकमन्त्रित्यर्थम् । "मन्त्रवैक सर्वेषाम् । काममनाये" । (आष घ सू ४ ७-३) इत्याद्यल्लायनः । (१) अनासे ब्राम्हणाश्च शुर्मिर्क्ष वा कुले एकमपि भोजयदित्यत्र । यद्यपि स्त्रीभ्याऽपि विष्कृद्दानं दृश्यते तथापि ब्राह्मणभोजनमिह ताभ्यां न भवति । होमाभिर्मर्शकयो रदर्शनात् । विप्रनिषेधाच्च कुम्भवचनस्य । तस्मान् विप्रविताग्रहप्रतिष्ठा महेभ्य एव विप्र्यो ब्राह्मणभोजनम् । एकैकस्मै त्रयाः पञ्च वा, कृत्पान्तरे धर्मशास्त्रेषु च दर्शयान् । विप्र्यभ्यो देवेभ्यो ब्राह्मणभोजनं शुम्भमवयवा ।
"मानामहानामन्त्रव तन्ध वा वैभ्योर्वैक" (वा स्मृ १-५२८) इति पाठवत्त्वम् ॥ २ ॥

नात्यर्थवर्धनम्

शुक्तिस्वादिशुनशुद्धान् ब्राह्मणान्, अनन्येव प्रयुक्कारादिदृष्ट्य भोजयान्वेक्षा, भोजयेदिति वाक्यार्थः । यदर्थस्तु—शुनो ब्राह्मण का-
वशुद्धानः । न च वाक्य धर्मशास्त्रे 'शुचीन् मन्त्रवतस्सर्वकृत्येषु भोज-
येत्' (आष घ २-१५-५) इति सर्वार्थमुक्तत्वादिव पुनश्शुचात्त्ववच-
नमनर्थकमिति, यतोऽप्यपिद्यावपि शुचीनिच भोजयेत्, तद्भावे पर-
क्रियालोपो, न त्वशुचीनित्येव शुक्तिस्वादगर्थम् । अत्रत्य मन्त्रब्राह्मण-
वत्ता योनिगोत्रमन्त्रासम्बन्धान्यत्र 'अन्त्रात्परं धूपमावाः श्रप्यकमाभिसम्बन्ध-
त' इति न्धायेन, योन्या असम्बन्धा, वाय्वासासम्बन्धाः, मन्त्रासासम्-
न्धा, इत्यर्थो भवति । तत्र योनिस्त्वन्धा इव शुग्मानुल्लादयः । गोत्रसम्बन्धा एकगोत्रास्त्वपिष्ठादयः । मन्त्रसम्बन्धाः पाज्यवाज्यका-
प्येज्यवापयितार । वस्तु धर्मशास्त्रे 'मन्त्रान्तिसास्यसम्बन्धान्'
(आष घ २-१६-४) इति मन्त्रसम्बन्धान्वातिरेकधान्तेषाम्यसम्बन्धानि

१. "आष मन्त्रवैकान्, वाकुलान् विप्रनामपादम य ज्ञेयं ति वक्ष्यम् । तस्मिन्नेषु सर्वेषु पश्यन् काम वचनमेव योर्वैक इति यास्कपाठः"

शुक्तं तदङ्गाभ्येतुञ्जोत्तुल्यमन्त्रसम्बन्धनिषेधमिष्टायम् ।

मनु-सामवाचारिकेभ्यश्च ब्राह्मणानां मन्त्रवत्य गोनिगोत्रमन्त्रासम्बन्धस्य च सिद्धम्, तदिह किमर्थं पुनरुक्तम् ? उच्यते—निरये मासिभाद्रे गृह्योक्तगुणानपि भोजयेत् (१) नावश्यं धर्मोक्तान् ब्रह्मविदाऽन्तेषां स्वसम्बन्धानिषेधमर्थम् मनुष्या विषयमङ्गुष्ठाका । अथवा विन्वमवरसङ्ख्या देवां ते अवरः । अतश्च पितृपितामहपितामहविषयम् । ततश्च पित्रादीनां वयाणां प्रत्येकं बीजं पञ्च वाः (२) न पुनस्तज्ञादीन्,

ह्यौ देवे पितृकार्ये यन्नेकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्वरे ॥ (न स्मृ ३-१३५)

इति मनुवचनात् ।

कन्वस्मिन् मनुवचने 'पितृकार्ये बीजं' इत्युक्त्वा 'न प्रसज्येत विस्वरे' इत्युक्तं, तत्किमिति 'पञ्च वा' इत्युक्तम् ? उच्यते—अयुग्मांश्च वरानिति सूत्रवचनात् । अथ तर्हि 'एकैकमुभयत्र वा' इति विवक्षितः । न, तस्याहु कल्पनात् । अत्र यद्यपि मावादिभ्यः वृषणेषु विण्डुद्वन्द्वदर्शनं, तथापि तासां वृषग्रन्थान्भोजनं न भवति, हेमाश्वमर्शनयोः वृषकषादर्शनात्, पितृमातृव्याह्वयसङ्ख्यासङ्कलनसम्पत्पुमन्त्रविरोधान्, आचाराभावाच्च । अपि च—

(३) भद्रकास्तु च वृद्धा च यथाया च मूत्रेऽहनि ।

मातृव्याह्वं वृषकक्षुर्यादन्वत्र पतिना सह ।

इति मनुवचनादृष्टकर्तृभ्यांऽप्यत्र मासिभाद्रादौ वृषकषामात्रस्वष्ट्रपवावगम्यते । इह च सुत्रकारमात्र्यकाराभ्यामनुक्तमपि विद्वेदेवार्थं शुभमाना भोजनं कतव्यम् 'ह्यौ देवे' इति मनुवाङ्मन्त्रकषाभ्यामुक्तत्वात्,

विशावा राज्ञसा वक्षा भृता नानाविधास्तथा ।

विमलुप्यन्ति सङ्ख्या आत्यमारक्ष्यजितम् ।

तत्पालनाय विहिता विदेदेवः सवयम्भुवा ॥

एवादि सामश्लेषवचनात्, अस्मिन्निर्दिष्टाचारात् । यद्वा त्वेक एव ब्राह्मणो लभ्यते, तदा तं पित्राद्यर्थमेव भोजयेत्, प्रधानत्वात् । अङ्गभूतस्य तु वैश्वदेवस्य —

यद्येकं भोजयेत्पूजयेद् देव तत्र कथं भवेत् ।

अथ पात्रे समुत्पूज्य सर्वैश्च प्रकृतस्य च ।

प.ट.,सं.२१] अनाकुलतात्पर्यदर्शनाभ्यां सहितम् । २६१

देवतायतने कृत्वा तत्र भ्रातृ प्रकल्पयेत् ।

मास्येवर्षा नक्षत्रं तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ॥ (व. ११-३०, ३१)

इति वसिष्ठोक्तविधितानुष्ठानम् ।

ननु च—

मातामहतामस्येव तस्य वा वैश्वदैविकम् । (वा. स्मृ. १-२२८),

तथा—

मातामहतामस्येव भ्रातृ कुर्याद्विशुद्धम् ।

मन्त्रोद्देव यथान्वाय शेष मन्त्रविपरिजितम् ॥ (वि. स्मृ. ७५)

तथैव—

पृथक्कृतानामहतां च वैश्वदेवमन्त्रिवनम् ।

कुर्यात् भक्तिसम्पन्न तस्य वा वैश्वदैविकम् (वि. पु. ३-१५-१६)

इति याज्ञवल्क्यविष्णुस्मृत्या विष्णुपुराणे च विधिदर्शनात् मातामहभ्रातृमपि नियमव्यवस्थने । तस्मिन्नेति सूत्रकारभाष्यकारी न सूतः ?

उच्यते—नैव तत्रापि स्मृ.श्रुतत्वेन तदपवादसर्वस्यैव जीवतो द्विज-स्वावश्यं मातामहभ्रातृमात्रं नियमेन कर्तव्यमिति निर्धारितम् । कृते मन्त्रबुधः, अकरणं न प्रत्यवाय इति । कस्य तर्हि नियमेन कर्तव्यमिति विधिरिति चेत्, व. पुत्रिकाठनाया नामुदाशिवसाहोदयाया वा पुत्रौ मातामेहेन सह मातृसहापेक्षया कर्तव्ये, तस्य मातामहभ्रातृ नियमव्यवकरणे च प्रत्यवायः । मासिभ्रातृ तु मातुः पृथक् भ्रातृनामाहतामाहभ्रातृश्राद्धाणिषोडशतः । अथ वा यो दक्षिणऽपुत्रस्य मातामहस्या शिखार्यहारी तस्यैवभ्रातृ श्रियतम् । यथाह लंकाश्लि.—

भ्रातृ मातामहता च अवश्यं घनहार्णिषा ।

दोहित्रेण विधिकेन कर्तव्यं विधिवत्सदा ।

इति । इमेवार्थं भातृविरण्यात्—

‘यस्मिन् पक्षे अपुत्रो मातामहः, पुत्रिकासुतस्याश्विनद्वयहारी, तस्मिन् पक्षे तस्य पिण्डदाननियमः’ इत्यादिसा सम्भवः । मातामहभ्रातृ प्रयोगश्च स्मृत्यन्तरेभ्यां न्यायतश्च अत्यन्तः । तस्मात् सर्वस्य दोहित्रस्य विध्यवत् कर्तव्यमेवेति नियमान्वायसूत्रकारभाष्यकारी न सूतः ॥ २ ॥

● अन्नस्योत्तराभिर्जुहोति ॥ ३ ॥

अनाहुता

अतस्त्वमि 'यन्मे माते' स्यादिभिः स्त्रीलिङ्गनिर्देशादग्निस्तत्त्वमि. अन्नस्यै-
कदेशं जुहोति । ब्राह्मणमाजनावर्धे कार्यतादन्नादुत्पृष्टस्य जुहोतीत्यर्थः ।
तत्र 'अमुष्मा' इत्यस्य स्थाने आदिको ह्रस्वो पितुर्नामनिर्देशः । मध्यमयो-
पितामहस्य । अन्त्ययो प्रपितामहस्य । 'अदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन्
विण्डे द्वौ द्वावुपलभ्ये' (आप. श्रौ. १-२७) इति न्यायेन द्विपितुर्द्वयोः कव-
लक्षणम्-अमुष्मा अमुष्मा इति । अन्ते स्वाहाकारः । केचिद् 'पितरौ
वृजता' मिसूद कुर्वन्ति । (कार्त्तिकस्य कुर्वन्ति वा) एतेन पितामहप्रपिता-
महौ व्याख्याता । यथा 'स्वाहा पित्र' इत्यत्रापि केचिद्गृह कुर्वन्ति । अपरे
न-पितृत्वमत्र विवक्षित एकत्वमविवक्षितमिति । कांचत् मातामहा
नामपूरेण होम कुर्वन्ति-यन्मे मातामही, यन्मे मातु पितामही, यन्मे
मातु-प्रपितामही, यन्मे रेतो मातामहा वृद्धा इत्यादि ॥ ३ ॥

अन्येरेतन्म

अनाहुताभ्येन ब्राह्मणमाजनावर्धमन्न । वयश्चित्तम्, यच्छा चापादाना
पादेयमात्र । तेनादमर्थे-ब्राह्मणमाजनावर्धस्तर्धेस्माद्द्विविधजातादोद्-
नापूपावेर्होमार्धमेकस्मिन्पात्रे सहोद्भूत्य, तस्मात्तु पार्थिवयद्वदानधर्मणा-
वदापोतणभिः 'यन्मे माता' इत्यादिभिस्तत्त्वमि प्रपूज्य प्रधानाहुतीर्तुं
होति । न तु बहुमन्त्रक पक्षो होमः, 'एतद्वा विपरीतम्' (आप. सू. २१-५)
इति बहुवचनिकात् । सिद्धं च 'एतद्वा' इति सूत्रव्याख्यानं व्यक्तं भविष्यति ।
अत्र प्रथमद्वितीययोर्मन्त्रपरिमुष्मा इत्यस्य स्थाने विष्णुशर्मण इति
चतुर्थो पितुर्नाममहस्यम् । एव तुतीयचतुर्थयोः पितामहस्यः पञ्चमय
ह्रस्वो प्रपितामहस्य । सप्तमे एव दशम्यद्वितीयाद्यास्तु नामग्रहणम् ।
अनूहध्याय द्विपित्रादिकस्यापि, 'तस्मादन्नं नाहेन्' (धार्त्त. श्रौ.) इति
ऋग्वृत्प्रतिषेधभूतेन, 'न प्रकृतावृहो विद्यते' (आप. प. ३-५०) इति
प्रकृतावृहनिषेधाच्च । तस्मात् 'पिता वृद्धाम्' इत्यादिकवचनं (१) पित्रा
दिसामान्यपरम् । अत एव प्रकृती दशपूषमास्योऽरनेकपक्षीकस्यापि
'पक्षी सप्तधा' इत्येकवचनेनैव सम्मेल्य ।

ऊह इत्युपदेशः । प्रकृतावेव द्वादशाहे "अथ सुखातिवत्यालेखनः"
इत्युद्देशेनात् ।

'एव ते तत् मधुमात्' इत्यादिभ्येन एव न्यायः । जीवपित्रादिकस्तु
पित्रादेः पित्रादीनां त्रयानां सूतानां नामानि गृह्णाति । वस्तु प्रसीतपि
तृकोऽयं द्विप्रमाणपितामहस्स्यात्, स स्वपितुश्च तपितामहप्रपिताम-

होमोक्त नामानि पुङ्गीयात् । तथा मन्त्रेषु प्रतिबोधिभेदेऽपि पितृपिताम
हप्रपितामहशब्दात्तमेव प्रयोगः । ऊहपक्षे तु तत्तत्प्रतिबोधिभेदेषु
वेदः 'पितुः पिता वृद्धाभ' पितुः पितामहो वृद्धाभ' इत्यादिक प्रयोगः ।
न च जीवपितृवादिभिरूप मासिधादे नारसीत्याशङ्कनीयम्,

छियमाणे तु पितरि पूर्वपामेव निर्वपेत् ।

पूर्वेषु विषु दातव्य जीवेच्छेन्नित्यय यदि ॥ (म स्मृ ३-२२०)

इत्यादिचचनयातान् ।

मन्त्रेष्वपि मनुकमप्रमोतपितृवादिभिरूप नैव गृह्यते,

'मनुकमात्रेण प्रमोताना' नैव कार्यं सविच्छेदा ।

इति मनुकमनुवादा सविच्छेदीकरणनिषेधेन सविच्छेदीकृतविदुसम्भ
दात्तके ध्यात् तन्पुत्रादीना (१) सविकार्यमाणात् ।

नवम्,

पिता यस्य तु दूतस्त्वाजीवेच्छापि पितामहः ।

पितृसह नाम सङ्गीत्यै कानेकप्रपितामहम् ॥

पितामहो वा तच्छ्राद्ध भुञ्जीतैवप्रवर्धनम् ॥

(म स्मृ. ३ २५१, २५२)

इति मनुचचनेन मनुकमप्रमोतपितृवादिभिरूप आद्यावधानात् ।
ततश्च मनुकमाच्छेति निषेध पास्तिक इति निजवादावकारोऽपि वा
क्षिकोऽप्यगम्यते ॥ ३ ॥

आम्वाहुतीचरः ॥ ४ ॥

अनङ्गम्

वडाऽम्वाहुतीर्जुहोति-स्वाहा पितृ इत्याद्याः । तत्र 'स्वाहा' विश्वं
इति पुरस्तात् स्वाहाकामवाधाने स्वाहाकारः । अथाहु — मासिधादे
आत्मयामोक्त प्रधानकर्मतद्गुणमनीकरण विच्छेदश्च । तत्र जीवपितृभावा
क्रिया न भवति । 'यदि जीवपिता न दद्यात्' इति निषेधात् । आहामात्
कृत्वा चिरमेत् इत्ययमपि निषिद्ध भवान् । होमस्य आज्ञावाङ्मयात् पि
त्रापितृपक्षे तु होमस्य प्रधानत्वादिति । अन्त्ये तु येभ्य एव पिता दद्यात्
तेभ्य एव पुत्रोऽपीत्याहु ।

अपर आहु—कीर्ति आदे प्रधानादि-अग्नी करण योजन विच्छेदान्
मिति तेनाहोमात् कृत्वा चिरमेदित्यस्यापि विच्छेदस्य विषय इति ॥ ४ ॥

तत्पर्यवर्त्तनम्

यद्यमग्नहोमान् हुत्वा, अनन्तरमुक्ता 'स्वाहा पित्रे' इत्याद्याः श्रवणाय हुतं त्रैहोनि ॥ ४ ॥

एतद्वा विपरीतम् ॥ ५ ॥

तत्पर्यवर्त्तनम्

पूर्वास्मिन्नाज्याहुतयः उत्तराण्यदवाहुतय इत्यर्थः । अज्यास्तु यथा मन्तरमेव । प्रबोधः—पूर्वपुर्व्विर्वादनं साय मोजनानन्तर एव आह भविष्यतीति । तत आरभ्य व्रतचर्यां सर्वेषाम् । (यद्य तु ह्य- पूर्वेषु साय मोजनं न भवति । “यदवाह्यानुपवसेत् पितृदेवतवस्त्वा” इति लिङ्गादिति ।) अत्रापरेषु प्रातः द्वितीयं निवेदनम्—अथ क्रियत इति । अथाभ्यर्चनस्ततोऽपराह स्नाताम् कृतपयस्वीचाम् तन्नामन्वयते । पूर्वं विन्वेभ्यो देवेभ्यो वक्षो पवीती शुभान् ईं । चतुर्थे वा ‘मासि आहो विश्वेभ्यो देवेभ्य क्षण- कर्त्तव्य’ इति । ‘ओ तये’ति प्रतिवचनम् । ‘आमोस्तु मवा’तिरिति यथास्तनं प्रापणम् । ‘आमवातो’ति प्रतिवचनम् । देवेभ्यः प्रादमुक्ता ब्राह्मणाः प्राद्वृत्तेषु दमैः पु । पितृभ्य उददमुक्ता क्षिणुभ्युग्रेषु दक्षिणाग्रेषु युवान-पित्रे । वृद्धा वि-तानमहाय । वृद्धतमा अर्पितामहाय । एकैकस्य (१) वयम्भवो वा । शुची वेश दक्षिणाग्रवणे आह्वागारं सक्तः पतिश्रितमुदवाह्यार तस्य पूर्वोत्तरे देशे अग्निरीपासना । तस्या दक्षिणतः पितृद्वारार्थं स्थण्डिलम् । तस्य दक्षिणत उददमुक्ता विवर्त्ता वक्षो प्रादमुक्ता देवार्थाः । तस्मिन्नेव स्थण्डिले यथावकाशं विषु पार्श्वेषु विषुभ्य उदकान्यध्वानि दक्षिणावर्गानि तिलं वन्ति । देवेभ्य एकस्मिन्वयमिति । तानि पुष्पैरपकीर्य दमैः पु सादयित्वा दमैः प्रवृद्धाद्य आसनगतानां ब्राह्मणानां हस्तेषु स्वरस्मान्स्वस्मात् उदवायात् पादान्तरेणाप वादाय ‘विश्वे देवा इदं वांऽर्च्ये’ पितः इदं तऽर्च्ये, पितामह इदं तऽर्च्ये, अर्पितामह इदं तऽर्च्ये, इत्यध्वानि ददाति तूर्ण्यी वा । पुरस्तादुपरिष्ठाप्य शुद्धादकम् । ततो गन्धादिभिः वासोभिश्च द्विजानभ्य-र्च्य । ‘उद्भिन्नयतामसो न क्रियता’मित्यामन्वयते । ‘काममुद्भिन्नयतां काममसो न क्रियता’ इति प्रतिवचनम् । ततो ब्राह्मणार्थं न्यस्तनादवा हुद्दुःस्यापरेणाग्निं वर्द्धिषि प्रतिष्ठाप्याभिषार्थान्नकयसमाधानाद्याज्य आगान्ते बबोदश प्रथमाहुतीर्तुहोति ॥ ५ ॥

तत्पर्यवर्त्तनम्

यद्वा—विपरीतेष्वप्येति, ‘यन्मे माता’ इत्याद्या पूर्वास्मिन्नाज्याहुतयः, ‘स्वाहा पित्रे’ इत्याद्या उत्तराण्यदवाहुतय इति ॥ ५ ॥

सर्वमुत्तरैरभिसृजेत् ॥ ६ ॥

अनाहुतम्

एव प्रथमाहुतीहुत्वा सर्वविष्टान् हुत्वा जप्यादि प्रतिपद्यते । साङ्गे प्रथा
ते सर्वत्र प्राचीनार्थात्मम् । न जप्यादय अन्यम् । परिषेचनान्तं हुत्वा प्रणी
ताद्य अभिसृज्य तत्तत्सर्वमन्त्रं होम्य च समुत्तरैश्चाप्य हुतशप्य च तस्मिन्
उत्सृज्य तद्गौरीशिवभिः अभिसृज्य 'एष ते तत् सधुमाग्नि' त्येते । अथा
ऽहूतः 'एष ते मातामह सधुमाग्नि'वादि ॥ ६ ॥

तत्तत्सर्वमन्त्रं

अथ ब्राह्मणभोजनार्थं इतिप्रमदविष्य च सर्वमन्त्रं जपे 'एष ते
तत् सधुमाग्' इत्येतेष्वभिर्भवे अभिसृजेत् । एकपक्षेन सर्वपात्रिभ्यो-
नासमन्त्रे मन्त्रावृत्तिः , योर्ध्वपरतन्त्रमन्त्रावृत्तेष्वप्याह ॥ ६ ॥

दत्तज्ञान्वा प्रतिपूरयम् ॥ ७ ॥

अनाहुतम्

अथ वा भोजनवातेषु तत्तत्सर्वमन्त्रिणेष्वपि प्रतिपूर्य पूजयामि-
षेत् यथातिष्ठम् । तत्र यावन्तः विचर्य भोजयन्त तावास्तु प्रथमस्य
मन्त्रस्यावृत्तिः 'एषमुत्तरयो । तत्र वातेषु कलिभोजनप्रक्षेपात् ॥ ७ ॥

तत्तत्सर्वमन्त्रं

अथवा-विवाद्यर्थेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः प्रतिपूर्य भोजनवातेषु कलान्
प्रकटितान् भोजनवादायां द्वादशेन मन्त्रेण यथातिष्ठमभिसृजेत् ।
अथापि विवादिरेकैकस्य ब्राह्मणकृत्ये युगपदभिमर्शनासमन्त्रे च तत्
मन्त्रावृत्तिः ॥ ७ ॥

उत्तरेण यजुषोवत्प्रक्षेपित्वा ॥ ८ ॥

अनाहुतम्

उत्तरेण यजुषा 'पृथिवी ते पार्थमित्रेण ब्राह्मणे स्वर्गविधा
भोज्येदितं शेष' । तत्र च 'ब्राह्मणानां यजः, मिथः श्रेष्ठा' इति
यजुष्य दृश्यते तथापि प्रतिपूरय मन्त्रावृत्तिः (१) उपगमसम्पन्नम्, कस्माच्च

१. उत्तरेण यजुषा पृथिवी ते पार्थमित्रेण ब्राह्मणे स्वर्गविधा भोज्येदितं शेष । तत्र च 'ब्राह्मणानां यजः, मिथः श्रेष्ठा' इति यजुष्य दृश्यते तथापि प्रतिपूरय मन्त्रावृत्तिः (१) उपगमसम्पन्नम्, कस्माच्च

करणमन्त्रवचनम् । तत्र पूर्वं देवानामुपस्थर्षेण 'विद्दे देवानां' इत्यनपत्यं, मन्त्रान्तरे दर्शनात् । वैष्णव्योत्पत्तये । इदं विष्णुरित्यन्ते विष्णो हव्यं रक्षस्वेति । तथा विष्णोर्व्यवन्ते विष्णो कव्यं रक्षस्वेति । भुज्जगेषु परा-
कायतेति । रक्षोघ्नान् विज्यान् वैष्णव्यावन्त्याश्च पवित्रान् धर्म्यान् मन्त्रान् धर्मशास्त्रमितिहासपुराणांश्चाभिधावयति ।

तत्तत्कृतान् कान्वा मधुमतीं धावन्त अक्षकामीमवन्तेति च । अथ सूत्रावस्य चिकरति- 'ये अग्निवग्वा वेदाग्निव्या ये वा ज्ञाता कुन्ते मम । भूमौ दत्तेन पिण्डेन तुमा यान्तु वरां गति'मिति । अथानाम्नेषु पुनरपि दत्त्वा 'स्वदित'मिति विवर्यान् वाचयति 'रेवन्त' इति वेदवदेवाद्यान् । ततो यथाभक्त इक्षिणां दत्त्वा सर्वेभ्योऽन्नदोषेभ्यः पिण्डार्थं प्राज्ञानार्थं आंशुरूपेण शेषं निवेदयेत्-अन्नशेषे किं क्रियता इति । इदंस्तदोपभुज्य तामिति प्रतिवचनम् ।

'हातारो नोऽग्निवर्धन्ता'(१) वेदास्तन्मन्त्रिरेव न ।

अथा च नो मा उपयवान् बहुदेव च नोऽस्तु' ॥ इति प्रार्थयते ।

'हातारो नोऽग्निवर्धन्ता'मिदमृतेन प्रतिवचनम् । मुत्तमः प्रदक्षिणीकृत्य, दक्षिणाः । ओं स्वधेति पितृभ्यः । विद्देदेवाः प्रीयन्तामिति विद्देर्नां देवानाम् । तत्र सर्वकर्मणां वेदवदेवेषु पूर्वं प्रवृत्तिः । यस्यात् विष्णवे । नि सज्जेते विपरीतः । अग्निवर्धनादि यज्ञोपवीती प्राक्विपरीतेभ्यः, कस्यान्तरदर्शनात् ॥ ८ ॥

तत्तत्कृतान् ।

इतोप 'पृथिवी ते पात्रम्' इत्यनेन पट्टम्, बहुपानप्राविशेषान् ब्राह्मणान्, हस्ते गृहीत्वोत्सर्गयन्, नं भोजयेदिति शेषः । अत्र च मन्त्रे यद्यपि ब्राह्मणानामिति बहुवचनं तथापि युक्तपत् स्पष्टयितुमशक्यत्वात् प्रतिपुदय मन्त्रावृत्तिः, यथा—'वायवस्त्व' (तै स-१-१-१) इति मन्त्रः प्रतिवचनम् । यद्यपि नष्टं बहुवचनं प्रयोगसाधुत्वार्यं, एकस्य योगवचनप्रयोजनमेकव्यक्ताभिप्रायः वा ॥ ८ ॥

मुक्तवतोऽनुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्य द्वैधं दक्षिणाग्रान् दर्भान् संस्तीर्य तेषूत्तरैरपो दत्त्वात्तरैर्दक्षिणावर्गान् पिण्डान् दत्त्वा पूर्ववदुत्तरैरपो दत्त्वात्तरैरुपस्थापोत्तरपोदपात्रेण त्रिः प्रसव्यं परिपिच्य न्युज्य पात्राण्युत्तरं यजुरनवानं उप-

वराध्यमावर्तयित्वा प्रोक्ष्य पात्राणि ह्नुन्मभ्युदाहृत्य सर्वतः
स्समवदापोत्तरं यजुषा शेषस्य ग्रामवराध्यं प्रादनीयात् ॥ १॥

अनाकुल

ततस्तान् मुक्तोऽनुमन्य पर्यङ्गैश्च प्रत्यावृत्त प्राचीनावीली
पिण्डप्रदानवेद्ये चक्षुष्यमान् दर्शनं संस्तुष्यति इव द्वेषा द्वयो र्स्थान
शोरसमिधानित्यर्थः । तत्र पितृभ्यः पुरस्तात् स्तुष्यति, मातृभ्यः पश्चात् । तथा आम्बुखायन-कर्मण्येके द्वयोश्चक्षुषु वा, पूर्वास्तु पितृभ्यो
दद्यात्, अपरास्तु महीभ्यः (आश्व. सू. १-५-१, ३, ८) इति । 'दक्षिणाग्ने-
पिण्डेषु' (भाष. सू. १-३) इत्यस्य परिवस्तरणविषयत्वादिह दक्षिणाग्नीस्तु-
क्तम् । ननु तेन तेनैवमेव 'मातृपन्ता मम पितर' इत्यादिभिरपि क-
रानि । पूर्ववदिति व्यत्ययाद्यमन्त्रा अप्यनकुल्यन्ते । पिण्डं पूर्ववत् ददाति
पिण्डपितृव्ये चत् विण्डदानं तदित्यर्थः । तेन वीतुं काञ्चनात्तेष्वेवमादौ
विशेषा इहापि भवन्ति । तत्र पितृर्लङ्घं, पितृभ्यस्वीर्लघु, मातृलिङ्गैर्मा-
तृभ्यस्वीर्लघु ।

एवमथो दद्या तत ऊर्ध्वमेव 'एतत्ते ततासाविःवादिभिस्तेषु
दर्शनं तेषु दक्षिणाग्नौ पिण्डान् ददाति यथाविद्धं पितृभ्यश्च मातृभ्य-
श्च । अथाविद्वज् सर्वत्र नामग्रहणं यथाविद्धम् । अत्रापि पूर्ववदिवन्त्येव स
यन्मातृ तस्यैव जन्मास्यावाचीनयामिरित्यदि विधानमिहापि भवति ।
तेनैकपितृकस्थोऽह इति चेद्विमुक्तम् । 'यत्तद्वा ततो वतशर्मवत्पुत्रमोषी
वे च पुत्रामनु, 'एतद्वा पितामह' इत्यादि । एतद्वा मातरावसौ याश्च
पुत्रामनु' इत्यादिदक्षिणावयवमिति युक्त्येव-उभयेषां पिण्डानां पृथक्
दक्षिणापयोगता यथा स्वादिति । तेन पितृविण्डानां दक्षिणतो मातृवि-
ण्डा न भवन्ति । किं तर्हि ? यथात् ।

एवं विण्डान् दत्वा पूर्ववदुत्तरं च ददाति पितृभ्यश्च मातृभ्यश्च ।
यन्मन्त्रमाज्ञाये 'मातृपन्ता मम पितर इत्येते' इति मन्त्राणां पुनरादिसत्वात् ।
'उत्तरैरपो दत्ता' इत्येव सिद्धे पूर्ववदित्यादिदेशः पिण्डोपपन्नजायनम
र्शनार्थं —पिण्डेषु चोदकाऽञ्जलिषु च । तत्र ऊर्ध्वमेव तातुपनिष्ठं
यथाविद्धं 'ये च वीडयेति पितृन्, याश्च वीडयेति मातृ, ते च वहन्तामि-
ति पितृन्, ताश्च वहन्तामिति मातृ, त्वय्यनु भवत इति पितृन्, त्वय्यनु
भवत्य इति मातृ', त्वय्यत त्वय्यत त्वय्यत इत्युक्त्यात् ।

तत उत्तरयोः पुत्रान् पौत्रानि वेतयाभिः जन्मसुदपात्रेण पिण्डान् परि

विज्ञति । उभयांस्तपर्वन्तिवति स्निग्धात् विपश्चानां सहपरिषेचनम् । उदपात्र
 चन्दन इस्तेन वा युज्यति । प्रसम्पदचनमनुवादः । अन्तः विपुष्पीभूतमेकमेव
 परिषेचनं सन्ततं यथा स्वात्, न विपश्चितृष्यवत् । वीषि परिषेचनानि
 वृषभिति । वष परिषिचय ततः पात्राणि पान्थव्यं प्रकृतानि त्रीष्वधर्पपात्राणि
 परिषेचनपात्रमुदकुम्भं पश्मिन् विपश्चार्धमसमुद्धृतं नयेति तानि शुद्धं
 न्याञ्जि कृत्वा ततः उत्तरं कृत् 'तुप्यतः तुप्यतः तुप्यते' त्येतत् अन्तःतम्ब
 तुसन् चराधर्मावर्तयति शिरःपात्राणि अवरा मात्रा यस्यावर्तनस्य
 तत् चराधर्मम् । यत्तुमहण 'तुप्यते'त्यस्य शिरःपात्रस्य पठितस्यैकयत्तु
 पूजापत्रार्थम् । तस्य शिरःपुष्पी तत्रकुम्भोऽध्यापात्रार्थवति । एवमात्रा
 म्यकृतानि पात्राणि शोभ्य इत्यस्युत्तरार्थं उद्घातयति । जमीति वचनात्
 उत्तरं कर्म प्रयुगाद्वर्तमानार्थम् । तेनोत्तरस्मिन्नपि आद्यकर्माणि तान्येष
 पात्रार्थान्येव । तेषामप्येव । एवमभ्युदाहृत्य शेषस्याक्षस्य प्रत्ययस्य वा
 सोऽध्यापार्थो अवरा मात्रा यस्या तत् प्रत्ययार्थम् छान्दसो इत्यर्थः । न
 छान्दसाद् उत्तरेण यत्तु 'माने निविष्टोऽभूत् जुहोमि' इत्यनेन सर्वस्वसर्गे
 भ्यः आद्यशेषेभ्यः अक्षशेषेभ्यः इत्यर्थः । आद्यः शुद्धिर्मात्राज्ञानं नित्यस्या
 ज्ञानस्य नित्यमविधिः । तस्मान् तत्रापि प्रार्थनाधीनमेव । आद्यमने
 तु यज्ञोपवीतमनङ्गत्वात् । ततः पञ्चमहायज्ञानां प्रवृत्तिः ॥ ९ ॥

तत्पर्वस्तेनम्

अथ भुक्तयोः प्रवृत्तौ ब्राह्मणानामुदसीमान्तवृत्तस्य प्रदक्षिणां करोति ।
 एतयोश्च यज्ञोपवीतम् । कथम् ? प्रदक्षिणे तान्त् 'यज्ञोपवीतिना प्रद-
 क्षिणम्' इति साहचर्यात् । अनुप्रवृत्तेऽनुप्रवृत्तं प्रदक्षिणं ह्येति प्रदक्षिण
 साहचर्यात् । तन्नेण चैतदुभयं सम्भवान् (१) । यदि तु कारणवशात्
 न्यामावः, तदा पृथक्पृथक् । अथ प्रवृत्तेः प्रार्थनाधीनं विपश्चान्
 देशे दक्षिणायां दर्शनं, देव द्वेषा सस्त्वृत्तानि । तत्र पुरस्ताद्विज्ञाद्यर्थं,
 पश्चात्पश्चात्तत्पर्वम्, आद्यलापने दर्शनात्, आचारादप्येव । ततस्तेषु दर्शने
 च 'मार्जयन्तां मम पितरः' इत्यादिभिस्त्रिभिः, 'मार्जयन्तां मम मा-
 तरः' इत्यादिभिश्च यथाहं दक्षिणापर्वण्ये क्वा अन्तरमुत्तरे, 'एतत्ते
 ततासी' इत्यादिभिः 'एतत्ते मातरसी' इत्यादिभिश्च यथाहं द्विस्त्रिं
 दक्षिणापर्वण्यं निष्कान् ददति । विपश्चान् हुतशेषात् भुक्तशेषाच्च सम
 वक्ष्य चर्नव्याः । अथ पूर्वेषु विषु मन्त्रेष्वसाधितस्य स्थाने पितृपिता
 महप्रपितामहानां तामानि सम्नुद्धवा यथाक्रमं गृह्णाति । उत्तरेषु तु विषु

मातृपितामहीप्रविनामहीनाम् । 'उक्षिप्ततोऽप्यर्थः' (आप धौ १-१०) इति सामान्यविधिसिद्धयेह पुनर्वचन, पिण्डदान एव दक्षिणापयमं' इति दर्शनादप्यर्थः इति ज्ञापनार्थम् । तयोमयेषां पिण्डा नां प्रत्येक दक्षिणापयमसिद्धये च । अथ पूर्ववत् 'भार्जयन्ताम्' इत्यादिभिरप्राप्तो ददति ।

केचित्—'तत्पुत्रैरपि इत्यादि उत्तरेदक्षिणापयमोऽपि पिण्डान् इत्यादि' इत्येतयोरेपि 'पूर्ववत्' इति पदमप्युच्यते किंवापि सूत्रेषु बोधमानं पूर्व-वत् पिण्डपितृपक्ष-कर्तव्यमिति न्यायज्ञाने । प्रयोजनं तु "वीनुदकाञ्च लाञ्छितयति" (आप धौ १-६-१०) 'सर्वं जाम्बाद्यावाञ्छीनयाणि' (आप धौ १-९-१) इत्यादिभिर्धानमिहापि भवतीति । तत्र, अपकर्ष-स्वैवायुक्तत्वात्, पूर्ववादेत्यस्य पिण्डपितृपक्षवादि-येषु अन्यत्रापि । यदि त्वयाचार्यत्वात् 'सर्वं जाम्बाद्यम्' इत्यादिर्हापि कर्तव्यमेक-युच्यते, तदा न कश्चिद् ।

अथोत्तरं 'ये च वोऽत्र' इत्यादिभिर्वाङ्मिमन्त्रैर्यथा कम् यथाहितं पितृन् मातृञ्च भिक्षिरुपतिष्ठते । तृप्यंतमनेन त्रिरावृत्तेन उभयास्तन्मेष ॥

केचित्—'चत्वारो मन्त्राः न षट् । तत्र प्रथमो मन्त्रो 'ये च वोऽत्र' इत्यादि, 'ताञ्च बहन्ताम्' इत्यन्तः उभयं चानुसंधानार्थः । 'तृप्यन्तु मन्त्रः' इति पितृणाम् । 'तृप्यन्तु मन्त्रः' इति मातृणाम् । 'तृप्यन्तु (१) तृप्यन्तु तृप्यन्तु' इत्युभयेषामिति ॥

तत्र उत्तरं 'पुत्रांश्चीजान्' इत्येतया उभयेषां पिण्डान्मुनपदवाक्येन हि प्रत्यक्षमिति चित्तं परिनिवृत्तिः । सामान्यविधिसिद्धयेह प्रत्यक्षमप्येह पुन-र्वचन पूर्वत्र "प्रदक्षिणीकृत्य" इति वचनादिहापि प्रादक्षिण्य-स्वादिति शङ्कानिरासार्थम् । अनन्तरं पात्राणि होमार्थानि पिण्डदानार्थानि च ।

केचित्—'होमार्थानि बोद्धवानार्थानि च, न तु होमार्थानीति ।

मुच्यते अत्रोचिताभिः कृत्वा, । तत्र उत्तरं तु 'तृप्यन्तु तृप्यन्तु तृप्यन्तु' इत्याद्यानत एव त्रिरप्यस्तम् । अनन्तरं अनुच्यते (२) । 'तत्रोच्यते त्रिर-भ्यामुच्यते' । मात्रा यस्यावर्तनस्य तत्त्ववराध्यं यथा भवति तथा कर्तव्यम् । तत्रात्रमात्रावपि मात्रायां तृप्यन्तीति तत्रोच्यते त्रिरभ्यासितस्य भवति । एवमनन्तरं पात्रच्छन्दावर्त्य, ततः चक्षुषि स्थम्भूतानि श्रेष्ठ, इन्द्रमुदाहरति । अत्राभ्युपसर्गादुत्तरं कर्म प्रत्युदाहरति । तथा पात्रार्थां (३) निश्चितिकर्तव्यो नास्तीति भावः । अथ वेपथ्यास्य मन्त्रवार्थं प्रा-

साधराभ्यम् । क्षाम्दसत्वाद्ब्रह्मन् । उत्तरेण कृत्वा 'भाषे निविष्टः' इत्यनेन प्राचीनात् । एतच्च सर्वतस्सर्वेभ्योऽप्यशेषेभ्यस्समवदाय कार्यम् । इदं च प्राधाने भोजनेष्वह्नायामसत्यामपि मासवराभ्यमवश्यं प्राश्य, कर्माहुत्वात् । एवं प्राश्य, ततश्शुद्धये यज्ञोपवीत्याचामेत् ।

अथात्र सुखणामपूर्वत्वादभ्यनस्तिदानमपि पदार्थानुपसहस्य यथा प्रतिमास प्रयोग उच्यते—पूर्वेष्टुस्सायमौपासनहोमं कृत्वा प्राची-
नाचीनी कृतप्राणायामः इति मासिध्याद् कर्मास्मीति सङ्गोप्य-
शुद्धिवादिगुणसम्पन्नेभ्यः श्वित्रादिदोषवर्जितेभ्यः कृतसायमाह्निके-
भ्यो ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् । तत्र प्रथमं यज्ञोपवीती भूत्वा 'हो-
मासिध्याद् भविता, तत्र मन्त्रिर्विद्वेदेवार्थे क्षणः कर्तव्यः' इति-
विद्वेदेवार्थेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् । तत्र प्राचीनाचीनी 'विषये-
क्षणं कर्तव्यः' इति विषयेभ्यः । 'विनामहार्थे क्षणः कर्तव्यः' इति वि-
तामहार्थेभ्यः । 'प्रवितामहार्थे क्षणः कर्तव्यः' इति प्रवितामहार्थेभ्यः । च-
कव्राक्षयपक्षे तु 'पितृपितामहप्रवितामहार्थे क्षणः कर्तव्यः' इति । मा-
तामहार्थाकारि केत्, ऊहेन 'मातामहार्थे क्षणः' इत्यादिना निवेदयेत् ।
तत्र चाधारयोस्तर्प्यसमिधोराज्यभानयोराग्निमुत्साहुनी स्विष्टकृति-
प्रायश्चित्साहुनी च तथा विद्वेदेवार्थेषु सर्वेषु पदार्थेषु च प्रक्षिणानु-
ब्रजनयोध यज्ञोपवीतमेव । एभ्योऽभ्यवासमाप्तस्सर्वेषः प्राचीनाचीनमेव ।
एतच्च प्रागेवोपपादितम् । कर्तुं शक्यं सङ्ख्यज्ञदारभ्य मासमासेष्वह्ना-
यामविषयतत्त्वात् नान्यत्र न भवति । भोजनस्यापि मन्त्राऽऽक्रोशत्यादि ।
अथापरेष्टु, प्रातस्तान् ब्राह्मणान् गृहमानोष आचान्तानासनेषूपवेश्य
पूर्ववद्विनीयमामन्त्रणम् । अत्र तत्र ध्याद् भविष्यतीति भेदः । 'पूर्वेष्टुर्नि-
वेत्न अपरेष्टुर्द्वितीयं तृतीयं चामन्त्रणम्' इतिवचनात् । अथ तेषां पादाश्च
कुण्डेषु सकूचनिलेभ्यश्चनिष्ठाचमय्य, कसरतामूलादीनि दद्यात् अभ्य-
ज्य स्नानार्थं प्रस्थापयेत् । न च क्षायुः । ततस्सर्वं च क्षातो ब्राह्मण-
भोजनार्थादध्यान्येनाग्नेन वैभवेन पञ्चमहायज्ञाच्च कुर्वीत । केचित्—
समाप्ते ध्यादे इति ।

ततोऽपराह्णे प्राचीनाचीनी ब्राह्मणान् प्रह्वमज्जिनपाणिपादानाचान्तना-
सनेषूपवेशयति । तत्र विद्वेदेवार्थान् आहुतुमान् प्रायश्चित्तेषु रम्येषु वित्रा-
यार्थानुदङ्गमुत्सान् द्विगुणमुग्नेषु दक्षिणामेषु रम्येषु । आह्वानारं च शुची-
देशे दक्षिणाग्रवने सर्वतः करिभित्तमुदङ्गारं च भवति । तस्योत्तरपूर्वे-
रोऽग्निरीपासनः । अग्नेर्दक्षिणतः विषदप्रदानार्थं स्थण्डिलम् । तस्य

दक्षिणतः पित्राद्यर्थात्तत्पर्यदर्शनाभ्या सहितम् । पञ्चानु विष्वेदेवाद्यानामासनम् । अथ
निवृत्तेषु यथावकाशं पित्रादिभ्यश्चिषु पात्रेषु एकस्मिन् वा शास्त्रान्तरो-
क्तविधितार्थार्थमुदकग्रहणम् । विष्ट्वेभ्यो देवेभ्यश्च यथाविधि पात्रन्तरे ।
तानि यथादिभिरभ्यर्चये, इमेषु साद्वन्त्या दत्ते. अन्त्यायायासनगत-
ना ब्राह्मणानां हस्तेषु स्वस्मात्स्वमादुदपात्रायायान्तरेणाप आदाय
'विष्ट्वे देवः इदं वो अर्घ्यं' 'पितरिदं ते अर्घ्यं' 'पितामहेदं ते अर्घ्यं'
'प्रपितामहेदं ते अर्घ्यं' 'पितृपितामहप्रपितामहाइदं वो अर्घ्यं'
इति वाच्यार्थे ददाति । इदमेवावर्षदान आद्ये स्वयानिजवनमुदपात्रा-
नयनमिति श्रौतवन्ते । पुरस्तादुपरिष्ठात्तत्पर्यदानादस्तेषु शुद्धोदक-
दानम् । ततो यन्त्रादिभिर्वासोभिरद्भुलीयकादिभ्यश्च यथाविधय ब्राह्म-
णानामभ्यर्चनम् । ततस्तान् 'उद्भिषतामग्नी च क्षियन्तम्' इत्यामन्त्रय-
ते । ते च 'काममुद्भिषता काममग्ना च क्षियन्तम्' इति प्रतिश्रुयुः । 'उ-
द्भिष्यवृत्तिसंवात्मनगतानां हस्तेषुदपात्रानयनम् । उद्भिषतामग्नी च क्षि-
यन्ता मिषामन्त्रयन्ते । काममुद्भिषतामग्नी च क्षियन्तामिष्यतिमृष्ट क-
र्द्धरेज्जुषाच' (आथ प २-१७-१७, १८, १९) इति धर्मशास्त्रवचनात् ।
अतश्चोदपात्रानयन उद्भिषतामिषामन्त्रय च वाक्षिकम् । माध्यका-
रेणाहुकत्वात्, उद्भिष्यवृत्तिरित्यस्य समासस्य उद्भिषयाना वृत्तिवर्दी-
क्येषु वृत्तिरियुगपद्यापि विमहाभ्युपगमाच्च । अथ ब्राह्मणवोक्तता-
र्थादन्ता हविष्यमोदनात्पादिक एकस्मिन् पात्रे समु(१)हृत्तय महावि-
ष्य क्षारादिसखदमभ्यरिम्न पात्रे उद्भृ-याद्य हविष्य प्रीताहृतममिषा-
र्षे अग्नेरुपसमाधानाद्यग्निमुत्थानं कृत्वा 'यम् माता' इत्यारिभिर-
योदश प्रधानाहुतीर्हत्वा स्विष्टकृन् च तत्र उद्भिषीनमुष्य भस्माशोह्य
महाविष्य स्वाहाकारेण हुत्वाच 'लेपयो' इत्यादि नम्रशोच समाप्य तत्र
'एव ते तत' इत्यादिभिस्सर्वमन्त्रमभिमृदय अथ १५क१५कृतीयमात्र-
न्यर्षं पूर्वकदेव कृत्वा विष्यपि चामन्त्र्येषु 'ओं तथा' इति प्रतिवचन-
ब्राह्मणानाम् । ततः कर्तुं वार्येन 'याम्नोतु भवान्' इति । ततः 'वान्त-
वानि' इत्यङ्गीकारो भोक्तृणाम् ।

अपरे क्रमान्तरमाहुः—विष्वेदेवपञ्चमहावज्जानन्तर अपरगृहे माची-
ताचीती अग्नेरुपसमाधानादि करोति । तत्र स्वयानिजवनपञ्चे पात्रस-
साद्वन्तकाले स्वयथापात्राचामपि साद्वन् । प्रणीता प्रतीय विधिषत् स्व-
धामग्रहणम् । ततो 'ब्राह्मण दक्षिणतो निषाद्य' इत्याद्यग्निमुत्थाने कृते

पाद्वक्त्राक्षनादि । उल्लिखतामित्यामन्त्र्य, अन्नमुद्धृत्य प्रदानहोमादय
इति । इहापि यज्ञे स्वयन्विनयन पाक्षिकमेव ।

अन्ये तु—मांसिषाद्यं शास्त्रान्तरानुसाराम्मन्त्रकशिवमवज्ञोजन
देशसंस्कारं विष्णोषा देवानां पित्रादीनां आवाहन, भोजयित्वाभोजन
वेदकृन्ति । अत्र च पदार्थेषु क्रमे च शिक्षाचारदेव निर्णयः, सूक्तार
माभ्यक्ताराभ्यामनुक्त्यात् ॥

अथ प्रकृतमुच्यते—भोजनपात्रफलप्राप्त्यनन्तरिशेषान् यथास्व प्राह्वया
मुपस्पर्शयति 'पृथिवी ते पात्र, इत्येतया 'इदं विष्णुर्विचक्रमे' इत्येतया
च । तस्याध्याम्ने 'विष्णो इदं रक्षस्व' इति विद्मेषां देवानां, 'विष्णो
कथं रक्षस्व' इति पित्रादीनाम् । एव स्पर्शयित्वा च भोजयेत् । विमवे
सति सर्पिर्मासादीनि विशिष्टानि दद्यात्, अभावे तैलं शाकमिति ।
भुञ्जानान् ब्राह्मणानाहवनीयार्थेन भूषयेत्, पित्रादीन् देवतात्वेन
अथ चासृत्स्वेन, अतमानं ब्रह्मत्वेन । भुञ्जामेषु च पराङ्मादृश्य राक्षो
पनाद् विद्यान् वैष्णवकामांश्च(१)। यावमानमन्त्रान् धर्मशास्त्रमितिहा
सपुराणानि चाभिधानयति । तृतीयां शास्त्रा मधुमतीश्रावयति, 'अथ
होममदन्त' इति च । अथ त्वावन्न(२)परिकिरति—

ये अग्निदग्धा वेदमग्निदग्धा ये वा जाता कुले मम ।

भूमौ द्यौश्च विष्णुश्च तृप्ता वान्तु परां यतिम् ॥ इति । ५

अथाध्याम्नेषु पुनरप्यो दग्धा 'स्वदितम्' इति विश्वधर्मान्
पाचयति, 'रोचयते' इति विश्वेदेवधर्मान् । ततो यथाशक्ति दक्षिणां
दत्त्वा च सर्वेभ्योऽन्नशेषम् । विण्ढार्यं प्राशनायं चोद्धृत्य (३)अन्न
शेषः किं कियताम् ? इति शेष निवेदयेत् । ते च 'इष्टैस्सह भुज्य
तां' इति प्रतिब्रूयुः । अथ कर्ता—

दातारो वोऽभिवर्धन्तां वेदास्सन्ततिरेव (४)न ।

अद्वा च वो मा व्ययमाद्वद्दु देव च वोऽस्तु ।

इति प्रार्थयते ।

दातारो वोऽभिवर्धन्तां वेदास्सन्ततिरेव च. (५) ।

अद्वा च वो मा व्ययमाद्वद्दु देव च वोऽस्तु ॥

इति तेषां प्रतियचनम् । अथ,

अन्नं च नो बद्धु मवेदनिर्घोष्य लभेमहि ।

याचितारश्च नस्तन्तु मा च याचिष्य कञ्चन ॥

इति च प्रतीयते । (१) 'अथ च वो बहु भवेत्' इत्युद्देशेन प्रतिवचनम् । अनन्तर 'ओ स्वरा' इत्याह । 'अस्तु स्वरा' इति प्रतिवचनम् । अथ ब्राह्मणानां पित्राद्यर्थानां पूर्वं विस्मृतम् । निश्चयेनां देवानां पश्चाद्विस्मृतम् । पूर्वोक्तेषु निषेधनादिषु सर्वेषु पदार्थेषु वैवर्त्यत्वमेव । अथ यज्ञोपवीती भुक्तवतोऽनुमत्य मदक्षिणीकृत्य, पार्थिवप्रीती द्वैत्र दक्षिणा प्राप्' इत्यादि, 'शेषस्य आस्यवराभ्यं प्राप्तीयान्' इत्येवमन्त पश्चात्पुनः करोति ॥

अथ चेदं वक्तव्यम्—ब्राह्मणभोजनं होम विष्णुदान च शीघ्रपि मा विच्छाम्ये प्रधानाणि । अन्त्याधेये (१-धूर्तस्वामिनोक्तत्वात्, वैश्वदेवे विद्वेदेवा इत्यत्र कर्पादिस्वामिनोक्तत्वाच्च ।

केचित्—इह ब्राह्मणभोजनमेव प्रधानम्, होम विष्णुदान च तद् कृत्य, अन्त्याधेयो भोज्येति प्रकृत्य तथोक्त्यानात् इति ।

अथास्य मुख्यकृत्यासम्भवे आमन्त्राद्यविधिरनुकूलतयोरुच्यते—

आवयनप्री तर्प्ये च बन्धसूर्यप्रदे तथा ।

आमन्त्राह द्वित्रैः कार्यं शुद्धं कुर्यात्सदैव हि ।

इति (३) गृह्यसूत्रेणोच्यमानात् ।

अथ व्यासः—

आवाहनं च कर्मस्वमर्धदानं तर्पणं च ।

एव एव विधिर्यत्र (४) यम आह विधीयते ।

यथाददाति विद्वेभ्यः भुक्तं वा यदि वाऽनुत्तम् ।

तेनाग्नी करणं कुर्याद्विष्णुदानेनैव निवेपनं । इति ।

अत्र पद्विप्रशङ्कनम्—

आमन्त्राह यदा कुर्यात् विष्णुदानं कथं भवेत् ।

गृहादाहृत्य पञ्चास विष्णुन् दत्तार्चनैस्तदु ॥ इति ।

प्रयोगसङ्क्षेपस्तु—पूर्वोक्तपरेपुर्वा ब्राह्मणादिमन्त्र, पूर्वोक्तं आत्मा ब्राह्मणादाहृत्य, पश्चाद्ब्राह्मणाद्यर्चनदानान्तं कृत्वा, यथाविभव तस्य वस्त्रादिभिश्च यथाहर्म्यवर्च्य, 'यज्ञो कर्त्तव्यमस्मि'त्यामन्त्र आवा-
प्तिमुत्तान्ते तण्डुलाद्यामद्रूपेण होमकरणम् । तनसन्प्रशोष सप्ताभ्य, तण्डुलाद्यामद्रूप्य आह्वार्यं वदति । नगैरभावात्तदमौषासमाह ।

१. अहं ह—महिषीय त्वं भू । पवित्रास्य सप्तानु वा च कथं व पञ्च । इत्यभिपत्

२. अहं—यथावर्च्येन विभक्तम् ।

३. अहं—पुष्टसंज्ञितयवस्य पुष्टसंज्ञितयवस्य । अहं—पुष्टसंज्ञितयवस्येति वदति ।

४. अहं—यम

भोजनमावाच्य तत्सम्बन्धिनानामप्यत्र । नतु विष्णुदानमात्रेण, यदा दाहतेन एकैव वेति । अत्यन्तापि तु 'अपि ह वा हिरण्येन (१)प्रदानमात्र,' अपि वा मूलकलैः प्रदानमात्रम्, इत्यादिविधायनविषयनाहिरण्यादेशां प्रदानमात्र समस्तधर्मरहितं कुर्यात् । एते सर्वेऽपि आहमेव कर्तव्यम् । न तु कर्म्यान्वितावस्थायां शेषः । अत्र च आह विषये वदति

वसवः पितरो ज्ञेयाः सत्राग्नेयं पितामहाः ।

प्रपितामहास्तथादित्याभ्युतिरेष सप्ततमी ।

इत्यादिशास्त्रान्तरसिद्धं बहु वक्तव्यमस्ति, तथापि विलम्बयादु परम्पते ॥ ९ ॥

एव प्रकृतिभूत मासिभ्यां व्याख्यायेदानीं तद्विकृतिभूत पठिसकलरमजुष्टेयं मष्टकाद्यं पाकपञ्चान्तर व्याख्याम्वद्, तस्य कालविधिराह—

या मास्याः पौर्णमास्या उपरिष्टादष्टमी तस्यामष्टमी

उपेष्टया सम्पद्यते तामेकाष्टकेत्याचक्षते ॥ १० ॥

यनकुल

स्यात्पातः आहविधिः । अष्टाष्टका नाम पाकपञ्च विधः संवास्तरे सप्तमस्तरे कर्तव्यं स उपरिष्ठते । तस्य कालविधिरप्य या मासी तस्या उपरिष्ठयष्टमं कुष्णपञ्च । तस्या वा अष्टमी तमेकस्तदा द्वावच्छेदाः स्या यदि ज्येष्ठ सप्तमौ सङ्गच्छते नाम वेष्टाष्टकेत्याचक्षते इति द्वाविमौ योगौ । अन्यथा पौर्णमास्या उपरिष्टादष्टमी ज्येष्ठया सम्पद्यते तामेकाष्टकेत्याचक्षते इत्येतावता सिद्धम् किं व्यवहृता नस्यामिति । तस्मादसम्यगुपेष्टा कथोने भवत्यष्टम्या एकाष्टकम् । अष्टमाग्रहणस्य प्रयोजनं सूच्यम् । किमर्थं ज्येष्ठया सम्पद्यत इति ? यदा द्वयोरद्वोरष्टमी तदा ज्येष्ठासप्तम्या क्रिया यथा स्यादिति ॥ १० ॥

तत्तत्पदार्थम्

यस्या माघमासस्य सप्तम्यन्विन्या पौर्णमास्य उपरिष्ठार्द्धं वा न्यष्टमं कुष्णपञ्च इत्यर्थः । तस्य व्यवहृतायां वा षष्ठी तिथिः ज्येष्ठ ज्येष्ठानक्षत्रेण नमस्त सङ्गच्छते तामष्टमीमकारं न्यष्टम्यो कथयन्ति प्रकृषादिनः । तस्या मष्टका कर्तव्येति शेषः । एकाष्टकाया वपाहोमादि प्रधानं कर्तव्यमित्यर्थः । तामेकाष्टकेत्याचक्षते इति वचनं वाच्यमन्यत्रैकाष्टकायां तिहितानि

भ्यां पशु, 'वशम्वाग्म्वशुका', नचक्षास्ते(१)भ्यप्रसिद्धम् । औपकार्यश
स्वक्षानर्थकः ॥ ११ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

विषदभिद् सूत्रम् । तत्र अष्टकाया औपकार्यमुपकारकम् । उपकार
करोतीति कतेरि वत्प्रत्ययः छान्दसः । अष्टकाया अङ्गभूत कर्मोपपत्तः ।
तत्र पूर्वेषुस्तस्यः । सोमयागस्याङ्गीषोमीवपशुयागवत्तस्या अष्ट-
काया अङ्गभूत कर्म पूर्वेषुस्तस्यस्तस्यायङ्गुले कर्तव्यमिति सूत्रा-
र्थः । न विद् तस्या(२) अष्टकाया इति सम्भवः, तत्रभ्यां वषाहोनादि
प्रधानप्रसङ्गात् । न वेत्तशुक्रम्, न भ्या इति कालविधानस्यौपकार्यो-
पपत्तौ 'प्रकरणप्रधानस्य' इति न्यायविरोधात्, शास्त्रान्तरे
भ्यप्रसिद्धत्वाच्च ॥ ११ ॥

अथाऋषौपकार्यस्य विधिमाह—

ग्रीहीणां चतुस्तनून् तूर्णां विरुप्य पार्श्वेनचन् परम्पवहन्तीत्यादिवि-
धिनाऽप्युक्तं भवति । अपूपं प्रक्षितावपयः प्रसिद्धः । प्रतिष्ठितभिन्नारण्येन
च करोति ॥ १२ ॥

अष्टाकपाल इत्येके ॥ १३ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने एकविंशः खण्डः ॥

अथश्रुतम्

सामप्रयाष्टाकपालो हविः इत्येके प्रश्नान्ते । अष्टसु कपालेषु ससृष्टतो-
ऽष्टाकपालः । अस्मिन् पक्षे पुरोडाशस्यानूना अपयाम् । पूर्वस्य तु लौकि-
कप्राप्यवनामृता । हयोरेषि पक्षयोः औपासने भवन्म् । एतच्च विध्य-
स्याङ्गमपि कर्म स्वयं विध्य न भवति, 'तेन' प्राचीनाचीतादि न
भवति ॥ १२ ॥

इति श्रीह्यत्तमिष्यविरचितार्थां पृथग्वचनानुक्तानां कुलाधामेकविंशः खण्डः ॥

तत्पर्यदर्शनम्

अष्टसु कपालेषु ससृष्टताः पुरोडाशोऽष्टकपालः । साः अपचितव्य इत्ये-
के । पुरोडाश इति च प्रसिद्धं भाङ्गतिविशेषः । तेन लौकिकेन प्रकारेण
वाक औपासने एव ॥ १३ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतारपर्यदर्शने एकविंशः खण्डः ॥

अथ द्वाविंशः सर्गः ॥

पार्थिववदाज्यभागान्तेऽल्ललिनोत्तरयाऽपूवाऽल्लहोति ॥ १ ॥

Abstract

प्रतिष्ठितप्रमाणपरम्परे कृते अक्षरवत्प्रमाणानुसंगान्तरं कृत्वा
पर्यायवद्बोधनकरोनापूपादुक्तमर्थान् अञ्जलिना कृते 'यं जना' प्रतिप-
न्वन्ती' इति । सामर्थ्यादुपस्तरणाभिप्राययोरुक्तान्तरं चान्य कर्ता ।
आत्मप्रमाणान्तवचनं तन्वविधानार्थम् । एतदेव ज्ञापकं तद्विशेषमेतद-
र्थात् । अन्यथा यथा मयिभिप्रायेणैककार्यात् न यत्नाभावेऽपि तत्र प्रवर्तते,
विशेषेण यत्नाभावेऽपि तत्र प्रवर्तते इत्युक्तत्वात्, तथाचापि सिद्धं स्वा-
त् । पर्यायवद्बोधनं अञ्जलिद्विमानामवर्गमाहकत्वात् अवधानकल्पप्राप्त्यर्थं
अञ्जलिनापि लुङ्गत्वं पर्यायवद्बोधनकल्पेन लुङ्गतांति । साधनप्रोक्षणस-
माजंताः यञ्जलेन भवन्ति ॥ १ ॥

974559

ततः पर्यन्तरमेकवस्त्रमाधानाद्यग्निमुत्थान्ते, स्वर्णपेतावद्वाद्यधर्मैः
पूषाभुरोडाशाशाऽथवाय उत्तरधर्मा 'वा जना. प्रतिजन्वन्ति' इत्येत
या मन्त्रलिता जुहोति । अङ्गलेभ्यु 'येन जुहोति' इत्यादिसंस्कारलेपाज
नमुपस्तरवाग्निधारणश्चिरवदानाग्नि च विप्रतिषेधादप्य. कुपौत् ।
स्विदङ्गलं तु द्यौर्वैव जुहोति, वाज्जलिना, विहृतौ चोद्यमानोऽयम प्रधा
नार्थो ज्वलतीति न्यायात् । न च वाद्वयमौपकार्यस्याहत्यात् प्राधान्यमव
नास्तीति ; यतोऽस्यापि स्वाहावेष्टया प्रजान्पयमस्यव । अत एव
'मन्द्र दीक्षणीवापामदुज्ज्वात्' (आप.श्री १०-४-११) इति वाङ्मयम
स्वोत्पादुभूतदीक्षणीवाप्रधानमाचार्यैः न तदङ्गप्रधानाचार्योऽपि । तथा
'यतस्तूष्णीमाग्निहोत्र जुहोति' (आप.श्री ५-१०-६) इति तूष्णीकन्यमा
धानाङ्गभूतस्य नैयमिकान्निहोत्रविकृते, प्रधानस्यैव धर्म न तदङ्गानाम-
पीति । औपकार्यस्य चोक्तविहितव्याख्यादेव सिद्धस्य तन्मयं पुनश्च न
एतत्स्थानात्प्रादधिक्यमेऽपि प्राद्व्यर्थमित्युक्तमेव ॥ १ ॥

●सिद्धदशोपरतमष्टधा कृत्वा ब्राह्मणेभ्य उपहरति ॥ २॥

441

तत्रस्य शेषदिशो भवति लविकृत इत्यर्थः । अङ्गुलिना तुल्योत्प्लव-
 कः । अङ्गुलिना तुल्योत्प्लवः । अङ्गुलिना तुल्योत्प्लवः ।

* 'विद्ययापि' इति च न्ययः । 'तत्पद' इत्यप्यत्र न्ययः च । 'शुद्धाभासुभावे' इत्यप्यत्र

मयं विशेषः स्विष्टकृति न भवतीत्यर्थः । तेन स्विष्टकृतमवदानकल्पेन
दर्श्यां कृत्वा समिधमेकविंशतिप्राच्यां जयादि प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

तेन सर्पिश्मता ब्राह्मणमित्येकस्य यज्ञमे प्राप्तेऽष्टाभ्य उपहारो वि-
धीयते । तत्र ये ब्राह्मणा इवोभूते भोक्तार तेभ्यो निवेद्योपवसति ॥ ३ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

अपूर्वस्य तेषमिदः उपहरि प्राश्नार्थमिति चानुवादः, त शेष सर्पि-
श्मन्तन्मया कृत्वा ब्राह्मणे यज्ञमेव इति विधानम् । तेनह ब्राह्मणैकमवाचः ।

केचित्—सिद्धः शेष इति सूत्रच्छेदः । सिद्धोऽविकृतस्तन्मस्य
शेषः । तेन दर्श्या होमस्स्विष्टकृतः, जयादि प्रतिपद्यत इति च सिद्धमि-
ति—तेषां तमष्टमेऽथ तमपूर्वमिति व्यवहितस्य परामर्शो भवेत् ।

एवमौपकार्यं कृत्वा मासिप्राज्यज्ञोक्तुभ्यो ब्राह्मणेभ्यो निवेद्येत् ।
इतोऽष्टकाध्यायं भविष्यतीति शेषः ॥ २ ॥

इवोभूते दर्मेण गामुपाकरोति पितृभ्यस्त्वा जुष्टामुपा-
करोमीति ॥ ३ ॥

मनाकुलम्

दर्मेणेत्येकमवविधक्षितम् । वा स्त्रियं, तद्विमितिलिङ्गात् । पुरस्ता-
त्प्रतीचीं तिष्ठन्ती, औते तथा दर्शनात् । पित्र्यं चाष्टकाकर्म, पितृभ्यस्ता-
नुजमिति दर्शनात् । पित्र्येषु यज्ञमन्तरेणापि तन्म प्रवर्तते इति पुरस्ता-
दुक्तम् । तत आउपनायान्ते तन्मे कृते उपाकरणार्थे, प्रवृत्तिः । अत्र प्र-
माणं वक्ष्यामः । 'अपरपक्षस्यापराह, श्रेयानि'त्येव च कात्या । सर्वत्र
प्राचीनानीनम् ॥ ४ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

अथ सोमो अहम्याम् । ब्राह्मणान् गृहगार्ग्येयाद्याग्निमुत्थान्त सर्व-
मासिप्राज्यवत् कृत्वा, अथ दर्मेणेत्येव वा स्त्रियं 'पितृभ्यस्त्वा जुष्टामुपा-
करोमि, एवमेव मन्त्रेणोपाकरोति ॥ ३ ॥

तूर्णो पञ्चाज्याहुतीर्हुत्वा तस्यै वयं अरयित्वोपस्ती-
र्णाभिधारितां मध्यमेनान्तमेन वा पल्लाशवर्षेनोत्तरया
जुहोति ॥ ४ ॥

मनाकुलम्

तूर्णमित्यनुवचमाने सम्प्रदायाभावे होमानिदृतेः देवनाकल्पनायां

प.८., सं. २२.] अनाकुलतात्पर्यदर्शनाभ्यां संहितम् । २६९

प्राप्तायां वा वनाः पाशुवन्निवृत्तयः पदवाहुतयः 'उपाकुल्य पञ्च जुहोती' इति
विहितः तां वता इति विज्ञेयम् । ततश्च मन्त्रेष्वपि प्रोक्तेषु तूष्णीं इत्यु-
क्तम् । एवं मुच्यन् एतद्दर्शयति श्रीनन्द पशोर्गोपुताभ्यापि पशोस्संस्कार-
इति । तेन 'पुरस्तात् अन्यञ्च लिङ्गन्त' मित्येवमादयो विशेषा इहापि
भवन्ति । तस्या इति वचनं तस्या वपाया एवात्र बोद्धव्यं विशेषेण वपा
स्यात् अवपादि, नावदानमित्येवमर्थम्, तेन मांसोदनादेर्मांसिभ्याश्च
द्वयस्मिन्नप्यौ संस्कारः । आनयप्रत्ययमन्त्रार्थम् । अपिबोत्तरया जुहो
तीतिवत् सिद्धम्, नत् किञ्चते आपकार्यम्, एतत् आपयति-आनयमा-
गन्ते तन्ने कृते पशोरुपाकरणार्थम् । कथं ह्यवा आपकम् ? सर्वत्र
प्रधानाहुतिषु नान्यकस्य हविरेकस्यार्थकस्यानेकत्वे सति विशेषण-
रूपत्वे -- स्वासीपाकाद्याहोत्राहुतिरिति, तदिहापि दृष्टम् । तत् आपय-
ति-ताम्रिकेणैवात्रेव हृतया हूयन्त इति । उपाकरणस्य 'वनासां चान-
न्तर्यं दृश्यते 'उपाकुल्य पञ्च जुहोती' (नै. ख. ३-१-२) तिलस्मादाज्यमा-
गन्ते पशोरुपाकरणमिति सिद्धं भवति । एवं पञ्चाज्याहुतीर्हु-वा तूष्णीं सक्त-
व्यं वपाञ्च वपाभपणीभ्यां तूष्णीमुद्भू-व औपासने अवधिरवाभिधायै चर्हि-
षि प्रतिष्ठाप्य पुनरभिधायै नलस्तानुवस्तीर्णाभिचारिता मन्त्रमेवास्तमेव
वा पञ्चाशपर्वेन जुहोति उत्तरार्धे 'बह वपा' मित्येतया । पर्वस्य वपाश्रव-
ण्योश्च पावैरसह सादनादि भवति ॥ ५ ॥

उत्तरार्धार्थम् ।

तूष्णीं स्वाहाकारेणापि किंवा पशोर्गोपुताभ्यापि, मन्त्रवाप्यवभावात् ।
देवता चार्त्ता प्रजापतिरेव । तन्ने पशुमिवादि व्याख्यानम् । अतएव 'बह
वपाभू' इत्येतया ॥ ५ ॥

मांसोदनमुचराभिः ॥ ५ ॥

अनाकुल

(हुतायां वपायां पशोर्विशसनं कारयित्वा अन्यप्रकारं पृष्टेषु
अपयित्वा अभ्यानि च हविर्मांसदीनि तान्यभिधायै चर्हिषि प्रतिष्ठाप्य
पुनरभिधायै इत्यां जुहोत्यवदानकल्पेन । नात्र सकृदुपपत्तकल्पः ।
स्विष्टकृति विप्रतिषेधात् । आज्येष्माकत् मांसपिडोदनयोश्च भावात् ।
तत्र) मांसोदनमुचराभिः यौ जना प्रतिनन्दन्ति' इत्येतानि सप्तानि ।
मांसमिध बोद्धव्यं मांसोदन । होमकाले च मिधयम् । न अवपकाले ।
पत्तिवैयम्भात् । अविनर्त्त कर्मणि अष्टादशहोममन्त्रा समागता ।

() एकद्वयस्यार्थे यो वचन 'य' पुनरेव ।

अथो वश यजूंषही । तत्राद्या ऋतयूपायी । ययार्थोत्तरा । उत्तरादि-
भिरिति स्त्रीलिङ्गनिर्देश । विशाखमुत्तरयेति ब्रह्मवति । तेन सप्तमिर्ह
विभर्मासीद्नस्य होमः ॥ ६ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

मांसमिध आद्वनो माजैश्च । त कतयमि. 'या जनाः प्रतिनन्दन्ति'
इत्यादिभिस्सप्तभिर्जुहोति । इह चेह यकथ्यम्-ययार्होमाम्ने गोविंशसप्त
कारयित्वाऽन्वष्टकाब्राह्मणभोजनभयज्जनार्थं मांसमर्वाशम्य, इतरत् कस्य
लौकिकप्रकारेण अययित्वा, तद्वदर्थं मांसिध्याद्वयत् ब्राह्मणभोजना-
र्थद्विधाहोमार्थैस्तुहुतेऽप्ये ससूत्र्य, तेनैव मांसमिधमौद्वनेन जुहोतीति ।
न च मांसौदनयोस्तद्वपाकइत्यङ्गीकृत्य, गौरालम्नात् प्रागेव होमार्थाय
स्योद्धृत्यात्, मांसौदनयो वाङ्मिधम्याच ॥ ६ ॥

विष्टासमुत्तरया ॥ ६ ॥

अनङ्गुल

पिष्टेन कृतमज्ञ तस्य पयसि अययनुत्तरयो 'उक्थ्यस्ते'येत्यवा
जुहोति ॥ ७ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

पिष्टेन कृतमज्ञ तस्य पयसि शून्य मसिद्धम् । तदुत्तरया 'उक्थ्यस्ते'
इत्यनया जुहोति । इह च ब्राह्मणभोजनाद्यर्थमवश्यं विष्टास अययित-
व्यम् । शून्याद्य होमार्थं नदेन पूर्वमेवोद्धरणम् । मांसौदनस्य विष्टासस्य
च पयस्यवत्स्वकीयोऽवदानवर्गः । यस्यापयस्यं चेह ययार्होममात्रे । अ-
न्वद्वयैव ॥ ६ ॥

आज्याहुतीरुत्तराः ॥ ७ ॥

अनङ्गुल

उत्तरैर्मन्त्रैः 'भू' पृथिव्यग्निगर्भै'र्यादिवि. अद्याभिराज्यस्य जु-
होतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

उत्तरमन्त्रकारणिका आज्याहुतीरुह्यो जुहोतीत्यर्थः । ते च 'भूः पृथि-
व्यग्निना' इत्याद्य यजूक्या ॥ ७ ॥

स्विष्टकृत्प्रभृति समानमापिष्टनिधानात् ॥ ८ ॥

अनङ्गुल

स्विष्टकृत्प्रभृति निगमिष्यन्त कर्म कृत्स्नं मांसिध्याद्वदिहापि कर्तव्यं

१.८, लं. २२] अनाहुतात्पर्यदर्शनाभ्यां सहितम् । २७।

मित्यर्थः । अथ मांसोदनात् विद्यायां स्विष्टकृते, ततो जवादि । अथ
ब्राह्मणानामुपवेशन इत्येवमुदाहरणमनन्तरम् । ततः स्वर्गस्तुल्यैरिति
सूशेदिन्नादि 'आसपराभ्य प्राद्वनीयात्' इत्येवमन्तरम् । उत देवाभिन्न
हनि भोजनं, मान्यम् । आरभ्ये चाभोजनमासमापनादिति । पञ्चमहा
श्च लुप्यन्ते ॥ १.४

कार्त्तिकेभ्यम्

स्विष्टकृदि तत्परोक्ष सर्वोपनिषत्तनादि च मन्त्रिणां ह्यप्येवमन्तर
ब्राह्मणभोजन, विष्णुनिधान आसपराभ्यं प्राद्वनीयादित्येवमन्तर, सर्व
पदार्थज्ञात मांसिआसपदिह्यपि कर्त्तव्यमेवेत्यर्थः । तत्र च मांसोदनात्
विद्यायाञ्च स्विष्टकृते सहायदानमिति मेव ॥ ८ ॥

अन्वष्टकायमेवैके पिण्डनिधानमुपदिशन्ति ॥ ९ ॥

अनाहुता

न विष्णुनिधानमि। पुन्यमानेऽन्वष्टकायामपि पिण्डनिधान न स्यात् ।
अष्टका प्रकृता । तत्र कः प्रसङ्गो कश्चनष्टकाया न स्यात् । एष तर्हि
एतत् प्रापयति—विकल्पोऽत्र स्थितिरपम् । अतः कृतमस्य कर्मणो
विषयो भवति सापूपस्य मान्यष्टकस्येति । तेन द्रष्टव्यं कृत्स्नकाष्ट
काकरणात् विकल्प्यते सापूपेन सान्त्वष्टकमेति चेदित् । एवं तु ह्य —
अष्टकायामहुतायां भोजनमस्य न अवर्त्तयेत्तदर्थमेव वक्तव्यमष्टकायां
यन् पिण्डदानं तदिह वासितम् कर्त्तव्यं पृथक् कर्त्तव्यमिति ॥ ९ ॥

तत्कर्त्तव्यम्

या इत्येवमुक्त्यष्टकेति विद्यामप्ये तद्व्याख्यातकामपि विष्णुनिधान पि
ण्डप्रदानं साष्टकायामित्यत्र साक्षात्प्रां उपदिशति ।

केचित्—न विष्णुनिधानमेके इति वक्तव्ये अन्वष्टकायामेवैक इत्येव
वक्तव्येति प्रापयति—विकल्पोऽत्र स्थितिरप्यः कश्चनस्य कर्मणो सापूपो
मस्य सान्त्वष्टकस्य विषये भवतीति । तेन द्रष्टव्यं कृत्स्नेनाष्टका
मेनाष्टकाकर्मणा विकल्प्यत इति ।

केचित्—सान्त्वष्टकायां यत्पिण्डनिधानं तदेवास्व, न पुनस्तदस्मिन्
प्रदेशे पृथक्कर्त्तव्यमिति वक्तव्यमस्य कर्मणोऽसमान्यमुच्यते । ते
सान्त्वष्टकायामहुतायां न कर्त्तुर्भोजन, नापि वज्र महावज्रा इति ।

वस्तुतस्तु मास्यकारेणाश्वार्थविशेषस्यानुक्तत्वात्, 'अन्वष्टकोऽप्येवपि
वस्तुतस्तु' इति व्यवसायवाद्य, अथान्तरप्रयोगस्य समावेशस्य एवाचन
'अन्वष्टकायामेवैक' इत्येवोऽन्वष्टकायामेव पिण्डनिधानं साष्टकायामिति

कलामिप्रायो न्यपदेश इति मन्तव्यम् ॥

अथ यज्ञोपवीतप्राचीनाचीनयोर्विवेक-अपेकार्ये च नासौदन्तोमेषु चादितश्चतुर्षु, षष्ठे च पिष्टाग्रहोमे च, आज्यग्रहोमेषु चादितश्चतुर्षु, दधिहोम वाचारादिषु च (१) यज्ञोपवीत, मन्त्राणां देवलिङ्गत्वात् । अन्यत्र प्रकृतिवत् प्राचीनाचीनमेव ।

ननु चात्र कलियुगे धर्मज्ञसमयाहोरात्रमो निषिद्धः । तेन यद्यपि 'नासौदन्मुत्तरामि' इत्यत्र हविरुपसर्जनानीभूतमांसाभावेऽपि केवली इनहविष्करोमिः प्रधानान्तरसहितैः अहकाधिकारसिद्धेरुपपत्तिः, तथा पि यथाग्रहोमे स्वरूपस्यैवाभावात् नुज्यते । मैत्रम्, प्रमाणकलेन कश्चिन्मन्त्रि प्रधाने निषिद्धेऽपि प्रधानान्तरैरेव विषयप्रत्यभिज्ञानादधिकारसिद्धेरुपपन्नत्वात् । अन एव दर्शपूर्वमासयो 'नासौमयाजी सन्नयेत्' (तै स. २-५-५) 'नासौमयाजिनो ब्राह्मणस्वाग्नीषोमीयः पुरोडाशो विद्यते' (आप. श्रौ.)

) इति निषिद्धयोरपि साक्षात्प्राचीनोमीययोस्तद्व्यतिरेकैरेव प्रधानैरधिकारासिद्धिः । इयांस्तु वेद.—कश्चिन्मन्त्रिर्मन्त्रिका, कश्चिद्भर्मज्ञसमव इति । धर्मज्ञसमयोऽपि वेदवत् प्रमाणम् । अथवा-आज्यमेव वरानांसयो रक्षाने प्रयोक्तव्यम् । 'आज्येन शेष सस्थापयेत्' इति पात्सीयते दर्शनात्, 'आज्यस्य प्रयागवाचमवयेत्' (तै स ३-१-३) इति दर्शनात् । प्राप्तिस्तु निष्ठावादेवाहकायाः कृत्वायाः ।

यद्वा—गोस्त्वानि स्तान् एवालम्ब्यः प्रस्तुतसमानयोगक्षेपे 'देव्या ग्न पुनरस्तुष्टमालमेत' (तै स. २-१-१०) इत्यत्र गो पुनरस्तुष्टस्य स्थाने पुनरस्तुष्टश्चन' इति भरद्वाजमुच्यते दर्शनात् । अत्रि वाचस्पत्ययनोरपि दधिहोमवत् । कलियुगे न्यर्वास्यगो द्रष्टव्यः । प्रमाणा तु त्रैविद्यबुद्धा-दिगच्छा एव ॥ ९ ॥

एवं मुख्यकल्पमुपदिश्य, अथानुकल्पमुपदिशन्ति—

अथैतदपरं दध्न एवाञ्जलिना जुहोति यथाऽपूपम् ॥ १० ॥

मनाङ्गना

एवमहकाया मुख्यः कल्पो दर्शितः । अथानुकल्पः एवमहका जुहोति 'वां अना' इत्येतया तथा दध्ना पूर्वोनायजिना जुहोति । तन्त्रस्य विधानात् अञ्जलिना होमत्वात्त्वापूर्वो दध्यह्निरिति । अत्रत्येति वचनात् दध्ना वि-
द्वृत्तिः । (२) तन्त्रद्वयञ्च न भवति । क. पुनरस्य कालः ? अष्टमी । पूर्वाह्णे च
किंचिद् दध्नात् । प्रातर्होमानन्तरं औपासकमुपसमाधाव सम्परिहर्त्तव्यं तु

भ्यां समस्त परिधिष्व दध्माऽऽलिं पुरयित्वा 'धां जना' इति जुहोति । न
 शिवदृष्टम् । पुनरपि तूर्णां परिवर्तनम् । अन्ये तु पुरस्तात्तन्त्रं
 शिवदृष्टम् चेच्छन्ति, न अवादीन् । तत्र मूलं मुख्यम् । एष कालः,
 आचार्यप्रवृत्तिर्यावत् । यथा होवानुकल्पेभ्यामाचार्यस्य प्रवृत्तिः । तद्यथा-
 स मावर्तते तूर्णमिव तीर्थे स्नानति । दध्मऽलिं ज्ञात्वा प्रकाशयेत् । हां
 मास्तेषां निवर्तकः, तदनन्तरमभिधानात्, तावत्प्रहोमस्य । तान्त्र-
 दृष्टाया । ब्राह्मणभोजनपिण्डनिर्वापणं च भवति । होमसाधनस्य
 वाच्यं दध्मऽलिर्निवर्तकः । एष एवात्र कालः प्रयज्यते यत्तुहोति त
 इभ्य एवाऽलितेति । (अथ आह—अवृषाएकवांछं चोरपि निवर्तकम् ।
 तान्त्रदृष्टायाः । यदि न स्या अपि प्र-वाभ्यासं कृत्वा तान्त्रमिवावाच्यं
 मनुकल्पो यत्तदभ्यस्स्यादिति ।) अन्ये तु तावत्प्रम्य तान्त्रदृष्टस्य
 स्वाष्टकाकर्मणो निवर्तको दध्मऽलिरिति ॥ १० ॥

तावत्प्रम्यम्

एव 'धां जना' इत्येतया भूतं जुहोति, तथा कौशादयस्स्यावदा
 नधर्मेषावदायावत्येव जुहोति । चार्पणनक्त्यादिमुत्पान्ते दधिदामः, अवृष-
 होमवच्छावदानम् । 'येन जुहोति तदग्नौ प्रतिगन्ध' इत्यादिषु तेषाञ्जन
 कालेन कारयितव्यम् । अथ च दधिहोमोऽदृष्टो भूविति ।

केचित्—अऽलिहोमास्तेषां अपूर्वा, नैव तत्र पुरस्तादुपनिष्ठात्
 न्वमिति ।

अथ चातुकल्पोऽवृषहोमाऽन्त्रादहोमकालरा इत्येवमभ्यासमेष स्थाने
 बहिस्तम्, तान्त्रदृष्टाया अपि, आहवाहुष्यभक्तं कर्म विधायान्वदृष्टाया
 शिवेवातुकल्पस्य विधानात् । तेषामप्येवमपि यत्तदभ्यस्स्यामन्त्रदृष्टा
 निर्विव । तेन दधिहोमपक्षेऽम्बदृष्टा नास्तीति निर्ममम् । अथ च दधि
 होमविधिर्होमानामेव स्थाने 'दध्म दध्मऽलिं वा जुहोती'ति जुहोतिशब्द-
 स्य कथारम्भात् । तेनास्मिन्नपि वक्ष्ये ब्राह्मणभोजनपिण्डप्रदानचोरा
 वृत्तिः । तस्मान् सप्तम्यां रात्री ब्राह्मणभोजनपिण्डप्रदानचोरा
 होमः, ततोऽपराहं भोजनादि सर्वप्रतिकूलं, तत्राभ्यासमन्त्रदृष्टापीति
 सिद्धम् ॥ १० ॥

अत एव यथार्थं भोमे सिष्ट्वा प्रोभूतेऽन्वदृष्टकाम् ॥ ११ ॥

अनाहुक

एव दध्मा एव चोरिकाष्टकायावच्छावदा मासः अन्य यथार्थं
 पावत्यभोजनं शिष्टा प्रोभूते यवभ्यामन्त्रदृष्टायाः कर्म कर्तव्यम् । भूषा

समतो मासिषेवेत्यादीनां निहुरपर्यं पयकार ॥ ११ ॥

गत्यर्चदत्तेनम्

लोष्टे नवम्यामन्वष्टकाया कर्म कर्तव्यम् । अत एव गोरष्टकायामाह
स्थावाः नच नवमं यथाप्रयोजने शिष्टा इत्येतन्मन्त्रमप्यष्टाविधम् ॥ ११ ॥

तस्या मासिश्चाज्ञेन कल्पो व्याख्यातः ॥ १२ ॥

सप्तकुलम्

मासिश्चाज्ञवदन्वष्टका कर्तव्येत्यर्थः । कल्पानिवेशात् द्रव्यदेवतादि
सर्वमिदं प्राप्यते । 'नवाग्रस्योत्तराभिर्तुहोती'त्यत्र मांसससृशस्याग्रस्य
होममिच्छन्ति । अष्टकायां दर्शनम् । इह च यथार्थं मासमिति वचनम् ।
अन्ये मासिश्चाज्ञानिवेशाग्रस्यैव होममिच्छन्ति । परैश्च तु कार्यं
मासिश्चाज्ञे मांस इहापि नर्ततेति ।

अत्र केचित्—इष्यद्वलिपदेऽन्वष्टकामिच्छन्ति । मध्ये तस्य
विधानम् । यदि ह्यन्वाग्रस्यष्टकाया अवि प्रत्यागन्वाय स्वात् तामन्व-
मिधाय वक्तव्यं स्वादिति । अत एव यथार्थं मांसं शिष्टा इवोभूतेऽन्व-
ष्टका तस्या मासिश्चाज्ञेन कल्पो व्याख्यात इति पूर्वमेव सम्बन्धः ॥

अथैकोद्दिष्टविधिः शास्त्रान्तगात् । प्रेतमेकमुद्दिश्य वक्तव्यं हि
वते तदेकोद्दिष्टम् । अमुष्मा ब्राह्मणा वक्तव्यं पञ्चेति । वृथा कल-
भूयस्त्वम् । नच नाम्नी करण, नाभिभावन, न पूर्व निमन्त्रण, न दैव, न
धृवा, न दीवो, न स्वधा, न नमस्कार, उद्दिष्टमुष्मा ब्राह्मणा । सर्वरमादृष्टा-
सकृत्सकृदवदाय दक्षिणतो भस्ममिधानद्वाराग्निकया तेष्वेव सुदुवान्
प्रेतावानुष्मै यमाय च स्वाहेति । प्रेतायेति वचनं प्रेतस्य नामनिर्देशा-
त्तम्—वज्रशर्मणे यमाय च स्वाहेति प्रयोगमिच्छन्ति । वज्रशर्मणे प्रेताय
यमाय च स्वाहेति । अमुष्मै तुम्हिरस्त्विति अथ प्रतिग्रहण विसर्जनं च । अग्नि-
तुम्हिरिति प्रतिवचनम् । अमुष्मा उच्यतेऽथनिष्कल्पित्यनुदेशः, आशयेषु च पिंड-
दानं भोजनस्थान इत्यर्थः । तुष्यत्येति संज्ञाजनम् । एतदेकादिष्ट सर्व-
र्षाणां स्वाशौचान्ते प्रसिद्धम् ॥

अथान्यानि नवभाद्रमासिकानि वैपक्षिक वाष्पमासिक साम्प्रत्यस्ति-
कमिति । यत्प्रथमं क्षिपते तन्नवभाद्रम् । नच च तच्छ्राद्धञ्चेति कृत्वा ।
तस्य वर्षानुपूर्वेषु कालः —

चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमेकादशे तथा ।

यद्यत्र दीयते जन्तो तन्नवभाद्रमुच्यते ॥ इति ॥

सर्वेषामपि वर्षानां चत्वार्षपि नवभाद्रानीत्यन्ये । तेषां द्वितीयादिषु

नवशब्देऽप्यने । मासिकानि द्वादश प्रतिमास मृत्योर् कर्तव्यानि । आद्य तु स्वाशौचान्ते । अन्य च सपिण्डीकरणेन सह मृताद् एव वैयर्थिक पापमासिक द्वितीयादिषु सम्बन्धेषु प्रतिसम्बन्धसर मृताद् एव साम्बन्ध-
रिकमिति बोद्धव्यताम्येकोद्दिष्टानि । साम्बन्धरिके च 'अथजन्मरजसो'
एकोद्दिष्टकल्पस्य च विकल्प । इतरेषामेकोद्दिष्टमव । ये नवशब्दाणां
समुच्चयमिच्छन्ति तेषां बोद्धव्यताम्येकोद्दिष्टान्येषां प्रसिद्धिर्बुद्धयवादा ।
अत्र पठन्ति—

नित्यं धातु मतामे मासि अवर्णान्तावृत्तु मति ।

द्वादशदिन वा मौन्या एकाद् द्वादशापि वा ।

अथ सपिण्डीकरण सम्बन्धसर मृतादौ ननु चै तृतीये वा मासि
विपक्षे गर्भमासे द्वादशे वाऽऽहति उपनयनाभ्युदयशर्मा वा । नत्र एको-
द्दिष्टस्य मासिद्वादस्य च समुच्चय । प्रत्येकोद्दिष्ट तस्य ये पित्रादय-
तेभ्यो मासिद्वादस्य मन्वेतु च न काश्चादिकार । यन्मे मासस्यादिषु यच्च
ने पित्रा त्रेनेन पूर्वं प्रमुक्तास्तथ पुत्र्यापि प्रयोक्तव्या । पुत्रादयश्च न
सपिण्डीकरणे नाधिकारः, मासिद्वादमाकात् । सपिण्डीकरणस्य च
मासिद्वादप्रयोगविकारत्वात् । तन्मासपुत्रस्य त्रेनभ्य माया यावज्जी-
वमेकोद्दिष्टकल्पेनैव यस्य मासिद्वाद इदानी । पुत्रोऽप्यकृतविवाह एव
नैव । विवाहादूर्ध्वं यदा मासिद्वादकारणेन तदा पितुः सपिण्डीकर-
णेन सहारभते ।

अग्रे स्तेनदनुष्ठान अन्येषांपि भवति । तत्र पित्रे त्रेनाथ पूर्वजन्म
नि होमः । इतरेभ्यो द्वादशवारं च मासिद्वादचन् । पित्रद्वये—मासि
द्वादसपिण्डीकान् इत्या नस्सर्मापितृवश्च स्त्रीत्वेषु द्वेषु त्रेनाथ पित्र । पूर्व
वद्वो द-वा तस्यान्ते अर्थाच्च पितृपात्रेषु प्रतयाप्रमसमयेत् 'य ममात्मा'
इति द्वाभ्यां पिण्डं पिण्डेषु समुज्जन् । एतसपिण्डीकरणम् । एतस्मि
मृत्योर् त्रेनः पितृवमापद्यते । चतुर्थस्यानुज्ञापिन उन्मृष्टा भवति ।

अत्र विप्रतिपत्ति—केचित्प्रथितामहस्य पात्र पिण्ड चेतरेषु समुज-
ज्जति । त्रेतशब्देन स एवोच्यते प्रकल्पेण इति जेत इति । स ह्यनाहुतातो
भवति । प्रसिद्धस्याचारः यस्य सपिण्डीकरणे स त्रेनः, तस्यैव च पात्र
पिण्डद्वयोरितरेषु ससर्गः । यद्यपि प्रथितामहस्यैवमुज्जति ।

मातृसपिण्डीकरणे सा यदि पुत्रिका, आधुरादिचिवाहोदा वा
ततो मातामहादीनां पिण्डेषु ससर्गः । तत्पिण्डम्यतश्च स्वभन्दादि पिण्डेन
एकचित्पाकदायास्तु मर्त्यपिण्डेनेति कश्चिद्व्यवस्थापर्याप्त । प्रथितास्तु
प्रसिद्धाचारानुरोधेन कर्तव्य । अत्र केचित्पठन्ति—

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सविष्टः शिष्य एव वा ।

सहविष्टमिव कृत्वा कुर्यादभ्युदय ततः ॥ इति ॥

तथा—

अपुत्रायां सृतायां तु पतिः कुर्यात्सविष्टतामिति ॥

अथ नान्दीश्राद्धम्—तत्र बोधात्मकः—अथाभ्युदयविकेषु प्रदक्षिणमुपचारो यज्ञोपवीत प्राग्वहान् दर्भान्, पुष्पाद् ब्राह्मणान्, पर्वस्तिष्ठार्थं, पूषदाज्यं हवि । सौयथ्यामेव पात्रेण नान्दीमुखाः चितरः प्रीयन्तामित्येषां प्रतिग्रहणं, ससर्जनं च । नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेत्यग्नौ करणमनुदेशनं च । आशयेषु परिसृष्टेषु ग्राम्येषु दर्भेषु पूषदाज्येनानुप्रदानं नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वधा नमः इति सर्वं द्विर्विरिति (वी पृ ३-१२-२ ५) तत्रैव प्रवेशान्तरे "तेषु भुक्तवानु स्वधायि स्थाने मधु ममिष्ये मधु जमिष्ये" इत्येतच्छ्रुतं पितृणां नान्दीमुखाः चितरः प्रीयन्तामित्येषां भिन्नमिति स्वदेवैषोक्तः भवति । नेकेनाह्ना देव पिष्य च कुर्वन्ति परस्वैकाह्ना पिष्य देव च कुर्वन्ति प्रजा ह्यस्य प्रमायुक्ता भवति, तस्मात् पितृभ्यः पूर्वेषुः क्षियन्, परपुर्देवानामिति । (वी पृ व. १-३-१०, ११) तथा पुष्पकलाक्षनमिमेवंवै । तिलाद्य उर्वरित्व्य दध्नीद्वयं सम्मन्वीयेति ।

तत्र मासिध्याद् सर्वेषां चिन्त्यानां प्रकृतिः । अस्माकं विशेषास्तु शास्त्रान्तरादायमवितन्व्याः । तेन 'पूर्वेषु निवेदनं' मित्यादिसर्वमिदं भवति । पुष्पा ब्राह्मणाः अक्षौ षोडश वा । यद्यष्टौ द्वे देवेभ्यः पितृभ्यो द्वौ द्वौ । यदि षोडश देवेभ्यश्चाचारो द्वादश पितृभ्य इत्यादि । यवैस्तिष्ठार्थं मासि ध्यायेत् तिलकूपमर्यादिषु तदत्र यवैः कर्तव्यः । पुष्पादिभिश्च मिश्रणम्, प्रवेशान्तरे ब्रह्मणः । पूषदाज्यं हवि । मांसोदनकपूषदाज्यमिधमित्येकेः केवलमेकैव न्ये । सौयथ्यामेनेति येनार्थं प्रदीयते तत्रात्रमन्त्रेण पात्रेणोपयज्येत्यर्थः । नान्दीमुखाः प्रीयन्तामिति । देवेभ्यस्तु विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति । तत्र पितृनामेकपात्रं, न त्रीणि, पितृपितामहवपितामहाविशेषवत्यानुपदेशात्, सर्वेषु मन्त्रेषु नान्दीमुखाः चितर इत्युपदेशात् । तस्मादेकमेव पात्रं चितृणां, देवानां चैकम् । तत्र ब्राह्मणानुपवेशात् प्रतिष्ठापनं अर्धपात्रयोश्च । अग्निहोत्रासनं एव । विवाहेष्वसमवान् । अर्धं प्रदाय गन्धादिभिश्चालङ्कृत्यानुकृतो हविकद्रव्यं पूषदाज्येन समुज्ज्वलितार्था उपभागाग्रे नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेत्येकां प्रदानादिति जुहोति केवलेन पूषदाज्येन सौविष्टकृतं द्वितीयं जुहुयादिति । तन्प्रदेशं समाप्य ब्रह्मणा प्रतिपूषयामिति स्वापेनामेन नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण पितृभ्योऽनुदिशति, देवेभ्यस्तु विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति । मा

सिद्धादौ ये होममन्त्राः अनुवेक्षणमन्त्राश्च तेषां निवृत्तिः । यत्र स्वर्गान् तु
 जयन्त्येव मन्त्राश्चासायात् । पूर्वाधी ते पात्रमित्याशयेषु च परिसमृद्धिश्च
 ति आशयसु भोजनमयानेषु परिसमृद्धेषु परिसमृद्धेन शोधितेषु पृषदाज्यनि
 श्रेय इति या पृषदाज्येनैव तावत्पिण्डस्यानुमदान नान्दीमुष्णं च स्वया
 त्तम इत्यनेन । एव सर्वं शोद्धिरिति । आसनमयानादिषु हि हिं ब्रह्मण कर्त
 म्य इत्यर्थः । उपलक्ष्य दम्भोदन सम्प्रकीर्य तन् 'ये अतिरक्षा' इत्यस्मिन्
 स्थाने भवति । अथ दक्षिणां दत्त्वा विसर्जनं नान्दीमुष्णा पितरः प्रीयन्ता
 मिति । ततः पदपात्रसमीपे मधु मणिष्य इति यजुर्वेदिना विसर्जनं
 मन्त्राभ्यां कीर्त्तयि पात्रे निनीय न्युञ्जति । यश्मन्त्रादीनाञ्च तत्र
 कर्तव्यं यथापरंपर्येव यज्वानुष्ठानम् ।

केचिन्नम्यथा पठन्ति च—

मातुम्भाद् तु पूर्वं स्यात्पितॄणां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहाना तु पूजा आहवणं विदुः ॥ इति ।

अस्मिन् पक्षे मातादीनां द्वे द्वौ । एव पितादीनां, एव मातामहा-
 दीनां, देवायैष्टावेति विशतिर्द्वैजाः । तत्र च मनुष्यान्पतेन कश्चै दक्षितम्-
 मातिवेभ्यानुवेभ्यौ च कनयाश्च विशतिर्द्विजे शाने । (म स्मृ ८-३५२)
 यथाऽपुन्यभावं भवति तद्विजनिहितं कनयाश्च भवति ।

पुनश्च पठति—

पुति जाताश्च नीलोपस्तानवापिमहोः च ।

अग्न्यावाते तथा सोमं दशस्यभुङ्क्ष्वस्तनूत ॥ इति ।

प्रयोगश्च-पार्वणभाद्रपदेव । यत्तावद्वा दाना जुग्मा प्राज्ञान्-
 यदक्षिणमुपचारो यज्ञोपवीतं यथैस्तिष्ठार्थं इति ॥ १२ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

नर्या अन्वष्टकायाः कल्पो मासिआहवत् कर्तव्य इत्यर्थः । कल्पा
 तिदेशात् सर्वनिह दम्भोदनादिकं प्राप्यत । तस्माद्विमन्त्रणादि मास
 प्राशनान्तं सर्वं मासिआहवद्विकृतं कर्तव्यम् ॥ १२ ॥

अपात्रशिष्टानां मन्त्राणां तेषु विविधयोगस्तानि कर्माणि आचष्टे—

तन्निमित्तोत्तरान् अपित्वाऽर्धं श्रूयात् ॥ १३ ॥

अनाकुल

सम्बन्धे दातारं वात्या । निष्कण्डभ्यः यमः सन्निहितुच्यत । सन्नि-
 मित्वा उत्तरमन्त्रान् 'अन्नमिव ते दद्रे भूयास'मित्यादीनि सप्त अपिषा ।

तमर्थं ब्रूयान् यदर्थमावतः । सप्तमे मन्त्रे असावित्र्यत्र ब्रह्मतुर्नाम
ब्रह्म सम्युज्या ॥ १३ ॥

तत्पर्यवर्तनम्

जनार्त्तया भिक्षणम् । केचित्—भिक्षणकर्म्यं धनमिति ।

या सति. 'भिक्षणे निमित्तमाचार्यो विवाहो बहो मातापितर्युभूयां
'हस्तस्य विषमविलोप' 'तत्र गुणान् समीक्ष्य यथाशक्ते देयम्' (आप य
२-१०-१,२) इति धर्मशास्त्रेऽन्यता, तामुद्दिश्य इति गान्वा । कतश्च मन्वान्
'सप्तमिव ते दशे भूयासं' इत्यादीन् सप्त अथवा तम्यं प्रयोजनं ब्रूयात्,
य भिक्षेत त बोधयति 'आचार्यार्थं भिक्षामि भवन्तम्' इति । एवमुत्तरे-
षापि भिक्षणनिमित्तेषु प्रयोगेषु विशेषः विवाहार्थमिवादिः । सप्तमे च
मन्त्रे 'असा' विस्वस्य सम्युज्या ब्रह्मतुर्नामब्रह्मम् ॥ १३ ॥

इदानीं यदि याज्ञवल्क्ये रथादीनि लभ्यन्ति, तदा केन विधिना स्वी-
कारः ? इत्युत्तरे विषय आरम्भन्ते—

रथं लभ्या योजयित्वा प्राश्नमवस्थाप्योत्तरया रथचक्रे

अभिमृशति पक्ष्सी वा ॥ १४ ॥

अथारुहः

यदि रथो लभ्यते ततस्तत्र अग्रा योजयति कर्मकरैर्गुण-
पुरोः करोति । त प्राह्मुलमवस्थाप्य उत्तरया 'अद्भौ न्यद्भौ' इत्येतया । रथके उभे सहानिमृशति पाणिभ्यामुवाभ्याम् । अथवा पक्ष-
से अभिमृशति । पक्ष्सी रथस्येति शेषः । पार्श्वे फलके इत्यन्व । नेमी
इत्यपरे । सङ्क्षेपेण मन्त्रः । पाणिभ्यामुवाभ्यामभिमर्शनम् । तथा च
इवलायनः—'रथमारोह्यमाना पाणिभ्यां चक्रे अभिमृशत् (माह्व. सू.
२-६-१) इति ॥ १४ ॥

तत्पर्यवर्तनम्

रथोत्तरयाः तं कर्मकरैर्बाह्याभ्यां येनपिताथ तं अथ प्राह्मुलमवस्था-
प्य उत्तरया 'अद्भौ न्यद्भौ' इत्येतया रथके उभे पाणिभ्यां गुणपदनिमृशति ।
अपि वा पक्ष्सी ईषे ।

अन्यथापि पदार्थमाहुः ॥ १४ ॥

उत्तरेण यजुषाऽधिरुह्योत्तरया प्राचीमुदीचीं वा दिशम-

भिप्रयाय यथार्थं यायात् ॥ १५ ॥

१८, ख २३] अनाकुलात्तत्पर्यदर्शनाभ्यां सदितम् । २७६

ततः कालेन यदुप 'अभ्यनामभ्यपने' इत्यनेन । रथ स्तम्भविरोहति । ततः उत्तरार्धे 'अथ सामादिवना रथ' इत्येतया । प्राचीमुदीची वा दिशं समिप्रपाद्य नान्यं वायव्यं वा प्रयोजनं तत्र गच्छेत् । अघिदह्येति दीर्घं पाठश्छान्दसः । अतद्विधानं कदाचित्कल्पस्यापि रथस्य प्रथमारोहणे भवति । द्वितीयदिशु तु न भवति । लभ्यति वचनात् ॥ १५ ॥

तान्तरागमम्

तेन कालेन 'अभ्यनामभ्यपने' इत्यनेन यदुप रथ स्वयन्तंयथा । दीर्घं छान्दसः । उत्तरार्धे 'अथ सामादिवना' इत्येतया । अथमुदाद्य च दिशसमिप्र पाद्य प्रस्थापादृष्टार्थं, ततो नान्यं प्रयोजनानुसारेण कालं गच्छेत् ॥ १५ ॥

केचित्—लभ्येति वचनात् कदाचित्कल्पस्यापि रथादे प्रथमारोहणे विधिरथ भवतीति । नतन्, मङ्गलयाच्चादिना लभ्यरथादिविधिरास्वेनैवाथ वाक्यस्यार्थस्योपपत्तेः, 'वाक्यस्य रथादीति लभ्या' इति नाप्यविरोधाच्च ॥ १५ ॥

अश्वमुत्तरैरारोहेत् ॥ १६ ॥

अनाकुल

लभ्ये त्वनुवर्तते । उत्तरैकादशभि 'अश्वोऽसि हयोऽसि' इत्यादिभिः । रथलभ्यदृश्यलभो व्याख्यातः ॥ १६ ॥

तान्तरागमम्

अश्वोद्याकल्पया लभ्य- अनुवर्तते 'अश्वोऽसि' इत्यादिविशारदः ॥ १६ ॥

हस्तिनमुत्तरया ॥ १७ ॥

अनाकुल

लभ्याऽऽरोहेदिति वर्तते । अस्या 'हस्तिनयशमसी' इत्येतया । तथा सामिनि हस्तिनो नाप्यदृश्यम् । अभिनिदधामि नानोद्गति । आश्रयं दूषयिषुशामिधानम् । मन्वे चाभिनिदधामिनि द्रष्टव्य । तेन मन्वे लिङ्गस्याविरोधः ॥ १७ ॥

तान्तरागमम्

पूर्वचक्षावधानम् । अस्या 'हस्तिनयशम' इत्येतया । अस्यापिस्थानं च सम्बुद्ध्या वेदावसेति मन्त्रनामप्रदृश्यम् । अथ यद्यपि 'अश्वेनाभिनिदधा म्यसौ' इतिलिङ्गाद्दुशामिधानार्थकं मन्वस्य, तथापि 'हस्तिनमुत्तर याऽऽरोहेत्' इति वाचनिकविनिर्वाणस्य बलवत्त्वान्नदनुसर्पेण मन्वो व्याख्यातव्यः ॥ १७ ॥

ताभ्यां रेषणे पूर्ववत् पृथिवीममिमृशेत् ॥ १८ ॥

अनाकुल

ताभ्यां अद्वयहस्तिभ्यां, रेषणे शरीरोपमर्दे जाते पूर्ववत् हेमन्त-
प्रत्यक्षरोहणवत् पृथिवीममिमृशेत् । 'रयोना पृथिवि' 'क्षितिश्चे'त्येताभ्याम् ।
पूर्ववादिति न जातकर्म गृह्यते, न्यवधानात् ॥ १८ ॥

नात्पर्वदक्षेणम्

ताभ्यां तयोरद्वयहस्तिभ्यां । रेषणं मरणे सति । पूर्ववत् हेमन्तप्रत्यक्षरो-
हणवत् 'रयोना पृथिवि' इत्येताभ्यां पृथिवीममिमृशेत् ।

केचित्—ताभ्यां अद्वयहस्तिभ्याम् । प्रमादात्भूमौ पतितस्य रेषणे
शरीरोपमर्दे जाते इति ॥ १८ ॥

सवादेनेष्यन् सव्येन पाणिना छत्रं दण्डं चादत्ते ॥ १९ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने द्वाविंशः खण्डः ॥

अनाकुल

यत्र स्थानेऽर्धावितिमिच्छे प्रत्यर्थिभिः सम्भवते स सवाद् । तत्र
यत् तत्रापराजवाप कवेन पाणिना छत्रं दण्डमादत्त । पाणिप्रद्वय
मुत्तरार्थम् । इह तु आदानपरत्वादेव सिद्धम् । तेन कर्तृकरणहोमा
पाणिर्नैव कर्तव्यः, न पाणिना । अन्यथा मुष्टिशब्दस्य परिमाणमाश्लेष-
स्यापि दर्शनादस्याप्रसङ्गः ॥ १९ ॥

इति श्रीह्रदयमिक्षविरचितायां गृह्यसूत्रावनाकुलायां द्वाविंशः खण्डः ॥

सत्यमेवमेवम्

प्रमादः ऋणादानादिव्यवहारः । केचित्—यत्र स्थाने प्रत्यर्थिभि-
स्तत्संवदत इति । ऋणादानादिव्यवहारं कर्तुमेष्यम् व्यवहारे उपमिच्छ-
तिवर्थाः । शेषं व्यक्तम् ॥ १९ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यसूत्रात्पर्वदर्शने द्वाविंशः खण्डस्तस्मात् ॥

अथ उपाधिः सप्तः ॥

• दक्षिणेन क्लीकरणमुष्टिमुत्तरा हत्वा
गत्वेत्तरा जपेत् ॥ १ ॥

अथ उपाधिः

सप्तदशहोमस्येन दक्षिणेन दक्षिणेन दक्षिणेन क्लीकरणानां
मुष्टिं जुहोति । उत्तरां (१) 'अथ जिह्वके' इत्येनया । तत्राक्षरानि प्रत्यर्थिनो
नामनिर्देशः प्रथमया । होमस्यापमर्शः । उत्तराणां परितरेण तु
अभिमुख्यतः पर्युक्ष्य श्रेयसाय । ततस्तत्राक्षरानि दक्षिणेन दक्षिणेन
जपेत् । उत्तराक्षरं 'आ ते वाचमास्य' इत्येनाम् । अत्राप्यक्षरानि प्रत्यर्थि-
नो नामनिर्देशः सप्तदशहोमस्य । अत्राक्षरानि मुष्टिना होमः । 'अथयज इति'
लिङ्गात् । दक्षिणेनेति वचनं होमकाले सप्तदशहोमस्य सप्तदशहोमस्य
सप्तदशहोमस्य स्वातन्त्र्यात् दक्षिणेनेति होम इति ॥ १ ॥

अथ उपाधिः

सप्तदशहोमस्य सप्तदशहोमस्य सप्तदशहोमस्य सप्तदशहोमस्य 'अथ
जिह्वके' इत्येनया स्वातन्त्र्यात् जुहोति । 'अथ जिह्वके' सोमस्यैव प्रथमया
प्रत्यर्थिनो नामनिर्देशः । सप्तदशहोमस्य (२) धर्मस्यापि होम इति पूर्वमवोक्तम् ।

केचित्तु—परितरेण मुष्टिमुत्तरा हत्वा पर्युक्ष्य च कर्मेत्यम्, मुष्टिना
वाचाक्षरानि होम इति ।

ततस्तत्राक्षरानि गत्वा प्रत्यर्थिनं पश्यन्मुष्टिना 'आ ते वाच' इत्येना
जपेत् । इह च सप्तदशहोमस्य नामनिर्देशः प्रत्यर्थिन एव ॥ १ ॥

क्रुद्धमुत्तराभ्यामभिमन्त्रयेत् विक्रोधो भवति ॥ २ ॥

अथ उपाधिः

उत्तराभ्यां 'आ ते वाच रथाक्षा' इत्येनाभ्याम् । तत्र मन्त्रयोर्विक्रो-
धेनाभावात् क्रुद्धमिति लिङ्गमाशङ्कितम् । तेन क्रियामपि भवति । शूरा
विश्वपि भवति । नेत्येन्ये । क्रुद्धस्य दर्शने नेमिचिकमिदं विषयेन कर्तव्य-
मिति ज्ञातं आह—विक्रोधो भवतीति । यस्य क्रोधविषयं विक्रीरिति
नञ् कर्तव्यमित्यर्थः । क्रोधश्चात्मविषयः । परमिषयो वा ॥ २ ॥

• उत्तरादिमुष्टिमुत्तरा हत्वा परितरेण मुष्टिमुत्तरा हत्वा ॥ १ ॥

१ गत्वा परितरेण मुष्टिमुत्तरा हत्वा ॥ १ ॥

तत्पर्यवर्त्यम्

यदि कुक्षं प्रत्यर्था वा व्यवहारद्वया वा, तत्प्रोषयमिति चासापि
च्छति, तदा वनत-श्च 'वा त यथा' इत्येताभ्यां युद्धमितरं शान्त-
न्येत । अनेन चाभिमुख्येन कुक्षो निक्षेपे विगतकोषो भवति । फ-
लविधिव्यत्यम् । नार्थवादमार्थं, स्वकारेण बह्वन्वात् ॥ २ ॥

असम्मवेप्सुः परेषां स्थूलाटारिकाजीवचूर्णानि

कारयित्वा उत्तरया सुप्तायास्तस्याध उपवेपेत् ॥ ३ ॥

अनाकुलम्

(असम्मवेप्सुः, अमैधुनेप्सुः) । सम्भवो मैधुनम् । अर्पते च—'कामना
विजनितोः सम्भवामेति । (ते सं २-५-५) । तद्भाष्येऽसम्मवः । परेषां तु
वाणां असम्मवायिच्छन् आचारेण सरीसृपविशेषः । शतचरणा वा । सा
च द्विविधा स्थूला तन्वी च । आरपेत्तु स्थूला, अन्यत्र तन्वी । तत्रस्थूला
यां जीवमर्वां चूर्णानि कारयति कर्मकर्मिव । कारयित्वा तानि यदा मार्गा
स्वपिति तदा तस्यास्तम्येन उपरये उपवेपेत् । उत्तरया 'अथ उपामिव
घन्वन' इत्येतया । एव कृते सत्वाय उपभोगयोग्यो न भवति स्थितिचारण
द्वायामिदम् । वेद्याल्लिख वा ॥ ३ ॥

तत्पर्यवर्त्यम्

यः प्रवक्तव्यं गृहे वा प्रजातस्तु रक्षितु स्वभार्यायां परपुरुषशुक्ल-
स्यासम्बन्धमिच्छति स परामग्नयेन । तस्योपायोपदेशः—स्थू-
लाटारिकाया जीवमर्वाचूर्णान्यन्येन कारयति । आटारिका गौत्रिका
सरीसृपविशेषः, वा शतचरणा नाम । सा च द्विविधा, ग्राम्या आरपदा
च । तयोत्तरपथा स्थूला ग्राम्या तन्वी । जीवमर्वां चार्चनादिना
महता प्रहारेण मार्यमाणार्था भवन्ति । ततस्तानि चूर्णान्तुत्तरं 'अथ
उपामिव घन्वन' इत्येतया सुप्ताया सम्बन्धे योनःपुपवेपेत् । एवं कृते
सम्बन्ध उपभोगयोग्यो न भवति ॥ ३ ॥

अथ यदा परपुरुषशुक्लाऽपेति तदा स्वशुक्लसम्बन्धसिद्धये शेष
वशमुच्यते—

* मिदयर्थे वशुभूत्रेण प्रक्षालयीत ॥ ४ ॥

अनाकुलम्

नि-वर्ध कार्यसिद्धेः, प्रार्थनायां उपभोगयोग्यत्वे चिकीर्षित इत्यर्थः ।

* इति वशुभूत्रेण वशुभूत्रेण परितृप्तिरुत्तरपथे इति 'य' 'व' दुर्गमयोः । नि-वर्ध
वशुभूत्रेण-ति वर्ये वशु भूत्रेण । त्रिविधेभ्योऽपि पदान्तर्येण ॥ इति ॥

५८, ख. २२.] अनाकुलातात्पर्वदर्शनाभ्यां सहितम् । २८३

तदा बहुलमेव सम्पादस्य प्रशस्त्यन्तर्गतम् । इदमत्र नैव न्यमित्यर्थः ।
बभूव कपिलवर्णा गौ ॥ ५ ॥

तत्पर्वस्तम्भम्

कपिलायाः शोकेन प्रशस्त्यान्तर्गतम् ॥ ५ ॥

अथ यस्य वैदस्य, वैदवृत्तेर्वा द्वित्रस्य यदुत्तं पथ्य पथनीय
धान्यरक्षाप्राणिद्रव्यं क्षारलवणाद्यपि, तस्य सिद्ध्यर्थं व्यवहारसि
द्ध्यर्थं अष्टौपकणादिना साभार्थं कर्मस्य कर्मोद—

सिद्ध्यर्थं यदस्य गृहे पथ्यं स्यात्तत्र उत्तरया

जुहुयात् ॥ ५ ॥

अनाकुला

यस्य कुटुम्बिनो गृहे यदस्य पथ्यं कस्य तस्य सिद्ध्यर्थं अष्टौपक
णादिना सिद्धिस्त्वादित्येवमर्थम् । तन्मात्रं द्रव्यान् सिद्धिदादाव अत्र
यत् 'यद्दध धनेन' इत्येतया जुहुयात् । सिद्धिर्भवति । अत्र क्षारलवणा
दीनामपि होमो भवति । उक्तानि यथाश्वेशं कल्पयति । तत्र द्रवद्रव्येषु
हवीं । इतरेषु हस्तः । (१/कलीकरणहोमवक्ष्यापूर्वार्थम् । अस्वेति वक्ष्यते
अस्य गृहे यत् पथ्यं तस्यान्येनापि तस्मिन्नेषिणा होमो यथा ह्यादिति ।
न च मन्त्रेऽहमित्यस्य विरोधः, स एव भूत्वा स जुहोतीति । गृहे पथ्य
मिति वक्ष्यताम् श्रेयादिविषये न भवति । पुनः सिद्ध्यर्थवचन
अस्य कर्मन्तरत्वज्ञापनार्थम् । अन्यथा पूर्वस्थेन विकल्पविधिरित्य
स्माध्येत ॥ ५ ॥

तत्पर्वस्तम्भम्

कस्यद्रव्यानुसारेणान्यमाणात्ममिमुषामन्त वा कुशः, तस्मान्पथ्या
दादायोत्तरा 'यद्दध धनेन' इत्येतया जुहुयात् । अत्र नत इति वक्ष्यताम्
प्राणिद्रव्यादीनां, ततोऽवदानेऽद्रव्यकल्पापत्तेः ।

केचित्—अस्वेति वक्ष्यतामन्येन तस्मिन्नेषिणा होमवचनम् । मन्त्रे चा-
हमित्यस्य न विरोधः, स एव भूत्वा स जुहोतीति ॥ ५ ॥

यं कामयेत नायं मच्छिद्येनेति जीवविषाणे स्वं मूत्र-

मानीय सुप्तमुत्तराभ्यांस्त्रिः प्रमथ्यं परिषिञ्चेत् ॥ ६ ॥

अनाकुला

न भूत्वा मच्छेद्य न छिद्येनेति कामेन नापचच्छेदिति यावज्जीव

मदधीन एव स्यादिति तत्र तत्कामे जीवतो गोर्विषाणे स्वयं पतितमा-
शाय स्व मृगमानोष तेन त मृत्यु सुत उतगन्वा 'परि त्वा गिरेर'मि
त्येताभ्यां णिः प्रसभ्यं परिषिञ्चेत् । जीववचन मृतस्य निवृत्त्यर्थम् ।
गौरियुपदेशः । आसीवेति वचनात् पूर्वमन्यसिम्नं पात्रे मृगयित्वा शौ-
चञ्च कृत्वा ततो विष्वाणोपवनवनम् । परिणीतोपस्ति इति मन्त्रलिङ्गात्
स्त्रीभ्यिद् न भवति ॥ १ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

य अर्तार सवत्स्यामन्यस्या वा इन्द्रियदौर्बल्यादनुरक्त वा स्त्री क
मेव अथ भर्ता मर मध्ये न लिलेत अस्य मर्यविच्छेदेन स्नेहस्या-
दिति सा स्त्री अविषाणे जीवमया गोर्विषाणे वल्लात्पातिते स्व मृगमा-
नेन तेन भर्तार सुम उतगन्वा 'परि त्वा गिरेरमह' इत्येताभ्यां णि
प्रसभ्यं परिषिञ्चेत् । अत्र आसीवेति वचनात् पूर्वमन्यसिम्नं पात्रे मृगयि-
त्वा शौचं च कृत्वा ततो विष्वाणोपवनवनम् ॥ २ ॥

केचित्—भृशविषयमेतत् स्वामिनः कर्मेति ।

अथ भृश्यादीनां पलायितानां पुनरागमनकामस्य कर्माह—

येन पथा दासकर्मकराः पलाथेरन् तस्मिन्निष्पान्युप-

समाधायोत्तरा आहुती जुहुयात् ॥ ३ ॥

कृतकृत्य

अथ भृश्यानां पलायितानां निवृत्तिमिच्छतः कर्म ये कुर्वन्ति दासा
अन्ये वा ते दासकर्मकराः येन पथा पलाथेरन् तस्मिन् पथि इषानि दास्य
वानि निगलानि कपनमाभ्य प्रज्वाल्य तस्मिन्पन्नावुत्तराध्वनस्य आहुती
जुहुयात् 'आवर्तन वर्तयेत्येताः । तत्र चतुर्धामिष्यानां मार्गे, कर्मेण
भेदोपसमाधानं मन्त्राश्च कर्मेणेति केचित् । अन्ये सकृदेव बहुनामि-
ष्यानामुपसमाधानं होमश्च तत्रैवेति । एकस्य द्वयोश्च पलायनोपि
अपेक्षयाप होमो न बहुवामेव । एकशेषनिर्देशात् दासकर्मकरश्च दास-
कर्मकरो च दासकर्मकराश्च दासकर्मकरा इति । अनिश्चिते चार्थे बहु-
वचनं प्रयुज्यते, वया-कति भवतः पुत्रा इति । मन्त्रेषु च 'परिक्रोशो
व' इत्यादिवहुवचनमविवक्षितम्, देवताभिजानपरत्वात् । अयमप्यपूर्वो
होमः । सर्वेभ्येत्यु यथा सम्भवमग्निरोपासन एव ॥ ३ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

दासाश्च मृतिकर्मकराश्च दासकर्मकराः । ते येन पथा पलाथेरन्
तस्मिन्पथि मृमात्रेव इषानि लोकप्रसिद्धानि दास्यमान्युपसमाधाप

५८५, सं २२.] अनाकुलातात्पर्यदर्शनाभ्यां सहितम् । २८५

निधाय तेष्वेवानशौ 'पदे गुरोरेति' इतिवत् उत्तरा 'आवर्तनं वर्तनं' इत्या-
द्युत्तरमन्वकरणिकाभ्याम् आवाह्यतां गुरुवात् । अर्धं चेद् कर्म । अथ
यद्यपि दासकर्मकरा इति बहुवचनं, तथाप्यकस्य द्वयोर्वा परायेनेऽपि
अवस्थेवेद् कर्म ।

केचित्—पक्षीपक्षान्धशौ प्रत्याप्य, तत्राश्वेव होम इति ॥ ७ ॥

यद्येनं वृक्षात्फलमभिनिषेतेद्वयो वाऽभिनिषेधेद्व-

र्षतर्क्ये वा चिन्दुरभिनिषेत्तदुत्तरैर्यथालिङ्गं प्रक्षालयति ॥ ८ ॥

अनाकुला

एनं क्तातक इति, प्रत्युनकम् अनिन्मित्तम् शिरसि प्रदेशान्तरे
वा । एनं पक्षी काकादिः एनमभिनिषेधेत् शिरसि प्रदेशान्तरे वा । यदि
वा अवर्ततर्क्ये तर्क्यं यद्य न तर्क्येन तस्मिन् काले देशे वा तन् अर्धं
स्तोकं अभिनिषेतेन तद्वृत्त्यै 'यदि वृक्षात्' इत्यादिभिः यथालिङ्गं लिङ्ग-
प्रक्षालयेत् । 'यदि वृक्षात्' इति कलस्य । 'यं पक्षिण' इति ययम् । 'द्वयो तु
मा वृहता' इति चिन्दोः । यथालिङ्गवचनं यथेऽपि मन्वा एकस्मिन्निमित्ते
मा भूयति । तीर्थाद्यातिक्रमवत् स्थानं प्रसङ्गं, विषयेऽप्येवम् ॥ ८ ॥

वा पक्षीपक्ष

यद्येनं द्विजं वृक्षात्कलमभि उपरि नीचैरकस्मात्पक्षः, यदि वा
यय पक्षी पक्षाभ्यामेनमभिनिषेतेन उपरि पक्षमनेन धुनुयात्,
यदि वा अनर्पणने अस्मिन्ने नमति तस्माच्चिन्दुरवा स्तोकं अभिनि-
षेतेत्, व्याख्यातम् । साकलनिपातादिभिरुपहनं शरीराद्गुणार्थेऽप्येव
लिङ्गं प्रक्षालयति । तत्र 'यदि वृक्षात्' इति कलाभिपत्तेः, 'यं पक्षिण' इति
वयोऽभिनिषेधे, 'द्वयो तु मा वृहता' इति चिन्दुभिनिषेधे । यथालिङ्गं
मिति तु वचनमेकैकस्मिन्निमित्ते त्रिभिस्त्रिभिः प्रक्षालनं मा भूदिति ॥ ९ ॥

अथावभुतप्रायश्चित्तम्—

* अगारस्थूणाविरोहणे मधुन उपवेशने कुप्त्वा कपो-
तपददर्शनेऽमात्यानां, शरीररेषणेऽन्धेषु चाद्भुतोत्पातं धमा-
वास्वायां निशायां यथापा न क्षृणुवात्तदन्तर्हपममाधाना-
द्याज्यभागान् उत्तरा आहुतीहुत्वा जयादि प्रतिपद्यते ॥ ९ ॥

अनाकुल

अथाद्भुतोऽपराधप्रायश्चित्तम् । अद्भुतपूर्वमदृष्टचरम् । तस्य (अद्भुतत्वाद्दृष्टचरस्य) उत्पत्त उपजनः यत्र ऊर्ध्वमवा अद्भुताविशेषा एषो-
त्पाता विन्या आन्तरिक्षाश्च । राजाभिन्धुचतुर्लोकिकी घौरादित्ये
कीलदशानिमित्तादयः । तस्मिन् पक्षेऽद्भुतशब्देन सीमान्युच्यन्ते गोच-
रीर्जन्यायेन । अद्भुत समासः । तत्रोदाहरणरूपेण कानिचिद्भुतानि
दर्शयति-अपाराधयति । विरुद्ध अद्भुरोपजननम् । अगारप्रदृष्टात् आत्मी-
येत्यपि शुद्धशुद्धादिषु न भवति । मनुज उपवेशने अगार इत्येष । कुण्डः कुस्ती
ह्राष्टमित्यनयोऽन्तरम् । अन्तर पक्षिण्य आरण्यस्य पक्ष्मणे पक्ष्मनागारे
नस्मिन् प्रविष्ट इत्यर्थः । अमास्या. पुत्रादयः । तेषां बहूनां युगपत् शरीरेणैव ।
स्वाध्याये मरणे च । अन्धेषु जलप्रकारेषु चर्मीकारिषु इन्द्रधनुरादिषु च । अ-
न्येष्विति च चानात् अमास्यानां शरीरेणमप्यद्भुतरूपमय गृह्यते । नैक-
श्च द्वयोर्वा रेषणे कालभेदे च न भवति । अथ प्रायश्चित्तम् - अनायास-
श्च निराश चतुर्धाविभक्ताया रात्रेः द्वितीयो मासो निशा । यत्र प्रवेशे अर्वा
कुम्भैर्दधानैश्चानीयमानानां शब्दं न शृणुयात् तत्र प्रवेशेऽभेदपसमा-
धानाद्युत्तरा आहुतय एकान्वय इम मे वरुण इत्याद्यः । प्रजापते इति 'प्रजा-
पते न त्वदेतानी' इत्या गृह्यते । प्रसिद्धे, न 'प्रजापते स्वनिधिषा' इत्येषा ।
प्रजापते तस्यदिति चतुर्धा प्रधानाहुतीर्तुद्दुयात् इति तन्मन्त्रेण प्रतिपद्यते ।
आश्वभागात् इत्येष तन्वसमासे । सिद्धाया अभेदपसमाधानादिवचन
अग्निमात्रस्योपसमाधानार्थम् । तेन औपासनाभावे लौकिके ऽपि भवति ।
एवप्रकाराणामेतेषां नैमित्तिकानां दृष्टकालानां च पश्यहोमादीनां अस्य
स्मिन्नप्यग्नौ प्रवृत्तिप्रदर्शनार्थं सर्वाग्ने अग्निविधानार्थो यज्ञ-कृत ।
जपादि वचनमानन्तर्यार्थम् । प्रधानाहुत्यनन्तर जपाद्येष प्रति-
पद्यते, न यजान्तरदृष्टा आहुतयोऽस्मिन् तन्त्रे होतव्याः इति । का-
पुनस्ताः ? कपोतश्लेष्द्वयारमुपहृत्वाद्नुपनेत्रा देवा कपोतः इति प्रवृत्त-
तुद्दुयात् जपेष्टा । (आश्व ३-७-७) इत्याम्बलापनः । जपादिवचनेनैव
तन्वसमुच्चययेतिषेष्टः । . . . तदपि प्रायश्चित्त विकल्पेन भवति
पृथक्तन्त्र इति । तथापि शम्वाः परिभर्ष्ये । अस्यापि प्रायश्चित्तस्या
स्मिन्नेव शास्त्र उपदिष्टत्वात् ॥ ९ ॥

तत्पर्येषानम्

तथाऽस्तुतः स्वभाषत पूर्वमभूतास्मन्तो भवन्तीति । अनाता इति तु
ऊर्ध्वं भवन्ति अव्यक्तावस्थायां आनुवन्ति । अद्भुताश्चोपाताश्चेति

इन्द्रसमाप्तः । शब्दमेवस्तु भौमदिव्यमेवामिषाय । तत्र दिव्या उत्पाना
रात्रादिन्द्रधनुः(१)रादित्यकील इत्यादयः । भौमास्त्वद्भुतानवारस्त्वृणत्वा
दिना स्वयमेवोदाहरति । अवारस्य स्त्वृणा अवारस्त्वा, तस्या विरोधेन अ
हुरोपजनने । स्त्वृणाग्रहणं चान्यस्त्वपि गृहसम्बन्धिनो वशादेरभिज्ञात
स्थापि प्रदर्शनाद्यम्, (२)निमित्तगतविशेषकत्वात् । मधुन उपभोजन इत्य
गार एव । उपसर्जनस्याप्यगारशब्दस्य योभ्यवेन युक्त्य विरोधस्य स
म्बन्धः, आरामादिष्वनद्भुतत्वात् । उ० चुल्ली आहूतमन्वरीयमित्यन
र्थान्तरम् । तस्यां कुप्यया पचनानार इत्यर्थः । कपेत्स्वापारण्यस्य पक्षि
विशेषस्य पदसङ्के । कुप्ययामित्यपि प्रदर्शनाद्यम्, अन्तर्गृह्यस्याद्भुत
त्वात् । अथा सह वसन्ती-वसन्त्या पक्ष्याजमोक्षता पुत्रज्ञायादयः तेषां
बहुना सम्यक्त एतरेण्ये शरीरनाशने मन्थ इत्यर्थः ।

केचित्—अमात्यानां युगपदाभावर्थात् ।

अग्नेषु कद्गुह्येतांतु उक्तेभ्योऽग्नेषु गृहमभ्यवर्त्तमानादिव्यद्भुतेषु
च इष्टेषु सप्तसु तद्गुह्येतांतुदुरितशान्त्यादि कामोऽन्वकरणाय निज्ञाया रात्रौ
गुह्येतांतुपादूर्ध्वम् केचित्—हिनीयं याम इति । यथा बहन्तीनां वादनं यजुषा
केचित्—कुम्भीवर्धनेष्वानोपमानास्त्विति ।

तथाभूते देशे अनेकप्रकारादि तन्त्र प्रतिपद्यते । तन्त्रविधानं चास्य
आज्यहविष्ठात् । आज्यजानाम्ने इति त्वर्चकृत्यप्रतिपेक्षाद्यम् । उत्तरा
आहुतीः 'इम मे बहन्, तस्या यामि' इत्येकादशाहुतीर्हेत्या वचनपक्षा
अत्रापि प्रतिपद्यते । अथ प्रजापतय इति प्रतीकेन 'प्रजापतया अयाहुतीः'
इतिचत् 'प्रजापते न त्वदेतानि' इत्येवैव सूत्रे ॥ २ ॥

परिषेचनान्तं कृत्वाऽभिमृतेभ्य उत्तरया दक्षिणानोऽश्मानं

शरिर्धि दधाति दधानि ॥ १० ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने त्रयोविंशः खण्डः ॥

समाप्तस्तथाष्टमश्च पटलः ॥

समाप्तमिदमापस्तम्बगृह्यसूत्रम् ॥

अनाकुल्या

अथ अमात्यानां शरीररेणवे इत्यभिमतद्भुतं कश्चिद्विरोधं वेवा पूर्वा

परा अन्वयः प्रसीदते ते अभिप्रायस्तेभ्यस्तदर्थं तेषां मृत्युशमनार्थं उत्तर कर्म होममिमं कृत्वा परिषेचनान्तेऽहमन् परिषि अन्तर्धानं मृत्यु निवारणार्थं प्रतिष्ठापयति उत्तरकर्म 'इमं जीवेभ्य' इत्येतया । अन्वाप्तः प्रश्नसमाप्त्योक्तक । परिषिमिति वचनात् तस्याहमन् प्रख्यापन न का यम्, तमेव प्रतिष्ठितो भवति ॥ १० ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविगचिनाथां गृह्यसूत्रावनाकुलायां त्रयोविंशः खण्डः॥

समाप्त्योक्तमोऽहम पठलः ॥

॥ तूर्वाऽनाकुला वृत्तिः ॥

कृतनेदर्शनम्

तत् परिषेचनम् तन्मशेषं करोति । अस्याः परिषेच्ये इति पूर्वमेवाकम् ।

केचित्—आपस्तम्बान्त इत्यनेन तन्मशेषौ सिद्धाधामशेषसमाप्ता नादिवचनमग्निमात्रस्योपसमाधानार्थम् । तेषां पावनशून्यत्वे कर्म क्षैतिकेऽपि भवति । अस्यानि चैवप्रकाराणि दृष्टकृतानि नैमित्तिकानि पण्यहोमादीनि, अथ सर्वान्तेऽग्निविजनस्य सर्वार्थत्वावगमादिति ।

अभिप्राये-न इत्यादिना 'अमात्यानां शरीरेष्वे' इत्यस्मिन्मृत्पुत्रे कश्चिद्विशेषोऽभिधीयते । अभिप्राय आभिमुख्येन मृता योष्यनया जीवन्त एव अमात्यानां सन्ततमरणदर्शनेन स्वयमपि मरणाद्भीता इत्यर्थः । तेभ्यस्तदर्थं सन्ततमरणमपनिवृत्त्यर्थं उत्तरा 'इमं जीवेभ्यः' इत्यनया परिषि मृत्योरन्तर्धानमून अन्तर्धानं इत्यनेन निश्चातिः । एतच्च तन्मशेषान्ते, कृत्येति कवाप्यवयवत्वात् ।

केचित्—निश्चातिं प्रतिष्ठापयति । परिषिवचनाच्च तस्याहमन् प्रख्यापन न कर्तव्यमिति ।

एवमिदं दर्शयति द्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्तिसूचनार्थः ॥ १० ॥

इत्यस्य सुदर्शनार्थेण गृह्यतात्पर्यदर्शनम् ।

कृत आप्यानुसारेण वक्ष्यामि यथाश्रुतम् ॥

अत्रानुक्तं दुरुक्तं वा मतेमान्वाच्यमृतस्य वा ।

सम्मानप्रवणानां न सन्तुमर्हन्ति पवित्रताः ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने त्रयोविंशः खण्डः ॥

अष्टमस्त पठलस्तमाप्त ॥

॥ समाप्ते गृह्यसूत्रव्याख्या ॥

ॐ नमश्चिवाभ्याम् ॥

आपस्तम्बगृह्यसूत्राणां अकारादिवर्णक्रमेण सूची ।

	अ	इ		अ	इ
अयतो भवति ।	१८१२	२२०	अयेनामुल्लेखः	५७२	६०
अयसौ भवति ।	१८१४	२२१	अयनमालुकाः	१४०११	१८९
अयस्सूक्तः	२२१९	२८५	अवाप्यतेन	१४०१४	१९०
अहोरोत्रोपमन्वसः	४१५	५१	अवाहितो	१९१६	२३०
अग्निषोदानो	१६११३	२०८	अनुयोऽपि	५७२०	६८
अग्निं परिषिञ्चति	२१३	२४	अनुगता मन्त्रः ।	५११०	६६
अग्निमिष्या	१११२	११	अन्व प्रोक्तम्	१३११८	१८१
अग्निदेवता स्या	८५	८३	अक्षयौतसा	२११३	२५१
अग्निं निषङ्कन्	५००	८४	अन्यो वेदावधि	८१११	१२०
अग्निवसमाशनादि	४३१०	५४	अन्यथायमेव	२०१९	२७१
अग्निवसमाशनादि	३	१५८	अन्यथे सिन्ध्यादि ।	११०	७
अग्निवसमाशनादि	१४११२	२१८	अन्य प्रमाद्यः	२०	१०९
अत एव दक्षार्चः	२२१११	२७३	अपरेणाग्निमुत्तमः	११२०	१३
अत द्वापतेत् ।	२०१८	२४३	अपरेणमि द्वे कु	१०११४	२३७
अथेनमुत्तरा	१११६	१४२	अपरेणमि प्रा	१६१६	२०६
अथैनमुत्तराति ।	१९१५	२०९	अथा यमर्चनादि	१६१८	२०७
अथ कर्माश्विनारः	१११	१	अथि वा यस्मिन्	१५११०	२०१
अथ दक्षस्तः	१८	१५८	अथि वा सङ्कन्	८१६	८८
अथर्व	११	१५७	अथु नतुरात्मन्	२१११२	२६५
अथात्वभागी	२१६	२८	अथि एवमर्चम्	२०११०	२४८
अथात उताकरौ	१	१०८	अथिभ्यः	१८	१५९
अथास्वा अजला	५१३	८०	अथुःशपरम्	१५०११	२०७
अथास्या पूर्यो	६१११	७८	अथेतात्वस्य	११९	१२४
अथास्ते वक्षिणेन	८१११	५५	अभिक्रान्तिरथ	११२६	१०२
अथैतद्वपरम्	१३११	१४२	अथुत्तरादरेवेत् ।	२०११६	२७९
अथैतद्वपरम्	२३११०	२७२	अथावपस	२१११३	२६६
अथैनामाजेवेन	८११	८०	अनमयेषु	२०१३	२८७
अथैनामुत्तरा	४११	१४	अह्नावधि	१०१८	२३०
अथैनधुमेरु	४११९	५७			
			अथ		
			आचार्यवर्णनः	१३११९	१८१

	अ सू	पृ
आपस्तम्बश्रुतसूत्रा ॥	१८१८	२२३
आपस्तम्बश्रुतसूत्रा ॥	२११४	२५३
आपस्तम्बश्रुतसूत्रा ॥	२२१४	२७०
आपस्तम्ब श्रुतसूत्रम् =	१०१२	१०
आपस्तम्बश्रुतम् =	८१६	११६
आपस्तम्बश्रुतम् =	१८१४	१४४
आपस्तम्बश्रुतसूत्रम् =	५११३	६६
आपस्तम्बश्रुतसूत्रम् =	२११५	८८
इ		
इतिमापस्तम्बम् =	२१५	२६
इतिमापस्तम्बम् =	२११६	३८
इतिमापस्तम्बम् =	३०४	४१
ई		
ईतिमापस्तम्बम् =	२०११३	२८५
ईतिमापस्तम्बम् =	१०११३	२२६
उ		
उतिमापस्तम्बम् =	१११०	१४६
उतिमापस्तम्बम् =	३११८	२७
उतिमापस्तम्बम् =	२११०	४७
उतिमापस्तम्बम् =	२०११	२३८
उतिमापस्तम्बम् =	१३१५	१७८
उतिमापस्तम्बम् =	१३११६	१८५
उतिमापस्तम्बम् =	१३१६	१८६
उतिमापस्तम्बम् =	१५१५	१७७
उतिमापस्तम्बम् =	१११०३	१८१
उतिमापस्तम्बम् =	१४११	१८६
उतिमापस्तम्बम् =	५१६	६०
उतिमापस्तम्बम् =	१८१०	२२३
उतिमापस्तम्बम् =	१३११३	१७७
उतिमापस्तम्बम् =	२०११६	२४६
उतिमापस्तम्बम् =	५११०	८६

	अ सू	पृ
उतिमापस्तम्बम् =	५०११	८६
उतिमापस्तम्बम् =	५०११	६६
उतिमापस्तम्बम् =	१११६	१४
उतिमापस्तम्बम् =	१०११३	१३२
उतिमापस्तम्बम् =	८१८	५३
उतिमापस्तम्बम् =	१३१८	१८५
उतिमापस्तम्बम् =	१५१६	१९८
उतिमापस्तम्बम् =	२०१०	२४१
उतिमापस्तम्बम् =	१५१५	२३३
उतिमापस्तम्बम् =	२११८	२५८
उतिमापस्तम्बम् =	२३११५	२७८
उतिमापस्तम्बम् =	१८११२	२०५
उतिमापस्तम्बम् =	१८११६	२१०
उतिमापस्तम्बम् =	११०	४
उतिमापस्तम्बम् =	६११२	५८
उतिमापस्तम्बम् =	१३११३	१७०
उतिमापस्तम्बम् =	१८१८	१८७
उतिमापस्तम्बम् =	२२	१६०
उतिमापस्तम्बम् =	१०११	१३३
उतिमापस्तम्बम् =	५११६	६७
उतिमापस्तम्बम् =	८११	१०६
उतिमापस्तम्बम् =	५११२	१४
उतिमापस्तम्बम् =	११८	१९६
ए		
एतिमापस्तम्बम् =	११८	६
एतिमापस्तम्बम् =	८१७	११७
एतिमापस्तम्बम् =	२११५	२५०
एतिमापस्तम्बम् =	३११०	४३
एतिमापस्तम्बम् =	१८११५	२००
एतिमापस्तम्बम् =	११२	१३०
एतिमापस्तम्बम् =	५११७	९०

अकारादीर्घाकमेगसूची ।

	अ.सू.	पृ.
एवमत ऊर्ध्वम्-	१११२	२२७
एवमन्वस्मिन्नभि-	१११२	१५१
एवमद्वरह-	१११२	१२२
एवमितराम् ।	१११४	२१२
एवमुत्तराभ्याम्-	१११४	१७३
एवमुत्तरैर्वधा-	११३	१२५
एवमुत्तरैर्वधा-	१२१११	१२५
एवमेवादि-	२५	१६०
एव सोदानम्-	१५११२	२०८
एव वि ।	१०१२	२११
एव पाराम्-	२४	१२०
एव विहितधिरैव-	१२१५	१२४
एव सवेद्यदि-	१११२०	२२७

आ

आदनपिण्ड सङ्ग- २०१७ २४३

क

कर्मात्तुत्तरा-	११११०	१४६
कभट्टकभट्टा-	१२	१०५
कभट्टादीन्-	१८	११५
कुमार उत्तरेण-	११११२	१७५
कुमारोत्तरेण-	१५११३	२०४
कुर्वाभ्या परिपुत्र-	१२१०	१७५
कल्लमुत्तरा-	१०१३	२१२
कल्लमान्वा प्रतिपुत्रम्-	२११७	२५०
कुदमुत्तपुत्रम्-	२३१०	२८१
क्षारलवणकर्मण- १ ।	१११०	१४६
क्षिप्र चैव-	२०११०	२४५
क्षिप्र सुवनम् ।	१०११३	१२०
क्षीरिणाभ्योषाम्-	५१५	७४
क्षुर प्रयत्न निदक्षनि ।	१२१२	२०७
क्षयत्न प्राञ्जलि-	२०११८	२४०

ख.सू. पृ.

ग

गर्वाहमेपु-	१०१२	१३३
गर्वाहमेपु-	१०१३	१३४
गन्ध मर्गज्ज-	२०११०	२४५
गान्तमिति-	१०१४	१८५
गन्धमि त-	२११४	५५
गन्धमुत्तरा-	५१५	७५
गन्धु वा ।	३१७	७१
गन्धि वा प्राहु ।	१०११५	१७५

घ

घट्टा-यं कर्मज्ज-	२१४	७१
घट्टि-यं क-	२११	१२०
घट्टु-यं क-	२११४	२४५

ङ

ङ-यं कर्मज्ज-	१०१४	१८३
ङ-यं कर्मज्ज-	१०१५	२०५
ङ-यं कर्मज्ज-	१६११	२०४
ङ-यं कर्मज्ज-	५१११	७३
ङ-यं कर्मज्ज-	१०१५	२०३
ङ-यं कर्मज्ज-	१०११	१९३
ङ-यं कर्मज्ज-	५०५	६१

च

च-यं कर्मज्ज-	१२	१५७
च-यं कर्मज्ज-	२११०	३४
च-यं कर्मज्ज-	१०६	७
च-यं कर्मज्ज-	२११४	३०
च-यं कर्मज्ज-	१११११	१४५
च-यं कर्मज्ज-	१०१३	१२५
च-यं कर्मज्ज-	२०६	२८
च-यं कर्मज्ज-	२०६	३१
च-यं कर्मज्ज-	१११५	१४४
च-यं कर्मज्ज-	१०१८	२१६
च-यं कर्मज्ज-	१०११०	२१७

	अ सू	पृ
तस्मिन्निदूच्यन्ता-	१७७५	२१६
तस्म दद्यात्वात्-	१२७५	१६७
तस्या मासिधाद्येन-	२०११२	२७४
तस्या मासम्-	२११११	२६५
तस्या सोदयो-	५७४	६०
ता कर्णवर्धनं-	२०१११	२४४
तानमिदो द्वा-वात्-	७४	४५
ताभ्या रेणवे-	१२११४	२४०
ता स उत्तरेण-	१२१५	१६४
सर्वेष्टासुच्युत्तरेण-	५७४६	७१
क्षी-नीतया जपेत् ।	६१३	७३
दृष्ट्वा यथा-	२२१४	२६४
दृष्ट्वा सम्पुष्पा-	१४१११	२२५
ते उत्तराभि-	५७२५	७१
तेन ब्रह्मम्-	१६११०	२०४
तेन क्षत्रियता-	७७१५	४९
तेतिरिच मासेन-	१६१२	२०५
तैर्वात्स्रस-	४	१५६
त चतुष्पा-	४११०	११९
विराजसुमयो-	४१४	११७
त्रिपुतमेके पुतम्-	१२१११	१७७
अग्नीन् दद्यात्-	१०११	१३६
अग्नेरुमभि-	१११११	१४५
* अग्नेरुमभि-	६	१५०

इ

दक्षिण भित्तोर-	१९११०	२३४
दक्षिणतोऽग्रवर्ग ।	१११०	७
दक्षिणाद्य-विधिषु-	१११४	१४
दक्षिणा जप्यै-	१११५	१४
दक्षिणाऽग्रवत्-	१७११	२११
दक्षिणेन पार्श्वकर-	२३११	२४१
दध्यमुत्तरेणादत्ते ।	११११४	१४६

	अ सू	पृ
दद्यात् शुभ-	३११२	४४
दधिमाषु-	१३११०	१७६
दधम्यासुविद्यताम्-	१५१४	१०९
दर्भसुत्तरवा-	१७१११	२१७
द्विर्द्वेति-	२१११	३४
मधुर चतुरधरम्-	५७१२	२००

घ, ङ

घावा कुम्भारम्-	१९११	२२७
नक्षत्रनाम्-	३११३	४५
नक्षत्रनाम च-	१५१२	१९४
ङ च दह्यन्मभि-	६१९	७७
ङ च मावास्तद्वि-	६१२	७३
न्याम् स्पष्टीयात्-	१९१७	२३१
नामावीजानि-	३११६	४६
नासुम्भवा-	६११	७३
नियो जप्यै ।	५७१५	२५
निमित्ताभेदाभि-	११११	११
नवमेतद्वह्यद्वि-यो-	१२१२	१६२
नवमेतद्वह्य-	१४११०	१४४

च

चक्षोऽर्द्धवर्त-	११११०	१४४
चक्षुवहन्ति-	७१२	४१
चरि त्वेति परिचूय-	१११२१	१५०
परिवेचनान्त कुम्भा-	५११३	६४
परिवेचनान्त कुम्भा-	१११७	१४३
* परिवेचनान्त कुम्भा-	४	१५५
परिवेचनान्त कुम्भा-	१२११०	१६४
परिवेचनान्त कुम्भा-	१४१३	१४५
परिवेचनान्त कुम्भा-	१७१३३	२१४
परिवेचनान्त कुम्भा-	१४११०	२२४
परिवेचनान्त कुम्भा-	२३११०	२४७
चक्षुषी उत्तर-	१११९	१६

	ख मू	पृ		ख मू	पृ
पाङ्कजमेघे वावा ।	१४१२	१७७	पार्वनामप्रतिना-	१४८	७
पार्वणवदाज्यभाषान्ते-	१८१८	२२२	पार्वणमुद्रापी-	१	१७६
पार्वणवदाज्यभाषान्ते-	२२११	७	प्रक्षे विमिश्र-	४१८	१८२
पार्वणनातोऽन्यानि-	४१२४	४५			
पाश्याय शर्मासम्पद्-	१७४३	२१४	क		
पाश्यायौ दण्ड-	११११५	१४६	कन्युक्त-वाच-	४१२	४०
मिश्रसमुत्तरवा-	२२१६	२४०			
पुन पदिकमणम्-	१४८	४३	क		
पुन पदिकमणम्-	५१११	६३	कनुशालज-अथममण्य-	४११५	४३
पुन्याय जयवर्ति ।	१४११२	१८१	कनुशालज-अथममण्य-	१२४	४३
पुरस्त-अथममण्य-	१११८	१४३	कन्युक्त-वाच-	११११	१४१
पुरस्त-अथममण्य-	११५	६	कन्युक्त-वाच-	१४०	१४७
पुरस्त-अथममण्य-	१४१५	१८७	कन्युक्त-वाच-	११११	१४६
पूर्वाचार्यम्-	४११८	४२	कन्युक्त-वाच-	१११५	१३४
पूर्वाचार्यदिपनम्-	११८	२१	कन्युक्त-वाच-	१४१५	१८४
पूर्वाचार्यदिपनम्-	२०१६	२४१	कन्युक्त-वाच-	१४१५	१८६
पूर्वाचार्यदिपनम्-	२११७	४३	क		
पूर्वाचार्यदिपनम्-	२१४	२५	कन्युक्त-वाच-	२११५	२५६
पूर्वाचार्यदिपनम्-	४१२८	१४८			
प्रक्षालनितारम्-	१३१५	१४५	म		
प्रतिपदौव राजा-	१३१४	१४५	कन्युक्त-वाच-	१११४	१५६
प्रत्ययविधि-नेत्रम्-	१११४	१४२	कन्युक्त-वाच-	१११४	१६२
प्रत्यय-वाचकम्-	२५	१६०	कन्युक्त-वाच-	४११	८७
प्रत्यय-वाचकम्-	२३	१५०	कन्युक्त-वाच-	२०१४	२०६
प्रत्यय-वाचकम्-	५	१५५	कन्युक्त-वाच-	४११५	८६
प्रत्यय-वाचकम्-	२०१५	२४४	कन्युक्त-वाच-	२०१५	२०६
प्रत्यय-वाचकम्-	१४	६	कन्युक्त-वाच-	२०१५	२०६
प्रत्यय-वाचकम्-	१५११२	२०३	कन्युक्त-वाच-	२०१५	२०६
प्रत्यय-वाचकम्-	१४५	४	कन्युक्त-वाच-	२०१५	२०६
प्रत्यय-वाचकम्-	१११५	११	कन्युक्त-वाच-	२०१५	२०६
प्रत्यय-वाचकम्-	५११	४५	कन्युक्त-वाच-	२०१५	२०६
प्रत्यय-वाचकम्-	१३	१५८	कन्युक्त-वाच-	२०१५	२०६

	ख सु	पृ
अनेनवातिना०	१०३	६
अनाहना उपचिन्ति०	१३१०	१०८
अपाकान्तिना०	१०५५	२१३
अपाशेष कुलधर्म०	१५१०	२००
अपाशेष कुलधर्म०	२०११९	२८०
अपाशेषानुपावि०	५४१	५९
अदीप्तमुदकाणि०	२०१८	२३९
अदीप्तदेवम्०	२१०	२९
अदीप्तदेवम्०	५८८	९९
अदीप्तदेवम्०	८८८	१९
अदीप्ताकरणम्०	८	१९६
अदि कामयेत०	८११३	५६
अदि कामयेत स्त्री०	८११२	५६
अदि अराधु न पठेत्०	१४११०	१९८
अधुमये०	१३११०	१८०
अधेन दृष्टात्०	२३१८	२८५
अध्वानिकृतात्०	१८१८	१८०
अक्ष मन्वाद्यदु०	८१९१	८८
वा आ०	२१११०	२५८
कुम्भान्धमवेतात्०	८१०	५९
येन दुष्टोति०	२१११	२०
येन प०	२३१८	२८८
बोद्धव्यान्विचि०	५८१६	८९
न कामयेत०	११११८	१८६
ई कामयेत०	२३१८	२८३
वा कामयेत दुष्टितरम्०	२१३	४०

६

इष्ट तन्वा बोधयित्वा०	२२११८	२०८
इष्टिना सम्माप्य०	१२११४	१०१

७

लेपवी प्रसारयत्०	५८१८	८५
लेपवी नर्मागृह्ण०	६१८	७६

	ख सु	पृ
लेपिकाणा०	२१९	२३
लेपिकाणा काका०	२०६२	२३८
८		
नभूवमा उत्तरवा०	५१११	१३०
पर ददाति०	१६१११	२०८
पर्यो भवति०	२१८	१०८
काय यजति०	१२११२	१००
काशो दृष्ट०	११११६	१८०
काययतुर्वीमु०	१११२८	१०२
काय यज कृत्वा०	१०११०	१३८
कादायुतार०वा०	५१२०	६९
कादायुतार०वा०	६१८	८६
वेदमन्त्राय०	१२११	१६१
मन्त्रार्थविहृता०	१११११	१४९

९

लक्ष्मिनिधये०	३११९	८६
लक्ष्मि न कुमार०	१८१३	२२१
लक्ष्म्या परिचर्ये०	२१०	२३
लक्ष्मीन्धमवती०	२११२	२८९
लेप पुरातात्०	१२१९	१०६
लम्बाकायि०	६१८	८८
लम्बाकायिचर्ये०	५१३	८०
लम्बाकायि चर्ये०	८	१०८
लम्बाकायि चर्ये०	१८१९	१२१
लम्बाकायि चर्ये०	५११८	६०
लम्बाकायि चर्ये०	१८११	२१९
लम्बाकायि चर्ये०	११०	१२०
लम्बाकायि चर्ये०	११९	१२८
लम्बाकायि चर्ये०	२२१३	२६८

१०

लम्बाकायि चर्ये०	१२१२०	१८२
लम्बाकायि चर्ये०	५१८	८६

सं.सू.	पृ.	सं.सू.	पृ.		
सकृदुपस्तरस्यानदने०	५८८	८५	सप्त मरुती०	३१११	४३
सकृदेव सप्तुप०	१११७	९७	सुहृद् सन्नेधान०	८११	४८
सकृदिति कालमे पदे०	८११८	९७	सुते व.कीनो०	५२४	७०
सकृदस्तिर्द्वितीय०	८१२	१००	सोऽन्नान्नासुहृ०	८११३	५८
सबाऽस्त्यात्०	१११२२	१०१	सोरो दूर्वाहुते०	८१२१	९४
सनिमित्ता०	२२११३	२०७	सप्तमरु कोशामद०	१८११८	२०९
समोऽप्येतम्०	५८१८	९७	सप्तार्धमेकव०	२२४१४	२८०
समश्चान्वो०	२११२	१६	सप्तमस्ताराभ्याम्०	१०११११	२३४
सर्वैश्च परैश्च०	२१	१६०	सप्तमस्तुतेन०	८१३	११४
सर्वैश्च स्वयम्०	८१०	११६	स्वात्मसाक्यम्०	७१२०	९४
सर्वस्तुतरैरभि०	९१०६	२५५	स्थानताकम्०	२०११७	२४६
सर्वाणि कुम्भोत्थानि०	२११८	३४	स्नानमलेप०	- ११	१३७
सर्वाश्च रेफ०	३११८	८५	स्नानायोग्योदित०	१२१७	१६५
सम्मितस्तुतरे०	१००६	२११	स्तुत न म इत्येतत्०	११११७	१४८
सप्तमऽस्त्यात् उभयम्०	७१११	९८	स्वय सप्त०	७१३	५०
सिद्धस्तुतर परिचयनम्०	७११४	८८	स्विष्टकृत०	२२१८	२४०
सिद्ध शेष०	२२१२	२६३			
सिध्यर्थे बहुमुक्त्व०	२२१८	२८२	सु		
सिध्यर्थे सद्वच०	२११०	२८३	सुस्तिनस्तुतरका०	२२११३	२७९
सोऽन्नान्नदान०	१६१०	२०६	सुमन्तप्रत्यवरोहणम् ।	१०१८	२३३
सोऽन्नान्नदानम्०	१७११	१८८	सोऽन्नान्नदाना०	८१७	९९
			सोऽन्नान्नदाना०	५११०	९८

सव्याख्यापस्तम्बगृह्यसूत्राणां शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	असुद्धम्	सुद्धम्
४	२४	पञ्च	पञ्च
५	१०	उदमवत	उदमवत
७	४	मिदं त्रिकमत्रम्	दिदं त्रिकम
७	७	तत्र	तत्र
७	१२	त्रिविदेयानि	त्रिव देवानि
७	१३	अतो	अत्र
७	१९	कामतादीनि	कालोऽन्यानि
८	१	अथ	अथ
८	३	पूर्वसमाप्तु	पूर्वपञ्चमादयः । तदा 'न च सप्त धाह्नुर्वात' इति । रविप्रतिवेधो- ऽर्थवादः । तेन त्रयोऽपरपञ्च धाह्नु- कालः । पुष्पाह्नविधमस्य तत्रासाह- रणीयः । प्रतप्यत्र निष्ठाणि कर्माणि कर्तव्यानि । उदाहरणं परित्यक्त- वादि । तत्रैकमाहुः पुरस्तात्तुदया,
८	१२	इत्यस्यविधि	इत्यस्यविधि
११	१५	त्रिविधानि	त्रिविधानि
१२	२	किं पुनरवर्ज्यम्	न पुनरवर्जितः १
१२	३	सत्रं त्रीविधे	सम्यक् त्रीविधः
१२	५	त त्र्यपरिपुष्टीया	त त्र्यपरिपुष्टीया
१२	७	देवः । अग्निविधेति । देवः । केचित्प्रासङ्गिकं कथाह्नु- मिच्छन्ति । तदा चारण्यमोक्षसाध- माहुः । अग्निविधेति । तत्रैवतः पूर्वं विगृह्यतेतु कर्मसु दक्षिणार्धे परित्यक्तम् । सप्तधा दक्षिणार्धे अथर्ववेदिनाऽह्नुदशम् ।	
१४	२३	परिमाणस्य च	परिमाणस्यैव
१५	२३	त्रियमोऽयं स्थालीन	त्रियमेव कथा स्वाह । तेन

पृष्ठनं.	पङ्क्ति.	अध्यायनं	कृदन्तं
१८	१	ज्योतिषायाः पवित्र	ज्योतिषायेः पात्रे पवित्र
२०	२	२-१८	२-२०
२४	८	वसमादिभ	वसमादिभ
२४	९	निषमिषये	निषे निषये
२४	१०	३-१५	३-१५
२४		दायायादन्तु	दायायादन्तु
२४	१	उमिषो निवृत्ति	उमिषो निवृत्ति
२९	२	गुप्तकण	गुप्तक षोत्त
३०	१३	निमुच्यते	निमुच्यते
३०	२०	४-१८	४-१८
३३	३	५-१	५-१
३४	४	द्विषक विभः	द्विषक विभः
३४	५६	धुन्वा	धुन्वा
३४	१०	देन ज्ञान	देन च ज्ञान
३४	११	कलिर्देन	कलिर्देन
३४	१२	५-११	५-११
३४	८	नमस्तेन	नमस्तेन
३४	९	नमस्तेन	नमस्तेन
३४	१०	नमस्तेन	नमस्तेन
३४	११	नमस्तेन	नमस्तेन
३४	१२	नमस्तेन	नमस्तेन
३४	१३	नमस्तेन	नमस्तेन
३४	१४	नमस्तेन	नमस्तेन
३४	१५	नमस्तेन	नमस्तेन
३४	१६	नमस्तेन	नमस्तेन
३४	१७	नमस्तेन	नमस्तेन
३४	१८	नमस्तेन	नमस्तेन
३४	१९	नमस्तेन	नमस्तेन
३४	२०	नमस्तेन	नमस्तेन
३४	२१	नमस्तेन	नमस्तेन
३४	२२	नमस्तेन	नमस्तेन
३४	२३	नमस्तेन	नमस्तेन
३४	२४	नमस्तेन	नमस्तेन
३४	२५	नमस्तेन	नमस्तेन
३४	२६	नमस्तेन	नमस्तेन
३४	२७	नमस्तेन	नमस्तेन
३४	२८	नमस्तेन	नमस्तेन
३४	२९	नमस्तेन	नमस्तेन
३४	३०	नमस्तेन	नमस्तेन

दृष्टम्	पङ्क्ति	मङ्गलम्	शुद्धम्
८९	१	निर्वाण	निष्वाण
९०	१८	पात्र-कमेव	पात्रव दशपूर्वमासातुकारित्वान् तयो पौर्णमास्यामेव
११३	१७	मित्यन	मित्येव
११३	२०	अभिस्मिष्ट	अभिस्मिस्त
११४	१५	मन्त्रस्मिष्ट	मन्त्राष्ट
११७	७	प्राची	प्राची
१२१	१०	स्वादयेना	स्वादयेन्वा
		अयेत्यतः पूर्वं एतच्च त्रयं तिमो रात्री योरन् इति पङ्क्तिर्दृष्टव्या ।	
१२०	१५	कामेन	कामेन
१४८	१	मित्ये	मित्येत
१४८	८	चतुर्थेऽपीत्यतः परं 'सामन्ताःपूर्वम्', निमि तस्य पूर्वत्वादिति' इति पङ्क्तिर्दृष्टव्या	
१८१	१	लोके	लोके
१९१	९	पयत	पयत
२०५	३	पयात	पयति
२४९	२५	सकम्पः	सकम्पः ।
२७८	२६	धिरा	धीरः
२७९	६	धिरा	धीरः
२७९	३	धिरा	धीरः

